Colecția

CĂRȚI FUNDAMENTALE
ale
CULTURII ROMÂNE

Coperta: CĂTĂLIN POPA

Colecție inițiată, coordonată și finanțată de
Fundația pentru o Societate Deschisă România

S. MEHEDINȚI
Civilizație și cultură

© EDITURA TREI, 1999, pentru prezenta ediție

ISBN 973-9419-15-1

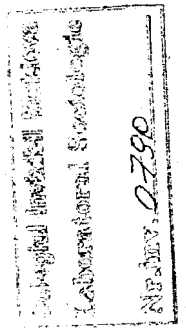

S. MEHEDINȚI

CIVILIZAȚIE ȘI CULTURĂ

Concepte, definiții, rezonanțe

Îngrijirea ediției,
studiu introductiv
și note
de
GHEORGHIȚĂ GEANĂ

3

EDITURA TREI

Studiu introductiv

UN SISTEM OPERAȚIONAL DE FILOSOFIE A CULTURII

Schiță de biografie analitică

Simion Mehedinți s-a născut la 16 octombrie 1868[1], în comuna Soveja din fostul județ Putna, azi județul Vrancea. Părinții săi, Neculai și Voica Mehedințu, erau agricultori, tatăl îndeplinind și

[1] În jurul datei de naștere a savantului plutește o oarecare confuzie. Aceasta s-a perpetuat mai ales prin mijlocirea dicționarelor enciclopedice. Astfel, în *Dicționarul enciclopedic român*, vol. 3 (București: Editura politică, 1965, p. 314), în dreptul lui Simion Mehedinți apare ca an de naștere 1869 (fără menționarea zilei și lunii). Același an apare și în *Mic dicționar enciclopedic*, ed. întâi (București: Editura enciclopedică română, 1972, p. 1413); în ediția a treia a aceluiași *Mic dicționar enciclopedic* (Editura științifică și enciclopedică, 1986, p.1074), anul în chestiune este 1868. Nici în lucrările de specialitate situația nu se limpezește. În *Istoria filosofiei moderne*, vol. V, dedicat filosofiei românești (București: Monitorul Oficial, 1941, p. 390), Nicolae Bagdasar menționează ca dată de naștere a lui Mehedinți 19 octombrie 1869. Alte versiuni ale datei respective sunt: 18 octombrie 1868 (Vintilă Mihăilescu, „Omul și opera", în Simion Mehedinți, *Opere alese*, volum coordonat de Vintilă Mihăilescu, București: Editura științifică, 1967, p. 12); 18 octombrie 1869 (S. Mehedinți și G. Vâlsan, *Lecturi geografice*, ediție îngrijită de Călin Dimitriu, București: Editura Albatros, 1973, p. 25); aceeași dată — 18 octombrie 1869 — este luată drept veridică și de academicianul Victor

serviciul de dascăl la biserica satului. Prin neam, făceau parte din aristocrația cu rădăcini adânci a satului românesc. Pe crucea lor de lângă zidurile mânăstirii Soveja se poate distinge și în prezent această inscripție: „Aici odihnește dascălul Neculai Mehedințu cu soția sa Voica cu 7 fii morți de timpuriu. Au păstrat credință legii și neamului, ostenindu-se pentru copii."

Simion, cel mai mic dintre cei patru copii supraviețuitori (trei băieți și o fată), și-a asumat cu mândrie condiția de „mocan", de om de la munte. Va rămâne de-a lungul întregii vieți legat sufletește de imaginile oamenilor întâlniți în copilărie, în care vedea niște mesageri tipici a ceea ce este bun și frumos în tradiția indigenă străveche. Cu smerenie le va consemna numele în scrieri ori le va rosti în aula Academiei[2], invocându-i ca pe adevărații judecători ai gândurilor și ai faptelor sale: Buian, Bitirez, Balcu, Vântdevară, Sfârnog, Bunghez — nume originare, nederivate, extrem

Tufescu (*Simion Mehedinți — Viața și opera*, București: Editura enciclopedică, 1994, p. 13), sub motiv că această dată apare în volumul *Omagiu Profesorului S. Mehedinți* (Cluj: 1931) și că ea „figurează în toate enciclopediile apărute la noi în perioada interbelică, precum și în cele apărute recent la Editura Enciclopedică Română". În ceea ce ne privește, în „Sumar biobibliografic" din volumul selectiv S. Mehedinți, *Civilizație și cultură* (Iași: Editura Junimea, 1986), am înaintat pentru prima oară data de 16 octombrie 1868 (p. 31). Nu era o simplă propunere, ci o certitudine, una dobândită ca urmare a unei investigații riguroase în Arhivele Statului din Focșani. Ediția de la Junimea fiind într-un stadiu foarte avansat, nu am mai putut reproduce conținutul actului de naștere a savantului, document cuprins în *Registrul Starei Civile pentru născuți* al comunei Soveja de la numitele arhive. O face dl Șerban Dragomirescu, în anexă la S. Mehedinți, *Altă creștere — Școala muncii*, ediția a VIII-a, București: Editura Viața Românească, 1997 („Biblioteca Simion Mehedinți", nr. 4, colecție coordonată de Costică Neagu). Într-adevăr, la p. 28 din Registru, se consemnează că, în „anu una mii optu sute șaizeci și optu, luna octomv(rie), ân z(i)oa optusprezeci", a fost declarat copilul „Semionu alui Neculai Mehedințu, de secsu bărbătescu, născutu *al(al)tă-(i)eri* ân comuna Soveja, la casa părinților săi dinu această comună Soveja" (subl. ns. — Gh. G.). Un document inedit din arhiva familiei dezleagă definitiv ițele acestei încurcături, relevându-i originea. E vorba de o scrisoare pe care tânărul Mehedinți, aflat la studii în străinătate, o trimite lui Alexandru Odobescu, unul din mentorii săi. Scrisoarea e nedatată, dar a fost scrisă probabil în toamna lui 1893, când Mehedinți se găsea încă la Paris. Iată un fragment din acea scrisoare: „Deocamdată, în vederea înscrierei mele ca student obligat, în Germania, vă rog să interveniți la Universitate pentru a mi se corija o dată neexactă din actele mele. Anume: în diploma de bacalaureat anul nașterei este 1869, pe când în actul de naștere și diploma pentru licență este 1868. Eu d'abia la tragerea sorților am aflat anul adeverat al nașterei, când s'a resfoit actele stării civile la tribunalul județului".

[2] A se vedea în volumul de față discursul *De senectute. Bătrânețea în cadrul muncii pentru cultură*, p. 306, 312.

de rare în inventarul numelor românești de familie. Cât despre satul[3] Soveja, el avea să dobândească o importanță deosebită în biografia savantului, depășind simpla semnificație de spațiu al venirii pe lume. Mai întâi, acolo, în mediul variat și dinamic al acelei așezări de munte, a primit Simion Mehedinți primul impuls al apropierii de geografie, altfel spus al *vocației*[4] pentru această știință. Impresiile despre natură dobândite în copilărie vor constitui datele primare ale comparațiilor cu alte fenomene geografice întâlnite ulterior, cu prilejul diverselor călătorii efectuate în țară și în străinătate. Pe această bază se va constitui și strategia savantului de a gândi lucrurile — atât în geografie, cât și în pedagogie — pornind de la contextul local spre scara globală, iar nu invers. În al doilea rând, la Soveja avea să se retragă tânărul Mehedinți (ca un Anteu modern) spre a-și reface forțele fizice, atunci când, aflat la studii în străinătate, s-a văzut atins de o severă nevroză. Criza a survenit în 1895, tocmai în preajma momentului când urma să-și susțină doctoratul, la Leipzig. Deși medicii i-au interzis să citească, nimeni și nimic nu l-a împiedicat ca în cei trei ani și mai bine de repaos petrecuți în satul natal să reflecteze la drumul parcurs în căutarea răspunsurilor la întrebările fundamentale: Ce este geografia? Care este obiectul acestei științe? Care îi sunt metodele? Care este locul ei în tabloul general al științelor? În liniștea locului, departe de agitația lumii, a avut revelația liniilor de forță ale unui ansamblu de idei ce-și vor găsi deplina expresie ulterior, în opera sa fundamentală, *Terra*. În fine, mai târziu, toponimul Soveja va fi preluat de savant drept pseudonim mono-verbal pentru câteva dintre scrierile sale din afara domeniului geografiei, precum: biografia *Titu Maiorescu* (1910), volumul de critică *Primăvara literară* (1914), volumul de povestiri *Oameni de la munte* (1921) etc. Cu numele S. Mehedinți-Soveja va semna o altă scriere importantă, *Creștinismul românesc* (1941). Soveja deține, astfel, statutul de sat-arhetip, sau, cu expresia lui Lucian Blaga, sat-idee, un sat „care se socotește pe sine centrul lumii și care trăiește în orizonturi cosmice, prelungindu-se în

[3] Folosim aci termenul „sat" în sensul generic-uman, nu în cel de unitate administrativă.

[4] Mehedinți însuși glosează în termeni filosofici și psihopedagogici pe marginea vocației (a se vedea *Premise și concluzii la „Terra". Amintiri și mărturisiri*, București: Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, seria „Academia Română. Studii și cercetări" LXXIII, 1946, pp. 30, 223, 242–246 etc.).

mit"[5]. Ca și Blaga față de Lancrăm, Mehedinți s-a identificat cu Soveja ca sat-idee.

După trei ani de învățătură în satul natal, peregrinează pe la diverse școli din țară, încheindu-și studiile medii la liceul „Sf. Sava", în București. Se înscrie apoi la matematică, în cadrul Universității din București, dar condiția de orfan îl determină să profite de ocazia unei burse la școala Normală Superioară și să treacă la această instituție, care-l avea în frunte pe Alexandru Odobescu. Urmează însă cursuri și la Universitate, atras mai cu seamă de personalitatea lui Titu Maiorescu. „Ascultând prelegerile lui Maiorescu — va scrie Mehedinți — neofitul a rămas cu un respect deosebit pentru încercările de scrupuloasă sistematizare ale lui Comte și Spencer și față de sincera pipăire a limitelor cunoașterii (Kant)"[6]. Alte lecturi preferate din această perioadă acoperă texte din Herodot, Lessing, Thomas Buckle (autor al celebrei cărți *Istoria civilizației engleze*, mult comentată în cercul Junimii), Hippolyte Taine (faimos prin teoria influenței mediului asupra creațiilor umane), Theodor Mommsen (prin care i se va amplifica pasiunea pentru istorie, îndeosebi pentru istoria romanilor). Licența o trece cu teza *Ideile lui Jean-Jacques Rousseau despre educație*, publicată în 1892 (anul absolvirii). Lucrarea prefigurează o altă vocație ce-i va direcționa cariera în paralel cu cea propriu-zis științifică: vocația de pedagog, desfășurată atât în plan teoretic cât și în plan practic.

Nimic până aci nu lăsa să se întrevadă strălucita carieră ce îl aștepta în geografie. Perspectiva acestei științe i se deschide pe neașteptate: proaspăt absolvent, tocmai se pregătea să devină profesor de istorie în ținutul natal, la liceul din Focșani, când i se oferă o bursă pentru studiul geografiei, în străinătate. Înființată în 1875, Societatea Română de Geografie luase, într-adevăr, în acel moment, hotărârea de a institui o bursă pe baza căreia să trimită în Occident un tânăr capabil, spre a se documenta în această știință și a crea, la întoarcere, o catedră de specialitate la Universitatea din București. Ca membru în comitetul director al Societății, Alexandru Odobescu s-a oprit asupra proaspătului absolvent Simion Mehedinți.

[5] Lucian Blaga, „Elogiul satului românesc" (discurs de recepție la Academia Română, 1936), în Lucian Blaga, *Isvoade*, București, Editura Minerva, 1972, p. 40.

[6] S. Mehedinți, *Geografie și geografi la începutul secolului al XX-lea*, București, Editura Librăriei Socec, 1938, pp. 135–136.

Opțiunea a fost acceptată fără rezerve de adunarea Societății, astfel că îndată, chiar în primăvara lui 1892, alesul sorții pleca spre marile școli ale Apusului cu două scrisori de recomandare: una de la Odobescu, pentru arheologul Georges Perrot, director al școlii Normale Superioare din Paris, și alta de la Maiorescu, pentru antropologul Rudolf Virchow, din Berlin. Mai întâi va poposi la Paris. Georges Perrot îl recomandă unei pleiade de profesori, între care Marcel Dubois, Paul Vidal de la Blache, Ernest Lavisse. Despre sârguința cu care tânărul român înțelege să-și facă datoria stă mărturie o scrisoare a lui Perrot către Odobescu: menționând impresia „excelentă" pe care studentul român i-o lăsase profesorului Dubois, Georges Perrot continuă: „Tânărul este inteligent, asiduu, laborios. El își petrece zilele în sălile Institutului de Geografie, unde hărțile și cărțile îi stau la dispoziție. Cere sfaturi și le urmează cu sfințenie; se află în foarte bune raporturi cu camarazii săi și se atașează mai cu seamă de cei care oferă exemplu de muncă și de curiozitate a spiritului"[7]. Tot din această perioadă datează o atestare peremptorie a înclinației sale de a trata problemele — chiar și pe cele de geografie — în manieră filosofică. Dovada i-a fost prilejuită de o dizertație ținută la Sorbona, ca student, cu titlul: „Quelques mots sur le rapport qui existe entre Géographie et les autres sciences". Foaia de titlu se păstrează în arhiva familiei, atașată unei alte scrisori, de asemenea inedită, către Odobescu. Pe această foaie se poate deslușì un scurt comentariu al profesorului Marcel Dubois, din care citãm: „Acest studiu e pătrunzător și de o foarte largă viziune filosofică. Mult bun simț și logică sănătoasă"[8].

De la bun început, Simion Mehedinți se arată obsedat de două probleme: obiectul științei în tainele căreia fusese trimis să se inițieze și locul ei în tabloul general al științelor. Iată încă o probă a viziunii de la înălțimea căreia Mehedinți căuta rosturile geografiei (în particular), ale științei (în general). Ambițiile sistematice ale tânărului român nu găsesc răspuns la profesorii de la Sorbona și de la Ecole Normale Superieure. Însuși Vidal de la Blache, întemeietorul școlii franceze de geografie umană, îl sfătuiește să plece în Germania. După un an de ședere la Paris, Mehedinți pleacă, într-adevăr, la Berlin, cetate culturală căreia personalități precum

[7] *Alexandru Odobescu și corespondenții săi*, ediție de Filofteia Mihai și Rodica Bichiș, București, Editura Minerva, 1984, p. 268.

[8] În original: „Cette étude est pénétrante et d'une très-large philosophie. Beaucoup de sens droit, de saine logique".

Ferdinand von Richthofen, Theodor Mommsen, Rudolf Virchow, Gustav Schmoller, Adolf Bastian ș. a. îi aduseseră, prin prestigiul lor, renumele de „Atena Germaniei". Aici Mehedinți participă îndeosebi la seminarul lui Richthofen, președinte al Societății Geografice din Germania, și se împărtășește din erudiția lui Bastian, mare etnograf și antropolog, fondator al Muzeului Etnografic din Berlin. În cele din urmă se îndreaptă, totuși, spre Leipzig, atras de faima „celui mai filosof dintre geografii timpului", Friedrich Ratzel. Acesta nu era atât un maestru al speculației filosofice, cât mai curând un geograf foarte apropiat de științele social-umane. De altfel, cele mai importante dintre scrierile sale sunt dedicate antropogeografiei (al cărei întemeietor este chiar socotit, prin lucrarea *Anthropogeographie*, vol. I — 1882 și vol. II — 1891), etnografici (*Völkerkunde*, 3 vol., 1885–1888) și geografiei politice (*Politische Geographie*, 1897). Cu siguranță însă că numai sub aripa unui astfel de spiritus rector, a cărui strategie consta în a-și deprinde discipolii să gândească geografic (*geographisch denken*), putea Mehedinți să aprofundeze problematica privitoare la logica și filosofia științei geografice. El își propune, așadar, să rămână pe lângă Ratzel până la finalizarea primei îndatoriri față de Societatea Geografică din România: trecerea examenului de doctorat. S-a întâmplat însă că tocmai în pragul momentului respectiv, în primăvara lui 1895, din cauza efortului susținut de a acumula cât mai multe cunoștințe într-un timp cât mai scurt, o nevroză puternică l-a pus în imposibilitatea de a mai lucra. Se retrage în țară și abia în 1899, toamna, revine la Leipzig, unde, sub conducerea lui Ratzel, își ia doctoratul cu teza *Die kartographische Induktion* (*Inducția cartografică*). Inițial, magistrul îi propusese ca temă *Logik der Karte* (*Logica hărții*), dar în cele din urmă au convenit că tema dizertației poate fi restrânsă la partea despre inducție.

În anul următor, devine primul profesor de geografie la Universitatea din București, catedră afiliată Facultății de Litere și Filosofie. Timp de aproape patru decenii se va număra printre marii dascăli ai Universității din capitala țării, instituție ajunsă în perioada interbelică un fel de Olimp al cunoașterii. Lecția inaugurală, ținută la 3 noiembrie 1900, este dedicată tematic obiectului geografiei, iar moralmente lui Alexandru Odobescu, plecat între timp dintre cei vii. Ea relevă de la bun început o personalitate puternică, nu doar angajată în plan științific, ci orientată după un ideal etico-filosofic, în care imperativul categoric kantian („datoria pentru datorie" — cuvintele sunt ale noului profesor) se împletește cu providențialismul istoric hegelian: „...din punct de vedere nu

numai practic, ci abstract științific, mi se pare că pentru orice om de știință problema cea mai înaltă cu privire la înaintarea culturii este să-și dea toată măsura puterilor sale, în sfera științei sale, pentru ca să asigure continuitatea, apoi un maximum de dezvoltare a varietății etnice din care face parte. Și aceasta nu cu liniștea academică a celui ce privește nepăsător pe deasupra veacurilor, ci cu mare luare-aminte și în fiecare moment. Căci, după cum zice Hegel, și după cum trebuie să bănuiască orice om de știință care meditează asupra probabilităților istorice, fiecare popor are un *singur* moment istoric, care este momentul *lui*... Acesta, odată trecut, dacă misiunea acelui popor n-a fost împlinită, neîmplinită rămâne pentru totdeauna, fiindcă în evoluția unui neam, ca și în viața unui individ, e un moment numai — și nici nu poate fi altfel — când toate sunt mai potrivite decât orișicând înainte, și decât orișicând după aceea, pentru ca poporul, ca și individul, să atingă perfecțiunea cea înaltă, cea mai deplină manifestare de energie. Iar fatalitatea istorică, izvorâtă din legile fizice ale planetei, nu așteaptă niciodată pe cei zăbavnici și nedumeriți.

Iată pentru ce, ca o candelă totdeauna aprinsă, meditația liniștită a omului de știință trebuie să vegheze la interesele superioare ale omenirii, îngrijind și dezvoltând pas cu pas germenii de progres specific sădiți în poporul din care face parte"[9].

Acest crez îl va călăuzi pe Simion Mehedinți de-a lungul întregii cariere.

Ocuparea postului de profesor la Universitate încheia perioada cea mai zbuciumată din viața savantului, perioadă de căutare a unui drum cât mai adecvat firii și vocației sale. Beneficiase din partea destinului și de daruri, dar și de încercări. Avea atunci 32 ani. Din acel moment biografia lui devine cvasilineară: constant ascendentă, dar lipsită de salturi ori de surprize spectaculoase. Se va dedica trup și suflet organizării învățământului geografic românesc de toate gradele, reorganizării Societății Române de Geografie, întemeierii și orientării cercetării geografice românești și nu în ultimul rând reflecțiilor teoretice privind statutul disciplinar al geografiei, etnografiei și pedagogiei. Parafrazând cuvintele rostite de G. Călinescu la adresa lui Eminescu, am putea spune cu

[9] S. Mehedinți, „Obiectul și definițiunea geografiei", extras din *Convorbiri literare*, București: Stabilimentul grafic I. V. Socec, 1901, p. 19; sau, în reeditare, „Disertația inaugurală. Obiectul geografiei", în Simion Mehedinți, *Opere alese*, București: Editura științifică, 1967, pp. 119–120 (subl. în orig.).

deplină îndreptățire: „Viața lui se confundă cu opera, Mehedinți n-are altă biografie".

În 1901, la invitația lui Spiru Haret, ministrul răspunzător de învățământ, proaspătul profesor de geografie începe elaborarea unei lungi serii de manuale școlare în specialitatea sa, pentru toate clasele: *România, Pământul* etc. Ele au fost mult apreciate în epocă.

În 1904 organizează la Iași primul congres al profesorilor de geografie din țară. Congresele cuprindeau lecții-model, comunicări științifice, discuții, excursii în împrejurimi. Ținute de regulă anual, de fiecare dată în alt oraș, cu participarea intelectualilor din partea locului, congresele erau adevărate „evenimente culturale"[10] și, având în vedere viziunea largă despre geografie a Profesorului Mehedinți, ele au contribuit cu mare eficiență la cunoașterea de către tinerele generații a pământului și a poporului român.

Printre îndatoririle științifice și didactice mai lasă răgaz și preocupărilor literare — crescuse doar (și era membru important) în cercul Junimii. După ce, la insistențele lui Maiorescu, preluase direcția *Convorbirilor literare* (1907), în 1910 publică (sub pseudonimul Soveja), micul volum *Titu Maiorescu. Notițe biografice*[11], care va rămâne multă vreme (mai exact până la apariția celor două volume *T. Maiorescu*, de Eugen Lovinescu, în 1940) cea mai importantă sursă de date privind viața mentorului Junimii.

În deceniul următor începe să publice lucrări mai ample, nu numai de geografie, ci de interes general-cultural. Unele dintre ele, ca o consecință a ecoului social, vor fi retipărite în mai multe ediții: *Către noua generație* (1914, ed. a III-a: 1928), *Poporul. Cuvinte către studenți* (1914, ed. a III-a: 1939), *Primăvara literară* (1914, o culegere de articole critice scrise cu talent, dar afișând totodată o fatală rezistență față de orice tendință de modernism în literatură și artă), *Altă creștere: școala muncii* (1919, ed. a VII-a: 1941, iar a VIII-a: 1997).

[10] Nicolae Orghidan, „Școala geografică românească formată de Simion Mehedinți", în Simion Mehedinți, *Opere alese*, ed. cit., p. 80.

[11] Despre această scriere, Z. Ornea a emis opinia că ar fi aparținând în realitate lui Maiorescu însuși, care, pentru a o face să pară mai autentică, l-ar fi determinat pe Mehedinți să o semneze. Opinentul propunea chiar integrarea volumului respectiv în seria de *Opere* de Titu Maiorescu (vezi Z. Ornea, „Autobiografia lui T. Maiorescu", în *România literară*, nr. 30, din 26 iulie 1984). Am încercat în alt loc să demonstrăm netemeinicia acelei opinii (Gheorghiță Geană, „Întâmpinări la o dublă expertiză", în *Viața Românească*, anul LVXXX, nr. 2, 1985, pp. 93–96).

Prestigiul crescând îi aduce chemarea în Academia Română ca membru titular (1915; membru corespondent era din 1908), în cadrul secțiunii istorice, pe locul rămas vacant prin dispariția lui D. A. Sturdza. La 6 iunie 1920, cu o amânare forțată, datorată primului război mondial, își rostește discursul de recepție — *Caracterizarea etnografică a unui popor prin munca și uneltele sale* (reeditat în 1930) —, care, cum vom vedea, va dobândi o însemnătate deosebită în ansamblul operei.

Într-o perioadă scurtă de timp — de la 5 martie la 24 octombrie 1918 — activează ca ministru al instrucțiunii publice, în guvernul Marghiloman. În această calitate, emite legea „școlilor pregătitoare" și legea „eforiilor școlare"[12], pe care în anii târzii ai vieții le va considera, laolaltă, fapta cea mai bună a vieții sale.

În 1928, sub titlul *L'école de la paix* (în versiune românească: *Școala păcii*), Mehedinți redactează din partea țării noastre răspunsul la ancheta internațională organizată de Fundația Carnegie, privind starea de spirit în țările care participaseră la războiul mondial. Propune măsuri pe plan internațional pentru „o nouă educație a tineretului, dacă voim în chip serios să ne îndrumăm spre pacificarea omenirii"[13]. În același an, în ședința din 9 noiembrie a Academiei, rostește comunicarea *Coordonate etnografice: civilizația și cultura*. Dezvoltată și tipărită doi ani mai târziu, această lucrare îi va rezerva autorului un loc aparte în filosofia culturii[14].

Anul 1931 reprezintă momentul de apogeu al carierei savantului. Este anul în care, la editura „Națională" S. Ciornei apare *Terra. Introducere în geografie ca știință* (2 vol., 1203 pp.)[15], de fapt un veritabil tratat, o vastă operă de sinteză, o *summa geo-*

[12] Textele legilor au fost publicate în S. Mehedinți, *Școala poporului*, București, Viața Românească, 1923. Constantin Rădulescu-Motru a asemuit, ca faptă, școlile pregătitoare ale lui Mehedinți cu bisericile zidite pe vremuri de sufletele drept-credincioase ale boierilor (vezi C. Rădulescu-Motru, „Școala nouă și dușmanii ei", în *Revista de filosofie*, vol. XV, nr. 1, 1930, pp. 1–10). Pentru o analiză mai recentă a semnificației acestor legi vezi Gheorghiță Geană, „Spiritul reformei Mehedinți", în *Buletinul Asociației „Simion Mehedinți"*, Focșani, nr. 1, 1997, pp. 25–28.

[13] S. Mehedinți, *Școala păcii. Sentimentele școalei române față de ideea războiului*, București, Cultura națională, 1928, p. 73.

[14] Cartea a fost inclusă în *Dicționarul operelor filozofice românești* (coordonator: Ion Ianoși), București, Editura Humanitas, colecția „111 lucrări fundamentale", 1997, pp. 19–21.

[15] Anul în care a apărut *Terra* nu este precizat între datele tehnice ale cărții. În *Premise și concluzii la „Terra"* (1946) se menționează de două ori anul 1930 (p. 180: mențiune făcută de autorul însuși, p. 183: mențiune ocazionată de recen-

graphica în epocă, judecând lucrurile chiar la scara geografiei universale. De altfel, recenziile, atât în țară cât și în străinătate (Italia, Franța, Belgia, Germania) se întrec în elogii: „E o superioară sinteză științifică, ce merită a fi tradusă într-o limbă mai răspândită" (*Scientia*, Milano/Bologna, 1934, p. 134), sau: „Această lucrare își merită locul în universitățile și bibliotecile mondiale, ca și pe masa de lucru a savanților interesați din toată lumea" (*Revue de géologie et des sciences connexes*, Liège, 1934, p. 344).

În 1938 catedra de geografie este trecută de la Facultatea de Litere și Filosofie la Facultatea de Științe, fără ca titularul ei să fie consultat. Drept urmare, acesta se autopensionează, gest semnificativ pentru afinitățile umanistice ale savantului.

În 1943, Editura Fundațiilor Regale îi editează în două părți primul volum de *Opere complete*, din cele paisprezece proiectate. Ca o formalitate curentă, directorul Fundațiilor, cărturarul D. Caracostea, îi cere câteva date privind formația sa științifică și literară. Această solicitare a fost stimulul care l-a determinat pe Mehedinți să scrie *Premise și concluzii la „Terra". Amintiri și mărturisiri* (1946). Este gestul prin care o conștiință împlinită își urmărește cu senină detașare (cartea e scrisă la persoana a treia) propria fenomenologie; o operă de mare interes pentru istoria geografiei (românești și universale), o carte de filosofia științei, un amplu monolog despre vocație.

Vremurile în schimbare încep însă a-i deveni potrivnice. În 1947 văd lumina tiparului ultimele sale scrieri antume: comunicările academice *Metoda geografică în științele naturale și sociale* și *De senectute. Bătrânețea în cadrul muncii pentru cultură*. La scurt timp se vede nevoit să-și ia rămas bun de la Academie, instituția pe care o apreciase (și o onorase) în cel mai înalt grad, dar care, reformată după normele comunist-totalitare, îl exclude în chip abuziv dintre membrii săi, împreună cu alte figuri de seamă ale cul-

zia apărută în revista internațională tipărită la Liège, *Revue de géologie et des sciences connexes*). Pe de altă parte, în două rapoarte prilejuite de aniversarea a 60 de ani de la înființarea Societății Regale Române de Geografie, apare (tot de două ori) anul 1931. Cele două rapoarte, prezentate de Simion Mehedinți („Mișcarea geografică în România") și Vintilă Mihăilescu („Raport asupra mișcării geografice din România în ultimii 10 ani"), au fost publicate în *Buletinul S. R. R. de Geografie* LIV (1936); pentru conformitate a se vedea extrasul S. Mehedinți și V. Mihăilescu, *Mișcarea geografică în România*, București, Atelierele grafice Socec, 1936, p. 13/nota 2, respectiv p. 30/nota 1. Cele două dări de seamă ni se par mai demne de încredere, întrucât sunt documente oficiale și, în plus, sunt mai aproape în timp de apariția *Terrei* cu zece ani față de *Premise și concluzii*.

turii române. Sub acuzația de determinism geografic, numele său e trecut la index, împreună, implicit, cu scrierile sale. Refuză orice compromis cu noul tip de putere politică[16]. Se stinge la 14 decembrie 1962, cu gândul la satul natal și la viitorul românilor.

Metamorfozele spiritului geografic

Pe durata unei jumătăți de secol, prima a celui în curs, Simion Mehedinți a ridicat geografia românească la un prestigiu care a depășit vadul interesului strict profesional, revărsându-se generos în mediul cultural. Epitaful pe care și l-a compus:

Pro patria vixit
Veritatem dilexit
Terra *scripsit*[17]

ar putea sugera, prin ultimul stih, că însuși cel în cauză și-ar fi hotărât în istoria noastră spirituală un loc de naturalist, ca autor al menționatului tratat de geografie, *Terra*. De fapt, această dare de seamă în fața veșniciei vorbește mai curând despre înălțimea angajării, decât despre orizonturile ei. Geografia lui Mehedinți este o geografie cultural-activă: însuflețită și umanizată. Savantul a făcut din știința al cărei temei l-a așezat la noi nu o cunoaștere

[16] Ademenit cu promisiunea de a fi rechemat la Academie dacă aderă la regimul nou instaurat, a răspuns sec: „Pe mine nu are cine să mă dea afară din Academie!" A respins, de asemenea, și acuzațiile de ordin teoretic: „Aud vorbindu-se mereu de așa-zisul determinism geografic, de care am fost și eu, ca și unii din cei mai buni elevi ai mei, acuzați. Eu aștept aici, și voi aștepta și dincolo — peste *pragul cel mare* — ceea ce știu bine că are să vină: recunoașterea că nu eu și ceilalți vizați odată cu mine ne-am făcut vinovați de așa-zisul determinism geografic, ci s-au făcut vinovați de necunoștință de problemă cei care ne-au învinovățit pe noi de acest soi nou de determinism" (Ion Conea, „Simion Mehedinți despre rolul factorului geografic în istoria poporului român", în Simion Mehedinți, *Opere alese*, ed. cit., p. 102, subl. în orig.).

[17] În traducere liberă: „Pentru patrie a trăit, / Adevărul a iubit, / *Terra* el a izvodit". Acest epitaf îi dădea târcoale de mai multă vreme. Într-o notă din *Trilogii* (scriere a savantului mai puțin cunoscută astăzi, insolită, de un erudit eclectism), Mehedinți remarcă intenția lui Renan de a i se scrie pe mormânt cuvintele: „*Veritatem dilexit*", adică tocmai versul al doilea din ceea ce va constitui propriul său epitaf (cf. S. Mehedinți, *Trilogii: Știința — Școala — Viața, cu aplicări la poporul român*, București, Cugetarea / Georgescu-Delafras, 1940, p. 57).

a Pământului pur și simplu, ci una a Pământului locuit de oameni: de cei ce-au fost, de cei ce sunt și de cei ce fi-vor să fie. Pentru a desemna această realitate, limba noastră are un cuvânt la fel de special ca și „dor", anume: „vatră". Pământul este vatra omenirii. Iar partea dintre Carpați și din jurul lor e vatra poporului român. Într-o astfel de viziune, studiul fenomenelor referitoare la Pământ se îmbina cu antropologia, etnografia, istoria, ba încă și cu pedagogia, etica și filosofia. El devenea o lecție de umanism generos, dacă era vorba de geografia lumii, și o lecție de patriotism înălțător, când era vorba de geografia patriei.

Personalitatea lui Simion Mehedinți trebuie, așadar, privită în mișcarea-i liberă prin întreg spațiul cultural. Acolo, el și-a conturat nu unul, ci mai multe profiluri, aproape la fel de bine tăiate, aproape la fel de puternice. Mehedinți face parte din fericita pleiadă de ctitori în țara noastră ai disciplinelor cunoașterii în forma lor modernă, atinsă ca urmare a împlinirii și desăvârșirii idealului politic de unitate națională. Bogdan Petriceicu Hasdeu, Titu Maiorescu, Nicolae Iorga, Vasile Pârvan, Dimitrie Gusti, C. Rădulescu-Motru, P. P. Negulescu, Onisifor Ghibu, iar în rând cu ei Simion Mehedinți (și alți câțiva) au fost adevărate personalități de Renaștere prin măreția, polimorfismul, frumusețea și umanismul creației lor. Într-o unitate de țel, fie că slujea în principal istoria, arheologia, filologia, literele, geografia, ori teritoriile filosofice, fiecare s-a simțit parcă dator să dea tonul și să umple în jurul lui cât mai mult din ceea ce rămăsese neacoperit din pricina vicisitudinilor și a hotarelor interne din veacurile de până atunci. Așa se explică faptul observat de Tudor Vianu că „în ansamblul vieții noastre sociale a apărut un tip intelectual al cărui corespondent nu-l găsim cu ușurință în alte culturi, și anume tipul omului de cultură care nu cultivă numai o specialitate științifică anumită, ci care reflectează la destinul global al culturii noastre și care se simte răspunzător de întreaga orientare a civilizației țării"[18]. Există temeiuri spre a crede că, scriind acestea, Vianu se va fi gândit și la Simion Mehedinți. În spiritul convenției dintre catedrele de sociologie (condusă de D. Gusti) și de geografie (condusă de S. Mehedinți), care prevedea ca studenții de la o specialitate să susțină obligatoriu un examen la specialitatea cealaltă, a existat o înțelegere chiar între Mehedinți și Vianu privind participarea studenților geografi la cursul de filosofie a culturii, ținut de mai

[18] Tudor Vianu, *Filosofia culturii*, București, Publicom, ed. a doua, 1945, p. 288.

tânărul conferențiar în cadrul catedrei lui Gusti[19]. La Universitatea din București, fondatorul geografiei românești moderne își dublase cursurile de specialitate cu altele (tot atât de ample), de etnografie, în care făcea diagnoze social-culturale și în care îi îndemna pe studenți la creație originală ca suprem criteriu de a fi validați de istorie drept o generație nouă. A condus vreme îndelungată revista *Convorbiri literare* (1907–1923), a scris sub pseudonimul Soveja pagini de critică (*Primăvara literară*, 1914) și de literatură propriu-zisă (volumul de povestiri *Oameni de la munte*, 1921). E drept că în calitate de mentor literar i-a lipsit simțul modernității, dar între povestirile sale se află fără doar și poate cel puțin două–trei capodopere ale prozei scurte românești[20], iar limba din aceste scrieri i-a sunat lui Delavrancea ca un cântec de vioară. Chiar și în lucrările științifice, Mehedinți se vădește a fi un stilist, adică un autentic scriitor.

Atât de puternic s-a obiectivat spiritul acestei personalități în variate direcții, încât s-a putut încerca și demonstrația, punctată de bune argumente, că adevărata vocație a savantului n-a fost aceea de geograf, nici de etnograf, nici de literat, ci de pedagog[21]. Alții l-au considerat un filosof autentic, unul de întâie mărime. Citâm dintr-o recenzie la *Terra*: „Ceea ce trebuie să recunoaștem fără înconjur Profesorului Mehedinți este o neobișnuită putere de gândire, întreținută cu o riguroasă și vastă informație științifică, o fericită îmbinare a însușirilor de adâncă analiză cu un spirit puternic de sinteză, a discursivității științifice cu analiza filosofică — trăsături care îl așează pe bună dreptate printre cei mai de seamă gânditori ai neamului"[22]. Cert este că dacă istoria literară

[19] Datorăm această informație lui Aurel Banu, fost secretar științific al Secției de Geografie a Academiei Române în anii '80, care, la rândul său, o deținea ca pe o mărturie făcută personal de Tudor Vianu în anii din urmă ai acestuia. Ulterior, informația ne-a fost întărită și de Traian Herseni.

[20] Vezi Gheorghiță Geană, „Revelațiile recesivității", în *Buletinul Asociației „Simion Mehedinți"*, Focșani, nr. 1, 1997, pp. 38–40.

[21] Dumitru Muster, „Vocația pedagogică a savantului enciclopedic Simion Mehedinți", în *Revista de pedagogie*, anul XVII, nr. 10, 1968, pp. 87–93. Idem, „S. Mehedinți — pedagog", studiu introductiv la S. Mehedinți, *Scrieri despre educație și învățământ. Antologie*, îngrijitor de ediție Dumitru Muster, București, Editura Academiei Române, 1992, pp. 15–44.

[22] Traian Herseni, recenzie în *Arhiva pentru știința și reforma socială*, anul XII, nr. 1–2, 1934, pp. 151–152. De asemenea, un cercetător obiectiv ca N. Bagdasar i-a acordat în istoria gândirii românești un loc distinct printre filosofii culturii, alături de C. Rădulescu-Motru, P. P. Negulescu, Ion Petrovici, Lucian Blaga, Tudor Vianu (a se vedea N. Bagdasar, *Istoria filosofiei românești*, Bucu-

Laboratorul Sociologie

îl înregistrează doar printre amatori și eruditi[23], istoria filosofiei (în special la capitolul de filosofie a culturii), precum și istoria pedagogiei nu-i pot lăsa uitării unele contribuții importante, cu caracter sistematic, doctrinar. Este adevărat că, într-o lucrare autobiografică, Mehedinți scria: „...putem spune că progresul s-ar putea măsura tocmai prin uitare, adică prin sentimentul că un lucru este atât de ușor, încât credem că s-a făcut de la sine"[24]. Nu se cade, totuși, să luăm aceste cuvinte drept o invitație de a le da curs în litera lor.

Prestigiul dobândit în epocă de Simion Mehedinți ca om de cultură a atins cotele cele mai înalte. Era mai ales un venerat al tineretului. Unele din lucrările, conferințele, sau cursurile sale — care se bucurau de o largă audiență — purtau titluri elocvente: *Către noua generație, Datoria generației actuale* etc. Modelul acestui tip de discurs trebuie căutat, probabil, în luările de atitudine și de cuvânt ale lui Fichte, care, după ce, în 1806, scria *Die Gründzuge des gegenwärtigen Zeitalters* (*Caracteristicile fundamentale ale epocii actuale*), rostea, între 13 decembrie 1807 și 20 martie 1808 (duminică de duminică, la Academia Regală de Științe din Berlin), înflăcăratele *Reden an die deutsche Nation* (*Cuvântări către națiunea germană*[25]), menite să îndemne poporul german, și îndeosebi tineretul, la restabilirea prestigiului național, extrem de deteriorat după înfrângerea suferită de armata germană la Jena, în fața trupelor lui Napoleon. Rostite în alt context geografic și istoric, cuvintele lui Simion Mehedinți nu erau mai puțin răscolitoare. Ele purtau și sădeau în magma sufletească a ascultătorilor sensul unei mari responsabilități față de soarta societății și a culturii române: „...o generație nouă — spunea el, de la catedră — nu poate să fie decât aceea care introduce elemente

reşti: Societatea Română de Filosofie, 1940, pp. 390–398). Din perioada de după al doilea război mondial menționăm încercarea lui Al. Tănase de a valorifica unele idei ale lui Mehedinți pe linia unor concepții etnografice asupra civilizației (Al. Tănase, *Introducere în filozofia culturii*, București, Editura științifică, 1968, pp. 228–230), cartea lui Emil Bâldescu, *Simion Mehedinți, gânditor social-politic și pedagog*, București, Editura științifică, 1969, precum și ediția S. Mehedinți, *Civilizație și cultură*, selecție de texte, sumar biobibliografic și note de Gheorghiță Geană, Iași, Editura Junimea, col. „Humanitas", 1986.

[23] Vezi, de pildă, Marin Bucur, *Istoriografia literară românească*, București, Editura Minerva, 1973, pp. 355–356.

[24] S. Mehedinți, *Geografie și geografi la începutul secolului al XX-lea*, ed. cit., p. 114.

[25] Ediția în limba română a apărut, cu acest titlu, la București, Editura Casei Școalelor, 1928, în traducerea și cu Introducerea lui Const. Lăzărescu.

noi în civilizația și cultura unui popor și un ritm nou în viața poporului respectiv... Domnilor, termenii problemei sunt clari: puteți să creați și să adăugați elemente de civilizație și cultură românească? Dacă da, atunci sunteți o generație nouă; dacă nu, atunci nu sunteți decât niște exemplare tinere, o simplă continuare"[26]. Cărțile lui au cunoscut tiraje substanțiale — e suficient să menționăm că *Altă creștere: școala muncii*, un fel de biblie a învățătorilor timpului, a numărat până la 1941 șapte ediții (a opta a apărut în 1997), dintre care patru numai între anii 1919 și 1922, fapt rar întâlnit în lumea editorială de altădată. Și nu e vorba de o popularitate facilă, ci de un prestigiu durabil, răsfrângere a dăruirii de sine față de o cauză supraindividuală.

*

Simion Mehedinți s-a manifestat ca teoretician al culturii în numeroase din studiile și din articolele sale. Cele mai de seamă contribuții aduse de el în acest domeniu le aflăm concentrate în două lucrări. Prima este discursul de recepție la Academia Română, rostit la 6 iunie 1920, purtând titlul *Caracterizarea etnografică a unui popor prin munca și uneltele sale*. A doua este tot o comunicare academică, intitulată *Coordonate etnografice: civilizația și cultura*. Aceasta din urmă a fost prezentată în înaltul for la 9 noiembrie 1928 și publicată în 1930 în „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice", circulând însă și în formă de sine stătătoare. La observația posibilă că asemenea lucrări sistematice nu au fost mai multe, sau că cele două nu sunt mai voluminoase, explicația e că după publicarea tratatului *Terra*, savantul se gândea tot mai insistent la o altă mare sinteză, *Ethnos*, rămasă însă în stadiu de proiect. Anunțat ca o continuare la *Terra*, tratatul *Ethnos* s-ar fi înfățișat probabil drept o mare frescă a culturilor lumii, ceva asemănător cu *Völkerkunde* a lui Friedrich Ratzel, dar într-o altă viziune. *Coordonate etnografice* reprezintă tocmai principiile ce urmau să prezideze arhitectonica tratatului. Spre deosebire de Ratzel, Mehedinți și-ar fi orânduit probabil materialul descriptiv nu numai după criteriul distribuirii lui pe continente, dar și după cele două categorii preluate din filosofia culturii: civilizația și cultura. Cel puțin așa ne sugerează prelege-

[26] S. Mehedinți, *Datoria generației actuale*, curs, multiplicat de Societatea „Sovèja", 1933–1934, pp. 4–5 (în vol. de față, p. 272). „Soveja" era numele Societății studenților în geografie, acordat, se înțelege, după numele satului natal al Profesorului.

rile sale universitare, din a căror sinteză urma să se cristalizeze *Ethnos*, așa cum tot din prelegerile universitare se născuse *Terra*.

Coloratura etnografică a acestor lucrări ne ajută să înțelegem resorturile ce l-au împins pe geograf spre cercetarea fenomenelor de cultură.

Trecerea lui Mehedinți de la geografie la etnografie — o trecere de tip fenomenologic, iar nu cronologic — reflectă, firește, influența lui Ratzel. Acesta nu doar a scris extensiv despre antropogeografie, dar e și autor al unei ample *Völkerkunde* în trei volume (titlul reprezentând un alt termen, specific german, pentru „etnografie"). Ratzel, la rândul său, se înscria într-o ilustră tradiție germană de abordare a cosmosului, istoriei și omenirii ca un ansamblu complex, tradiție aureolată de ilustre figuri precum Johann Gottfried Herder, Gustav Klemm, Theodor Waitz, Carl Ritter, frații Wilhelm și Alexander von Humboldt, Adolf Bastian etc.[27] Trebuie, fără teama de exagerare, să-l considerăm pe Mehedinți (prin magistrul său de la Leipzig) drept o personalitate adăpată la întreagă acea tradiție. În particular, Ratzel era preocupat de compoziția etnică a omenirii, de relația dintre migrarea populațiilor și mediu, de influența mediului geografic asupra organizării social-umane și a comportamentului cultural. El considera această influență drept o fatalitate: „Creșterea noastră întru spirit și cultură, tot ceea ce numim progresul civilizațional, se poate compara cu germinația unei plante și cu zvâcnetul unei păsări. Noi suntem pentru totdeauna legați de pământ și de datele terestre, iar ramura pomului poate fi susținută numai de trunchi. Omenirea e capabilă să ridice capul spre eterul pur, dar picioarele ei sunt, totuși, pentru totdeauna înfipte în pământ. Aceasta cere cu necesitate abordarea geografică"[28]. De altfel, chiar de la înființarea ei în 1828 de către Carl Ritter, *Die Gesellschaft für Erdkunde* (Societatea de Geografie) își propunea să trateze problemele etnologice laolaltă cu cele geografice[29].

[27] Vezi despre această tradiție: James N. Ryding, „Alternatives in Nineteenth-Century German Ethnology: A Case Study in Sociology of Science", în *Sociologus*, new series, 25 (1975), pp. 1–28 și Matti Bunzl, „Franz Boas and the Humboldtian Tradition: From 'Volksgeist' and 'Nationalcharacter' to an Anthropological Concept of Culture", în George W. Stocking, Jr. (ed.), *„Volksgeist" as Method and Ethic. Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*, History of Anthropology, vol. 8, Madison, The University of Wisconsin Press, 1996, pp. 17–78.

[28] Friedrich Ratzel, *Völkerkunde*, erster Band, Leipzig, Verlag des Bibliographischen Instituts, 1885, p. 3.

[29] A se vedea James N. Ryding și Matti Bunzl, articolele citate (nota 27).

Încă de la începutul carierei sale științifice, Mehedinți definește geografia drept „...știință a Pământului considerat în relația reciprocă a maselor celor patru învelișuri, atât din punctul de vedere static (al distribuirii în spațiu), cât și din punctul de vedere dinamic (al transformării în timp)"[30]. Cele patru învelișuri — atmosfera, hidrosfera, litosfera și biosfera — trebuie cercetate în această ordine, a creșterii complexității, care nu e alta decât ordinea reclamată de lanțul cauzalității naturale. Urmând această cale și ajungând la învelișul cel mai complex, geograful este izbit de faptul că acolo operează un agent de o condiție specială: omul. În economia generală a planetei, omul ocupă un spațiu relativ restrâns, dar în dinamica vieții planetare importanța lui este inegalabilă. El își creează un nou univers, prin mijlocirea căruia se raportează la restul existenței: universul valorilor (materiale și spirituale). Prin aceasta, omul devine el însuși o nouă realitate, „un nou cosmos". De aceea, lui i se cuvine o știință aparte. Această știință, afirmă Mehedinți, este etnografia, căci specia umană, în existența ei concretă, e un mozaic de etnii. Mai precis, etnografia urmează a studia viața și evoluția popoarelor și a feluritelor grupări etnice, după produsele lor de civilizație și de cultură.

Iată mecanismul fenomenologic prin care conștiința geografică trece spre conștiința culturală. Temeiul este obiectiv: urmărirea consecventă a unuia din firele conexiunii universale. Nu vanitatea și nici curiozitatea gratuită îl vor fi împins pe Mehedinți spre acest nou tărâm. De altfel devenirea spiritului geografic — care nu trebuie confundată cu o devenire în timp, cronologică — nu se oprește aici. Urmează o trecere de la etnografie la pedagogie: în măsura în care obiceiurile diferitelor popoare dau seama de felul de a munci al acestora, etnografia poate fi considerată „pedagogia omenirii". Și, în fine, cercul se închide, întrucât la pedagogie se poate ajunge și dinspre geografie, odată ce, pe urmele lui Carl Ritter, geografia e privită drept „casa de educație a omenirii".

Ne aflăm, deci, în fața unui punct de plecare foarte concret, de interes imediat pentru o disciplină descriptivă — etnografia. Această disciplină acoperă însă o regiune ontologică față de care filosofii au simțit adesea o atracție irezistibilă, anume domeniul culturii, etnografia având în vedere ceea ce îndeobște numim „cultura populară". În ceea ce îl privește, Mehedinți se înalță mult deasupra nivelului empiric al etnografiei, ajungând să-și cristali-

[30] S. Mehedinți, *Obiectul și definițiunea geografiei*, extras, 1901, p. 16, sau „Disertația inaugurală. Obiectul geografiei", în S. Mehedinți, *Opere alese*, ed. cit., p. 117.

zeze gândurile într-un discurs de evidentă calitate filosofică. Lucrările sale etnografice apar drept roade ale unei duble deschideri către filosofie: atât din partea obiectului, cât și din partea subiectului.

Ceea ce îl preocupă în chip programatic pe autorul *Coordonatelor etnografice* este intenția de a pune la îndemâna etnografilor, dar și a altor cercetători ai fenomenelor culturale, câteva instrumente precise pentru analizele curente și mai ales pentru ordonarea materialului empiric. Un astfel de rost îl au categoriile, fără de care, spune Mehedinți undeva, știința ar arăta ca o scară fără trepte. „A gândi științific — mai spune el — înseamnă a unifica", iar „tiparele de unificare a ideilor despre lucruri" sunt tocmai categoriile. Viziunea este kantiană — ne amintește de funcția sintetică a intelectului în concepția ascetului de la Königsberg —, dar numai până la limita de unde Mehedinți se arată refractar față de apriorismul criticist.

În cazul etnografiei, categoriile principale ar fi, cum am văzut deja, civilizația și cultura. Definițiile și determinațiile pe care aceste categorii le primesc[31] le vom găsi poate întrucâtva convenționale, dar care definiție nu implică un dram de convenționalitate? Apoi, deasupra oricărei obiecții, răzbate sensul superior al tentativei constructiviste, prin care Mehedinți apare angajat ca puțini alții până la el (și de după el) în acțiunea de a insufla etnografiei prestanța de disciplină științifică matură, cu reguli, metode și teorii orientate spre exactitate.

Pe lângă disponibilitatea obiectivă a materialului, o anume perspectivă epistemologică îl situează, așadar, pe Mehedinți pe un teren filosofic cert. Conștiința epistemologică îi este de altfel călăuză permanentă, indiferent de domeniul științific particular în care el descinde. Ea conferă și sistemului geografic întruchipat în *Terra* virtuțile filosofice general recunoscute, care nu se instituie ca o aură exterioară, ci sunt adânc inculcate în structura acelei opere de excepție.

Un al treilea aspect care vine să-i consolideze lui Mehedinți poziția de filosof, cel puțin la fel de remarcabilă ca aceea de etnograf, este legarea produselor culturale și civilizaționale de condiția umană a genezei și a funcționalității lor. Mehedinți nu s-a mulțumit doar cu elaborarea unei scheme nude, pozitiviste, utilă în recoltarea și în taxonomizarea materialului etnografic. Una din obsesiile lui — firească la un om de știință, totuși mult mai explicită decât la alții — era cercetarea cauzelor. Iar când e în joc cultura, toate firele cauzale pleacă de la ființa umană și se întorc tot acolo.

[31] Vezi în volumul de față pp. 74–100 și 101–121.

Astfel, dintr-un scop foarte concret, de cercetare etnografică, urmărit însă cu mijloacele unei cugetări capabile să se desprindă lesne de nivelul empiric, s-a născut ceea ce s-ar putea numi *un sistem operațional de filosofie a culturii*. Două sunt tezele acestui sistem: una dă satisfacție scopului, cealaltă este o emanație a mijloacelor. Prima afirmă dihotomia între civilizație și cultură, a doua postulează apariția prin muncă a tuturor formelor de civilizație și de cultură și, totodată, a omului însuși. Dezvoltând aceste teze, Mehedinți nu scapă prilejul de a dezbate un spectru larg de probleme, precum: sensul istoriei, căile progresului, valoarea muncii, sensul artei, condiția științei, îmbunătățirea educației etc.; probleme ce-l frământă și astăzi și îl vor frământa întotdeauna pe om.

Două concepte înfrățite: civilizația și cultura

Distincția între civilizație și cultură a fost o idee de circulație europeană, împărtășită ca un precept în cadrul morfologismului istoric. Cele două „concepte înfrățite"[32] întruchipează opoziția, cunoscută din ideile lui Jean-Jacques Rousseau, între ordinea tehnică și ordinea morală. Înainte de a ajunge să se confrunte unul cu celălalt, cele două concepte au urmat traiectorii diferite, venind din rădăcini diferite. Așa cum s-a remarcat: „A urmări istoria cuvântului francez *civilisation* ar însemna a reconstitui stadiile celei mai profunde dintre revoluțiile pe care le-a înfăptuit (și le-a suferit) spiritul francez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea până în zilele noastre"[33]. Pe de altă parte, investigații istorice au dus la concluzia că termenul „cultură", în uzul său modern, este îndatorat cuvântului german *Kultur*, așa cum a fost el șlefuit de Herder, Kant, Schiller, Goethe și îndeosebi de frații Humboldt[34].

[32] A se vedea această caracterizare în George W. Stocking, Jr., *The Ethnographer's Magic and Other Essays in the History of Anthropology*, Madison: The University of Wisconsin Press, 1993, p. 285.

[33] Lucien Febvre, „'Civilisation'. Evolution d'un mot", în Lucien Febvre et al., *Civilisation. Le mot et l'idée*, Paris, La Renaissance du livre, 1930, p. 1.

[34] Emile Tonnelat, „'Kultur'. Histoire du mot", în Lucien Febvre et al., *Civilisation. Le mot et l'idée*, ed. cit., pp. 61–79 (inclusiv discuții pe marginea capitolului).

La începutul secolului al XX-lea, dezbaterile despre civilizație și cultură au devenit o parte esențială a acelei ramuri de gândire numită în Germania *Kulturphilosophie* (filosofia culturii). Mai mult decât o simplă parafrazare a unei interesante formule, putem afirma că dihotomia în discuție a fost — cel puțin în Europa — *un semn al sensibilității filosofice a timpului*[35]. Nu o dată, distincției i s-a imprimat tăria unei opoziții. Printr-un exces de convențională, civilizația, înțeleasă restrâns ca lume a valorilor materiale, era contrapusă culturii, adică celeilalte modalități de autoproiecție umană, înrădăcinată, la rându-i, în dimensiunea sufletească a omului. Tensiunea abordării a atins o culminație în concepția lui Oswald Spengler, cel mai comentat reprezentant al morfologismului istoric. Spengler a asemuit culturile unor organisme vii: ele ar urma același ciclu al nașterii, maturizării, îmbătrânirii și morții. În această schemă, civilizația ar fi tocmai faza ultimă a culturii, senescența ei fatală. Lumea contemporană (Spengler dădea la iveală opera sa principală, *Declinul Occidentului*, între 1918–1922) ar trăi într-o epocă de civilizație, adică de inevitabilă decadență. Concepția aceasta săvârșea în planul realității un act ce ar fi avut acoperire numai într-un plan logico-analitic: despărțirea a două atribute, care definesc laolaltă genul (și geniul) uman. Ele nici măcar nu erau aranjate într-un dualism epifenomenal, ci într-un raport de succesiune. Să mai reținem, de asemenea, pesimismul de amintire romantică al acestei viziuni, anacronic ca formulă estetică, dar simptomatic pentru criza unei lumi în care impulsul pragmatic începuse a dezechilibra cumpăna esenței umane în defavoarea vocației ideale a omului.

La noi în țară, discuțiile pe tema civilizație–cultură au purtat, fățiș ori latent, accente polemice. Poate nicăieri, chiar, asemenea discuții nu vor fi atins gradul de înfruntare ca în perimetrul românesc. Opinii aparent pașnice n-au fost în ultimă instanță decât ecouri, mai apropiate sau mai depărtate în timp, ale polemicii centrale, aceea dintre Constantin Rădulescu-Motru și Eugen Lovinescu. Dar tocmai în focul polemicilor se rafinează ideile.

Un prim moment de referință: în 1904, C. Rădulescu-Motru afirma că civilizația are un caracter exterior, se imită și se răspândește foarte repede, ba se poate chiar pierde, pe când cultura

[35] George W. Stocking, Jr., în *The Ethnographer's Magic and Other Essays in the History of Anthropology*, ed. cit., pp. 276–341 (ch. 7), caracterizează această distincție drept „un semn al sensibilității *etnografice* a anilor '20" (subl. ns. — Gh. G.).

„pătrunde adânc firea poporului" și se poate transforma, „dar de pierdut ea nu se pierde decât dimpreună cu poporul care a creat-o"[36]. Tot atunci, Rădulescu-Motru își prefigura parcă viitoru-i sistem, „personalismul energetic": „Pentru ca un popor să fie apt de cultură, se cere ca el să fie apt de o personalitate. Se cere ca între conștiințele membrilor săi să se stabilească o unitate sufletească, întocmai cum se stabilește între elementele sufletești din năuntrul unui singur individ"[37].

În 1924 și 1925 apăreau primele două din cele trei volume reunite de E. Lovinescu sub titlul *Istoria civilizației române moderne*. Lucrarea promova o viziune antitradiționalistă asupra instituțiilor românești, viziune bazată pe ideea sincronismului, a circulației valorilor de la o cultură la alta prin imitație. Tezele lui Lovinescu (inspirate de sociologia lui Gabriel Tarde) erau de un radicalism provocator. Plecând de la faptul că în țările apusene burghezia s-a cristalizat în răstimp de secole astfel încât instituțiile corespundeau în acele țări sufletului național, Lovinescu constata că „societatea noastră s-a format prin imitație și nu prin elaborație lentă". Ca urmare, sentimentul național și sentimentul libertății individuale (proprii clasei burgheze), „noi le-am primit sub forma lor ultimă și integrală pe cale de ideologie", adică pe cale teoretică. „N-am participat cu nimic la elaborarea acestor sentimente, tot așa cum n-am participat cu nimic nici la alcătuirea instituțiilor noastre juridico-politice"[38]. Prompt, Rădulescu-Motru și-a asumat misiunea de purtător de cuvânt al tradiționalismului, rostind la Academie comunicarea „Ideologia revoluționară în cultura română" (22 mai 1925)[39]. În toamna aceluiași an, Lovinescu scoase și volumul de încheiere, în care, continuând polemica, introduce o nuanță de depășire a antinomiei dintre civilizație și cultură: „Drumul de la cultură la civilizație nu e ireversibil; devenind condițiile vieții noastre, aceste bunuri materiale (= conținutul civilizației — Gh. G.) intră în deprinderi și se prefac cu timpul, *prin adaptare la unitatea noastră temperamentală*, în valori sufletești; cu alte cuvinte, civilizația se transformă în cultură"[40].

[36] C. Rădulescu-Motru, *Cultura română și politicianismul*, București, Librăria Socec, 1904, pp. 65–67.

[37] *Ibidem*, pp. 64–65.

[38] Toate citatele sunt după ediția: E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne* (ediție și studiu introductiv de Z. Ornea), col. „Cărți fundamentale ale culturii române", București, Editura Minerva, 1997, p. 179.

[39] Publicată parțial în săptămânalul condus de Liviu Rebreanu, *Mișcarea literară*, numerele din 30 mai și 6 iunie 1925.

[40] E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 254 (subl. ns. — Gh. G.).

Această polemică a stimulat și alte luări sau precizări de poziție. Cazul lui Simion Mehedinți este unul din a doua categorie. În *Către noua generație* (1914) el îmbrățișase distincția între civilizație și cultură, fără însă a acorda subiectului prea mare întindere. În discursul de recepție din 1920 distincția dispare, dar reapare amplu dezvoltată în *Coordonate etnografice*, la 1928, precum și sub forma unor adaosuri vădit circumstanțiale în ediția a doua, din 1930, a discursului de recepție.

Pentru Lucian Blaga subiectul în cauză s-a ivit ca un prilej de nouă aplicație a ideilor proprii despre stil și metaforă. În esență, filosoful-poet transpune relația dintre cele două feluri de plăsmuiri omenești în planul expresiei: toate faptele de civilizație „poartă, desigur, la fel cu creațiile de cultură, o pecete stilistică; le lipsește însă celălalt aspect: metaforicul. Faptele de civilizație nu sunt destinate să reveleze un mister prin mijloace metaforice“[41], ceea ce constituie, dimpotrivă, destinul faptelor culturale.

Pagini dense au mai dedicat problemei Tudor Vianu[42] și P. P. Negulescu[43]. Alți cercetători se vor strădui să scoată în evidență din perspectivă marxistă substratul ideologic al distincției dintre civilizație și cultură, cu accente discriminante, rasiale chiar[44]. Trebuie totuși precizat că accentele dezvăluite nu cad cu regularitate, crezul dominant al gânditorilor români de seamă implicați în distincția cu pricina — S. Mehedinți numărându-se printre ei — fiind dezvoltarea integrală, armonioasă, a societății și afirmarea nestingherită a resurselor creatoare ale oricărui popor.

Cu timpul, teoretizările în jurul relației dintre civilizație și cultură s-au rărit. Pe măsură ce conținutul conceptelor s-a lămurit, polaritatea dintre ele s-a estompat. Notabil e în acest sens punctul de vedere exprimat de Al. Tănase: „...în ultimă analiză, civilizația nu este decât societatea care a asimilat și și-a integrat (și continuă să facă acest lucru ca o condiție sine qua non a propășirii sale) valorile culturale care-i sunt necesare, sau, din alt unghi de vedere,

[41] Lucian Blaga, *Trilogia culturii*, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1944, p. 419.

[42] Tudor Vianu, *Filosofia culturii*, ed. a doua, București, Publicom, 1945, pp. 28–29.

[43] P. P. Negulescu, *Scrieri inedite — Destinul omenirii*, vol. V, București, Editura Academiei, 1971, pp. 435–558.

[44] A se vedea Z. Ornea, „'Cultură' și 'civilizație' în filozofia burgheză din România“, în *Revista de filozofie*, nr. 11, 1965, pp. 1477–1490 și C. I. Gulian, „'Civilizație' și 'cultură' în epoca noastră“, în *Revista de filozofie*, nr. 7, 1973, pp. 783–790.

cultura pătrunsă în toate celulele vieții sociale. Civilizația este dimensiunea culturală a societății, sau unitatea dintre societate și cultură“[45] — soluție de inspirație lovinesciană, cu introducerea în plus a conceptului de „societate“[46].

*

După cum se vede, opinia lui Mehedinți nu a pus punct discuției; nici nu avea cum să o încheie, la un asemenea grad de complexitate a fenomenelor. Poziția sa este, însă, una în care se întâlnesc în chip fericit spiritul de finețe în nuanțare cu claritatea decantării. Această poziție a atras atenția și în afara țării[47].

O apreciere adecvată a acestei poziții trebuie să înceapă de la temelie, adică de la definiții. Așadar, ce înțelege S. Mehedinți prin civilizație? — suma tuturor descoperirilor tehnice care au înlesnit omului adaptarea sa la mediul fizic“[48]. Dar prin cultură? — „suma tuturor creațiilor sufletești (intelectuale, etice și estetice) care înlesnesc adaptarea individului la mediul social“[49]. Se observă îndată că factorul comun al celor două definiții este conceptul de „adaptare“. Cu acest termen-cheie putem afla ușor dacă sau în ce

[45] Al. Tănase, *Introducere în filozofia culturii*, București, Editura științifică, 1968, p. 256.

[46] În pofida aparenței de anacronism, distincția între civilizație și cultură își poate releva noi disponibilități de operaționalitate în contexte altădată necoapte. În epoca actuală, există, de pildă, tendința de a considera fenomenele legate de globalizare și cele privitoare la etnicitate drept inconciliabile. Am încercat, totuși, să demonstrăm că globalizarea și etnicitatea sunt complementare și că tensiunea dintre ele poate fi, în lumea contemporană, un factor de echilibru dinamic. Unul din temeiurile conceptuale ale acestei complementarități este tocmai cuplul civilizație / cultură: globalizarea se petrece mai cu seamă pe dimensiunea civilizației (tehnică, economie, comunicații etc.), iar etnicitatea se conservă mai ales în sfera culturii (literatură, artă, credințe) — a se vedea Gheorghiță Geană, „Ethnicity and Globalisation. Outline of a Complementarist Conceptualisation“, in *Social Anthropology*, vol. 5, part 2, 1997, pp. 197–209. Actualitatea problematicii dezvoltate pe seama conceptelor de cultură și civilizație și a relației dintre ele este probată și de apariția recentă a unei antologii de texte clasice: John Rundell and Stephen Mennell (eds), *Classical Readings on Culture and Civilisation*, London and New York: Routledge, 1998. Volumul cuprinde texte semnate, între alții, de Immanuel Kant, Thomas Jefferson, Alexis de Tocqueville, Friedrich Schiller, Friedrich Nietzsche, Georg Simmel, Thomas Mann, Sigmund Freud, Emile Durkheim, Lucien Febvre, Norbert Elias.

[47] *Coordonate etnografice*, împreună cu ediția a doua a discursului *Caracterizarea unui popor prin munca și uneltele sale* și cu o altă lucrare a lui S. Mehedinți, *Le pays et le peuple roumain* (1927), au fost recenzate, toate trei laolaltă, în *Revue internationale de sociologie*, vol. 44, 1936, pp. 565–566, de Gaston Richard, directorul publicației.

[48] Vezi *Coordonate etnografice*, p. 85 în volumul de față.

[49] *Ibidem*, p. 119.

măsură definițiile de mai sus se înrudesc ori nu cu altele: n-avem decât să apelăm la vreun inventar al definițiilor conceptului de „cultură". Un asemenea inventar există; este chiar un inventar critic și istoric[50]. El cuprinde nu mai puțin de 164 definiții, plăsmuite de sociologi, psihologi, filosofi, antropologi și clasificate de autorii inventarului în șapte mari grupe: enumerativ-descriptive, istorice, normative, psihologice, structurale, genetice și incomplete. La grupa definițiilor psihologice, atrage atenția o subgrupă caracterizată prin: „Accentul pe adaptare, pe cultură ca mecanism de rezolvare a unei probleme". Aici s-ar părea că-și au locul și definițiile (de fapt dubla definiție) propuse de Mehedinți. Numai că ceea ce înțeleg Kroeber și Kluckhohn prin „adaptare" se deosebește total de ceea ce înțelege învățatul român. Primii doi conferă acestui termen un pronunțat sens psihologic, exprimat prin relația dintre o nevoie (fie biologică, fie socială) și satisfacerea ei; este vorba, pe scurt, de relația stimul–răspuns. În schimb, Mehedinți investește în termenul „adaptare" un sens *ecologic*[51]. Anevoie vom putea detecta în alte definiții din tabelul Kroeber / Kluckhohn un asemenea sens. El este prezent, dar se află în raport de subordonare față de alte sensuri, biologice sau psihologice[52]. O anumită conotație încorporează și dubla definiție dată de Mehedinți, dar aceasta lasă să se întrevadă mai degrabă trăsătura care-l înnobilează pe om printre celelalte viețuitoare: creativitatea. Răspunsurile nu mai apar de astă dată ca reacții conținute și predeterminate de stimuli, adică de mediu, ci ca „descoperiri" și „creații" datorate omului. Dacă răspunsurile adaptative își au vreo predeterminare, atunci aceasta vine deopotrivă din vocația creatoare a omului — pare să spună savantul român[53]. Nicăieri această vocație nu se vădește și împlinește mai bine ca în activitatea din domeniul artei: „Cum corpul își repară rănile, tot așa le repară și sufletul pe ale sale, creând în gând, în marmură, în sunete, în colori întinse pe pânză, în cuvinte înșirate pe hârtie, o lume mai bună, mai frumoasă și mai armonioasă decât aceea pe care o întâlnim în viața de toate zilele. Aici stă esența cea mai înaltă (chintesența) culturii în ipostazele ei principale: artă, morală, știință. Dintre toate însă, cel dintâi și cel mai general leac al suferinței omenești a fost și este și până azi arta"[54]. Dacă înțelegem bine, arta deține puterea de a corecta imperfecțiunile lumii reale, în conformitate cu un ideal. Acesta poate fi individual, sau poate fi social — oricum el este uman. Prin efectul său compensatoriu, „vindecător", idealul facilitează integrarea omului în mediu, mai ales în mediul social.

*

Să reluăm însă problema dihotomiei civilizație–cultură; care este motivația ei și în ce constă particularitatea viziunii lui Mehedinți?

Până la un punct, disocierea între produsele materiale și cele spirituale stă pe un temei real, pe care în *Coordonate etnografice* îl vom găsi exprimat în forma „dublului caracter — material și sufletesc — al muncii", semnificând, în esență, ceea ce înțelegem azi prin „muncă fizică" și „muncă intelectuală", dar păstrând totuși un rest de nuanțe față de expresia din urmă. Dublul caracter al muncii îl va fi determinat pe Mehedinți să conserve dihotomia între cele două categorii de fapte.

Riguros vorbind, introducerea termenilor „civilizație" și „cultură" creează un neajuns de ordin logic, vădit sub forma unei dificultăți de limbaj. Folosirea lor în sensuri restrânse, pentru niște *subclase* de fenomene specific umane (materiale, respectiv spirituale), obligă, în absența unui termen general, la o exprimare conjuncțională (i. e.: civilizație *și* cultură) ori de câte ori cineva ar voi să se refere la clasa întreagă. Întru consolidarea dihotomiei, Mehedinți miza foarte mult pe o decizie a uzului, care însă nu s-a produs. Încercarea sa rămâne, totuși, semnificativă pentru *nevoia de consens*, de *unitate a limbajului*, nevoie pe care oamenii de știință o simt adeseori cu mare acuitate.

La Simion Mehedinți, distincția între cele două categorii, deși foarte clară, se caracterizează prin multă suplețe. Ele se cer separate numai în scopuri practice, de cercetare, fiindcă în realitate

[50] Vezi A. L. Kroeber and Clyde Kluckhohn, *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, New York: Vintage Books, 1963 (orig. 1952).

[51] Cf. Gheorghiță Geană, „Ideas of Culture. Romanian Para-Anthropologists in the First Half of the Twentieth Century",în *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, vol. 35, no. 1, 1999.

[52] Redăm, pentru caracterul ei tipic, definiția dată de antropologul britanic Ralph Piddington (în 1950, deci la peste douăzeci de ani după definiția lui Mehedinți): „Cultura poate fi definită ca întreaga sumă a echipamentului material și intelectual prin care oamenii își satisfac nevoile biologice și sociale și se adaptează la mediu" (apud A. L. Kroeber and Clyde Kluckhohn, *op. cit.*, p. 108).

[53] Sub acest aspect (dar nu numai), Simion Mehedinți se întâlnește cu Lucian Blaga. Într-o viziune tipic metafizică, Blaga exploatează și dezvoltă mai ales ideea creativității umane, încununată în viziunea despre om ca „mutație ontologică".

[54] S. Mehedinți, *Premise și concluzii la „Terra"*, ed. cit., p. 228 (în vol. de față: p. 329).

sunt unitare. După cum frunza are două fețe: una îndreptată spre soare și alta întoarsă spre pământ, la fel și viața omului are două aspecte: unul teluric, civilizația, adică tehnica materială, prin care omul se adaptează la mediul natural, iar celălalt ceresc (în sens figurat), cultura, adică ansamblul obiectivărilor psihice, prin care omul se integrează în mediul social. Cele două aspecte sunt strâns legate unul de altul; între ele trecerea e uneori imperceptibilă, pentru că „unitatea vieții le cuprinde pe amândouă"[55]. Lucrate cu har, o furcă de tors, de pildă, ori un vas de ceramică sunt în același timp și unelte și obiecte de artă.

Imaginea unitară asupra civilizației și culturii i-a creat lui Mehedinți premisa unei atitudini lucid optimiste, radical opusă pesimismului spenglerian. Simultaneitatea ce caracterizează raportul civilizație–cultură se nutrește din punctul de vedere etnografic — mai exact: antropologic — pe care savantul îl aduce în dezbaterea problemei. Perspectiva aceasta îi furnizează argumente hotărâtoare, încât sociologul francez Gaston Richard scria că profesorul de la Universitatea din București „...denunță o exagerare ce riscă a reduce la absurd partea de adevăr conținută în ea... Credem că el are pe deplin dreptate împotriva lui Spengler"[56]. Dar care erau argumentele lui Mehedinți? Făcând recurs la date etnografic-antropologice, aplecându-se asupra populațiilor fără istorie — mai bine-zis fără istorie scrisă —, el dovedește că nu există grupare omenească, oricât de primitivă, care să nu fi produs un minimum de mijloace tehnice spre a se adapta la natură și care, de asemenea, să nu se conducă după un cod minim de norme morale, de credințe, sau de preferințe estetice. Nu există, așadar, goluri de civilizație sau de cultură, nici în spațiu și nici în timp. Admisibil i se pare că civilizația și cultura se pot dezvolta disproporționat, că „polul civilizației și polul culturii rar coincid". Dar omul, ca ființă conștientă de sine, poate îndrepta cursul propriei sale istorii pe o albie normală, liniștită. Astfel, replica definitivă sună ca un îndemn nedisimulat: „Înainte, spre dezvoltarea cât mai armonioasă a individului și a societății, atât prin civilizație, cât și prin cultură!"[57]

Universalitatea civilizației și a culturii — iată o idee implicită în cele de mai sus și de o reală valoare umanistică. Pentru a o ilustra, Mehedinți a recurs, cum tocmai afirmam, la date din viața a

[55] S. Mehedinți, *Coordonate etnografice*, în volumul de față, p. 123.
[56] A se vedea *Revue internationale de sociologie*, vol. 44, 1936, pp. 565–566.
[57] S. Mehedinți, *Coordonate etnografice*, în vol. de față, p. 134.

numeroase grupări etnice, unele dintre acestea rămase în urmă din punctul de vedere al dezvoltării sociale din cauza izolării geografice, conjugată cu motive de ordin istoric. Exemplele necesare au fost extrase din cărți de călătorii și din relatări etnografice realizate în secolul trecut, ori la începutul secolului curent. De atunci și până astăzi, populațiile respective au făcut pași importanți spre un mod de viață modern. Eliberarea de regimul colonial va fi venit în acest sens ca un moment de răscruce pentru fiecare din ele. Mehedinți le-a acordat toată simpatia și adeseori a dat glas încrederii pe care o nutrea în posibilitățile lor de creație superioară în viitor.

Finalitatea practică a încercării pe care o întreprinde îl determină pe Simion Mehedinți să nu se oprească în clasificarea manifestărilor umane la o împărțire dihotomică. Civilizația și cultura sunt împărțite la rândul lor, fiecare, în câte trei subcategorii: în civilizație intră *hrana*[58], *îmbrăcămintea și locuința*[59], plus *circulația*[60], în timp ce cultura include *știința*, *arta* și *religia* (această ultimă categorie, religia, apare substituită în lucrările ulterioare cu *morala*). Ducând analiza cu încă un pas în adâncime și subordonând-o unui scop concret, de cercetare, Mehedinți se desprinde de linia morfologismului de nuanță istorico-filosofică, atașându-se morfologismului cultural din etnologie și antropologie, linie marcată pe plan internațional de figuri precum Franz Boas, Clark Wissler, Fritz Graebner ș. a. Ținta lui Mehedinți era aceea de a construi un sistem de categorii care să dea seama de modul de viață al oricărei comunități etnice, indiferent de treapta de progres ori de colțul de lume în care aceasta este plasată. Sistemul de coordonate etnografice care a rezultat poate fi astfel echivalat cu o schemă de *categorii universale ale culturii*. La vremea respectivă existau puține tentative către elaborarea unui asemenea instrument atotcuprinzător. Cel mai important era ghidul *Note și probleme de antropologie (Notes and Queries on Anthropology)* și fusese realizat în 1874 ca lucrare colectivă în cadrul Institutului Regal de Antropologie din Marea Britanie. Înmânat de obicei călătorilor și misionarilor spre completare la fața locului, el se prezintă ca un fel de chestionar, structurat pe opt categorii: cultura materială, organizarea economică, organizarea socială, controlul social, viziu-

[58] Alimentele, plus modul de procurare, de preparare și de consumare a lor.
[59] Îmbrăcămintea și locuința sunt situate împreună, întrucât funcția lor e, în principiu, aceeași: de protecție a corpului.
[60] Mijloacele și modul de transport.

nea asupra lumii, arta, limbajul, educația. Mai apoi, Clark Wissler a ajuns și el la un „tipar universal al culturii", compus din nouă elemente: graiul, aspectele materiale, arta, mitologia, religia, sistemele sociale, proprietatea, regimul de guvernare, războiul[61]. Tot o asemenea schemă poate fi considerat și sistemul de cadre și manifestări conceput de Dimitrie Gusti (cadrele: cosmologic, biologic, psihic și istoric; manifestările: economice, politice, juridice și spirituale)[62].

Privită pe acest fundal, strădania lui Mehedinți capătă un coeficient valoric în plus, independent de randamentul schemei sale. E drept, valoarea operațională a acesteia e diminuată întrucâtva de caracterul ei prea static. Civilizația, chiar în sensul restrâns, înseamnă nu numai ce și cât se produce, dar și cum se produce. Or, viața de relație (fără de care esența umană se vede sărăcită) lunecă printre categoriile și subcategoriile schemei. Nici formele de organizare a muncii (deși munca e figurată, ca linie mediană, între abscisă și ordonată), nici regimul politic, nici modelele de educație (tocmai la un pedagog) nu transpar din reprezentarea acestui instrument metodologic. Mehedinți pare să-și fi dat seama de neajuns atunci când, în prelungirea liniei muncii, a adăugat cuvântul „societate", voind, probabil, să desemneze aspectele vieții de grup. Așa cum avea să teoretizeze mai târziu Georg Lukács, „prin muncă se realizează o instituire teleologică înăuntrul existenței materiale"[63]. În sensul ei originar, munca e un proces ce se desfășoară între om și natură. În formele târzii ale practicii sociale, o latură a acestei activități se îndreaptă asupra celorlalți oameni, spre a-i determina să îndeplinească, la rândul lor, instituiri teleologice concrete. Acest fapt se bazează tocmai pe socialitatea umană, pe nevoia de cooperare între oameni[64].

Schema lui Mehedinți reunește, totuși, câteva aspecte care fac din ea o utilă introducere în modul de viață al unui popor, al unui oraș, al unui sat. De altminteri, pentru cercetări mai amănunțite, autorul ei admite că numărul de categorii poate fi mărit și că el nu a făcut aceasta spre a evita aglomerarea lor. Nu a prevăzut că ulterior antropologii vor elabora modele cu sute de împărțiri[65].

[61] Clark Wissler, *Man and Culture*, New York, Johnson Reprint Corporation, 1965 (orig. 1923), pp. 73–98.

[62] D. Gusti, *Sociologia militans. Introducere în sociologia politică*, București, Institutul Social Român, 1935.

[63] Georg Lukács, *Ontologia existenței sociale*, vol. 2, București, Editura politică, 1986, p. 17.

[64] *Ibidem*, p. 55.

Schematismul modelului mehedințian se datorează și intenției programatice a celui ce l-a elaborat de a apropia etnografia de maniera matematică de prelucrare și de exprimare. Acum o jumătate de veac, problema folosirii metodelor matematice în etnologie abia dacă se punea, iar aplicarea și perfecționarea lor au venit propriu-zis după mijlocul secolului nostru. Nu ni se pare exagerat a-l socoti pe titularul catedrei de specialitate de la Universitatea din București printre precursorii pe plan internațional ai matematismului în etnologie. Iar între instrumentele matematice la care prozeliții acestui curent fac apel în zilele noastre se află nu numai formulele algebrice ori calculele statistice, dar chiar și diagramele carteziene[66].

Determinismul antropologic al muncii

Așa cum teza întâi fundamentează latura aplicativă a sistemului conceput de Mehedinți, cea de a doua — aceea care postulează rolul determinant al muncii în antropogeneză — fundamentează latura lui teoretică.

Munca exprimă condiția specifică a omului pe Terra. Problematica ei nu a încetat să suscite interesul specialiștilor în științele sociale și în filosofie. Pentru Georg Lukács, munca, prin calitatea ei de „instituire teleologică (= de scopuri) înlăuntrul existenței materiale", devine un „model pentru orice practică socială"[67]. Un antropolog precum Herbert Applebaum privește munca drept „o activitate umană de bază, încorporată în alcătuirea societății... Munca este fundamentală pentru condiția umană, pentru crearea mediului uman și pentru contextul relațiilor umane"[68].

Înainte de a trece la examinarea succintă a concepției lui Simion Mehedinți despre muncă, să observăm că cele două teze pe

[65] Vezi G. P. Murdock et al., *Outline of Cultural Materials*, New Haven, HRAF, 5th ed., 1971; orig. 1950.

[66] Vezi Marcel Soret, „La cartographie et la représentation graphique en ethnologie", în *Ethnologie générale*, sous la direction de Jean Poirier, Paris, Gallimard (Pléiade), 1968, pp. 371, 378–379.

[67] Georg Lukács, *op. cit.*, p. 17.

[68] Herbert Applebaum, *The Concept of Work. Ancient, Medieval, and Modern*, New York, State University of New York Press, 1992, p. ix.

care le-am detectat în concepția sa generală despre om și cultură — dihotomia civilizație / cultură și originea în muncă a formelor de civilizație și cultură — nu-și sunt reciproc indiferente. De câte ori i s-a părut necesar (iar lucrul acesta s-a întâmplat adeseori), Mehedinți a apelat în opera sa științifică la explicația de tip genetic, scormonitoare a originilor fenomenului abordat[69]. Lăsându-se și de astă dată antrenat pe firul unei astfel de explicații, el ajunge la concluzia că atât civilizația cât și cultura se originează în aceeași axă; dihotomia civilizație–cultură se justifică la Mehedinți, cum deja ne-am edificat, prin dublul caracter — material și spiritual — al muncii. Pe de altă parte, „linia mediană a muncii" reprezentând o singură axă, cele două categorii îngemănate în ea vor fi ele însele unitare. Civilizația și cultura formează deci o unitate de contrarii, ce reflectă cu fidelitate unitatea originară a muncii ca activitate general-umană. Îngemănarea celor două categorii în linia mediană a muncii justifică în același timp și diferențierea și unitatea lor.

Prin muncă, ființa umană se obiectivează creator, în primul rând în forme materiale. Acestea, odată înzestrate cu statut ontologic, intră în rețeaua cauzală universală ca elemente noi și foarte active, care influențează, la rândul lor, devenirea umană. Unele organe ale vieții vegetative — dinții și maxilarele, de pildă — sunt la om diminuate, în timp ce mâna și creierul, dimpotrivă, sunt cel mai bine dezvoltate în privința rafinamentului funcțiilor ce le îndeplinesc. O parte din transformările organice s-au datorat schimbării condițiilor naturale de climă, vegetație etc., dar și apariției unor condiții artificiale cum ar fi folosirea focului, a pieilor prelucrate, a unsorilor. Condițiile artificiale, la rândul lor, au constituit urmarea directă a folosirii de către om a acelor organe artificiale care sunt uneltele. Iată numai câteva fapte care îl determină pe Mehedinți să conchidă răspicat: „...uneltele și munca cu uneltele pot fi considerate ca adevăratul semn distinctiv al speciei homo"[70]. Pe această cale va fi reușit ființa umană să se smulgă din regnul animalității.

Și în registrul vieții psihice există o unealtă, una sui generis, menită a-l impulsiona pe om să-și traseze un destin unic. Această

[69] Nu e vorba de o explicație de ordin biologic, ci de una care merge la geneza fenomenelor. Vezi Ernest Nagel, *The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation*, London, Routledge & Kegan Paul, 1961, pp. 25–26.

[70] S. Mehedinți, *Coordonate etnografice*, în vol. de față, p. 85.

unealtă psihică este graiul. Prin el generațiile umane își capitalizează experiența — preiau de la înaintași, adaugă, apoi transmit la urmași. Fără grai, tot ceea ce se dobândește prin contribuția mâinilor și a creierului ar rămâne circumscris într-un perimetru foarte restrâns, iar invenția și inspirația ar fi — de cumva ar mai fi — niște accidente strict individuale și efemere. După cum uneltele obișnuite asigură progresul uman în linia materială a vieții, graiul asigură progresul în linia sufletească, spirituală.

Consecvent, Mehedinți pune apariția limbajului în dependență tot de procesul muncii. De altfel am putut constata că și fenomenele spirituale își află începutul începutului tot în muncă. Încununarea acestei idei o constituie argumentația la teoria originii artei în muncă, argumentație pe care Mehedinți o dezvoltă cu lux de amănunte etnografice în discursul de intrare la Academie. Titlul discursului sugera un adevărat program teoretic și de cercetare, iar încheierea suna ca o mărturisire de credință: „Dacă cultura e suma muncii din toată viața unui popor, pentru ca să împlinim lipsurile culturii noastre trebuie să facem cât mai repede inventarul traiului nostru, descriind în chip științific tot ce este caracteristic și original în trecutul românismului, pentru a afirma autonomia sufletului nostru și hotărârea de a fi și a rămâne statornici în făptura noastră etnică... Acestui gând voi închina anii câți îmi vor fi îngăduiți a lucra pe tărâmul acestei științe, cunoscând că mai ales acuma, după întregirea politică, toate națiunile pământului așteaptă să vadă ce vrem să fim și ce loc voim să ocupăm în cadrul istoriei universale"[71].

Teoria emergenței artei prin muncă, la care revenim pentru o clipă, a devenit ulterior o teorie bine cunoscută. Sugestia ei a venit dinspre muzică. Mai mulți etnografi au observat la populațiile arhaice o însoțire între gestica și ritmul muncii, pe de o parte, și emiterea de sunete regulate, pe de altă parte, sunete menite a înlesni coordonarea mișcărilor prin care oamenii vâslesc, pun semințele în pământ, doboară arbori. Nu mai puțin stimulativă a fost analogia între o serie de unelte și unele instrumente muzicale: arc / harfă, piuă / tobă etc. Cel ce a sintetizat aceste date de observație într-o teorie a fost Karl Bücher, economist german (profesor la Bonn, Basel, Karlsruhe, iar din 1892 la Leipzig), a cărui lucrare *Arbeit und Rhytmus* (*Muncă și ritm*) i-a adus notorietatea și printre esteticieni, etnografi și cercetători ai culturii. Simion

[71] S. Mehedinți, *Caracterizarea etnografică a unui popor prin munca și uneltele sale*, 1920, p. 23, sau în volumul de față: p. 67.

Mehedinți i-a preluat ideea-cheie, dar a dezvoltat-o pe o cale proprie. Ca și Bücher, el insistă asupra legăturilor reciproce dintre muzică, dans, poezie — ceea ce esteticienii au numit „sincretismul artelor". Toate aceste legături converg în muncă, întrucât acolo se înfiripă nu numai muzica, dar și celelalte arte. Între artă și muncă însă, învățatul român nu mai trasează o legătură exterioară, mecanică, nemijlocită, ci una filtrată de mentalitatea, de psihicul omului arhaic — un psihic impregnat de credințe magice și, altă observație importantă, diferențiat de la un grup etnic la altul. În plus, Mehedinți nu refuză nici explicarea manifestărilor artistice prin eliberarea prisosului de energie. Această din urmă idee fecundează nucleul unei alte teorii, generată de aceeași problemă: teoria originii artei prin joc. Bănuim aici, în cazul lui Mehedinți, un ecou din Herbert Spencer, a cărui filosofie savantul nostru o cunoștea foarte bine.

Concepția lui Mehedinți, mai exact latura privitoare la antropogeneza propriu-zisă, ne trimite cu gândul la eseul lui Friedrich Engels, *Rolul muncii în procesul de transformare a maimuței în om*. Este prea puțin posibil ca lui Mehedinți să-i fi căzut sub ochi acest studiu. El a fost publicat întâia oară în 1896, în *Neue Zeit*. Tânărul bursier al Societății Regale Române de Geografie nu se afla atunci în Germania, iar articolul lui Engels a devenit cu adevărat cunoscut după includerea în *Dialectica naturii*. Această culegere de fragmente și studii ale lui Engels a apărut însă postum, la Moscova, în 1925.

Spre deosebire de Engels, când vine vorba de organele mijlocitoare în procesul de antropogeneză, Mehedinți înclină cumpăna mai degrabă spre creier decât spre mână. În această privință, el prefigurează poziția lui Leroi-Gourhan: „Sinergia operatorie a mâinii și a gestului presupune existența unei memorii în care se înscrie programul comportamentului"[72].

Ceea ce se remarcă însă îndată la Mehedinți este marea bogăție de fapte etnografice cu care își susține tezele. Pe această bază de fapte, el a construit o teorie antropogenetică integrală, în care atât omul ca atare cât și alter ego-ul său, cultura (dar în sens atotcuprinzător: și faptele materiale și cele spirituale), apar drept rezultate ale aceluiași complex cauzal: munca.

La o privire de ansamblu, ideea muncii îi prilejuiește lui Simion Mehedinți pagini antologice. Ea revine insistent, fundamentală ca

[72] André Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*, vol. 2, Paris, Albin Michel, 1965, p. 36.

un imperativ, și în pedagogia lui teoretică și practică. Munca — declară autorul *Altei creșteri* — nu numai că a fost actul hotărâtor în desprinderea omului din cercul animalității, dar a rămas în continuare actul determinant al înălțării, al aspirațiilor sale spre desăvârșire. „Câtă vreme te scoli dimineața cu gândul la muncă și te odihnești sara cu gândul la ce vei munci a doua zi, e dovadă că viața, ca o apă bogată, umple mereu vadul traiului tău."[73] Iată, în extragere, unul din numeroasele pasaje care transcend contextelor anume în care au fost enunțate, pentru că au valoare de maxime, adică de precepte morale imperative și universale. Munca este ridicată aici la rangul de principiu regulator al fluxului vital în ordinea umană. Pe aceeași lungime de undă gândea și Vasile Pârvan: „Munca e ritmul vieții. Ea dă, ca și libertatea, tărie și frumusețe și caracter propriu ființei noastre"[74].

Încheiere

Gândirea lui Simion Mehedinți pulsează, astfel, în mediul unei filosofii a vieții, una de factură activistă. Într-o repede scrutare a evoluției noastre culturale din ultimele secole, același Tudor Vianu, de la înălțimea viziunii sale axiologice, diagnostica faza postistoristă, care a succedat generației junimiste dintâi, drept „faza activismului cultural". Noua etapă, scria Vianu, a ridicat ca problemă fundamentală nevoia unei organizări realiste. De aci încurajarea „temperamentului productiv", ale cărui valori călăuzitoare sunt: „Mai întâi credința în știință, în puterea și eficacitatea rațiunii omenești. Apoi iubirea de oameni și patriotismul, hotărârea de a veni în ajutorul semenilor cu care suntem întruniți pe același pământ, cu care împărțim moștenirea aceluiași trecut și aspirațiile către același viitor și, în sfârșit, mișcați de iubirea ordinei și armoniei estetice, hotărârea de a da civilizației noastre caracterul unei opere de artă."[75] Nu recunoaștem oare în toate acestea tocmai constelația de valori ce dau strălucire prin vreme operei lui Simion Mehedinți?

[73] S. Mehedinți, *Altă creștere: școala muncii*, ed. a VI-a, București, Editura Cugetarea, 1939, p. 270.
[74] Vasile Pârvan, *Memoriale*, București: Cultura națională, 1923, p. 78.
[75] Tudor Vianu, *Filosofia culturii*, ed. cit. pp. 291–292.

Slujitor al catedrei universitare, al tribunei sociale, al condeiului, organizator de școală în știință, purtător al idealului academic, reformator al învățământului — Simion Mehedinți s-a aflat timp de o jumătate de secol în linia întâi a strădaniilor de construire a unei culturi românești moderne. S-a remarcat printr-o prezență dinamică, însuflețitoare, deșteptătoare de conștiințe. Figura sa în cultură e una de strateg. Locul său e în Panteonul național.

GHEORGHIȚĂ GEANĂ

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Volumul de față a fost astfel conceput încât să ofere o imagine sistematică asupra contribuției lui Simion Mehedinți la teoria și metodologia cercetării culturii.

Materia volumului am distribuit-o în două secțiuni.

Prima secțiune cuprinde lucrările fundamentale în domeniu ale savantului: *Caracterizarea etnografică a unui popor prin munca și uneltele sale* — discurs de recepție la Academia Română, rostit în 1920 — și *Coordonate etnografice: civilizația și cultura*, studiu apărut în 1930. Discursul de recepție se reproduce aici după ediția a doua, din 1930, în care autorul însuși a renunțat la răspunsul rostit de Ioan Bianu.

Pe un exemplar din cealaltă lucrare, *Coordonate etnografice*, exemplar aflat în arhiva familiei, autorul a efectuat câteva modificări. Am ținut seama de ele, dar, spre a nu încărca aparatul de note, le-am menționat numai pe cele mai importante.

Secțiunea a doua cuprinde texte cu caracter complementar față de prima parte. *Pământul — „casa de educație a neamului omenesc", Legătura dintre istorie și geografie, Fazele geografice ale istoriei* (toate trei din *Opere complete*, vol I, 1943), *Omul ca factor economic* (din *Geografia economică*, 1922), *Ce însemnează mediul geografic* și *Urmările sociale ale adaptării la mediul geografic* (ambele din *Antropogeografia*, 1936) sunt texte focalizate în jurul ideii de adaptare, fundamentală în ansamblul concepției lui Mehedinți despre civilizație și cultură. *Introducere* la *Altă creștere: Școala muncii* lămurește mai bine cum se prelungește rolul muncii din antropogeneză în educație (textul se reproduce după ediția a șasea, din 1939). *Datoria generației actuale* reprezintă prelegerea de deschidere a cursului de etnografie cu același titlu, ținut în anul universitar 1933–1934; cursul s-a păstrat după stenograma în formă de dactilogramă, multiplicată, iar prelegerea inaugurală se tipărește acum pentru întâia oară. *Introducere* la *Altă creștere: școala muncii* lămurește mai bine cum se prelungește rolul muncii din antropogeneză în educație, conform gândirii lui S. Mehedinți (textul se reproduce după ediția a șasea, din 1939). *Academia, instituție etnopedagogică* (1941) înfățișează idealul academic al autorului, în derivare directă din distincția între civilizație și cultură. *De senectute. Bătrânețea în cadrul muncii pentru cultură* (1947) dez-

voltă treimea [illegible] omului de cultură (savantul, artistul și omul moral), a [illegible] împlinire, presupune, între altele, și privilegiul apropierii de [illegible] a treia". *Vindecare și împăcare* (cap. XII, reprodus aici fragmentar, din *Premise și concluzii la „Terra"*, 1946) întregește conținutul acelor pagini din secțiunea întâi, în care autorul și-a exprimat gândurile sale despre originea artei ca element al culturii și despre rostul ei în ansamblul vieții unui popor. În sfârșit, *Spre autohtonism*, capitolul ultim din volumul *Primăvara literară* (1914), definește chiar prin titlu acea stare de spirit pe care Mehedinți o considera „un postulat al întregii culturi moderne".

La transcriere am înlăturat *u* final din *graiu, întâiu, voiu* etc., precum și accentul grav, din cuvinte ca *abià, vindecà*. Am adus de asemenea la *desvoltare* în loc de *desvoltare, iarăși* în loc de *iarăș, psihic* în loc de *psichic, viață* în loc de *vieață* etc. Unele forme proprii epocii sau autorului au fost păstrate: *sara* (în loc de *seara*), diftongul *oa* în flexionarea cuvântului *școală* (*școalei, școalelor*) etc. Tot ca particularități ale autorului am respectat o serie de alternanțe: *dans, dans, coloare / culoare, orizon / orizont, a ceti / a citi* și altele. Alternanțele se justifică și prin vârstele diferite ale textelor: acestea au fost elaborate între anii 1914–1947, perioadă în care limba limbii române a suferit unele schimbări. Cuvintele moderne și neologismele, foarte puține ca inventar de forme și ca frecvență, au fost tratate diferit: au rămas *linguistică, quantum, conștiință*, dar am adoptat *randament* în loc de *rendement, engramele* în loc de *engrammele* și *folclor* în loc de *folklor*. Numele proprii străine au fost transcrise întocmai, ca în originalul lui Mehedinți, cele adaptabile autorul dându-le, cu o discretă mândrie, haină românească: *Lațiu, Titu Liviu, Alexandru Humboldt*), sau, de asemenea, *Alecu Rusu* (pentru *Alecu Russo*). Erorile de tipar au fost îndreptate tacit. Am simțit uneori nevoia de a modifica numărul sau poziția virgulelor.

Pentru notarea capitolelor și a subcapitolelor am făcut uz de numerele arabe și latine, precum și de litere latine. În *Coordonate etnografice* autorul folosise și litere grecești, dar acolo sistemul de notare apare modificat de la un capitol la altul. Ne-am îngăduit să-l unificăm și să-l adaptăm la întregul conținut al ediției de față.

Originalul prezintă câteva mici neclarități bibliografice: nume de autori fără prenume sau fără inițiale prenominale, sintagme-titluri nesublinieate până la capăt etc. Mehedinți a utilizat și cărți rare, dacă nu chiar unicate, din renumita-i bibliotecă proprie, pierdută imediat după cel de al doilea război mondial. Ca urmare, neclaritățile respective nu puteau fi înlăturate decât parțial.

Notele autorului au rămas infrapaginale, dar numerotarea lor arabă a fost înlocuită cu numerotarea prin asteriscuri. Numerotarea arabă a fost preluată pentru notele îngrijitorului de ediție, note plasate la sfârșitul seriei de texte antologate.

Nu am considerat necesar a oferi explicații speciale pentru numele de populații arhaice, întrucât ceea ce este mai important în legătură cu ele și anume: localizarea într-un continent sau într-o țară, rezultă din context.

Pentru încrederea și bunăvoința cu care i-a întâmpinat și îi întreține preocupările față de opera și de personalitatea lui Simion Mehedinți, îngrijitorul ediției mulțumește din nou Doamnei Simona Mehedinți-Aslan, nepoata de fiu a savantului. El se simte de asemenea îndatorat sufletește tuturor acelor colegi, prieteni și ființe apropiate care au contribuit la prezentul act editorial cu o informație, cu un sfat, cu un îndemn, sau cu vreun alt fel de ajutor.

Gh. G.

CARACTERIZAREA ETNOGRAFICĂ A UNUI POPOR PRIN MUNCA ȘI UNELTELE SALE

Sire,
Domnilor colegi,

Au trecut 5 ani[1] de când mi-ați făcut cinstea să mă chemați între Domniile-Voastre. Potrivit obiceiului, trebuia să vă exprim într-o cuvântare publică mulțumirea mea. Dar, în vremuri grele, când mari împărății se clătinau și se dărâmau, iar viața popoarelor se schimba din temelii, ce însemnătate putea să mai aibă o întâmplare legată de viața unui singur om?

Totuși mărturisesc că amânarea acestei cuvântări obligatorii mă neliniștea. Simțeam un fel de apăsare de câte ori mă gândeam la datoria de pietate față cu acela care a stat pe scaunul unde ați binevoit a mă chema — răposatul Dimitrie Sturdza[2]. De aceea, voi și începe cuvântarea mea cu împlinirea acestei datorii.

Nu mă încumet să fac biografia ilustrului bărbat. Cei care l-au cunoscut mai de aproape vor putea împlini cu mult mai bine

această sarcină. Dar nici nu e nevoie în acest moment, deorece fostul membru al Academiei e încă viu în mintea tuturor contemporanilor, cum se întâmplă cu toți oamenii care au împlinit un rol deosebit în istoria țării lor. — Din fragedă tinerețe, de când era secretar al Divanului ad-hoc, și până la adânci bătrâneți, Dimitrie Sturdza a fost mereu în planul întâi al vieții noastre publice. Mă voi mărgini deci în această zi solemnă pentru memoria sa, să amintesc doar câteva trăsături din figura sufletească a celui plecat dintre noi.

Dimitrie Sturdza a fost mai întâi de toate un cărturar. Măcar că era fiul unui mare logofăt și ar fi putut risipi viața în plăceri, petrecând-o până la sfârșitul zilelor în ignoranța vinovată a acelor bogați care n-au alt titlu decât averea, tânărul moldovean, încă de timpuriu, și-a ațintit privirea asupra rafturilor unor mari biblioteci din casa părinților și altor rude ale sale. Și astfel, ajutat de eminenți profesori, în țară și apoi în străinătate, a căpătat o adevărată evlavie pentru tot ce se atinge de învățătură.

Se cade totuși să amintim în această ocazie că nu numai în artă și literatură, ci chiar în știință, temperamentul e lucru hotărâtor. Și anume: sunt două categorii de cărturari: unii romantici, alții clasici. Romanticul e omul impresiilor vii și al executării repezi. Din fuga condeiului, opera e gata: câteva pagini de o intuiție vie, iar altele pline adeseori de alcătuiri slabe ori chiar bizare; câteva străfulgerări de gândiri nouă — alături cu un păinjiniș de erori și absurdități. — Cuvier de pildă, pe lângă unele adevăruri remarcabile, susținea cu privire la clădirea pământului greșeli vrednice de milă*.

* „Dacă e ceva *constant* în geografie, e faptul că fața globului nostru a fost victima unei mari și *subite revoluții*, a cărei dată nu poate să se suie mult peste 5 sau 6000 de ani; că revoluția asta a cufundat și ascuns țările locuite mai înainte de oameni și speciile animalelor celor mai cunoscute azi; că a scos la iveală fundul mării celei din urmă, formând țările locuite acum... (*Discours sur les révolutions de la surface du globe*, Paris, 1840, p. 280). — Despre felul cum lunecă romanticii, chiar când e vorba de știință exactă, necum în filozofie, filologie ori istorie, e caracteristică părerea lui Berzelius asupra lui Liebig: „Înclinarea poetică a spiritului tău și marea ta ușurință de vorbă te-au dus îndată spre câmpul nemărginit al teoriilor; dar *înclinarea poetică e tocmai tovarășul cel mai primejdios.* Ea ți-a dictat visuri strălucite, iar tu le-ai redat cu expresia credinței absolute pe care o aveai în adevărul lor. Bogăția experienței tale în chimie te face să rătăcești, te împinge să te amesteci cu îndrăzneală în științe, în care n-ai studiat temeinic partea anatomică și fiziologică... așa că... *concluziile tale sunt înșelătoare*" (OSTWALD, *Les grands hommes*, Paris, 1912, p. 117). Tot din pricina temperamentului său romantic, Liebig n-a putut nici măcar să „examineze în chip științific și nepărtinitor ideile adversarilor" (*Ibid.*, p. 127), după cum Cuvier s-a arătat capabil de a spune neadevăruri cu privire la lucrările științifice ale colaboratorului său Blainville (*TROUESSART, Cuvier & Geoffroi de Saint-Hilaire*, Paris, p. 31 ș.a.).

Altul e tipul clasicului: muncă potolită și conștiincioasă; despărțire riguroasă între ceea ce e sigur și nesigur; meditare, verificare și iarăși verificare, până ce sufletul, saturat de convingere, păsește la exprimarea cumpătată a concluziilor. Aceasta e și în știință și în artă calea de închegare a operelor purtate în suflet o viață întreagă. *Faust* a lui Goethe e isprăvită abia în pragul mormântului, deși fusese începută în zorile tinereței poetului; iar Humboldt începe redactarea operei sale *Cosmos* aproape de 70 de ani, îndreptând-o până ce a închis ochii, cu grija și smerenia începătorului.

Un spirit închinat metodei clasicilor a fost și Dimitrie Sturdza. El cunoscuse personal pe Alexandru Humboldt (cu care a stat apoi în corespondență) și dobândise în universitățile germane o foarte înaltă idee despre ceea ce se numește munca și cugetarea sistematică. Îndeosebi avea mare respect pentru cercetări de caracter statistic, financiar și politic. Studiul său: *Informații despre Moldova*, tipărit în *Preussisches Wochenblatt**, e cea dintâi contribuție mai exactă a unui român la publicațiile străine. Apoi toată viața sa a păstrat un mare interes pentru tot ce promova știința despre stat. — Când a apărut *Politische Geographie*[3] a lui Fr. Ratzel, i s-a părut un eveniment cultural; iar mai târziu, cărțulia *Deutschland*, de același autor, îl fermecase cu desăvârșire. Tot din mărturisiri personale, știm că aflarea *Politicei* lui Aristotel într-o bibliotecă muncitorească din Germania îl impresionase adânc. — Orice preocupare intelectuală sinceră era un mijloc de a câștiga, dacă nu prietenia, cel puțin atenția lui D. Sturdza. Pentru el lumea părea că-i făcută să fie scrisă în chip de cărți, socotită în cifre și așezată frumos în rafturile unei biblioteci. Chiar locuința sa proprie semăna cu o bibliotecă. Cine dintre noi va uita ferestrele fără perdele ale camerei, unde bătrânul stăruia până târziu la lumina lampei, între volumele și manuscriptele sale? — un adevărat benedictin.

Cu astfel de însușiri, nu-i nici o mirare că Sturdza a ajuns un savant numismat, un foarte activ scriitor pe tărâmul publicațiilor istorice și un mare strângător de documente pentru instituția noastră, care îl privește ca pe unul dintre ctitorii ei. Darurile sale pentru Academie sunt fără număr și s-au urmat până în ziua din urmă a vieții, cum dovedesc *Analele* instituției noastre.

* Tradus și tipărit apoi în broșura: *Un român întreg, Dimitrie A. Sturdza*, București, 1907.

Însă toate acestea, domnilor colegi, n-ar fi fost cu putinţă, dacă în personalitatea fostului Secretar general al Academiei n-ar fi stat la un loc două însuşiri în adevăr rare: o enormă putere de muncă şi o foarte înaltă concepţie despre viaţă.

Între atâţia sibariţi şi leneşi oficiali (de cei care tândălesc pe socoteală nu mai pomenim), Sturdza era harnic ca o furnică. Veşnic lucra, veşnic aduna fapte şi cifre. Statistica era pentru el un fel de categorie a minţii. Era omul hârtiuţelor în ţara tuturor improvizărilor şi a ideilor romanţioase amestecate până şi în finanţe. „Sârguinţa sa neobosită", pe care o relevaseră cu laudă bărbaţii cu care a lucrat în Divanul *ad-hoc*, a fost nota dominantă a vieţii sale*. La sârguinţă s-a adaus apoi şi un real idealism[4].

După cum am împărţit pe cărturari în clasici şi romantici, de asemenea putem împărţi pe oameni în două categorii: unii cu orizon telluric, alţii cu orizon cosmic. Cei dintâi pot fi uneori personalităţi remarcabile, dar sufletul lor e arid; dincolo de cercul faptelor brute nu pot să mai admită nimic: n-au nici măcar puterea ipotezei. Asemenea moluscului care, lipit de stânca unui ţărm, şi-ar închipui că tot universul se mărgineşte la sfera senzaţiilor pe care i le dă valul mării, tot aşa temperamentele telurice limitează existenţa la cercul îngust al traiului individual, stăvilit de clipa morţii. Ce va mai fi mâine, sau ce poate să mai fie *dincolo* de sfera mărginită a conştiinţei actuale, îi lasă cu desăvârşire reci.

Sunt însă şi minţi cu o perspectivă mai largă. Fiindcă deasupra făpturilor inferioare stau atâtea lumi înţelese şi înţelegătoare de adevăruri, despre care moluscul şi viermele n-au nici o închipuire, astfel de capete îşi pun întrebarea: nu cumva în şirul nesfârşit al formelor creaţiunii sunt şi alte modalităţi de percepere a lumii pe care nici nu le bănuim? Peste armoniile mărunte, pe care le dibuim noi aici, cine ştie câte grandioase armonii cosmice nu rămân încă complet nebănuite de mintea noastră! Iar pentru astfel de oameni, perspectiva eică dobândeşte în viaţă un loc în adevăr precumpănitor.

Aşa a fost D. Sturdza. Disciplinat pentru sine, era doritor de disciplină pentru toţi cei dimprejurul lui, simţind că traiul omenesc îşi are culminarea sa în idealitate. E singurul om politic care putea rosti în parlament cuvinte din Evanghelie, fără să întâlnească ironia sceptic[i]lor.

Dar, alături de orizonul cosmic al cugetării religioase, el îşi mai odihnea cugetul şi într-o serioasă cântărire a ideii de stat. Imperativ în vorbă şi gest, Sturdza ajunsese nu numai şef al unui partid, ci un fel de monitor al ţării întregi, căreia îi punea mereu înainte rigiditatea maximelor dreptului roman: *suum cuique tribuere*[5] şi altele.

* Vezi publicaţia omagială: Academia Română, *Domnului D. A. Sturdza*, 23 februarie 1906.

Astfel a fost, domnilor colegi, bărbatul neuitat, la scaunul căruia mi-aţi făcut onoarea a mă chema: un cărturar din categoria clasicilor, un adânc temperament etic şi un *muncitor exemplar* — o însuşire care pentru etnograf este cel mai înalt semn al *omeniei*, de câte ori activitatea cuiva este dezinteresată, adică lipsită de imboldul vulgar al câştigului ori al vanităţii personale.

Cer deci iertare umbrei lui D. Sturdza, dacă, silit de mărginirea timpului, trebuie să mă opresc numai la atâta din descrierea unei vieţi, care merită a fi obiectul unei opere întregi.

*

Acuma, cu voia Domniilor-Voastre, voi trece la partea a doua a cuvântării mele.

Ca profesor de geografie şi etnografie, în aceste momente, când naţiunile — măcar teoretic — apar deplin pe scena istoriei, cred potrivit să cercăm a vedea împreună: *Cum se poate caracteriza un popor cu ajutorul ştiinţei etnografice?* Care e pentru etnograf punctul de plecare în dezlegarea acestei probleme?

Mi se pare, domnilor colegi, că pentru noi întrebarea aceasta are un interes deosebit. Academia adună mereu material: proverbe, legende, cântece, descântece, ghicitori, cromatica poporului... şi tot ce poate contribui la înţelegerea fiinţei neamului românesc. Muzeul Etnografic[6] de asemenea se străduieşte în aceeaşi direcţie, iar cursul de etnografie la Universitate caută a contribui la rezolvarea teoretică a chestiunilor din sfera acestei ştiinţe.

Mulţi însă se vor întreba nedumeriţi: ce noimă poate avea o vechitură de casă ca a lui Mogoş[7], crestăturile de pe furcile de tors, troiţele, olăria şi alte mărunţişuri adunate la muzeu? Iar când noua clădire va cuprinde bâtele ciobanilor, răvarul, crinta, căţa, şi toate uneltele stânei; sulul, spata, iţele, vârtelniţa, râşchitorul... şi tot ce se ţine de răsboi şi de tors; gluga, sarica, chimirul, baierile, sula, acariţa, teaca de cuţit... şi întregul arsenal ciobănesc, precum şi uneltele primitive de plugărie, pescuit, podgorie, moară, piuă, fierăstrău şi alte grupe de munci omeneşti, se vor întreba cei nedeprinşi cu disciplina studiilor etnografice: la ce pot să slujească astfel de nimicuri?

De aceea, e bine să legăm firul cercetării de un stâlp central, iar acesta e următorul: pentru etnograf, în mijlocul tuturor cerce-

tărilor sale despre om, stă ca un pol de orientare *unealta și munca*. Într-o lucrare specială: *Principii de etnografie, aplicate la evoluția popoarelor*[8], am căutat să arăt că toată dezvoltarea omenirii, începând de la starea de hoardă până la treapta de *popor* și *națiune*, se leagă în mare parte de muncă. De asemenea, în *Altă creștere*[9], am pus accentul pe școala *muncii* (așa că chiar „caracterul" oamenilor era acolo verificat în ultima instanță tot prin muncă). Să-mi fie deci îngăduit în această ocazie academică să îndeplinesc cât de sumar ideile din acele lucrări, arătând cu deosebită privire la români, că nu numai viața socială în genere, dar chiar manifestările artistice — cele mai subtile dintre toate — trebuie considerate la originea lor tot în legătură cu munca concretă a poporului respectiv și deci cu uneltele lui.

În adevăr, între om și restul animalității cea dintâi deosebire e *unealta*.

Când antropologul[10] caută să despartă pe *homo sapiens* de celelalte specii animale, el pornește de la caracterele somatice, începând cu scheletul și isprăvind cu creierul. Dar toate diferențele sunt foarte relative, căci nuanțele sunt uneori de tot fine — (chiar facultatea vorbirii o au și alte câteva specii, măcar într-un chip rudimentar[11]). Din contra, etnograful din capul locului posedă un criteriu sigur spre a despărți pe om până și de animalele cele mai înrudite cu el:

Între toate viețuitoarele, numai omul are originalitatea de a nu se fi mulțumit cu organele date de natură, ci și-a adaus altele artificiale — uneltele.

E drept că unele maimuțe se slujesc o clipă de crengi, sprijinindu-se la mers, dar le aruncă iute și pun iarăși mâinile pe creștet. Alteori sparg nuci cu un pietroi, dar de asemenea îl azvârle... Singur omul a păstrat unele anexe, care au devenit cu vremea un fel de prelungiri ale propriului său corp. Bățul a prelungit brațul; eolitul a îngroșat pumnul; cuțitul a înlocuit unghiile etc. Așa că azi, în toată sfera umanității, semnul cel mai caracteristic, care măsoară distanța de la nivelul animalității până la om, e *numărul* și *felul* uneltelor. Prin unealtă, „homo sapiens" a făcut primul pas în cariera sa specifică.

Al doilea pas a fost, firește, *munca*. Păstrarea eolitelor (bolovanii primitivi, care măreau puterea de lovire a pumnului), precum și păstrarea altor anexe: scoici, oase, bețe etc. nu puteau avea altă noimă decât spre a se sluji de ele, a le *mânui*, adică a *munci*. Și, în adevăr, în toată seria animală, singur omul *muncește*. Toate celelalte făpturi duc o viață vegetativă, deși e însoțită uneori de acte

foarte complicate. Cunoscutul entomolog Fabre a dat la lumină taine ale vieții celor mici care te înmărmuresc. Dar peste toată adaptarea speciilor la mediu se întinde fatalitatea unui fel de *invariant*, cum ar zice matematicii. Căci, neputând să se folosească de alte organe decât de cele moștenite de la părinți, orice individ, din orice specie, în exercitarea unui mădular, ajunge o anume limită peste care nu mai poate trece, adică încremenește în forma *instinctului*. Oricât de meșter e castorul, neavând decât fierăstrăul dinților și mistria coadei, iezăturile și colibele sale au atins o limită, pe care capacitatea de funcționare a acestor organe n-o mai poate depăși.

Ce rezultă de aici?

Rezultă că *numărul* uneltelor și *intensitatea* muncii vor fi două criterii fundamentale, după care etnograful măsoară ridicarea fiecărei grupări omenești în ierarhia umană sau în *omenie*. (Ideea aceasta am căutat s-o documentez mai pe larg în lucrarea de etnografie mai sus pomenită.) A aduna deci *uneltele* de care s-a slujit ori se slujește un neam, e cel dintâi pas în cercetarea lui științifică; a observa apoi *muncile* lui e al doilea pas pentru a pătrunde până la izvorul uneltei, adică în adâncul sufletului omenesc.

Iar legătura faptelor e nu se poate mai firească: unealta nu e decât o proiectare a gândului în afară. Când maimuța aruncă piatra de care s-a slujit să spargă o nucă, asta înseamnă că proiecțiunea la ea durează un minut; *asocierea de imagini în creierul maimuței nu poate ajunge până la reprezentări, din care să iasă prevederea*. Din contra, omul, având un creier mai impresionabil și o memorie mai puternică, a ajuns la ideea genială de a păstra ceea ce fusese folositor odată și de a se sluji la fel de același obiect în cazuri asemănătoare. De aceea, pe când animalul mănâncă, apoi trândăvește (în tinerețe mai descarcă o parte din prisosul energiei jucându-se), omul singur devine *activ* cu reflecție, modelând înadins materialul, forma și mărimea uneltelor sale, după cum cere trebuința. Cu alte cuvinte, singur omul a devenit *creator*. Unealta a provocat un fel de dilatare a persoanei și a personalității sale, lipindu-i-se de trup și de suflet. De aceea, primitivii nu dau nici în ruptul capului uneltele și podoabele lor, ci le iau cu ei în mormânt*. Uneori e arsă și coliba în care locuise răposatul,

* La Bororo, „orice fusese întrebuințat de mort e pus pe foc, aruncat în râu sau pus în săculețul cu oase, pentru ca mortul să nu mai aibă nici un prilej să se întoarcă îndărăt" (*K. VON STEINEN, Unter der Naturvölkern Zentral-Brasiliens*, Berlin, 1897, p. 389. — *G. SCHWEINFURTH, Au coeur de l'Afrique*, Paris, 1875, I, p. 228).

fiindcă tot ce fusese în atingere cu el: uneltele, armele, podoabele și chiar culcușul ori adăpostul e privit ca o prelungire a ființei sale*.

De unde urmează că *unealta* și *munca cu uneltele* ar putea fi un criteriu al evoluției omenirii nu numai în ce privește latura materială a vieții, ci chiar cu privire la manifestările sufletești: descântece, superstiții..., culminând apoi în știință și artă.

*

Se poate dovedi această afirmație? Să arătăm câteva exemple concrete.

Orice muncă cu uneltele e de obicei însoțită de sunete. Piatra cu care spargi nuci, toporul cu care crăpi lemne, ciocanul cu care fărâmi oase... toate, într-o mișcare repetată de mai multe ori la fel, produc un sunet în cadență. Când taie un trunchi, lemnarul icnește după fiecare lovitură de topor. Icnirea aceasta, inconștient exagerată, devine un fel de tact al muncii. Cei care trag sau împing o greutate, de asemenea pornesc cu toții într-un glas, hăuind ca să-și potrivească opintirile. Fierarul dă una în fier, alta alături în ilău; bărbierul — una în păr, alta în gol... Munca are deci nevoie de *ritm*, care scapă pe lucrător de încordarea atenției și economisește puterea, armonizându-i mișcările.

Ei bine, tocmai din acest ritm al sunetelor legate de muncă s-a născut *muzica*, atât vocală cât și instrumentală.

Firește, o astfel de idee în primul moment ni se pare greu de admis. Sub numele de muzică, noi înțelegem azi ceva melodic: sonate, lieduri, opere, simfonii și alte forme rafinate. Să fi fost rădăcina lor comună în sunetele ritmice ale muncii?

Pentru a răspunde e destul să urmărim realitatea faptelor etnografice și vom da îndată de urma adevărului.

Mai întâi, vedem că aproape toate muncile primitivilor sunt însoțite și azi de muzică. Iată ce spune un călător englez, care a explorat ținutul marilor lacuri din centrul Africei: „Vâslașul însoțește mișcarea lopeților cu cântec, hamalul cântă mergând, gospodina macină grăunțele de asemenea cântând, iară seara, împrejurul focului, ei repetă ceasuri întregi... aceleași note“**. Livingsto-

* *S. MEHEDINȚI, Principii de etnografie aplicate la evoluția popoarelor*, vezi *Adaptarea tehnică*.

** *BURTON, Voyage aux grands lacs*, Paris, 1862, p. 602.

ne povestește că negrii Makonnde lucrează cu râvnă, însă la răstimpuri, unul trage câte un chiot care e repetat de toți ceilalți tovarăși*. Vâslașii nu mai contenesc cu cântarea (sau mai degrabă cu urletul), cât ține lucrul: 12 până la 15 ceasuri, noaptea ca și ziua**.

Pisatul orezului în piuă cere de asemenea un refren — nu mai vorbim de prășit și de alte munci, unde lucrează brațe mai multe. Femeile negrilor se așează cu spatele în șir, iar înaintea lor stă unul cu toba: *bum!* Prășitoarele dau toate cu sapa în pământ și fac un pas înainte. *Bum!* — alt pas... și tot așa, până seara. Chiar vânătoarea, care cere tăcere, e însoțită și ea de cântec***.

Până în mijlocul zăpezilor polare, munca e întovărășită de cântare. „La eskimoși, orice lucrare se face cu cântec. Nici cea mai mică trebușoară nu se execută fără a fi însoțită de acest monoton șir de sunete: *do re mi fa, mi re do, do mi, re fa, re fa, mi do...* și tot așa la infinit“****. Cât privește vâslitul, acolo mișcarea ritmică se impune de la sine, iar când vâslașii sunt mai numeroși, cântecul cu tact e nu se poate mai firesc*****. Tot astfel roata de tors, legănatul copiilor și alte îndeletniciri, unde omul face o mișcare ritmică, sunt peste tot însoțite de muzică.

În insulele Andamane, cântarea e atât de răspândită, încât fiecare își ticluiește melodia sa proprie și e necuviincios lucru (ca chestie de etichetă) să cânți cântecul altuia — mai ales al unui mort. După cum cei mai mulți primitivi se îngroapă cu hainele și armele, în acest arhipelag fiecare își duce cu sine cântecul său în mormânt******. Iar ceea ce găsim în germene la sălbatici[12], putem urmări în multe și variate forme de la popoarele civilizației antice și până în vremile de azi*******. În Georgia prășitul păpușoiului și culesul strugurilor se fac și azi cu un cântec care ține de dimineața până seara, ca un tact: io opa, opapa opa, io io, opa io. Iar estonii și leții[13] secerau încă în secolul al XVIII-lea după sunetul cimpoiului; de asemenea cositul fânului și întorsul

* *LIVINGSTONE, Dernier journal*, 1876, I, p. 30.

** *LIVINGSTONE, Op. cit.*, II, p. 5.

*** *BURTON, Op. cit.*, p. 608.

**** *R. AMUNDSEN, Die Nord-West Passage*, München, 1908, p. 235.

***** *S. VANCOUVER, Reisen nach den nördlichen Teilen der Südsee*, Berlin, 1799, I, 187. — *STANLEY, Comment j'ai retrouvé Livingstone*, Paris, 1878, p. 454.

****** *HAGEN, Über die Musik einiger Naturvölker*, 1892, p. 20 ș. u., Hamburg.

******* Vezi numeroase exemple în *K. BÜCHER, Arbeit und Rhytmus*, Leipzig, 1909.

muncelor se făceau tot după cântec, de unde a urmat că o fată cântăreață înseamnă în vorba localnicilor o fată [illegible]nică"*.

Nici că se poate o identificare mai semnificativă**.

Astfel stând lucrul, europenii care și-au dat seama de dispoziția sălbaticilor de a lega munca de cântece, s-au și folosit de ea. În Guineea francezii tocmesc muzicanți negri, ca să îndemne pe lucrători, chiar când e vorba de munca terasamentului pentru căi ferate. Iar americanii, și mai practici, pun în preajma lucrătorilor

* *K. BÜCHER, Op. cit.*, p. 298.

** Asta nu înseamnă că muzica este izvorâtă întreagă numai din ritmul muncii. Dacă ar fi așa, ar trebui să găsim un paralelism exact între numărul mișcărilor, intensitatea muncii și gradul de dezvoltare a muzicii. Din contra, un factor esențial este și organizarea cerebrală a diferitelor rase ori subrase. De pildă explorator, Passarge, relevă o surprinzătoare deosebire între negrii *Bantu* și *Niam-Niam-Koin*, în ce privește *talentul* pentru cântec. Cei din urmă au de obicei glasuri bine sunătoare și cântece melodioase chiar pentru urechea europeanului, pe când negrii (Bantu) au glas urât, întunecat, iar când execută cântece europene pun temei mai mult pe puterea sunetului, decât pe melodie sau „armonie" (*Deutsche Erde*, 1908, p. 200). Totuși, Koin-Koin (adică hotentoții și boșimanii) sunt lipsiți de instrumente muzicale, pe când negrii au o mare varietate de astfel de instrumente. Îndeosebi *Niam-Niam* sunt muzicanți pătimași: sunt în stare să cânte dintr-un fel de mandolină cu coardele verticale 24 de ceasuri în șir, însă fără nici de melodie (*SCHWEINFURTH, Op. cit.*, II, pp. 28, 338). *Bongo* de asemenea sunt muzicanți din copilărie și cântă toată ziua. Fac din orice lucru un instrument de muzică. Băieții, care păzesc caprele, înfig *arcul* în pământ și-l prefac harfă (*SCHWEINFURTH, Op. cit.*, I, pp. 274, 368, 389, 412).

În urmare, afară de unelte și armele care ademeneau pe om la plăcerea sunetului, trebuie să ținem seama și de înclinări lăuntrice, precum și de împrejurarea că prisosul de energie nervoasă trebuie cheltuit de om, ca și de animal, în mișcări (joc), care se întind uneori până la *coardele vocale*[14].

Știută cum pasărea cântă, copilul sătul gângurește, se îngână pe sine, numai fiindcă-i place de a se auzi modulând sunete. Iar când sunetul e repetat cu *voință* și în ordine hotărâtă, plăcerea e și mai mare. — Întrebarea e: ceea ce face copilul inconștient, nu putea să facă individul omenesc în chip conștient, într-o treaptă mai înaltă a dezvoltării speciei umane?

Etnografia răspunde afirmativ. În faza magică a intelectului omenesc, omul atribuia cuvântului (sunetului articulat) valoarea unei fapte. Înainte de a pleca la vânătoare, la mulți primitivi contemporani cu noi, bărbații (ba chiar și femeile) stau zile și nopți întregi, imitând prin gesturi forma și mișcările animalului urmărit și pomenindu-i mereu numele; iar când vânătorii au plecat în pădure, femeile cântă încă acasă și fac gestul vânătoarei, încredințate că prin vorbă și gest ajută pe bărbați să prindă vânatul (*KARL VON STEINEN, Op. cit.*, pp. 267, 381, *LIVINGSTONE, Dernier journal*, I, p. 378, II, p. 293). Așadar cântecul se naște nu numai de muncă, ci are și un alt izvor: credința primitivului în cauzalitate magică. Cu alte cuvinte, cântecul e și *descântec*. Prin urmare pentru a explica originea muzicii, pe lângă muncă și sunetul ritmic al uneltelor, trebuie să ținem seamă și de un factor psihologic în legătură cu magia, precum și de înclinările speciale ale fiecărui neam (Koin-Koin). — Explicarea dată de Bücher simplifică problema în chip prea radical.

instrumente muzicale (piano-automat), deoarece au constatat că lucrul sporește cu 30–40% sub influența unui ritm melodios*[15].

*

O altă dovadă că muzica a izvorât întâi și întâi din sunetul ritmic al uneltelor cu care omul muncește e împrejurarea că unele *instrumente muzicale* sunt simple modificări ale uneltelor. Instrumentul cel mai iubit de negri și mai răspândit e toba: cu ea sunt primiți oaspeții, ea vindecă și bolile**. Unele tobe se aud până la 16 km***. Dar ce e toba? Nu e altceva decât piua căptușită la gură cu o piele. Tot așa harpa, mandolina, cobza și vioara... și alte instrumente cu coarde sunt numai niște transformări ale arcului****.

La Bongo putem surprinde încă transformarea aceasta sub ochii noștri. Vioara lor e un arc de trestie, a cărui coardă e lovită cu o aschie tot din același lemn. Uneori o tivdă formează cutia de rezonanță și atunci avem o adevărată cobză. În sfârșit, câteodată arcul e înfipt în pământ, coarda e legată deasupra unei scobituri astupată cu o coajă, având însă o gură pentru pătrunderea sunetului*****.

Dar și mai bine decât instrumentele muzicale, ne arată legătura cu munca vorbele cântecelor ce însoțesc melodia: luntrașul vorbește de *luntre* și de vâslit, pescarul de *undiță*, vânătorul de *pușcă*, țesătoarea de *furcă*, *vârtelniță* și *război*, ciobanul de *oi*, morarul de *moară* etc. Și e de cel mai înalt interes pentru cei care adună material etnografic și folcloristic să urmărească pas cu pas melodiile și cântecele, culegându-le nu din auzite, ci chiar *din văzute*, adică *notând clipă cu clipă desfășurarea muncii alături cu întonarea cântecului respectiv*******. În orice caz, pentru etnograf azi nu mai e nici o îndoială că *la început muzica a avut o strânsă legătură cu ritmul muncii și răsunetul uneltelor*, și numai cu vremea s-a despărțit complet pentru a deveni arta sunetelor pure.

Alături de muzică stă *dansul* ca o nouă ramură a artei primitive. Dar și dansul a fost odinioară legat tot de imitarea muncii.

* *K. BÜCHER, Op. cit.*, pp. 263, 250.
** *BURTON, Op. cit.*, p. 604.
*** *STANLEY, Dans les ténèbres de l'Afrique*, I, p. 147.
**** *SCHWEINFURTH, Op. cit.*, I, pp. 274, 368, 389, 412.
***** *SCHWEINFURTH, Op. cit.*, I, p. 274.
****** Chiuiturile la hore de asemenea trebuie culese în legătură cu felul jocului.

În faza magică a minții omenești, omul are o concepție de cauzalitate cu totul alta decât într-o fază mai matură. Gestul, ca și cuvântul țin loc de faptă. La Niam-Niam, vânătorii (și chiar femeile) imită mersul elefantului.

Lapérouse descrie un dant al kamciadalilor, reprezentând o vânătoare de urs (de aceea mai toată mimica se mărginește acolo la mâini și umeri*). În Madagascar, femeile samănă orezul mergând în șir: înfig bățul, pun grăunțele, calcă cu piciorul, apoi fac toate alt pas... Privite de departe, parcă dănțuiesc ca pe scenă**. Dar ce să mai pomenim de primitivi, când avem atâtea documente din viața antică unde dantul și munca se văd asociate. S-au păstrat mozaicuri, care arată călcatul strugurilor după tact — un dant în toată regula, potrivit cu sunetul cimbalelor. Cât despre dantul războinic, ca o imitare a dantului de vânătoare, dovezile sunt și mai numeroase. Xenofon descrie mimica unui rege trac, care scotea țipete ca la luptă, se făcea că se ferește de săgeată etc***. Cele mai prețioase mărturii sunt însă tot obiceiurile sălbaticilor de azi. — Când vezi că la unele Piei-Roșii (Tarahumara) din Mexic, verbul a „dănțui" *nolávoa* înseamnă și a „muncii" ai dovada pipăită despre înrudirea primitivă a celor două noțiuni până la identitate****.

Azi, dantul e o artă bine specializată, care urmărește armonia mișcărilor și în care corpul se mlădiază după ritmul muzicii, ajunsă și ea o artă neatârnată de muncă. La început însă și *dantul și muzica erau un fel de prelungire a muncii* iar o dovadă lămurită e împrejurarea că oamenii civilizați dănțuiesc numai cu picioarele, pe când sălbaticii, după felul muncii pe care o imită, dănțuiesc și cu mâinile, cu umerii, cu genunchii, pântecele... cu tot corpul. În ordinea aceasta de idei, trebuie să relevăm că dantul modern *tango* e o neghioabă întoarcere spre sălbăticie. De la arta coregrafică pură, am lunecat un moment iarăși spre animalitate[16].

Dar și aci trebuie să facem aceeași observare ca și la muzică: dantul nu e în întregime derivat numai din muncă. Au și unele animale mișcări ritmice, care seamănă cu dantul (pinguinii). Animalele tinere, ca și copiii, descarcă o parte din energia lor sub formă de sărituri. La om, imitarea muncii (când munca lipsea), a vânatului (înainte de a merge la vânătoare) etc., producea în chip firesc *plăcere*. Repetarea ritmică a aceleiași mișcări caracteristice a

* *LAPÉROUSE, Voyage*, III, pp. 139, 140 (ed. 1797).
** *K. BÜCHER, Op. cit.*, p. 33.
*** *XENOFON, Anabasis*, VII.
**** *K. T. PREUSS, Die geistige Kultur der Naturvölker*, 1913, p. 84.

avut nevoie de un sunet ritmic (tactul); *așa că atât dantul, cât și muzica s-au putut dezlipi pe încetul de munca efectivă, până s-a pierdut chiar noțiunea de imitare a muncii.*

Pe lângă plăcerea estetică, produsă de ritmul mișcărilor însoțite de ritmul sunetelor, dantul a mai căpătat un sprijin: ideea de *descântec*. Cine vrea să devină vrăjitor (șaman), trebuie să dănțuiască mult*. Aci surprindem înțelesul dănțurilor religioase, al căror reflex îl vedem până în obiceiul cultului păgân și chiar creștin. Se știe că regii evrei dănțuiau în templu. Ce însemna acest dant? — După cum șamanul imită prin dant acțiunea pe care el o dorește să se întâmple (întocmai ca vânătorul care imită animalul spre a-l putea vâna), tot așa dantul religios era un simbolism al unor acțiuni concrete la început, apoi din ce în ce mai tainice, care aveau menirea să înlesnească realizarea unor dorințe. *Vorbă, gest, cântec, descântec, dant...* se țin deci una de alta, ca ramurile ieșite din același trunchi...[17].

Nu puteam urmări aci, cu toate amănuntele necesare, cum s-au dezlipit de muncă și s-au diferențiat pe încetul: cântarea, dantul și muzica instrumentală. E destul să relevăm numai atât, că în drama antică le găsim încă apropiate la un loc. *Corul* nu e altceva decât mulțimea muncitorilor și a privitorilor. Începând din Australia și până la Pieile-Roșii, când bărbații joacă, femeile stau și azi roată împrejur și bat din palme**. *Coregul* antic nu e însă altcineva decât vătaful care îndrumează mișcările lucrătorilor, dantul și cântecul din gură. Xenofon ne descrie amănunțit o pantomimă a semănatului***, iar Titu Liviu ne arată foarte lămurit cum s-a făcut tranziția de la jocul pantomimic spre artă: *ludus in artem paullatim verterat*****.[18] De la coregul din drama clasică până la tobosarul negru care ține ritmul prășitorilor e unul și același fir, care leagă aceeași serie de fapte omenești, — numai pe planuri deosebite de evoluție. Negresele care bat din palme la festivități și muncitorii devin *cor*; vătaful ajunge *coreg*, apoi capelmaistru; coristul devine *actor*; câtva timp corul rămâne încă pe scenă, apoi dispare atât corul antic, cât și cântarea, pentru ca întreaga acțiune imitativă a muncii să ajungă pe treapta dramei

* *K. T. PREUSS, Op. cit.*, p. 84.
** *MUNGO PARK, Reisen in Africa*, Leipzig, 1867, p. 214, „La orice dans sau cântare a negrilor, baterea din palme e o parte constitutivă a muzicii și de aceea nu lipsește niciodată".
*** *XENOFON, Anabasis*, VI.
**** *T. LIVIU*, VII, 2[19].

propriu-zise, exprimând numai conflicte de idei și de sentimente*.

Tot din tulpina celorlalte arte a odrăslit și *poezia*. Cum? Munca, fiind însoțită de sunetul uneltei și al vocii (de obicei o interjecție repetată ritmic pe o mică variație de sunete**), e destul un pas și acest gângurit ca de copil se schimbă în *grai lămurit,* în *cântare cu vorbe* care descriu acea muncă: vânătoare, pisat de grăunțe sau ce va fi. Iar de aci drumul duce până la exprimare de *idei* și *simțiri* în legătură cu munca și alte manifestări ale vieții, adică *poezia* propriu-zisă, independentă nu numai de muncă, ci și de cântarea și dantul cu care era legată la început.

Să luăm o pildă de la noi. În Ardeal, am văzut hore de fete care singure cântă, singure joacă. Una spune câteva versuri sau strigături. Toată hora le cântă. Dănțuitoarele se opresc pe loc și tac, iar povățuitoarea corului mai adaogă singură câteva cuvinte, și iarăși suratele ei le cântă și le joacă și pe acelea. Și tot așa, bucată după bucată. Aci poezia, dansul și cântecul sunt nedezlipite încă.

Uneori dantul lipsește. Cimpoierul ori cel care *zice* din fluier se oprește și zice în adevăr din gură ce are pe suflet, apoi stă puțin, iar vorbele din urmă sunt repetate de cei dimprejur, în chip de cântec prelung, ceea ce dă răgaz cântărețului-poet să improvizeze mai departe. — Vedem adică geneza poeziei și a versificării. Căci vorbele, e drept, și cântarea se înfiripează din sufletul unuia singur; dar cei de față nu rămân nici ei pasivi, ci repetă melodia și versurile, potrivind vorbele fiecare după simțul lui. Cei care au mai mult talent, adică au asocieri mai interesante, netezesc mereu cântecul și-i dau tot mai mult relief, până ce forma cea mai frumoasă se impune. Atunci creația poetică ajunge de sine stătătoare, trece din gură în gură și scrisul o fixează pentru totdeauna, la popoarele care știu să scrie, iar dacă nu — poate să se sluțească și să piară, ca o iarbă care înflorește în singurătate, apoi se veștejește.

Aci am citat un caz din țara noastră. Dar fenomenul acesta nu e izolat, ci e un fapt etnografic general: *nicăieri la primitivi nu găsim poezie fără muzică.* Vorbire ritmică sau versificare nu există. În faza primitivă, omul nu împerechează vorbele după potrivirea

* *Călușarii* români, împreună cu *Vicleimul*, sunt documente etnografice, cu care putem exemplifica faze mai primitive ale dramei. *Strigăturile* la joc și *chiuiturile* dezvelesc de asemenea prin înțelesul lor aci liric, aci satiric, și prin *dantul* care le însoțește, unele trepte anterioare pe drumul dintre muncă și diferitele ramuri ale artei.

** Iată câteva pilde de la niște Piei-Roșii (Bororo): *bakorororo aro e okoge aroe, sibayuaroe, kukugearoe* etc.... (*VON STEINEN, Op. cit.*, p. 382).

silabelor numită *rimă*, ci cuvintele s-au mlădiat după ritmul muncii și al cântării care o însoțea. — Acolo e așadar originea poeziei în orice punct al planetei ea a putut apărea.

Iar dovezile sunt pipăite. *Locuitorii insulelor Andamane își fac cântecele lor la muncă, apoi le dănțuiesc.* Tot așa prozodia greacă și latină e un reflex al vorbei cântate și dănțuite. De aci și numele de *picioare* pentru măsurarea versurilor. *Iambul* și *troheul* imită săltatul călcătorului de struguri; *spondeul* reprezintă două lovituri alternative, dar egal de puternice, când bat de pildă față în față doi inși același fier; *dactilul* și *anapestul* imită ritmul ciocanului care aci lovește fierul, aci nicovala; metrele *peonice* imită ritmul pașilor la arie etc.*.

Oricare ar fi însă gradul de exactitate al acestor explicări, pe care le lăsăm pe seama specialiștilor, pentru etnograf legătura dintre poezie și muncă nu poate fi o clipă pusă la îndoială. Cântecul fusului, al leagănului, secerișului, culesului, vânătoarei, vâslitului și altor îndeletniciri nu pot lăsa cea mai mică nesiguranță. La început, ele sunt mai mult un *lălăit*** imitativ, apoi cu vremea răspund în arta lui Goethe, care pune pe Margareta să cânte torcând: *era un rege în Thule...*

Dar nu numai poezia, ci și *pictura, sculptura* și *arhitectura* își au originile lor tot în muncă. Pentru arhitectură nici nu e nevoie să mai insistăm. De la colibă și până la temple, e una și aceeași idee întrupată: nevoia de adăpostire și munca pentru clădirea adăpostului. Fuegianul își face abia o perdea de crengi (un fel de șatră) pentru sine. Callicrate zidește Partenonul, ca adăpost pentru zei. (În arhitectură, munca de toate zilele și îndrumarea spre idealizarea artistică se pot urmări până în cel din urmă pavilion din grădinile noastre.)

Pentru pictură însă trebuie să ne întoarcem până la desenurile colorate din cavernele omului magdalenian, care se ajuta la vânătoare cu desenul-descântec, zugrăvind pe pereții peșterilor scene de vânătoare, ca să aibă noroc la vânătoare. Boșimanii*** de azi fac și ei exact același lucru. Cea dintâi școală de pictură a făcut-o omul pe pielea lui în sensul propriu al vorbei. *Tatuarea* și vopsirea corpului e clasa I-a a școalei de belle arte — secția picturii; iar

* *K. BÜCHER, Op. cit.*, pp. 356, 358, 359.

** Vezi *lălăitul* la Bororo (nota [a doua] de la p. 58).

*** *LEO FROBENIUS, Aus den Flegeljahren der Menschheit*, 1901, p. 83.

modelarea uneltelor, apoi a fetișilor și a altor idoli e clasa întâi de sculptură, care a culminat cu vremea în Venerea de la Melos[20].

În sfârșit, ca să mai adăugăm un argument pentru demonstrarea afirmării de la început, e destul să ne gândim măcar o clipă la ceramică. Priviți o amforă greacă. Ce finețe de linii, ce contur delicios și ce elegant desen. Dacă ai turna în ea cel mai pur untdelemn, ți s-ar părea o profanare; dacă ai pune-o cu apă la foc, ai tresări ca în fața unui sacrilegiu. Totuși, privind frumoasele meandre ale chenarului, etnograful nu poate uita că începutul amforei și al întregii ceramice e biata oală paleolitică, născută și ea din *coșulețul de crengi și de ierburi unse cu lut*, de care strămoșii noștri sălbatici și frații noștri, sălbaticii de azi, se slujesc să pună apa de încălzit la foc. Chenarul amforei și alte linii ornamentice corespund urmelor pe care împletitura primitivă le-a lăsat în lutul exterior, devenit apoi oală. Și astfel din vasul greoi și scofâlcit, care la început slujea ca unealtă pentru nevoile bucătăriei, a ieșit cu vremea eleganta amforă, care nu mai slujește nici la fierberea apei, nici la băut, ci e un simplu motiv de linii frumoase — artă pură.

Vă cruț, domnilor, timpul, relevând numai în treacăt, fără multe dovezi, că tot în muncă e izvorul științelor exacte.

Astronomia de pildă s-a născut din practica navigației. Locuitorii insulelor Mariane și Caroline erau la ivirea europenilor marinari foarte îndemânatici și isteți cunoscători ai cerului. Orizontul lor era împărțit în 28 de segmente, pentru a se orienta cât mai exact. În fiecare călătorie țineau seama de răsăritul și apusul unor anume stele. Aveau și un fel de școale, în care corăbierii bătrâni învățau pe cei mai tineri elementele navigației în fața unui glob care închipuia cerul. Ba încă ajunseseră să facă și un soi de hărți topografice și speciale*. Dacă europenii n-ar fi strivit în fașă navigația polineziană, de bună seamă că minunații corăbieri ai Oceanului Pacific ar fi întemeiat o astronomie proprie, fără ajutorul culturii apusene. În orice caz, Forster mărturisește că grecii lui Homer nu puteau fi superiori tahitienilor din veacul al XVIII-lea**. Tot așa și unele Piei-Roșii erau pe cale de a-și alcătui o astronomie originală. Tupinamba cunoșteau aproape *toate* stelele. Irokezii numeau steaua polară „steaua care stă pe loc totdeauna"; orientarea lor în largul stepelor era surprinzător de exactă. Indigenii din California, când joacă mingea, au expresii ca acestea: *mai la Nord! — 3 pași mai spre NV...* etc. Ca și polinezienii, unele Piei-Roșii aveau hărți minunate, desenate pe piele de bivol și chiar hărți cadastrale (Mexic). Dintre toți însă, algonkinii erau cei mai meșteri în reprezentarea spațiului*.

* *W. DRÖBER, Kartographie bei den Naturvölkern*, 1903, p.43.
** *FORSTER, Reise um die Welt*, Berlin, 1780, II, p. 81.

Aritmetica, știința cea mai abstractă, are și ea originea tot în elementele concrete ale vieții de toate zilele. Schimbul (negoțul la început e doar schimb în natură) a născut calculul. *Geometria* iarăși a fost mai întâi empirică, înainte de a ajunge abstractă și s-a înfiripat din munca zidarilor și a plugarilor egipteni, chaldeeni și ai altor neamuri, care au trecut de la vânătoare, nomadism și agricultura nomadă, la plugărie statornică și deci la împărțirea și măsurarea pământului**.

Cât despre *mecanică, fizică* și *chimie*, nu mai e nevoie să arătăm cum s-au născut din munca industrială și cum chiar azi progresele lor merg paralel cu unele aplicații practice, care pun minții omenești probleme noi.

Din cele înșirate până aci rezultă însă limpede următoarea concluzie:

Dacă evoluția omenirii se leagă de unelte și de munca cu uneltele, și dacă, fără unelte, omul ar trăi și azi în lanțul de fier al instinctului, acela care vrea să-și dea seama științific despre elementele civilizației unui popor și să cerce a-l *caracteriza*, ca o variantă a omenirii, trebuie *să culeagă cu cea mai mare îngrijire toate uneltele sale și anume în exemplare autentice*, care să poarte semnul muncii. (Simulacrul și imitația n-au pentru muzee mai nici o valoare.) Totdeodată, lângă obiectul etnografic, trebuie să stea și *descrierea muncii* săvârșite cu acel obiect. Pentru ce? Pentru că e o strânsă corelație nu numai între unealtă și munca respectivă, ci și între unealtă și alte manifestări ale vieții materiale și morale ale unui popor.

Spre pildă, cine vorbește de *plug*, trebuie să arate toată acțiunea celui care ară, începând de la îmbinarea părților plugului și numirea lor, până la obiceiurile care însoțesc punerea plugului în brazdă și cântecele lui, cum e plugușorul etc. Cine descrie *furca* de tors, trebuie să vadă anume cum se leagă caierul și să privească nu numai furcile frumos încrestate, ci și bățul găurit prin care trece o nuia spre a ține loc coarnelor pe care se sprijină lâna caierului. Numai atunci va înțelege de ce *colus*, unealta țărancei din

* *G. FRIEDERICI, Die Schiffahrt der Indianer*, 1907, p. 9 ș.u.
** *SAGERET, Le système du monde des Chaldéens à Newton*, Paris, 1913, p. 12.

Lațiu, a fost înlocuită în limba noastră cu *furca*, adică numele uneltei de întors fân. Iar de această substituire de cuvinte va putea lega însești migrațiunile neamului românesc între Balcani și Carpați și însemnătatea vieții pastorale legată de adunarea fânului cu *furci**.

Cu alte cuvinte, nu-i destul o descriere schematică, ci trebuie una *dinamică: unealta nu poate fi deplin descrisă decât paralel cu acțiunea ei.* După cum în muzeele de științe naturale e observată „metoda biologică"[22], tot așa trebuie să observăm aci „metoda dinamică". — Numai când *urmărim unealta în legătură cu toate împrejurările muncii, putem ghici geneza și semnificarea ideilor relative la tehnica, arta și cugetarea unui popor și numai pe calea aceasta putem ajunge la dreapta lui caracterizare.*

Iată, să luăm o pildă mai cunoscută.

Ce este *doina*? S-au făcut deosebite presupuneri. Înainte însă de a alerga la ipoteze, disciplina științifică impune etnografului altă cale: să privească fenomenul în legătură cu mediul său social. — Și mai întâi, în ce împrejurare se cântă doina?

Ea nu e cântec de salon, nici de cusătoreasă, nici la melițatul cânepei sau la moară, la piuă ori la alte munci obișnuite. Ci e un cântec legat de viața ciobanilor. Cine a trăit măcar câteva săptămâni la stână și a ascultat cântecul din fluier al păstorilor; cine a văzut mânatul în strungă, mulsul oilor, *porneala* lor în urma ciobanului, ieșirea în *cină* după anume chemări ale cântecului, pentru acela nu mai rămâne nici o îndoială, că doina este cel mai autentic reflex al lungii noastre vieți pastorale, începând încă din vremea strămunilor daci.

Tactul cel dintâi și următoarele sunt un fluierat de chemare, o notă lungă-prelungă și întreruptă cu un strigăt repetat de mai multe ori; apoi, după o mică modulare, glasul cade în aceeași notă prelungită. — Turma a plecat... — Fluierul dă acum imaginea mersului oilor în șir, care aci pornesc și curg ca apa, aci se opresc locului, dar numai ca un val, care se prăvale iarăși mai departe.

A doua serie de tacturi e o nouă chemare, mai grăbită, spre oaia cu clopot. (Nota fundamentală e însuși sunetul clopotului cadențat de mers.)

Urmează apoi saltul la octavă, un fel de strigăt către aripalnițe, iar după melodia potolită până la melancolie, reproducând monotonia mersului așezat al turmei, chiuitul din urmă nu mai lasă nici o îndoială că acest cântec nu poate fi o clipă marș războinic,

* „Convorbiri literare", 1914, No. 5 și 6[21].

cum socotea răposatul Delavrancea[23], ci s-a înfiripat în tăcerea vastă a plaiurilor unde s-a închegat și înalta poezie a Mioriței. De aceea, *ceea ce este balada Mioriței pentru versul românesc, același lucru este și pătrunzătoarea melodie a doinei pentru muzica românească: sunt două produse tipice, în care culminează viața de păstorie a poporului nostru.* — Putem afirma ca nicăieri nu se vede mai bine nota specifică a sufletului românesc: *cumpătarea, discreținea* și *dacica înseninare* în fața morții, decât în *Miorița* și *Doină*.

Ia la nunta mea
A căzut o stea,
Soarele și luna
Mi-au ținut cununa...

Păstori au fost și sunt încă mulți pe fața pământului, începând din stepele Asiei până în colțul de miazăzi al Africei și în pampele Americei, dar o *Mioriță* și o *Doină* n-a produs nimeni afară de poporul român. De n-am fi făcut nimic în istoria omenirii, e de ajuns și atât spre a se vedea că n-am ținut degeaba umbră pământului*.

Ce urmează de aici? — Un lucru foarte însemnat: aceste două produse ale artei populare, care sunt o enigmă dacă le despărțim de viața reală a poporului, îndată ce le privim în legătură cu munca corelativă lor, capătă un înțeles foarte clar. Iar asupra acestui înțeles, avem din fericire și o altă dovadă în fața căreia nici o îndoială nu mai e cu putință.

Un om neprevenit, care habar n-avea de etnografie (o știință aproape necunoscută pe vremea lui), Alecu Rusu[24], povestește o împrejurare în adevăr caracteristică. Pe când era închis între zidurile mănăstirii Soveja, într-o duminecă de primăvară, aude pe un cioban cântând din fluier. — Traduc din franțuzește pagina aceea din memoriile surghiunitului.

„Concert improvizat pe fluier de un cântăreț localnic... E un bărbat frumos, din rasa care se numește ea însăși mocan, adică muntean, și care pare că vrea să pună oarecare distanță între obârșia ei și a poporului de la șes... ** Graiul lor, fără a fi moldovenesc, nu-i nici muntenesc, e foarte răspicat și se apropie de al

* Caracteristic de asemenea pentru sufletul poporului nostru e danțul — de obicei potolit, îndeosebi hora, ale cărei mișcări de tot line arată mai mult *bună-cuviință* și *calități morale*, decît grația corpului.

** Alecu Rusu relevă că oamenii din partea locului nu vor să intre în slujbă la străini.

ardelenilor. Mi-a cântat tot felul de cântece: moldovenești, muntenești, ardelenești, apoi a ajuns la acea epopee atât de simplă, atât de naivă, plină de melancolie și părere de rău, numită *doina*. Iată pe scurt povestea ei... : Un țăran care încărunțise păzind oile, fără a părăsi muntele, prin economie și muncă își agonisise vreo 20 de oi și cam tot atâtea capre, pe care le păștea, păzindu-le zi și noapte, cu grija celui care și-a dobândit avutul său în sudoarea frunții... Le ducea în pajiștile cele mai bune, la izvoarele cele mai limpezi, și pe când vitișoarele lui se adăpau ori păsteau, el le cânta din fluier. (Aici povestitorul se oprea din vorbă și cânta din fluier o melodie tristă, cu sunet prelung, nehotărât. Apoi începea iarăși.) Într-o zi, ostenit de umblet și de veghere, ciobanul adoarme așa de greu, încât, în acest răstimp, turma tot păscând se strecurase pe o corhană depărtată. Un drumeț trece pe acolo și văzând pe cioban singur, sforăind la soare, îl deșteaptă. Gândul cel dintâi al somnorosului a fost la oi. Îndată a și pus mâna pe fluier... Deznădăjduit, începu a cânta o ardelenească. (Aci el cânta.) Apoi, porni și uitându-se în toate părțile și nevăzând nimic, își zise: Bun e Dumnezeu, dacă mi le-a dăruit pe astea, îmi va da și altele, sau mi le-o întoarce tot pe ale mele. Și începu iarăși a cânta, mergând întristat. (Povestitorul cânta — și râdea voinicul, povestindu-mi întâmplarea). Deodată i se pare că zărește pe un munte oile și caprele lui. Atunci grăbește pasul și cântă din fluier ca de joc (povestitorul chiar juca aidoma.) Dar ce înșelare! Ceea ce i se păruse lui capre și oi erau doar niște stânci... Iarăși deznădejdea, iarăși cântec trist; el cântă din fluier și joacă... (povestitorul nu juca, dar avea mare poftă — o vedeai după repeziciunea degetelor și mișcările iuți ale umerilor)"*.

Povestirea lui Alecu Rusu e o prețioasă mărturie, care ne arată în ce direcție trebuie să căutăm originea și înțelesul doinei. Fie cântarea arhaică din viața zilnică a stânei, fie cântecul mai dramatic al unui povestitor cu talent care *zice* din fluier sau din *frunză*, ea este expresia muzicală a melancoliei, — un fel de suspin al pustietății plaiurilor — prin urmare tot ce poate fi mai departe de larma și ritmul tumultuos al războiului.

Cele înșirate până aici ne arată însă, domnilor colegi, nu numai valoarea muncii ca mijloc de caracterizare a unui popor, ci ne lămurește mai exact și înțelesul unui concept mai înalt, acela al culturii. *Cine zice cultură și civilizație acela zice suma muncii de*

* *ALECU RUSU, Scrieri*, București, 1908, p. 296.

creare a unui popor, începând de la tehnica materială până la cele mai fine produse intelectuale izvorâte din munca sa.

Civilizația și cultura sunt ceva organic, legate de întreaga luptă de adaptare zilnică a omului cu ținutul în care trăiește*. Dar pe când civilizația se poate împrumuta și de la alții, cultura nu se poate importa de nicăieri, ci ea se poate numai crea, adăugând cel mult de aiurea unele elemente asimilabile. Cine zice cultură, acela nu se poate gândi la un împrumut de forme exterioare, amalgamate haotic, ci numai la *o dezvoltare domoală și unitară a tuturor formelor de viață ale unui popor.* În ultima sa expresie, cultura este concepția *proprie* și *unică*, a unui popor cu privire la universul moral[25].

Iar aceasta presupune îndată și lupta sa neadormită de a duce la biruință acea concepție, alegând mereu din trecutul său tot ce este esențial spre a-și afirma viața sa în viitor. Și când procesul acesta evolutiv e cumva zdruncinat prin amestecul pripit al unor elemente străine, întreaga dezvoltare culturală și întreaga ființă a unui popor poate fi primejduită. De aceea, datoria omului de știință e să vegheze neadormit la toate bunurile culturale ale națiunii din care face parte.

Care e concluzia acestui adevăr etnografic? Mai întâi, rezultă din cele spuse până aici că *pentru a cunoaște și caracteriza un popor nu-i altă cale decât să cunoști*, cum am zis, *munca sa de creare*, începând de la unelte, scule și tot rostul vieții sale materiale. Prin urmare, nici un amănunt din viața poporului nostru nu ne poate lăsa nepăsători. Muzeul etnografic va trebui să cuprindă până și gluga ciobanului, acel vestmânt atât de variat ca întrebuințări, și chiar cămașa cea neagră, unsă înadins cu sucul unor plante veninoase, — o dovadă de înțeleaptă observare a naturii și minunată adaptare la mediul aspru al culmilor de munte.

Al doilea, pentru a îndruma o națiune spre o cultură mai înaltă, nu-i alt chip decât să o lrănești mai întâi din propriul său avut sufletesc, adunat în curgerea veacurilor de moșii și strămoșii săi. — De pildă, la înțelegerea deplină a poeziei nu poate ajunge un român pe nici o cale mai iute și mai cu folos decât ascultând *Miorița, baladele* și *cântecele* poporului nostru. Iar cine pornește pe alt drum (cunoscând mai întâi limba și literatura altui popor),

* *Către noua generație. Rustica natura, ca temei al culturii românești în veacul al XIX-lea,* București, ed. a III-a, p. 377. Vezi și *Coordonate etnografice*, An. Acad. Române, 1930 (lucrări ale lui S. Mehedinți, ultima reeditată în prezentul volum — Gh. G.).

acela va deveni altceva decât român și va înțelege mai bine altceva, decât produsele artei românești. De asemenea, cine vrea să știe ce e muzica, cu perspectiva de a produce ceva original în direcția culturii poporului său, acela cu melodiile populare va trebui să înceapă alfabetul culturii sale muzicale. (Ce minunat instinct la grecii vechi, să întemeieze educația tineretului pe cetirea *Iliadei* și a *Odiseei*!). Tot așa, cine vrea să adauge ceva literaturii naționale trebuie să înceapă cu intuiția vieții reale a poporului și să cunoască deplin limba sprintenă a satului, înainte de a ajunge la limba mai întotdeauna șchioapă a cărților, care cuprind și fixează de multe ori expresiile neajutorate ale unor condeiași de rând. — Prostia scrisă și tipărită rămâne veșnic la fel; pe când graiul țăranului elimineză mereu ceea ce e mediocru, îmbogățindu-se necontenit cu imagini și întorsături fericite, create de geniul rustic. O asemănare nouă, un proverb, o snoavă cu haz cucerește îndată inima tuturor și e repetată din gură în gură, îmbogățind sufletul și inviorând mereu graiul tuturor.

Aceasta mi se pare, domnilor colegi, metoda cea mai nimerită pentru *cercetarea, caracterizarea* și *educarea* unui popor. — Ca vechiul Anteu, care căpăta puteri noi de câte ori se atingea de pământ, tot așa un popor dobândește o nouă energie de câte ori își clădește viața sa materială și morală pe temelii proprii, și de câte ori se adapă din izvorul inspirațiilor sale originale. A căuta acest izvor și a-l ține curat de amestecul de elemente eterogene și neasimilabile e cea dintâi datorie a celor care îndrumează destinele unei națiuni, fie în Academie, universități, muzee și alte instituții științifice, fie în latura vieții practice.

Ca încheiere, să-mi fie deci îngăduit a formula și câteva concluzii de orientare practică:

1. Dacă munca și unealta e criteriul etnografic după care judecăm temelia vieții unui popor, *„școala muncii" e singura cale pentru înălțarea unei societăți omenești* ori în ce fază s-ar afla; iar munca departe de a fi numai o datorie a celor săraci, e însușirea fundamentală a omului. Orice om trebuie să fie întâi de toate un *muncitor* în sensul cel mai deplin al cuvântului, și orice muncitor trebuie să fie *om* în sensul cel mai înalt al vieții noastre pământești. Așadar: pe temeiul etnografiei, conceptul de muncă dobândește dintr-odată cea mai sigură noblețe, ștergând prejudițiul social, că cei cu mâinile albe sunt *mai oameni* decât cei cu mâinile învârtoșate de muncă*;

* *Școala poporului*, 1923, pp. 82, 144.

2. Dacă civilizația și cultura[26] e suma muncii din toată viața unui popor, pentru ca să împlinim lipsurile culturii noastre, trebuie să facem cât mai repede inventarul traiului nostru, descriind în chip științific tot ce e caracteristic și original în trecutul românismului, pentru a afirma autonomia sufletului nostru și hotărârea de a fi și a rămâne statornici în făptura noastră etnică.

Grija aceasta e îndeosebi una din menirile Academiei Române.

Personal voi fi fericit dacă, adăugând ceva din disciplina etnografiei lângă studiile istorice și pedagogice, voi putea contribui cât de puțin la realizarea acestui ideal.

Acuma două sute de ani, Dimitrie Cantemir, istoric, geograf și etnograf ne-a lăsat o scurtă *Descriere a Moldovei*. Pământul e tot cel de-atunci și va mai putea fi cercetat încă mii și răsmii de ani. Documentele istorice se păstrează în arhive. Poporul însă se preface văzând cu ochii, iar în vâltoarea schimbărilor aduse de viața mondenă, *munca cea mai grabnică trebuie desfășurată de etnografi* și îndeosebi de cei care au *sarcina creșterii unui popor.*

Acestui gând voi închina anii câți îmi vor fi îngăduiți a lucra pe tărâmul acestei științe, cunoscând că mai ales acuma, după întregirea politică, toate națiunile pământului așteaptă să vadă ce vrem să fim și ce loc voim să ocupăm în cadrul istoriei universale.

COORDONATE ETNOGRAFICE
CIVILIZAȚIA ȘI CULTURA
(HILOTEHNICA — PSIHOTEHNICA)

MOTTO: *În faza semiconștientă a evoluției, popoarele se înalță îndeosebi prin sporul culturii și scad, apoi cad, prin excesul civilizației*[1].

După cum frunza are două fețe: una strălucită, spre soare, alta mai întunecată, întoarsă spre pământ (dar foarte însemnată, fiindcă prin ea respiră și se hrănește planta), tot astfel viața omenirii are două aspecte: unul teluric — *civilizația*, adică tehnica materială; altul ceresc — *cultura*, sau suma tuturor produselor sufletești, prin care omul caută să intre în echilibru cu restul creațiunii. Amândouă sunt inseparabile și simultane (nu succesive, cum pretinde morfologia istorică a lui Spengler).

PREFAȚĂ

Civilizație și *cultură* sunt cuvinte întrebuințate foarte des nu numai de cărturari, ci și de oameni lipsiți de orice pregătire științifică. Dar sfera și conținutul acestor două noțiuni n-au destulă preciziune nici în mintea cărturarilor, deoarece despărțirea celor două concepte presupune analiza prealabilă a unor fapte ce nu sunt încă destul de bine studiate. De aci rezultă uneori confuziuni supărătoare și o reală greutate în tratarea multor probleme de interes nu numai teoretic, dar și practic.

E drept că s-a făcut de mai multe ori încercarea de a se determina lămurit înțelesul celor doi termeni. Chiar și la noi s-a discutat mult în anii din urmă raportul dintre civilizație și cultură. Totuși confuzia durează încă, atât în scris, cât și în vorbire — un semn vădit al confuziei de cugetare.

Iată de ce am crezut necesară publicarea acestor pagini. Tipărirea lor ni s-a părut cu atât mai indicată, cu cât faptele și ideile înșirate aici stau în legătură cu o concepție pedagogică, expusă în *Altă creștere: școala muncii*. Așadar, pe lângă relația ei cu etnografia, etnologia, istoria pedagogiei și sociologia, comunicarea de față poate fi considerată și ca o întregire a acelei lucrări mai vechi*.

* Progresul ideilor nu poate fi decât lent. Cu toate acestea, dacă vom fi izbutit să definim mai exact cele două noțiuni, să lămurim apoi în chip mai plauzibil trecerea de la *instinct* la *inteligență* în specia *homo* și, în același timp, să dăm o explicare mai corectă afirmării *eului* omenesc, ca efect al muncii ajutată de *unelte*, socotim că rezultatul nu va fi indiferent nici pentru etnografie, nici pentru etnologie și sociologie. Cît privește pedagogia, ca știință de aplicație, raportarea ei la „coordonatele etnografice" ale poporului respectiv va urma ca un lucru de la sine înțeles.

I. INTRODUCERE

Ştiinţele exacte tind să-şi creeze, pe cât e posibil, o terminologie identică în toate limbile de cultură. Cu ajutorul rădăcinilor greceşti ori latineşti, savanţii formează necontenit termeni noi, pentru a exprima fapte sau idei noi. Dar sunt unele cuvinte al căror înţeles este neprecis chiar pentru cărturari, — ceea ce însemnează o reală pagubă pentru progresul gândirii ştiinţifice.

Aşa sunt de pildă vorbele *civilizaţie şi cultură*. Rar expresii, care să fie mai des repetate în scris şi în vorbirea de toate zilele. Totuşi, lunecările de înţeles sunt atât de mari, încât unii consideră civilizaţia şi cultura ca noţiuni identice. O lămurire este deci numaidecât necesară, mai ales că cele două cuvinte servesc azi nu numai la caracterizarea indivizilor şi a popoarelor, ci le întrebuinţăm şi când e vorba de evoluţia întregii societăţi omeneşti. Ceea ce O. Spengler numeşte „morfologia istoriei", precum şi toate încercările de a constitui etnografia, etnologia, istoria şi sociologia ca ştiinţe pozitive, nu vor putea progresa în chip real, până ce nu ne vom înţelege mai întâi asupra celor două aspecte fundamentale ale vieţii omeneşti: *civilizaţie* şi *cultură*.

Întrebarea e: din care ramură de cercetare să pornească lămurirea? Cu civilizaţia şi cultura popoarelor se ocupă îndeosebi etnografia*, etnologia, istoria (în sensul larg al cuvântului), filologia şi sociologia. Dar, răspunsul cel mai potrivit la o controversă de idei, în care sunt interesate atâtea ştiinţe sociale, ni se pare că trebuie căutat nu atât într-o singură ramură de studii, cât mai ales în sânul unei academii, deoarece, prin natura lor, astfel de instituţii întrunesc la un loc mai mulţi specialişti şi pot deci să privească o problemă din mai multe puncte de vedere. De pildă, menirea aşezământului nostru a fost determinată chiar de la început astfel:

„Academia Română are de scop cultura *limbii* şi a *istoriei* universale, a *literelor, ştiinţelor* şi *frumoaselor arte*".

Aşadar, din capul locului, când e vorba să precizăm înţelesul unui cuvânt în *Dicţionarul* limbii noastre rolul Academiei este de la sine înţeles.

* Autorul a căutat să precizeze înţelesul celor două neologisme, cu ocazia cursului de etnografie, unde ele sunt de o însemnătate cardinală. — O altă încercare s-a făcut cu ocazia unei conferinţe ţinută la *Astra* (aprilie 23, 1914)[2], tipărită apoi în volumul: *Către noua generaţie* (ed. II, 1923, pp. 324 şi 344).

Firește, ar fi fost mai comod să lăsăm sarcina aceasta numai pe seama filologilor. Dar lucrul nu e cu putinţă. Limba unui popor este oglinda cea mai credincioasă a progresului cugetării în *toate* direcţiile de activitate omenească. Aşadar, nici un om de ştiinţă (şi prin urmare nici filologul) nu poate cuprinde în mintea sa întreaga bogăţie de înţelesuri a termenilor care exprimă toate nuanţele de gândire, fie în legătură cu practica vieţii, fie în legătură cu ştiinţa. Subliniem înadins acest fapt, pentru a învedera că în cazuri de nedumerire asupra unui cuvânt numai o academie e în stare să urmărească mai de aproape şi să înregistreze mai exact schimbările ce se produc în sfera şi conţinutul noţiunilor unei limbi. Mai ales azi, când chiar filologii mărturisesc că ideile evoluează „mai repede decât cuvintele"*, rezultă de la sine că verificarea unei controverse de terminologie înaintea unei înalte instituţii de cultură, este o măsură de firească prudenţă.

Totuşi, fiindcă trebuie să pornim de la un capăt, ne permitem a releva un fapt: cele două cuvinte, mai sus-amintite, au în primul rând o *coloratură etnografică*. În adevăr, când vorbim de *civilizaţie*, ne gândim de obicei la o stare socială, colectivă. S-au scris şi se scriu opere despre civilizaţia chineză, indiană, babiloniană, greacă, romană, franceză, americană etc., dar nu ştim să fi scris cineva vreo operă cu privire la civilizaţia unei singure persoane. Şi tot astfel, scriem despre *cultura popoarelor*: cultura elenă, latină, franceză, germană, etc., şi mult mai rar despre cultura unui singur individ[3].

Prin urmare, cei doi termeni vin mai deseori sub condeiul etnografilor, istoricilor şi al celor ce se ocupă cu evoluţia grupărilor etnice. De aceea, după cum Academia caută informaţii la matematici, când e vorba de noţiuni matematice, tot aşa e firesc să caute înţelesul expresiilor mai sus amintite mai întâi în sfera literaturii etnografice şi istorice.

Aceasta e motivarea iniţiativei luate de cineva din secţia istorică a instituţiei noastre.

* *A. DAUZAT, La philosophie du langage*, Paris, 1912, p. 95. *A. MEILLET, Les langues dans l'Europe nouvelle*, Paris, 1928, p. 137. — Pentru limbă ca fapt social: *A. DAUZAT, La langue française, sa vie et son évolution*, Paris, 1926, p. 7 şi *La philosophie du langage*, pp. 22, 25; *J. VENDRYES, Le langage*, Paris, 1921, p. 280 ş.u.

II. CIVILIZAȚIA
(HILOTEHNICA)

Să pornim de la câteva fapte concrete și indiscutabile.

Cetitorul care a văzut vreodată eskimoși în expozițiile etnografice sau a cetit descrieri de călătorie cu privire la acest popor, să-și amintească un moment îmbrăcămintea lor. De sus până jos, sunt acoperiți numai cu haine de piele. Pe cap, un fel de glugă blănită; pe corp, o cămașă de piele, un cojocel și pantaloni de blană. Dar mai ales încălțămintea e vrednică de admirat. Gândiți-vă: mai întâi un ciorap de piele, cu părul neras, ca să fie moale la talpă; apoi alt ciorap, cu blana în afară; urmează al treilea, cu blana iarăși înăuntru; după aceea vine al patrulea cu blana tot afară și, în sfârșit, al cincilea, cu blana înăuntru... Nici că se poate ceva mai potrivit cu zăpada și ghețurile polare*. Și călduros, și impermeabil. (Îmbrăcămintea e ca un fel de piele artificială, sub care eskimosul huzurește chiar la –50 de grade). Trebuie așadar să recunoaștem că haina eskimoșilor este un fel de culminare a tehnicei veșmântului în ce privește adaptarea la mediul polar. Nimic de prisos, însă nimic esențial nu lipsește. Până și ciucurii de la poalele cojocului își au rostul lor. Amundsen, când s-a îmbrăcat ca eskimoșii, ca să străbată pustietățile de la nordul Americei, socotise că acei ciucuri ar fi o podoabă și-i tăiase. Dar a trebuit să-i coasă la loc, fiindcă marginea de jos a cojocului începuse a se răsfrânge și a se încreți din cauza apei de ploaie, care nu se putea scurge destul de iute**. — Spiritul de observare al eskimoșilor nu dăduse greș nici cu privire la acest amănunt.

De la îmbrăcăminte, să trecem la locuință. N-o mai descriem. Amintim numai atât: în coliba lor de gheață și de zăpadă, în care intră pe brânci, ca șoarecele sub mușuroi, eskimosul poate sta și cu pielea goală, când afară uraganul lungilor nopți polare înalță dune de zăpadă. (Se înțelege, ne gândim la eskimoșii de lângă țărmul oceanului, care au lămpi și grăsime de focă.)

* Knud Rasmussen[4] care a petrecut de curând mai mulți ani între eskimoși, povestește că triburile continentale petrec toată iarna la temperaturi ce trec de –50°, fără o scânteie de *foc. KNUD RASMUSSEN, Du Groenland au Pacifique, deux ans d'intimité avec des tribus d'Eskimaux inconnus,* Paris, 1929, pp. 49, 85, 102–113 ș.u.

** *R. AMUNDSEN, Die Nord-West Passage,* München, 1908, p. 272.

Cât despre hrana lor și uneltele de vânătoare, ne mărginim să înșirăm numai câteva fapte. Arcul (făcut din oase și tendoane, căci lemn nu există) e minunat. Instrumentele cu care urmăresc mersul focelor pe sub gheață pot fi admirate și de un profesor de acustică. Iar kaiacul, adică luntrea de piele și oase, în care vânătorul stă ca puiul în găoace și cu care trece prin valuri și pe sub valuri, întocmai ca delfinii, este un summum de adaptare la mările acelea neospitaliere...

Astfel stând lucrul, trebuie să mărturisim că eskimosul, în lupta cu mediul polar, este superior întregii omeniri. Iar geograful și etnograful exprimă această idee, afirmând că eskimosul reprezintă culminarea *civilizației polare*, – înțelegând prin civilizație *suma tuturor meșteșugurilor și uneltelor, prin care omul se adaptează mediului fizic**.

E clară această definiție?

Să luăm un exemplu mai apropiat și deci mai cunoscut. Priviți îmbrăcămintea păstorilor din Carpați. Mai întâi o căciulă cât toate zilele. (Nu uitați că ține loc și de perină.) Unii o fac din piele de miel. Cea arhaică, păstrată încă în părțile Banatului și Crainei[5] (clabăț) e din piele de oaie, cu mițele întregi, pentru ca apa să se scurgă ușor. În Vrancea e rotată, ca un potcap și foarte tare. De pieptar, bundă, cojocel, cojoc, suman și variantele lor, nu mai pomenim. Relevăm numai sarica, al cărei păr lins-prelins este chiar imitarea lânei de oaie. O menționare și mai atentă merită gluga, o haină care ține loc de cortel, saltea, plapumă și traistă. (Cea din Munții Apuseni se apropie de pelerina mediterană. E un fel de compromis între vechea glugă pastorească, indispensabilă unui popor de *comati* ce umblu cu capul gol, și toga romană, suficientă pentru un ținut cu aer cald și ploi rare.) Dar capodopera îmbrăcămintei ciobănești e cămașa. Forma, lungimea, mânecile... sunt ca cele din Columna lui Traian. Însă esențialul e altceva: țesătura de in sau cânepă este fiartă în zăr amestecat cu sucuri de plante veninoase. Așadar, grăsime, ca să apere pielea de umezeala ploilor; și otravă, ca să apere corpul de insecte. Și impermeabilă, și antiseptică. Cu drept cuvânt, cămașa cea neagră a păstorilor carpatici e un fel de încoronare a tehnicei în ce privește îmbrăcămintea din zona culmilor cu ploi atât de dese. Iar față de astfel de documente, omul de știință exactă trebuie să constate că

* *OTTO NORDENSKJOLD, Le monde polaire,* Paris, 1913, p. 42: „La civilisation apparait comme une des plus remarquables, même en comparasion avec celle des nations les plus avancées"[6].

ciobanul din Carpați privește încălțămintea, stă pe o înaltă treaptă de civilizație.

În rezumat, noi vedem în ea hrana, haina cu locuința (care e un fel de haină mare) și mijloacele de circulație (luntre, patine, car, cioacă, haină etc.) avem înainte trei mari categorii, privitoare la adaptarea materială cu mediul geografic. E de prisos să mai luăm exemple în fiecare, deoarece acuma noțiunea de civilizație ni se pare mai lămurită. Prin civilizație înțelegem *suma tuturor creațiunilor omenești, care ajută adaptarea omului la mediul geografic.*

*

Să vedem acuma mai de aproape în ce împrejurări s-au produs cele dintâi manifestări de civilizație, pentru a limpezi deplin tot înțelesul acestei noțiuni, precum și raporturile ei față de cultură:

1. *ÎNCEPUTURILE CIVILIZAȚIEI.* Din capul locului trebuie să observăm că civilizația este un atribut care se aplică exclusiv speciei omenești. Nici un animal nu poate pretinde calificativul de civilizat. Așadar, întrebarea pusă mai sus ne duce dintr-o dată cu mintea până în fundul unei probleme a originilor speciei noastre. De aceea, dacă vrem să fixăm locul, timpul și modul cum omul s-a desprins din cercul animalității, am fi pe calea cea mai favorabilă, pentru a înțelege mersul civilizației și a culturii, precum și caracterele lor diferențiale.

Dar problema aceasta e încă plină de întuneric, deși se ocupă cu dezlegarea ei o serie de științe: antropologia[8], paleontologia, paleogeografia, arheologia preistorică etc. Nu ne propunem să înșirăm aici toate soluțiile date, ci vom releva numai ceea ce ni se pare mai demonstrativ din punctul de vedere geografic. Astfel, vom sublinia îndeosebi ca între teoriile cele mai recente, aceea a lui S. Passarge. Privită destinuca ca geograf, etnograf și naturalist (medic), el pune în lumină dezvoltarea vieții cerebrale (caracterul cel mai pregnant al ființei umane, față de toate celelalte animale) cu pierderea părului, acoperea odinioară aproape toată epiderma — ca la maimuțe. Prin această schimbare, substanțele din sânge (albumină, fosfor etc.), întrebuințate pentru hrănirea părului, au rămas disponibile pentru hrănirea creierului. Iar urmarea a fost o dezvoltare excepțională a *volumului* și a *funcțiunilor* acestui organ.

Care a fost însemnătatea pierderii părului?

Scăderea și apoi dispariția completă a părului de pe corpul omenesc au fost de bună seamă un efect al climei artificiale, pe care omul și-a creat-o folosindu-se de foc, *unsori, adăposturi* (naturale ori clădite înadins), *haine* din pieile altor animale, și a altor mijloace de apărare în contra frigului și a tuturor intemperiilor*. Așadar, însăși transformarea și individualizarea speciei, adică tendința ei spre *umanizare* și despărțirea din masa animalității ni se prezintă în primul rând ca un *efect al tehnicei adăpostului*. Aci așadar, putem surprinde cel dintâi pas spre treapta de *homo sapiens*, ca o specie deosebită de celelalte.

Alături de îmbrăcăminte și de locuință (care e tot un fel de îmbrăcăminte, însă colectivă), un alt pas însemnat în drumul care ducea spre umanizarea vechiului animal rătăcitor printre ramurile copacilor, a fost *hrana* sa din ce în ce mai abundentă și mai felurită, îndată ce și-a putut-o procura și pregăti cu ajutorul *uneltelor*. Focul, adăpostirea de ploaie și de frig, în peșteri și scorburi, unsorile (cu pământ, grăsime etc.) puteau fi găsite în natură, cum le găsesc și alte animale. Dar procurarea hranei nu numai cu ajutorul organelor firești, ci și cu sprijinul unor organe artificiale (*uneltele*), asta a fost un pas și mai decisiv în despărțirea omului de restul animalității. Iar efectul a fost de data asta și mai adânc: în loc să se bizuie numai pe dinți, pe unghii, pe puterea fălcilor și a brațelor, adunarea hranei și pregătirea ei cu ajutorul uneltelor și a focului a avut drept rezultat un regres al organelor însărcinate până atunci cu rolul hrănirii organismului. *Dinții* care erau mai numeroși la început s-au împuținat**; *fălcile* și *unghiile* au scăzut; *labele* de asemenea s-au micșorat (mâna a început a fi mai fină încă din paleoliticul superior) și astfel au putut să se dezvolte tot mai mult organele de relație, începând cu *creierul****.

Prin urmare, dacă lucrurile sau petrecut astfel, este evident pentru orișicine, că a ne sprijini numai pe antropologie, adică pe caracterele somatice, pentru a despărți pe om de celelalte animale nu e suficient. Deosebirile privitoare la craniu, sistemul nervos,

---

* *S. PASSARGE, Grundzüge der gesetzmässigen Charakterentwickelung,* Berlin, 1925, pp. 77, 78.

** *M. HOERNES, Kultur der Urzeit,* Leipzig, 1912, vol. I, p. 64.

*** *K. WEULE, Die Urgesellschaft und ihre Lebensfürsorge,* Leipzig, 1912, p. 16. Trebuind să lucreze cu unelte, sistemul nervos și îndeosebi creierul s-a aflat în fața unui gen de activitate *nouă*. Impresiile (engramele[9]) au provocat o creștere a masei cerebrale, au înlesnit dezvoltarea dendritelor și deci asociația... adică baza unei dezvoltări sufletești mai bogate. Vezi *M. VERWORN, Die Mechanik des Geisteslebens,* Leipzig, 1914, p. 55 ș.u.

epidermă, păr etc. sunt toate de ordin biologic, adică la fel cu caracterele obișnuite, prin care zoologul separă o specie de alte specii. Doar sângele dacă ne va oferi vreun criteriu diferențial mai sigur. Studiile de izohemaglutinare deschid perspective foarte interesante*. Dar până atunci, trebuie să constatăm că amănuntele antropologice (chiar cele anatomice) rămân pe un plan secundar**.

De aceea, speranțele se îndreaptă tot mai mult spre fiziologie. „Caracteristica *funcțională* este singura cu adevărat importantă, iar aceasta nu e în chip necesar paralelă cu caracterele anatomice"***. Iar între toate funcțiunile pentru problema care ne interesează, cele cerebrale ocupă locul cel mai de seamă. Însă impasul fiziologic e deocamdată tot atât de greu ca și cel anatomic. Un moment, psihofizica deșteptase mari speranțe. Când Fechner[10] a pus înainte câteva formulări matematice („senzația crește cu logaritmul excitației" etc.) s-a părut că vom ajunge iute la prezentarea genezei multor acte sufletești și deci la o luminare suficientă a zonei care desparte sufletul omenesc și stările psihice ale animalelor. Dar azi, nădejdea în găsirea unor formule, care să lege fenomenele psihologice de concomitentele fiziologice și de antecedentele lor fizice e considerată ca o „himeră"****[11].

Totuși scepticismul față de științele care se ocupă cu studiul omului nu se cuvine să fie prea mare, deoarece nesiguranța în despărțirea speciei noastre de formele zoologice învecinate nu e specială omului, ci se leagă de multe alte „incertitudini ale biologiei, care privesc și alte specii"*****.

* *A. HEILBORN, Der Mensch der Urzeit,* Leipzig, 1910, p. 8 ș.a. Vezi și „Cultura", Cluj, 1924, p. 225.

** Unii mărturisesc fățiș că „însușirile corpului (caracterele somatice) nu sunt suficiente pentru determinarea speciei" și deci pentru separarea omului de restul animalității, Vezi: *V. GIUFFRIDA RUGIERI, Homo sapiens,* Wien, 1913, p. 154.

*** *Dr. GRASSET, La biologie humaine,* Paris, 1926, p. 241.

**** „Determinarea caracterelor diferențiale trebuie să se facă nu în studiul *morfologic* sau *anatomic*, ci în studiul funcțional sau *fiziologic* al omului (comparat cu animalele mai apropiate de el)". *Dr. GRASSET, Op. cit.,* pp. 242–246. Însă, „chiar și caracterele fiziologice... dau în genere rezultate rele".

***** Speranța în clasificări întemeiate pe caractere definitive e adânc zdruncinată. Atât teoria *variațiilor insensibile*, la care se gândea Darwin, cât și a *mutațiilor* (de Vries) ca explicare a originii speciilor și deci ca fundament al clasificării, sunt egal de insuficiente din punct de vedere logic (*H. BERGSON, L'évolution créatrice,* Paris, 1929, p. 74 ș.u.). Și nu numai arbitrii operațiunilor abstracte, pe care se întemeiază clasificările, dar și biologii, adică cercetători rezemați pe empirie, consideră despărțirea unei specii de alta ca ceva foarte relativ, — mai mult ca o chestie de pipăire. (On est réduit à proceder par tâtonnement[12]. Vezi: *M. LECLERC DU SABLON, Les incertitudes de la biologie,* Paris, 1912, p. 245 ș.u.) Ba unii împing rezerva atât de departe, încât propun chiar eliminarea (Waagen și Neumayr) cuvântului *specie* și înlocuirea lui cu termenul *mutație* ascendentă sau descendentă. Vezi: *CH. DEPERET, Les transformations du monde animale,* Paris, 1908, p. 198. – În sfârșit, alții au ajuns la formula excesivă că „ignoranța noastră e un mare factor de clasificare". Vezi: *LE DANTEC, La crise du transformisme,* Paris, 1910, pp. 53, 96.

În același timp, dacă nu putem preciza biologicește momentul, locul și modul cum omul s-a desprins din blocul animalității, până ce vom căpăta din latura aceasta informații mai precise, nu ne rămâne altă cale deschisă, decât să trecem de la antropologie, fiziologie și psihofizică în domeniul mai accesibil al etnografiei, preistoriei și sociologiei, unde putem observa mai ușor traiul omului spre deosebire de al altor viețuitoare. Și, dacă găsim, cum am arătat mai sus, că întrebuințarea focului, a unsorilor, a hainelor și adăposturilor naturale și artificiale a dus specia noastră la pierderea părului, iar pierderea părului a lăsat disponibile sângelui anume substanțe, care sunt tocmai cele mai favorabile pentru creier, este evident pentru orișicine că *haina* și *hrana*, precum și *uneltele* care au înlesnit dobândirea și perfecționarea hranei (coacerea la foc) au fost un moment decisiv în evoluția speciei *homo*. Scăderea organelor puse în serviciul nutriției (dinți, fălci, unghii etc.) și progresul creierului, ca un fel de nouă echilibrare a organismului, nu se poate să nu le punem în strânsă legătură cu influența organelor anexate artificial. *Unealta* așadar a fost răscrucea cea însemnată a drumului spre „omenie". *Prin întrebuințarea uneltei, omul s-a desprins* într-un chip în adevăr original *de masa animalității rămasă până azi numai cu organele date de natură.* Așadar, preistoria și etnografia, urmărind seria uneltelor până la cele mai primitive, sunt sprijinul cel mai pozitiv al celui care vrea să dibuiască începuturile tehnicei și prin urmare ale *civilizației* ca produs al adaptării prin organe artificiale, necunoscute celorlalte viețuitoare.

În rezumat: *unealta este începutul progresului uman; e primul* pas în *cariera specifică* a omului.

Prin unelte, antropoidul a ajuns la diminuarea unor organe ale *vieții vegetative* (dinți, maxilare etc.) și la dezvoltarea organelor *vieții de relație* (creierul), devenind pe calea aceasta *homo sapiens*, adică singurul animal „civilizat". — Unealtă, civilizație și „omenie" sunt fapte corelative.

Aceasta nu înseamnează că trecem cu totul în umbră însemnătatea caracterelor biologice, pentru a lega evoluția omenirii în chip exclusiv de caracterele etnografice. Din contra, e posibil ca mâi-

ne-poimâine, fiziologia ori biochimia să descopere cine știe ce caractere semnificative pentru toată evoluția speciei colective *homo sapiens*. Și e firesc să admitem că saltul ființei omenești spre dobândirea unor organe artificiale n-ar fi fost cu putință, fără o deosebită cerebralitate. — Într-o lucrare de caracter etnografic și pedagogic, parafrazând formula lui Aristotel: „mâna este unealta tuturor uneltelor", în loc să punem accentul pe unealtă (caracter etnografic) am plecat cumpăna spre *creier*, afirmând că s-ar putea zice cu aceeași dreptate: „creierul este mașina tuturor mașinilor"[13]. În adevăr, toate uneltele și toate mașinile, adică toată tehnica nu-i altceva decât o proiectare a gândului în materie. Îndeosebi pentru etnograf, lucrul acesta este atât de vădit, încât parafraza mai sus-amintită ni s-a părut potrivită ca motto în fruntea unui capitol, unde arătam în ce chip „creierul creează"*.

B. UNEALTA CA STIMULENT PSIHIC. Ca să dovedim că unealta și munca cu uneltele au fost în adevăr răspântia vizibilă de unde calea omului s-a despărțit de a tuturor celorlalte viețuitoare, e necesar să răspundem la o întrebare: *Pentru ce creierul celorlalte animale n-a putut duce și alte specii la crearea unor organe artificiale?*

Privind felul de viață al speciilor mai apropiate de om, constatăm că și alte animale caută să se ajute în lupta pentru trai cu organe-anexe. De pildă, maimuțele nu sparg nucile cu pumnul, ci se slujesc și ele de pietre, ca și omul. Atâta numai că maimuța, după ce a scos miezul, aruncă îndată piatra de care s-a servit, pe când omul primitiv s-a servit de bolovanul rotund (*eolit*) ca de o anexă permanentă a pumnului**. De asemenea, se slujesc de crengi în chip de bâț pentru a scutura poame sau a se ajuta la sărirea peste o groapă ori pârâu, dar îndată ce au isprăvit treaba, aruncă ori lasă locului unealta de un minut, pe când omul a păstrat-o și a perfecționat-o, până ce a devenit *lance, arc, suliță* etc.

De unde a ieșit deosebirea aceasta de procedare? Explicarea nu poate fi găsită, decât într-un plus de *atenție* și într-o cauză constantă, care să fi determinat acel plus de atenție, — căci dacă am pleca de la simplul act al memoriei, nu am putea ieși din impas. Memorie are și maimuța, care, de câte ori simte nevoia să spargă nuca, se uită împrejur și caută o piatră, când nuca e prea mare și nu poate fi strivită între dinți. Memoria însă nu e de ajuns pentru a îndemna pe maimuță să facă pasul *decisiv*, spre păstrarea pietrei potrivite ca formă, greutate etc. Omul a făcut acest pas, fie din cauza repetării mai frecvente a acestei lucrări, fie printr-un act de *mutație*.

Explicarea nu e un truism, deorece toată biologia e plină de *mutații* și „revoluții". Ochiul trilobiților, perfect încă din silur[14], este o mutație (Bohn[15]).

Apoi o sumedenie de fapte singulare în ce privește forma, culoarea, mărimea animalelor etc., sunt interpretate iarăși ca simple mutații. Prin urmare, o mutație a putut fi și faptul de memorie, care a dus pe antropoid la păstrarea eolitului, a bâțului etc. Până aci suntem deci în domeniul biologiei. După ce însă mutația, un fenomen obscur și *nedeterminat*[16], a făcut posibilă *unealta*, adică a deschis omului drumul spre organele artificiale, intrăm în domeniul concret al etnografiei, iar de aici înainte cercetarea se sprijină pe criterii vizibile și *determinate*, adică pe *unelte*. Însă cu ajutorul uneltelor și al muncii cu uneltele o nouă perspectivă ni se deschide și anume: putem să ne dăm seama în ce fel *unealta a devenit temelia unei activități cerebrale de o potență superioară tuturor speciilor animale.*

În adevăr, o scurtă analiză ne poate arăta în ce fel omul a trecut puntea de animalitate spre o nouă poziție, izolată față de toate celelalte viețuitoare. Să amintim câteva fapte din domeniul psihologiei. În general, psihologii deosebesc în cuprinsul conștiinței două părți: suprafața orizontului actual sau ceea ce Maiorescu numea: *cercul luminos* al conștiinței, iar germanii (Wundt) numesc *Blickfeld*. În acest cerc de o întindere variabilă de la un moment la altul și de la un individ la celălalt, este un *punct central* (*Blickpunkt*) unde lumina atinge cea mai mare intensitate. De aceea, tot ce trece în apropierea acestui punct e văzut cu o claritate mai mare, după cum în orizontul geografic, spectatorul deosebește mai lămurit ceea ce stă aproape de centru, adică de locul de observare. Din contra, ceea ce privește în zare (adică abia *zărește*), precum și ceea ce privește lateral, cu coada ochiului, este abia *perceput*; și trebuie să aduci înadins un lucru în punctul central pentru ca să fie văzut deplin sau *aperceput*. Iar manevra aceasta de a aduce la steajăr calul care aleargă în arie este un act de *voință* (care se cheamă

* *MAX VERWORN, Die Mechanik des Geisteslebens,* Leipzig, 1914; *S. MEHEDINȚI, Altă creștere: școala muncii,* București, ed. a V-a, 1929, p. 299.

** E drept că chestiunea eolitelor nu e încă deplin lămurită. Abatele Breuil a găsit eolite tipice (la fel cu cele descrise de Rutot) chiar în eocenul inferior, când nu putea fi vorba de existența omului. Boule a putut observa într-o fabrică de ciment, cum, în anume condiții de mișcare a apelor, module de cremene pot să capete aspectul unor adevărate eolite. Vezi: *LE ROY, Les origines humaines et l'évolution de l'intelligence,* Paris, 1929, p. 275 ș.u.

apercepție) și nu se poate realiza fără *inhibiția* sau oprirea tuturor celorlalte elemente la oarecare depărtare de punctul privilegiat, unde lumina conștiinței are maximum de intensitate. În fine, toată această acțiune e condusă de un centru nervos special (al apercepției), situat în regiunea frontală a creierului[17].

Dacă lucrurile stau astfel, este evident pentru orișicine că unealta a jucat un rol eminent în evoluția conștiinței omenești. Wundt, după câte știm, nu dă acestui fapt relieful ce i se cuvine, dar ni se pare că aci e ancora cea mai tare, de care putem lega dezvoltarea conștiinței umane. La animalele celelalte — chiar la cele mai evoluate dintre mamifere — lipsa uneltelor a ținut conștiința pe treapta unei percepții difuze și destrămate în câmpul luminos, de obicei îngust. La om din contra, unealta este un fel de *alter ego*, din cauză că nu ascultă cu aceeași promptitudine, ca organele naturale: mână, picior, dinte etc. Unealta se poate rupe, poate cădea departe de corp, poate fi nepotrivită cu acțiunea începută... Prin urmare, ca ceva străin de corp și nu destul de adaptat nevoilor, unealta a fixat *atenția* și a intensificat-o, adică a devenit ocazie de percepție potențată până la *apercepție*. Așadar e ușor de înțeles că uneltele au constituit un fel de aurora a voinței specific omenești și un izvor bogat de apercepție, din care au răsărit apoi stările cele mai înalte de conștiință și prin urmare umanizarea progresivă a vechiului antropoid. Și dacă ne gândim la *centrul nervos* special pentru apercepție, înțelegem cum el a fost influențat în cel mai înalt grad de munca cu uneltele; iar localizarea lui în regiunea frontală, nu departe de tâmpla stângă, unde e localizat și graiul, se explică destul de firesc. Evoluția graiului a fost și ea strâns legată de aceeași acțiune aperceptivă, asociată la munca cu uneltele. De aci și faptul semnificativ că gângavii se pot vindeca, dacă-i punem să lucreze anume lucruri cu mâna dreaptă. Așa că, unealta — mâna — centrul nervos de apercepție sunt fenomene conjugate*.

Cele înșirate până aici ne permit să înțelegem nu numai sporul conștiinței omenești în legătură cu unealta, dar și stagnarea conștiinței speciilor animale apropiate pe scara zoologică de om. Cu toată organizarea lor anatomică și fiziologică foarte aproape de a omului, ele nu s-au putut ridica până la organizarea unui *Eu*, adică n-au ajuns la o *personalitate* psihică bine conturată. Periferia conștiinței nu se poate preciza, dacă nu este raportată la un centru destul de bine fixat, după cum nu poți desena un cerc, dacă

* *S. MEHEDINȚI, Altă creștere — școala muncii*, București, 1929.

n-ai ca punct de plecare un centru. Și tocmai centrul lipsește conștiinței animalelor. Fiecare organ are un fel de experiență quasilaterală, ascultând deseori de un circuit scurt, până la șira spinării și înapoi, spre organul excitat de o cauză externă. După cum piciorul gâdilat în somn se retrage, fără să mai aștepte ordine de la creier, tot așa, senzațiile de auz, de văz, de act etc. rămân de cele mai multe ori izolate sau se amestecă și se perindează în câmpul conștiinței la întâmplare, când unele mai mult, când altele... după fluctuațiile unei atenții lenește ori distrate. Afară de momentul când caută hrana, viața animalelor e mai mult vegetativă, un fel de somnolență din ce în ce mai accentuată, cu cât specia stă pe o treaptă inferioară. — Din contra, îndată ce *atenția crește* și e silită să se concentreze asupra punctului aperceptiv, câmpul conștiinței se conturează, adică începe să dobândească o relativă fixitate. Orizontul vag al percepției devine *circumferință*, după ce capătă un *centru* și deci închide suprafața unui *cerc*. Și tocmai această operație a fost ajutată de ivirea *uneltei*, adică a *organului supranumeral*, care, neavând corelație ancestrală cu celelalte părți ale corpului, solicită mereu colaborarea lor, întocmai ca un jucător neexperimentat, care concentrează asupra lui grija tuturor tovarășilor, de teamă să nu le zădărnicească acțiunea lor comună.

Am înșirat aceste comparații, pentru a lămuri *in concreto* felul în care unealta a solicitat și potențat mereu corelația celorlalte organe și a prelungit firele lor de corespondență până la creier, unde a fost nevoie în cele din urmă și de un birou special, adică *centrul nervos aperceptiv* din regiunea frontală.

Unealta a ridicat deci conștiința omenească pe un plan cu totul nou față de celelalte animale.

C. UNEALTA CA CRITERIU AL PROGRESULUI SPECIEI UMANE. Cine vrea să verifice valoarea criteriului etnografic față de cele biologice, va fi destul să observe următoarele fapte:

a. Numărul progresiv al uneltelor[18]. Nimic nu măsoară mai concret ascensiunea omului față de celelalte viețuitoare, decât numărul din ce în ce mai mare al uneltelor de care el se servește. Pe când toate speciile zoologice au rămas numai cu organele lor naturale, singur omul și-a adăugat și își sporește necontenit numărul organelor sale (artificiale). De la eolit — pietroiul primitiv, bun de aruncat cu mâna — și de la „pana" cheleană, foarte puțin modelată, așa că servea „la toate", ca un fel de „instrument universal"* și

* *M. HOERNES, Urgeschichte der Menschheit*, Leipzig, 1912, p. 22.

până la profunzimea uneltelor de azi, arsenalul omenesc a crescut în chip gigantic. Vederea unui muzeu sau a unei mari uzine poate arăta într-o minută imensa distanță străbătută de tehnica omenească.

b. Diferențierea progresivă a uneltelor. Al doilea criteriu semnificativ, pentru a exprima paralelismul dintre evoluția omului și tehnică, este diferențierea progresivă a uneltelor. Pe când castorii, de pildă, clădesc de milioane de ani digurile și colibele lor servindu-se numai de puterea labelor și ascuțișul dinților, iar termitele de sute de milioane de ani* construiesc aceleași mușuroaie din același material și după același tipic, omul n-a încetat o clipă de a varia formele, dimensiunile, compoziția și destinația uneltelor sale, executând unul și același lucru (haină, casă, luntre, arc etc., etc.) într-o infinitate de variante.

c. Întinderea progresivă a razei de acțiune. Numărul tot mai mare al uneltelor și tipul lor din ce în ce mai diferențiat au dat omului posibilități de adaptare nebănuite de nimeni și fără pereche în regnul animal. De pildă, aripa zburătoarelor celor mai iuți și mai puternice a rămas puțin lucru față de zborul aviatorilor, care străbat acum în câteva ceasuri mările și țările. Pe la mijlocul veacului trecut, un istoric iubitor de științele naturii, Michelet, vorbea cu o superlativă admirație de zborul planat al fregatei, care poate trece oceanul ca-n vis. Azi însă, nici o pasăre (nici condorul, nici fregata, nici rândunica) nu se mai poate măsura cu omul-zburător, care se înalță până deasupra norilor (în *stratosferă),* unde nici o vietate nu-l mai poate urma. De asemenea, *ochiul* vulturului, care stăpânește doar o infimă parte a orizontului planetar, e o nimica toată față de puterea ochiului omenesc, ajutat de telescop, care îi permite să zărească până în adâncimile spațiului cosmic. Și tot așa *urechea* omenească, înarmată cu un microfon, poate auzi sunete imperceptibile pentru auzul altor animale. În sfârșit, telefonia fără fir duce *vocea* la distanțe uriașe, iar alte multe invențiuni tehnice îi permit să întreacă puterea de relație în spațiu și timp a oricărei alte viețuitoare[19]. De aceea, toate speciile zoologice se prezintă cu un anume *biotip* în fiecare *biotop*, pe când omul s-a emancipat sub robia mediului geografic și a devenit stăpânul întregii planete, croindu-și cu ajutorul uneltelor un *mediu artificial* în toate zonele de climă. A ajuns astfel singurul *animal cosmopolit*, între toate vietățile superioare.

* Unii pun începutul termitelor în terțiar (eocen); alții îl mută în era secundară și chiar în cea primară.

Deși e animal continental, în anii din urmă, după ce a luat în stăpânire tot uscatul, până la polii încremeniți sub ghețuri, s-a suit și în atmosferă până în regiunile unde iarna e veșnică și aerul irespirabil din cauza rărimii, apoi s-a cufundat și sub valurile oceanului, unde submarinele îi permit să evolueze cu o preciziune matematică în mijlocul întunericului etern. Putem spune că, grație uneltelor, adică organelor artificiale, pe care și le-a adăugat corpului său, omul a devenit nu numai stăpânul netăgăduit al planetei, dar s-a transformat pe sine însuși până într-atâta, încât ne apare aproape ca o *specie nouă*, față de tot restul creațiunii.

Din cele înșirate până aici rezultă așadar în chip lămurit că: *unealta și munca cu uneltele pot fi considerate ca adevăratul caracter distinctiv al speciei „homo"*. Nici un organ nu a influențat mai mult evoluția celorlalte (și chiar evoluția creierului), ca mâna înarmată cu unelte. În clipa când mâna antropoidului a încetat de a fi un organ de agățat prin copaci și de alergat pe pământ, adică atunci când strămoșul genului omenesc a devenit *biped*, iar membrele superioare s-au deprins să modeleze cele dintâi unelte, a început adevărata carieră a speciei umane.

Cu drept cuvânt, un cercetător modern afirmă că *mâna* și *limba* fac împreună „toată umanitatea"*, — cum vom arăta mai departe, în ce privește graiul.

D. DEFINIȚIA CIVILIZAȚIEI ȘI VERIFICAREA EI PRAGMATICĂ. Pe temeiul celor arătate până aici, socotim potrivită următoarea definiție: civilizația este *suma tuturor descoperirilor tehnice, care au înlesnit omului adaptarea sa la mediul fizic.* Iar înțelesul acesta se impune etnografilor pe temeiul unor fapte concrete, ușor de controlat. Totdeodată, această accepțiune are pentru cugetarea științifică foloase vădite:

1. Mai întâi, în loc de o noțiune vagă, cuvântul „civilizație" capătă un înțeles precis și ușor de exprimat cantitativ. În loc de a spune că un popor este mai mult sau mai puțin civilizat, avem la îndemână un criteriu concret pentru a-i măsura treapta de civilizație și a-l compara cu alte grupări etnice. E destul să cercetăm *numărul, gradul de diferențiere* și *capacitatea* de producție a uneltelor (randamentul), pentru ca să avem un punct de plecare pozitiv. Așadar, seria de unelte ale unui popor și calitatea lor relativă, exprimată prin *intensitatea muncii* (raportul între cantitatea de muncă și unitatea de timp), ne permit să trecem de la aprecieri

* *J. DE MORGAN, L'humanité préhistorique,* Paris, 1924, pp. VI, VIII ș.u.

pur subiective asupra civilizației, la determinarea matematică (cantitativă) a gradului de civilizație[20]. Iar când etnograful mai constată că unele măcar dintre uneltele de care e legată viața materială a unui popor nu-s împrumutate sau imitate după modelele străine, ci sunt *originale*, adică o creație a poporului respectiv, atunci locul său în ierarhia valorilor omenești devine și mai ușor de determinat. Cuvântul *civilizație* capătă astfel un înțeles nu se poate mai concret și mai ușor de țărmurit.

2. Al doilea, dezvoltarea civilizației poate fi exprimată grafic. Dacă însemnăm cu zero momentul în care omul a pus mâna pe *eolit* sau alt material (lemn, os, scoică etc.) de care s-a slujit pentru a spori puterea membrelor sale, orice pas mai departe spre perfecționarea acestor *organe artificiale*, anexate corpului, a însemnat în același timp și un pas spre *civilizare*. Și anume: în primul loc, *progresul speciei umane* a trebuit să se manifeste printr-o procurare mai ușoară a hranei. *Primum vivere*. În faza de pură animalitate, antropoidul a fost un *culegător*, cum sunt multe alte specii. Slujindu-se însă de *eolit*, care îl ajută să spargă coaja fructelor ori să zdrobească oasele, spre a găsi măduva, și de *sapaligă* (un băț teșit, pentru dezgroparea rădăcinilor), omul a ajuns un culegător tot mai abil și mai puternic. Unghiile și dinții sunt oarecum degradate din rolul lor primitiv, și înlocuite cu pietre ascuțite, scoici și ghimpi care pot să găurească, să zgârie, să spintece, să sfarme ori să taie hrana culeasă (fructe, rădăcini, ouă, vânat etc.).

Astfel, din culegător destul de inofensiv, omul, ajutat de unelte, ajunse cu vremea un culegător agresiv, adică un *vânător*. Iar panoplia sa de atac și de apărare a crescut și s-a diferențiat neîncetat. Resturile de unelte și arme paleolitice și neolitice dovedesc peste tot o progresiune vădită.

Dar o cauză nu produce numai un efect, ci, de obicei, mai multe. După ce omul-vânător s-a deprins să ucidă anume animale bune pentru hrană, puii găsiți în culcuș, fiind adunați pe lângă sălașul omului — nu din considerații de prevedere, ci ca mijloc de distracție*, cum se poate vedea încă destul de bine la primitivii

* *KARL VON STEINEN, Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens, Reiseschilderung und Ergebnisse der zweiten Schingu-Expedition* (1887–1888), Berlin, 1897 ed. a II-a, pp. 36 ș.u., 206 ș.u. — Sau chiar în necesitatea de a căuta hrana în preajma omului, cum e cazul pentru *dingo*. Cf. *PAUL DESCAMPS*, „L'invention chez les primitifs", *Revue internationale de sociologie*, 1926, p. 257 ș.u.

Arta
(imitație — creație)
desen paleolitic — arta actuală

Știința
(cugetare — cauzalitate ordonată)
empirie — metafizică — pozitivism

Religia
(cugetare — magică)
fetișism — monoteism

Circulația: de la *umblet* la *transport* { animale (măgar, bou, cal, lama, câine, elefant) / vehicule { *apa:* ciobac — submarin; *uscat:* târn, roată — locomotivă; *aer:* aripi, aerostat, aeroplan...

Haina (locuința) { *Îmbrăcăminte:* *ungerea* corpului și tatuaj... acoperirea { Eskimos / Omul ecuatorial completă; *Adăpost:* culcușul de o noapte — zgârie-nori

Hrana { *culegător* (uneltele cele mai simple) / *vânător* (arme) / *păstor* / *agricultor* } unelte tot mai multe, pentru *dobândirea*, *păstrarea* și *pregătirea* alimentelor.

actuali — de la o vreme s-au domesticit. Iar de aci s-a născut în unele regiuni *păstoria*, o formă de procurare a hranei cu mult superioară vânătoarei. În același timp, culegerea semințelor și a rădăcinilor, precum și ascunderea lor față de lăcomia bărbatului, mai puternic și mai agresiv, a dus pe femeie la descoperirea *agriculturii* (calea era nu se poate mai firească: rădăcinile, ascunse în țărână, prindeau iarăși rădăcini, semințele uitate în țărână răsăreau și dau plante la fel...). În sfârșit, îndeletnicirea îndelungată cu vânătoarea, cu păstoritul și agricultura l-a silit pe om să varieze necontenit forma și dimensiunile uneltelor, adică l-au îndemnat să fie mereu și *industriaș*. Vechea ierarhie: *vânători, păstori, agricultori și industriași* e o simplificare naivă și falsă. Din clipa când a pus mâna pe eolit, omul a fost și *culegător și industriaș*, fiindcă i-au trebuit din ce în ce mai multe unelte și arme (de atac și de apărare), iar de la o vreme a fost industriaș, în vederea agriculturii, vânătoarei, ori păstoritului și totdeauna industriozitatea lui a fost stimulată zilnic de grija pentru procurarea, păstrarea și pregătirea alimentelor. Coacerea hranei la foc și apoi încălzirea în apa fiartă și fierberea în vase naturale (scoici ori coji mânjite cu lut) sau în vase împletite din rămurele (coșulețe unse cu lut, ca să nu ardă) i-a sugerat femeii una din cele mai mari invențiuni: *olăria**. — Lutul răscopt și întărit prin dogorirea focului, lângă care era pus coșul spoit cu lut, a fost cel dintâi pas spre ceramică.

Așadar, lăsând la o parte urmărirea în fiecare mediu geografic a muncii vânătorului, agricultorului și păstorului, în legătură cu industriile corelative, un lucru e cert: în prima rubrică a inventarului civilizației fiecărui grup etnografic trebuie să punem *hrana* și tot ce privește *tehnica hranei*.

a. H r a n a. Pentru a verifica și justifica această procedare în descrierea civilizației unui popor este destul să observăm că chiar în faza actuală a omenirii hrana este unul dintre caracterele cele mai semnificative pentru a măsura *gradul* și *felul* civilizației unei grupări etnice.

* Pentru a vedea ce rol însemnat a avut în civilizarea omului tehnica pregătirii alimentelor, e destul să relevăm faptul că regiuni întregi de pe fața pământului n-au cunoscut altă preparare a mâncării, afară de *coacerea* ori *frigerea* pe cărbuni, sau *zăpușirea* cărnii între pietrele înfierbântate la foc. Meșteșugul de a *fierbe* ceva în apă și uneltele respective au fost necunoscute în cele mai multe insule ale Oceanului Pacific, până la venirea corăbierilor străini. — Vezi: *K. WEULE, Die Kultur der Kulturlosen,* Stuttgart, 1910, p. 47.

Când europeanul vorbește de „pâinea de toate zilele“ ca de un lucru de la sine înțeles*, el caracterizează prin acest cuvânt o întreagă civilizație legată de cultura cerealelor, și îndeosebi de cultura grâului, al cărui gluten permite frământarea și modelarea pâinii, — un lucru imposibil în zona mâncătorilor de orez. De aceea, mulți europeni nici nu bănuiesc că aiurea există mari aglomerări de populație, care trăiesc tot în ținuturi temperate, ca ale Europei, fără să fabrice însă pâine, ci înlocuind-o cu „orezul de toate zilele“, preparat sub formă de fiertură, nu de pâine. De asemenea, regiunile arctice au o tehnică alimentară cu totul deosebită, legată aproape exclusiv de carne și de pește. Eskimoșii continentali de pildă se hrănesc aproape numai din carne de ren, având o tehnică cu totul specială pentru adunarea, păstrarea și pregătirea ei**. La fel și în pustiile calde. „Pentru european e tot așa de neînțeles că arabii mănâncă lăcuste, după cum arabilor... li se pare de necrezut când le spui că europenii mănâncă stridii, crabi, raci etc.“*** Mongolul crescut în uscăciunea pustiei, simte o adevărată greață numai văzând pe cineva că mănâncă pește ori păsări de apă****. Prin urmare cine zice hrană, acela nu amintește un produs comestibil oarecare, ci indică și o adaptare deosebită la mediul geografic, precum și o tehnică alimentară, uneori foarte complicată. Căci, hrana nefiind totdeauna la îndemână, ea trebuie să fie adunată, păstrată și în anume chip preparată. E nevoie de *uscare, prăjire pe foc, afumare, îngropare în zăpadă* ori în gheață, amestecate cu praf de *sare*, sau cufundare în *salamură* etc., etc. Și fiecare din aceste procedări presupune o lungă experiență ancenstrală, prin urmare sunt o prețioasă indicație cu privire la *gradul* și *tipul* de civilizație. Când afli, de pildă, că chinezul are în cartea lui de bucătărie peste 40 de rețete numai pentru tocătură (în care intră substanțele cele mai eterogene: cuiburi de salangane[21], aripi de rechin, gogoși de viermi de mătase etc., etc.), asta e un semn sigur de străveche tehnică culinară*****. De asemenea, când locu-

* Nici romanii, popor de plugari, n-au cunoscut pâinea decât din vremea întâiului război punic. Până atunci, hrana lor era un fel de terci de făină (*pullmentum*).

** *KNUD RASMUSSEN, Du Groenland au Pacifique, Deux ans d'intimité avec les tribus d'esquimaux inconnus*, Paris, 1929, pp. 91, 98, 111, 128, 248.

*** *CARSTEN NEIBUHR, Beschreibung von Arabien, aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammelten Nachrichten,* Kopenhagen, 1772, pp. 51, 169, 171, ș.u.

**** *PRSCHEWALSKI, Reisen in der Mongolei,* Jena, 1877, p. 48.

***** *V.B. IBAÑEZ, Voyage autour du monde*, Paris, 1928, vol. I, p. 116, vol. II, pp. 57, 61, 147. *PRSCHEWALSKI, Reisen in Tibet*, Jena, 1884, pp. 47, 48.

itorul Industanului se mulțumește numai cu o mână de orez, frământând între dinți bob cu bob și mestecându-le domol, asta e un criteriu de luptă seculară cu foamea și deci o specială adaptare la mediu. De aceea după cum s-a zis: *stilul e omul*, tot așa etnograful poate spune cu drept cuvânt, că bucătăria unui popor este oglindirea cea mai limpede a vieții materiale a poporului respectiv. Iar în ordinea aceasta de idei, a urmări în clasele de jos ale unui neam obiceiul „culegerii" directe a hranei, așa cum o oferă natura de-a gata, și a observa apoi tehnica păstrării și pregătirii alimentelor, precum și uneltele de care se servește un grup etnografic, asta însemnează mai totdeauna să reconstituiești fazele cele mai vechi ale civilizației respective. — De pildă, cuvântul *țest* în limba noastră și *burca* ori *mălaiul* care se prepară sub țest, ne duc cu gândul până în epoca daco-romană, când *testa* însemna încă pentru strămoșii noștri *oala*. Cuvântul a căpătat înțelesul de cap (*tête, țeastă*), iar noțiunea de „oală" s-a pierdut. În forma masculină de azi, cuvântul însemnează numai vasul rudimentar care acoperă mălaiul și este acoperit la rândul său sub spuză și jăratec, — ca un fel de cuptor minuscul, cu focul nu înăuntru, ci pe dinafară. Această unealtă culinară ne duce însă cu mintea și mai departe: el este ultimul reprezentant încă uzitat al oalei primitive, care, neavând fund, nu putea sta vertical. Țestul deci, cu frunzele mari care acopereau pasta făinoasă pusă la copt, ne poate explica originea ceramicei pe o cale mai directă și mai simplă decât a coșulețului de rămurele unse cu lut. După cum unii primitivi fierb carnea înăbușind-o într-o țesătură de fibre muiate, peste care pun pietre arse în foc, tot așa locuitorii preistorici din Carpați și de aiurea au putut deriva olăria din învelișul diform de lut (un fel de scafă abia modelată) cu care acopereau carnea sau alte alimente destinate coacerii. În orice caz, nu numai uneltele de bucătărie, dar și felul pregătirii alimentelor pot servi ca *indice* de civilizație, pentru a măsura iuțeala relativă a progresului civilizației sau tenacitatea unor obiceiuri arhaice. De exemplu, obiceiul muntenesc de a fierbe peștișorii mici nu cu apă, ci într-o oală pusă, ca țestul, cu gura în jos, pe o lespede de piatră, este o reminiscență de mare preț a bucătăriei arhaice, din vremea când pescuitul era încă ocupația de căpetenie a neoliticilor din preajma Carpaților, iar oala nu era încă destul de modelată, adică nu avea fundul suficient de neted spre a sta în echilibru*, ci își împlinea rolul ei chiar culcată, ori răsturnată cu gura în jos, peste peștișorii amestecați cu ierburi și înveliți într-un brusture (ca foile care acoperă azi burca de sub țest). În sfârșit, culegerea și metodele de conservare și pregătire a bureților, precum și numirile lor, parte latine, parte arătând o terminologie nordică, ne transpun de asemenea într-o fază veche a adaptării omului la mediul carpatic.

* *M. HOERNES, Kultur der Urzeit*, Leipzig, 1912, vol. I, p. 101. De altfel, ceramica nu trebuie legată numaidecât de nevoia fierberii alimentelor pe lângă flacără. La bakairi oalele nu servesc la fiert, ci numai la păstrarea apei și au derivat din coșuri lipite cu lut (*K. VON STEINEN, Op. cit.*, p. 208).

Din cele înșirate până aici rezultă în chip lămurit că hrana este un *indice* de civilizație de o însemnătate fundamentală pentru etnograf, și anume *cel mai vechi indice*, deoarece nevoia de hrană și tehnica hranei au fost din capul locului resortul cel mai puternic al civilizării omului.

b. H a i n a ș i l o c u i n ț a. Un alt pas spre civilizație, care a făcut posibilă răspândirea omului în țările temperate și reci, a fost adaptarea la climă, prin tehnica îmbrăcămintei și a locuinței*.

Și în latura aceasta, gama formelor de civilizație este imensă. Începând cu omul tropical, aproape gol, și sfârșind cu omul polar, acoperit cu piei din creștet până în tălpi (un fel de piele artificială) varietatea mijloacelor de apărare în contra frigului și altor intemperii este enormă.

Faptele sunt prea cunoscute ca să mai fie nevoie de dovezi. Relevăm numai atâta: întocmai ca și hrana, ba încă într-o măsură și mai vizibilă, haina poate sluji ca cel mai vădit criteriu pentru a judeca treapta civilizației unui popor și coeficientul său de progres. Pe când primitivii se servesc de *unsoare*** (grăsime, lut etc.) ca îmbrăcăminte, vânătorii și-au adăugat în chip foarte firesc *pieile*, iar păstorii au utilizat și *lâna* animalelor. În fine, agricultorii, pe lângă lâna animală, au început a întrebuința și lâna vegetală (bumbacul) și o sumă de plante fibroase (cânepă, in, rafie, tei, *phormium tenax*[23], urzică etc.) a căror folosire presupune o tehnică uneori foarte complicată (macerare sau *topire*, colorare, toarcere, țesere etc.).

* Cei care se ocupă de sistematica etnografiei, să nu se mire că punem la un loc haina cu locuința. O facem întâi, pentru a nu înmulți categoriile etnografice, apoi și pentru un motiv cu totul obiectiv. Haina și casa sunt izvorâte din aceeași necesitate organică: apărarea corpului de intemperii[22]. E semnificativ în ordinea aceasta de idei că unii primitivi le confundă și azi. La bakairi, haina și casa sunt același lucru. Pelerina e „casa spatelui"; pălăria e „casa capului"; pantalonii sunt „casa picioarelor" etc. Vezi: *K. VON STEINEN, Unter den Naturvölkern Brasiliens*, Berlin, 1907, p. 67.

** *G. SCHEWEINFURTH, Au coeur de l'Afrique*, Paris, 1875, vol. I, pp. 82, 113, 140, 148.

Prin urmare, după cum în fiecare mediu geografic omul și-a creat un *tip de hrană*, tot așa și-a creat și un *tip de îmbrăcăminte*. Dar, după cum este exagerată formula că „omul este ceea ce mănâncă", tot astfel ar fi neexact să zicem că un popor prețuiește ca civilizație cât îl arată îmbrăcămintea lui. — Reținem numai adevărul că, alături de hrană, *haina este un real exponent al civilizației unei grupe etnice* și deci ea ocupă un loc de seamă în orice descriere și caracterizare etnografică.

Am arătat mai sus, schițând în treacăt îmbrăcămintea păstorilor din Carpați, că ea este semnificativă în cel mai înalt grad. Cine o cunoaște din proprie intuiție cu diferitele ei variante, poate afirma fără ezitare că un studiu comparativ al portului românesc și al uneltelor care slujesc la pregătirea pieilor, lânei, inului și cânepei, ar da la iveală fapte de cea mai mare însemnătate cu privire la mersul civilizației în Carpați și ar limpezi multe fapte istorice. Simpla cartografiare a unor documente etnografice (cum e portul vaselor pe cap* ori forma sau numai numele unei haine) ar releva dintr-odată fenomene istorice, pe care azi nici pe departe nu le înțelegem, iar pe unele nici nu le bănuim[24].

De exemplu, compararea formei căciulilor începând cu jarca pitică a maramureșenilor și sfârșind cu *clabățul* din părțile Crainei, ne îndrumează spre regiunile de păstorie arhaică. De asemenea, opinca bănățeană, foarte grosolană și neestetică, este vădit o formă arhaică, un fel de *pendant* pentru clabăț. Țundra față de sarică, tot așa. Iar cămașa neagră, fiartă cu zăr și înveninată cu zeamă de spânț (*helleborus*) și alte plante otrăvitoare, după cum am spus înainte, ne duce cu gândul până la timpurile lui Dioscoride[25] care lăuda marea experiență a dacilor în ce privește cunoașterea plantelor medicinale. De aceea, putem afirma că nici *forma*, nici *materia*, nici *culoarea*, nici *numele* și nici *dimensiunile* hainelor nu-s indiferente pentru descrierea etnografului. — Cămașa maramureșenilor, scurtă numai de o palmă, precum și cuvântul *îmbrăcare* sau *îmbrăcăminte* sub care înțelegem azi totalitatea veșmintelor, e o reminiscență a epocii când o bună parte din cap era încă gol, iar hainele acopereau mai mult partea inferioară a corpului[26].

* Schițarea cartografică, încercată de două ori de geografi, dar neverificată încă pe teren, a dus la interpretări interesante asupra regiunii de intensă colonizare romană. Dar sunt o mulțime de alte amănunte, care așteaptă o tratare metodică. Putem afirma că 90 la sută din istoria poporului românesc e încă îngropată sub țărâna preistorică ori în penumbra și umbra etnografiei sau în mormântul documentelor împrăștiate prin arhive neutilizate.

În rezumat: haina este un criteriu de mare preț pentru măsurarea gradului de civilizație.

*

Și aproape tot așa de însemnată este și *locuința* ori *casa*, adică îmbrăcămintea colectivă a *familiei* sau, uneori, a unei grupe sociale și mai numeroase. Iar seria formelor e și aci enormă. De la culcușul de o singură noapte al boșimanului sau de la wig-wam-ul fuegianului, construite din câteva crengi înfipte în pământ, care ocrotesc tot atâta cât și culcușul unui iepure*, și până la casele moderne cu zeci de etaje – adevărate „zgârie-nori" — scara perfecționărilor tehnice pentru încălzit, luminat, aerisit etc. este în adevăr uriașă. Și ca *formă*, și ca *material* și ca *dimensiuni* și *distribuire*, întocmirea casei a însoțit pas cu pas toate vicisitudinile ființei omenești, în lupta de adaptare la mediul geografic. Dintr-o specie tropicală, omul, prin tehnica locuinței, a ajuns să ia în stăpânire tot pământul ecumenic, devenind, cum am spus, singurul *cosmopolit* între toate animalele superioare.

Până și în sfera îngustă a unei singure țări, locuința e uneori un criteriu etnografic de o însemnătate decisivă în probleme de imigrații, colonizare, suprapunere de elemente etnice etc. Analiza tipului de casă în secuime e un document de preț în dezlegarea chestiunii de prioritate. Clădirea de lemn și ornamentarea porților și alte amănunte nu mai lasă nici o îndoială asupra influenței românești asupra coloniștilor secui**.

c. C i r c u l a ț i a. Rămâne să mai adăugăm, ca o a treia grupă de fapte caracteristice pentru civilizație, mijloacele de circulație.

În latura aceasta, putem afirma că, în unele priviri, circulația arată mai bine și decât hrana și locuința progresiunea civilizației unui ținut și a populației respective. Ca animal de uscat, omul s-a mărginit multă vreme numai la *umblet*. După ce a domesticit însă unele mamifere mai puternice, i-a venit în minte să se folosească de puterea lor pentru transport, și chiar pentru călătorie. Astfel, cu ajutorul câtorva animale îmblânzite (măgar, cal, bou, yak, ren, lamă, cămilă, elefant), omul a devenit un fel de centaur, care aleargă cu picioarele altora. Dar meșteșugul acesta n-a fost atât

* *CH. DARWIN, Voyage d'un naturalist*, Paris, 1875, pp. 228, 231.

** *S. OPREANU, Ținutul săcuilor*, contribuție de geografie umană și de etnografie și *H. WACHNER*, „Județul Ciuc, Toplița și Defileul Mureșului", în *Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj*, vol. III, 1929, pp. 176, 328, 330.

de ușor pe cât se pare. E semnificativ că deprinderea de a călări datează abia de câteva mii de ani. Grecii din vremea lui Homer se slujeau și la călătorie și pentru luptă numai de *care*. Abia mai târziu, le-a venit ideea de a se așeza direct pe spinarea animalelor. Iar folosința de *șea, scări, frâu, pohii, preher, pinteni, zăbale* etc., care ni se pare azi lucrul cel mai firesc din lume, e de dată foarte recentă. Sună aproape de necrezut când auzim că trupele de cavalerie romană călăreau fără scări. Prin urmare, fiecare amănunt în dichisul de călărie a însemnat un real progres în meșteșugul acesta. Și tot așa e și cu transportul greutăților. De la vechiul *târn* (o creangă târâtă pe pământ) și de la căruța cu două roate masive (fără butuc și fără spițe), până la numeroasele forme de *cioaclă, sanie, cotigă, căruță, car, chervan* etc., sprijinite cu vremea pe roate cu spițele înțepenite în butuc, a fost o lungă, foarte lungă evoluție. Și nu numai roata, dar toate părțile acestor vehicule (*chilna, corlățile, lamba, proțapul, oiștea, jugul, ivărul* etc.) au evoluat. Apoi, la fel s-a întâmplat și cu căile de comunicație. De la *pârtia* primitivă, care se confundă uneori cu hățașul animalelor sălbatice, apoi domestice; și de la crâmpeiele de *potecă* împrejurul colibelor, până la *drumurile* de mii de kilometri, pietruite ori șinuite cu fier, pe care circulă azi cu mare înlesnire vehicule împinse de abur, electricitate ori benzină, cu o iuțeală de zeci, de sute de kilometri pe oră, e o distanță uriașă, care învederează un enorm progres în civilizația omului „umblător" de altădată.

Pe apă, de asemenea, felurile de adaptare au fost nu mai puțin numeroase și ingenioase. Cel mai simplu mijloc de călătorie împrejurul locuințelor lacustre sau pe râuri și la țărmul mării a fost simpla agățare de un obiect plutitor (trunchiuri plutitoare, plăvii, insule de plaur etc.). Mai târziu, omul a ajuns la ideea de a scobi înadins trunchiuri de copaci cu lemn ușor (*monoxile*) sau de a crea plăvii artificiale, cum fac și azi indigenii de pe malurile Nilului sudanez, care se slujesc de un maldăr de trestie (*ambaci*) în loc de luntre*. Astfel, traiul pe marginea apelor i-a sugerat omului primitiv și gândul de a *cârmi* înadins cu o prăjină obiectul pe care plutea. Prăjina a devenit apoi *lopată* și s-a adaptat ciobacului devenit *luntre* propriu-zisă, iar a doua lopată, fixată la partea dindărăt, ajunge *cârmă*. Însă toate acestea au fost inventii mari și relativ târzii, ca și frâul, scările ori șeaua pentru călărie**. De pil-

* *SCHWEINFURTH, Au coeur de l'Afrique*, Paris, 1875, vol. I, pp. 53, 57, 69.

** Pentru evoluția tehnicii plutitului, vezi o scurtă schițare în *S. MEHEDINȚI, Geografia economică*, 1929, p. 189.

dă, adăugarea unei *pânze* sprijinită pe un mic *catarg* a fost pentru omul preistoric o perfecționare de o valoare imensă, întrucât permitea înlocuirea muncii manuale a vâslitului, cu puterea mecanică a vântului. Pânza a produs atunci o revoluție, la fel cu a aburului în timpurile moderne. Însă toate progresele navigației pe râuri și mai ales pe valurile puternice ale mării au cerut timp foarte îndelungat și invențiuni tehnice, care ni se pot părea azi simple, dar la început au fost foarte greu de imaginat și de realizat. Fuegienii, de pildă, au rămas până acum la un stadiu de navigație cum nu se poate mai rudimentar. Luntrea lor e așa de imperfectă, încât ia apă mereu și mereu trebuie golită cu o scafă. În schimb, la celălalt capăt al continentului american, spre polul arctic, eskimosul e îndemânatic ca un amfibiu, grație minunatei sale luntre de oase și de piele (kaiac), cu care poate să treacă și pe sub apă, ca păsările înotătoare. Cât despre navigația polineziană, putem spune că e un document de civilizație autohtonă superlativă*. Apoi plutirea sub formă de escadră, la distanță de sute de mii de kilometri, orientați după unghiul pe care-l face axa luntrii cu direcția valurilor, este o dovadă de înaltă adaptare tehnică**. Și totuși, mirarea cea mai mare n-o provoacă nici luntrile, nici hărțile marine, formate dintr-o rețea de nuielușe (nervuri de palmier) în chip de coordonate, ci tocmai mijloacele cele simple de tot, dar în adevăr minunate ca adaptare a omului la mediul lichid. Între aceste mijloace, cel mai surprinzător este, de bună seamă, patina de apă. „Vechii hawaieni învățau din copilărie să stea în picioare în fața mării pe o scândură ovală de 2 metri; — un fel de patină, pe care o pot duce în spinare, ca un scut de lemn și de care se slujeau să treacă râurile ori să străbată strâmtorile. Așezați pe pântece, pe o scândură de acest soi, înotătorii, mișcând picioarele și mâinile, cu o încetineală de broască țestoasă, înaintează totuși destul de repede pe apele liniștite. Dacă sunt însă valuri, ei se scoală în picioare pe acest scut, se țin admirabil în echilibru, ca și cum picioarele lor ar fi lipite de lemn, și se lasă *purtați de mișcarea impetuoasă a valului...* De pe mal, zărești șiruri de oameni în picioare, venind spre țărm tot așa de iute ca și valurile. Cum scândura n-o zărești, ei parcă merg pe apă... *aleargă, fără să miște picioarele*"***. Putem deci să zicem că tehnica circulației pe apă este tot atât de caracteristică pentru gradul de civilizație, după cum este și tehnica circulației

* *E. RECHE, Tangaloa. Ein Beitrag zur geistigen Kultur der Polynesier*, München, 1926, p. 40 ș.u.

** *W. DRÖBER, Kartographie bei den Naturvölkern*, 1903, p. 43 ș.u.

*** *V. B. IBAÑEZ, Voyage autour du monde*, 1928, vol. I, p. 170 ș.u.

pe uscat. Navigația karaibilor în Mediterana americană*; înotatul bakairilor în râurile Braziliei, atât de deprinși cu apa încât pot sta chiar un ceas sub valuri**; precum și viața aproape amfibie a unor malaiezi sunt documente nu se poate mai semnificative. Tot aici trebuie să înșirăm și încercările de cufundare sub apă, începând cu primitivii și sfârșind cu submarinele. În sfârșit, ca o ultimă treaptă de progres tehnic în ce privește circulația planetară, trebuie să amintim aviația, ale cărei recente progrese sunt tuturor cunoscute.

C o n c l u z i e. Toate adaptările tehnice la mediul geografic, cuprinse în cele trei mari categorii: *hrana, haina* (și locuința) și *circulația* constituiesc împreună ceea ce numim *civilizația omenirii*. Iar faptele înșirate până aici, socotim că justifică îndeajuns următoarele afirmări:

1. Civilizația, adică suma descoperirilor tehnice prin care omul s-a adaptat mediului planetar, este un atribut specific omului. Ea poate fi considerată ca un caracter diferențial, deoarece omul este singura vietate care și-a creat *organe artificiale*, pe când celelalte specii zoologice au rămas cu organele date de natură.

2. Metoda cea mai sigură pentru judecarea gradului de civilizație a unei grupări etnice este cea indicată mai sus: *cercetarea numărului, calității* și *originalității**** uneltelor de care s-a servit și se servește gruparea respectivă. — Muzeele etnografice sunt așadar nu numai colecții de material științific, ci și un fel de scară intuitivă de proporție a civilizațiilor omenești.

Dar până vom ajunge la preciziune și destulă claritate mai este încă mult. Etnografia, ca știință pozitivă, așa cum s-a dezvoltat de la Waitz și Bastian până la Fr. Ratzel, Schurtz, Weule și alți etnografi moderni, se află încă în faza începuturilor. După cum în descrierea fizică a planetei operele de geografie sunt foarte neegale în ce privește firul conducător și sistematizarea descrierii (deoarece nimeni n-a căutat încă să determine precis *categoriile geografice***** necesare unei descrieri cu adevărat științifice), tot așa și în operele etnografice nu găsim același fir conducător și aceleași criterii de valoare. Înșirând felul de hrană, îmbrăcămintea, locuința, etc., etnografii n-au stabilit încă în chip definitiv *categoriile etnografice*, necum să se fi înțeles asupra ierarhiei criteriilor în fiecare

* *G. FRIEDERICI, Die Schiffahrt der Indianer*, Stuttgart, 1907.

** *K. VON STEINEN, Unter den Naturvölkern, Brasiliens*, Berlin, 1897, ed. a II-a.

*** Vezi *Anexa I.*

**** Vezi *S. MEHEDINȚI, Terra. Introducere în geografie ca știință*, cap. IV.

rubrică de material sau asupra unei exprimări *cantitative* a elementelor ce compun o civilizație.

Un lucru este însă clar: cunoaștem direcția în care trebuie să lucrăm. Știm că progresul însemnează diferențiere de forme (organe) și integrare de acțiuni (funcțiuni). E destul să amintim noțiunea nouă taylorism[27], spre a vedea că adevăratul criteriu al unei civilizații spornice stă în perfecționarea uneltelor și a muncii întemeiate pe o tehnică din ce în ce mai științifică (*scientific management*)*. Așadar, cine vrea să judece valoarea relativă a unei civilizații, în orice țară și în orice epocă, n-are decât să urmărească prefacerea uneltelor și ritmul muncii. De pildă, pentru a prețui civilizația americană contemporană, e destul să aflăm că într-o singură uzină (Ford) specializarea uneltelor și diferențierea muncii a ajuns până acolo, că sub același acoperiș se execută de fapt 7882 de munci deosebite**[28]. Sau să aflăm că ceea ce profanul numește oțel e în realitate o specie tehnică, în care omul de meserie deosebește 20 de varietăți. În ce privește felul muncii, e destul să se știe că aproape „toate progresele tehnice ale fabricării sunt datorate lucrătorilor", adică celor ce muncesc *efectiv*, nu experților. Cu alte cuvinte, singurul expert e muncitorul (în uzinele Ford nu există experți), deoarece mânuirea directă a uneltei, în gradul de specializare actuală, sugerează ea singură toate perfecționările dorite. (Cuvântul nu e un eufemism, ci expresia unei realități de fapt, care permite lui Ford să scrie acest semeț cuvânt: „Nu există imposibilități".) Astfel de documente dovedesc imediat că civilizația americană crește cu o repeziciune vădit superioară celei europene. Cine producea înainte de război 100 de piese pentru anume mașini, produce azi 310. (În metalurgie, producția a trecut de la 90 la 150; în Chicago, energia mecanică s-a întreit, iar salariile s-au îndoit, — ceea ce a produs schimbări considerabile în tot aspectul civilizației din aceste ținuturi.) Rămâne doar atât, să determinăm exact toate elementele caracteristice ale fiecărei civilizații și să le exprimăm, pe cât posibil, cantitativ, comparându-le unele cu altele.

De altfel, gândul acesta nu e nou. Pozitivistul Quételet[29] crezuse un moment că va putea face „statistică comparată", cum facem anatomie comparată***. Mai târziu, Bertillon[30] încearcă aceeași

* *C. BERTRAND THOMSON, Le système Taylor*, Paris, 1919, p. 33 ș.u.; *IULIU HIRSCH, Das Americanische Wunder*, Berlin, 1926, pp. 30, 38, 62 ș.u.; *JULES MOCH, Socialisme et rationalisation*, Bruxelles, 1927, p. 96 ș.u.

** *H. FORD, Ma vie et mes oeuvres*, Paris, 1925, pp. 76, 97, 116, 123 ș.u.

*** *QUÉTELET, Du système social et les lois qui le régissent*, Paris, 1848, p. 214.

metodă* cu gândul să determine valoarea medie a atributelor omului și... să *măsoare* mișcările omenirii, *direcția civilizației* și *gradul inovațiilor* sale. Dar o încercare de caracter mai etnografic face abia Tylor**. Însă nici el nu-și ține făgăduiala dată, ci rămâne tot la aprecieri calitative. După el s-au mai făcut și alte încercări. Nu e locul să le înșirăm aici, întrucât nici una nu ni se pare izbutită. (Criteriul unei clasificări după hrană și unelte, așa cum e aplicat de F. S. Müller-Lyer[31], nu e destul de consecvent aplicat și de aceea n-a putut duce la o sistematizare destul de clară. Împărțirea în *vânători* inferiori și superiori, *pescari, domesticitori* și *agricultori**** nu cuprinde toată gama civilizației omenești și nici toate criteriile principale ale tehnicei de adaptare la mediu.) Ne mulțumim a aminti pentru indicarea direcțiilor cercetărilor o singură operă mai nouă: *Les indices numériques de la civilisation.* Autorul caută să schițeze un fel de „metrologie" a civilizației, începând cu o „simptomatologie" cantitativă. El alege mai întâi anume fapte „signaletice", încearcă apoi să le exprime numeric, adică să le măsoare și apoi să le „reducă la câteva măsuri, din care fiecare să fie *sinteza mai multora* din ele". Niceforo[32] e însă mai mult economist, statistician și sociolog, decât un metodolog al etnografiei. El îmbrățișează sub numele de civilizație nu numai fapte din sfera vieții materiale, ci cuprinde și domeniul vieții intelectuale, morale și al organizării politice și sociale.

De aceea și rezultatele la care ajunge îi sugerează o concluzie destul de pesimistă. „Trebuie să ne resemnăm a declara *insolubile o mare parte* din problemele ce am examinat, sau să încercăm a le simplifica... și să ne mulțumim a *măsura progresul material* și intelectual, în formele lor cele mai simple..."****.

Așadar, până ce studiul faptelor „signaletice" ale civilizației va fi destul de înaintat ca să ne permită o descriere destul de potrivită și să putem compara precis starea unui popor în două faze de civilizație, ori civilizația a două popoare într-o epocă dată, mai este încă o mare muncă de împlinit.

În orice caz, cele înșirate până aici sunt, credem, suficiente:

* *A. BERTILLON, Conclusions statistique précédées d'un essai sur la méthode statistique appliquée à l'étude de l'homme,* Paris, 1857.

** *ED. B. TYLOR, Early history of mankind and of civilisation,* 1865.

*** *F. MÜLLER-LYER, Phasen der Kultur und Richtungslinien des Fortschritts. Soziologische Überblicke,* München, 1923, pp. 52–57.

**** *A. NICEFORO, Les indices numériques de la civilisation et du progrès,* Paris, 1921.

1. Spre a lămuri înțelesul cuvântului *civilizație*;

2. Spre a ne arăta metoda în care trebuie îndrumată descrierea etnografică de câte ori e vorba de tehnica adaptării materiale la mediu.

Ar rămâne acum să cercetăm în ce măsură cuvântul *civilizație* este sau nu destul de potrivit pentru a exprima noțiunea a cărei sferă și conținut l-am determinat aci în chip sumar. Dar potrivirea între cuvânt și lucrul sau ideea pe care o îmbracă e, pentru cei care cunosc viața cuvintelor, o sarcină de care ne putem dispensa, când nu e vorba de cercetare filologică.

E destul în privința asta să constatăm următoarele:

1. că termenul *civilizație* a pătruns aproape în toate limbile mai evoluate;

2. că nota dominantă a acestei noțiuni tinde peste tot a fi cea privitoare la aspectul material al individului sau al poporului desemnat prin cuvântul civilizat. Când dai cuiva acest atribut, ai îndată înainte imaginea unei *hrăniri* igienice, a unei *haine* îngrijite, a unei *locuințe confortabile* și a unor mijloace de circulație dintre cele mai moderne (automobile, tren, vapor etc.);

3. că acest calificativ e specific omului. Niciodată nu ne vine în minte să atribuim această însușire animalelor, oricât de perfectă ar fi acomodarea lor la mediul firii (cuibul rândunelii nu ne sugerează nicăieri idei de civilizație). Ne dăm seama că civilizația e un *artificiu*, adică e legată de munca cu *uneltele*, străină tuturor speciilor afară de om.

Prin urmare, cuvântul *civilizație*, cu toată rădăcina lui latină, care nu ne duce direct cu gândul la *unealtă* și *muncă*, se impune totuși ca o expresie curentă pentru a desemna pe scurt: *suma înlesnirilor materiale ale vieții.* — De aceea, dacă cuvântul *facticius* n-ar fi dat expresia *fetiș*, acel cuvânt (apropiat de muncă și de unealtă) ar fi fost mult mai potrivit spre a crea un termen cu înțeles mai clar decât „civilizat". De lunecările de sens ale cuvintelor nu e însă nimeni răspunzător. Destul că vorba *civilizație* și *civilizat* începe a deștepta în toate capetele aceeași imagine: a unui grad superior de adaptare la mediu. Numim civilizat chiar pe cel care nu stăpânește direct tehnica adaptării la mediu, ci numai o împrumută de la alții. Un negru îmbrăcat european, cu cronometru, telefon, automobil etc. e considerat ca superior în civilizație compatriotului său din pădure, care umblă încă desculț, dezbrăcat și a rămas străin de produsele tehnicei din țările europene. Și fiindcă această adaptare se face mai întâi și mai intens în *orașe*, termenul *civilizat*, care ne aduce aminte de *civis* și *civitas*, începe a avea, prin concentrarea tot mai mare a tehnicei materiale

în orașe, și o justificare etimologică. — Recunoaștem însă că acest termen nu este ideal pentru etnografie, care ar fi preferat un neologism ca *hilotehnică*[33], în opoziție cu *psihotehnică*. Ne temem însă de aspectul cam pedant al creațiunilor lexicale și mai ales de abuzul lor. În orice caz, ideea pe care o exprimă cuvântul civilizație fiind cea cuprinsă în vorba hilotehnică, ne mulțumim cu constatarea că ideea devine din ce în ce mai clară și mai precisă în mintea tuturor. Și e natural să fie încă în uzul zilnic oarecare lunecări, deoarece, cum recunosc chiar filologii, ideile evoluează azi mai repede decât cuvintele.

III. CULTURA
(PSIHOTEHNICA)

Să privim acum evoluția omenirii și pe altă latură.

Nu numai prin tehnica materială, dar și prin creațiunile sale psihice, omul s-a desprins încă de timpuriu din blocul animalității. Pe când celelalte specii — chiar cele mai bine organizate — au o viață de relație atât de uniformă și redusă, încât unii filozofi au putut asimila animalele cu niște „automați", omul, pe lângă tehnica sa materială atât de variată și variabilă, a dezvoltat și o tehnică sufletească de o complexitate în adevăr uriașă. După cum în latura materială el a născocit *unealta*, tot așa în latura sufletească, antropoidul mut de odinioară a ajuns la *graiul* articulat. Și pe când toate animalele — chiar cele superioare — albinele în știubei, termitele în mușuroi, păsările în stol, ierbivorele în cirezi etc., au de la individ la individ relații simple și tipice, omul, din contra, a născocit pe temeiul graiului *articulat* mijloace extraordinar de fine pentru a comunica cu cea mai mare exactitate, peste limita spațiului și a timpului, chiar stările sufletești cele mai complicate și mai tainice.

Întrebarea e: când s-a născocit graiul? Și cum a căpătat omul tehnica vorbirii, care, prin sunete articulate și mereu schimbătoare, îi permite să traducă pas cu pas în mintea altora fluxul și refluxul necurmat al vieții sale psihice?

Fenomenul acesta este dintre cele mai minunate în evoluția speciei umane. Numărul limbilor de azi e puțin lucru, față de suma tuturor graiurilor de care s-a servit omul până acum și față de faptul că șirul idiomelor sporește mereu*. Vrând-nevrând, etnograful și etnologul trebuie să se oprească și în fața acestei probleme, care altădată se părea rezervată psihologiei și filologiei.

A. GRAIUL ȘI UNEALTA. Pentru vechea psihologie, care admitea un suflet înzestrat *ab origine* cu anume facultăți, problema genezei graiului rămânea insolubilă, sau primea doar o soluție formală-verbală, potrivit concepției metafizice. În psihologia modernă, întemeiată pe științele naturale, despărțirea între as-

* *A. MEILLET, Les langues dans l'Europe nouvelle,* Paris, 1918, p. 10. — Unele graiuri slujesc abia pentru o grupă de 1 000 de indivizi. Vezi și *F.N. FINCK, Die Sprachstämme des Erdkreises,* Leipzig, 1909, p. 65.

pectul material și cel sufletesc al vieții nu mai pare atât de adâncă. Azi nu mai pretinde nimeni că limba a fost o creație instantanee a spiritului. Din contra, filologii mărturisesc că „nici o limbă nu e întemeiată pe rațiune" și că vorba nu poate exprima gândul, ci numai îl *evocă* — mai mult sau mai puțin imperfect — cu ajutorul *imaginilor* și prin urmare *metafora* ne apare ca „procedeul primitiv", adică e resortul esențial în crearea cuvintelor*. Toți filologii recunosc că în formarea și modelarea graiului, psihologia învinge logica, iar viața sufletească, fiind un flux și reflux continuu (variabil în timp și spațiu), originea graiului nu poate fi căutată decât în legătură cu însuși fluxul și refluxul vieții fiziologice a individului. Așadar, pe de o parte, facem apel la un *substrat material-fiziologic*, iar pe de altă parte, la un *substrat social*, deoarece omul este ființă sociabilă. A exprima stări sufletești fără să adresezi acea expresie *cuiva*, ar fi din capul locului o vădită absurditate și o imposibilitate.

Care e substratul material al limbii? Dacă e adevărat ceea ce zice Bergson, că noi *gândim pentru a lucra, nu pentru a cugeta*** („c'est dans le moule de l'action que notre intelligence a été coulée"[34]), atunci e vădit lucru că originea graiului a stat în strânsă legătură nu numai cu evoluția creierului, dar și cu *munca omenească*. Între materia mișcată de mâna omului și gândul care dictează mânuirea și uneori modelarea ei, nu numai că nu e un abis, ci este și trebuie să fie o *continuitate*. Iar limba, cu aspectul ei dublu: material (sunetele) și psihic (imaginile, ideile, emoțiunile etc.) ni se prezintă tocmai ca veriga cea mai naturală între amândouă aspectele evoluției omenești.

Să lămurim lucrul mai de aproape. De relația actuală între muncă și limbă nu se îndoiește nimeni. Este însă un punct care cere o deosebită luare aminte. Am arătat mai sus că omul e singura ființă care se slujește de unelte. Totodată, el e singura ființă care are un grai articulat. Nu cumva între aceste fapte există o legătură ascunsă?

După câte știm, problema n-a fost tratată în această conexiune. Pierderea părului, de care ne vorbea Passarge (p. 77) și care a lăsat disponibile pentru hrănirea creierului anume substanțe (fosfor, albumină etc.) nu ne poate explica pentru ce numai omul a ajuns să se servească de unelte. Saltul de la animalitate spre umanitate se izbea de un obstacol, pe care Bergson îl prezintă astfel: el se întreabă de ce animalul, când mai are nevoie de piatra cu care s-a slujit să spargă odată nucile, nu se duce să caute aceeași piatră sau nu ajunge la ideea de a o păstra, căci și animalul are memorie? „Amintirea aceluiași spectacol la care a asistat, va fi modificând (fiziologic) de bună seamă în același fel și creierul unui câine și creierul unui om, dacă percepția a fost aceeași. Totuși, amintirea va fi *alt* lucru în conștiința omului decât în conștiința câinelui. La câine, amintirea va rămâne sclava perceperii; ea nu se va deștepta decât atunci când o percepțiune *analoagă* va veni să i-o reamintească, reproducând același spectacol... Omul, din contra, e capabil să *cheme după voia sa o amintire, în orice moment și independent de perceperea actuală*... Modificarea *locală* a creierului, de care e legată amintirea, fiind aceeași de o parte și de alta, diferența psihologică între cele două amintiri nu poate să aibă motivarea ei în cutare sau cutare diferență de amănunt între cele două mecanisme cerebrale, ci în deosebirea între cele două creiere luate global: cel mai complex dintre amândouă punând în joc mai multe mecanisme, va fi permis conștiinței să se degajeze din constrângerea unora sau altora și să ajungă la *independență*"*.

Explicarea aceasta a trecerii antropoidului de la instinct la inteligență, nu ni se pare destul de convingătoare și nici destul de clară. Când filosoful, sugestionat de teoriile moderne asupra instinctului, afirmă că „modificarea locală a creierului" e aceeași la câine ca și la om, fiziologul poate să răspundă și da și ba. Când leagă apoi diferența psihică între animal și om, considerând cele două creiere „global" prin aceasta n-a explicat tocmai faptul fundamental: pentru ce la animale viața psihică rămâne mereu fragmentară și disociată, iar la om capătă unitate și se polarizează împrejurul *eului*, adică se condensează sub formă de *personalitate*?

Noi credem, după cum am arătat mai sus (p. 83), că firul care a ajutat stabilirea unei continuități din ce în ce mai sigure între stările sufletești ale omului a fost tocmai mânuirea uneltei. Unealta și munca cu uneltele au organizat memoria omului altfel decât memoria fragmentară a animalelor. Lipsa uneltei e cauza că memoria animalelor a rămas, cum zice Bergson, *roabă* a percepției fortuite și deci etern fragmentare. În adevăr, servindu-se numai

* *A. DAUZAT, La langue française, sa vie et son évolution*, Paris, 1926, pp. 11, 51. — Bakairii, când au văzut întâiași dată o oglindă, i-au zis: *apa*, fiindcă arăta chipul, ca și apa; ceasornicului i-au zis *lună*, fiindcă e rotund și merge toată noaptea, ca luna etc. (Vezi *K. VON STEINEN, Unter den Naturvölkern Brasiliens*, Berlin, 1897, p. 78.)

** *H. BERGSON, L'évolution créatrice*, Paris, 1929, p. 47.

* *H. BERGSON, L'évolution créatrice*, Paris, 1929, p. 196.

de organele sale naturale, care lucrează spontan și în chip rutinar, animalul rămâne robul intuiției, iar ritmul vieții sale este stereotip. Conștiința este atât de comprimată, încât se îngustează în instinct, adică nu îmbrățișează decât o mică parte din viața care îl interesează... și încă o îmbrățișează în umbră, atingând-o fără s-o vadă, cum zice Bergson, în stilul său atât de expresiv. Din contra, servindu-se de unelte, care sunt ceva *străin* de corp și mereu *variabile* (după loc, timp, material, dimensiune etc.), conștiința este mereu solicitată să se afirme, cel puțin împrejurul punctului aperceptiv, și să se *exteriorizeze*: când schimbă modul de mânuire a uneltei, când unealta se modifică fiind un organ străin de corp, care nu funcționează cu preciziunea celor naturale, ea devine ocazie de *potențare a atenției*. Iar atenția aceasta vie și continuă asupra uneltei, a dat experienței omenești trei calități, pe care experiența animalului nu le poate dobândi. Și anume:

1. *O intensitate mereu sporită*. În adevăr, sunt și alte animale care se ajută în mișcări și alte trebuințe ale vieții, cu lucruri străine de propriul lor corp: cu pietre, ramuri, frunze etc. Iar aceasta o fac nu numai mamiferele, ci și unele păsări și chiar insectele*. Ursul, de pildă, aruncă cu pietre și cioate, aproape ca și omul, când se apără de dușmani. Dar nici ursul, nici maimuța nu se mai îngrijesc de pietroiul sau lemnul cu care au zvârlit în adversar. Omul singur, văzând că anume piatră se potrivește mai bine decât alta cu pumnul său și-i dă tărie la lovit, a păstrat-o; iar în clipa când acea piatră primitivă (*eolitul*) i-a folosit și a doua oară pentru a lovi cu folos, a sparge nuci de palmier etc., elanul său vital a căpătat o intensitate nouă. Când a băgat de seamă că un băț anume încovoiat și cam turtit (bumerangul), după ce e aruncat se întoarce singur la picioarele vânătorului (dacă n-a nimerit ținta), păstrarea acelui băț și repetarea mișcării a fost pentru conștiința omului primitiv ceea ce este clopotul unei biserici pentru semi-somnolența celui ce abia se deșteaptă în dimineața unei zile de mare sărbătoare...

2. *O unitate din ce în ce mai stabilă*. Lucrând cu unelte, cât de simple, omul s-a găsit mereu în fața unei antiteze între eul lui și acel *alter ego* uneori docil, alteori capricios. De pildă, o unealtă care se rupea, un băț (săpăligă) care se tocea și trebuia ascuțit din nou și păstrat cu mai multă grijă în arsenalul său personal, a contribuit să dea conștiinței omenești o unitate din ce

* *K. WEULE, Die Urgesellschaft und ihre Lebensfürsorge*, Leipzig, 1912, p. 19.

în ce mai clară și mai stabilă. Unealta reparată și păstrată stabilea un fir de legătură între *prezent* și *trecut*, cu posibilitatea de prelungire spre *viitor*, când ea servea iarăși pentru a împlini o muncă la fel cu cea executată odată. Unealta devenea deci un fel de prelungire și întărire a memoriei și a personalității stăpânului acelei unelte.

3. *O libertate din ce în ce mai mare*. Mânuirea uneltei, care variază mereu (se tocește, se crapă, se rupe și pune mereu lucrătorului probleme cu privire la *forma, greutatea, densitatea, duritatea, dimensiunea, culoarea* etc.) împingând pe om să amelioreze unealta, născocind variante noi, mai potrivite la nevoile vieții, dă conștiinței omenești sentimentul unei *libertăți* progresive, care lipsește total animalului legat numai de organele sale naturale, mereu aceleași ca formă și stereotipe ca funcționare. Când în tăcerea pădurii, dintr-o nuia arcuită și legată la amândouă capetele cu un fir de rafie în chip de coardă, a pornit săgeata care lovește la o mare distanță și poate ucide de departe vânatul greu de prins ori o fiară primejdioasă, conștiința omului nu numai că nu s-a putut imobiliza în *instinct* ca a animalelor, ci din contră, a căpătat o libertate nelimitată. Vrând sau nevrând, din momentul întovărășirii cu unealta, el a trebuit să apuce calea spre *inteligență**.

Așadar, *unealta și munca cu uneltele a fost firul pe care s-a înșirat*, și punctul împrejurul căruia s-a cristalizat, *unitatea eului* și, în sens mai larg, *personalitatea* care lipsește animalelor.

Dar influența uneltei a mers și mai departe. Cel dintâi efect al muncii cu o unealtă e un sunet dublu: un sunet *extern* (vibrarea materiei din unealtă și din lucrurile lovite cu unealta) și altul *intern*: modelarea respirației lucrătorului, din cauza mișcărilor mâinii sau ale întregului corp. Cel care dă cu toporul în lemn, *icnește*, adică dă respirației sale un ritm sacadat, care devine perceptibil pentru ureche. Cel care bate cu ciocanul pe nicovală, de asemenea icnește: sunetul ritmat al respirației și sunetul ilăului (iarăși ritmat cu ajutorul câtorva lovituri suplimentare pe nicovală) tind spre un fel de acord paralel. Putem spune că, în genere, *ritmul muncii se traduce în ritmul sunetului care o însoțește*, atât extern cât și intern (coardele vocale).

* Când Rousseau zice: „...L'état de réflexion est un état contre nature, et l'homme qui médite est un animal dépravé"[35], el atinge un punct esențial al problemei, deși lipsa de obiectivitate îl duce pe autor la concluzii cu totul false.

Și tocmai aci e răspântia din care a pornit într-o bună zi și sunetul articulat, adică *graiul*. Cuvântul a fost un fel de prelungire a sunetului uneltei mânuite cu *intensitate* mai mare, în momentele de satisfacție sau de contrarietate a muncitorului mulțumit ori dezamăgit de isprava uneltei cu care se ajută. Afară de modelările de voce, puține și stereotipe, în familia antropoidului, ca și în alte familii animale (mamifere, păsări, insecte etc.), *cele dintâi încercări de modelare mai liberă și mai adecvată împrejurărilor* le-a făcut omul solicitat de variația nouă a sunetului uneltelor. Cel dintâi dialog de cuprins original l-a făcut omul cu acest *alter ego* capricios care e unealta, necontenit supusă schimbărilor, care provoacă decepțiune sau bucurie[36] (se rupe, se tocește, nu nimerește ținta etc.). Iar celui care crede că acordăm uneltei un rol mai mare decât i se cuvine în formarea graiului și în trecerea omului de la instinct la inteligență, adică în formarea *eului* omenesc, aceluia îi punem înainte următoarele fapte etnografice, spre o meditare mai atentă. Etnografii n-au cea mai mică îndoială că unealta face parte integrantă din personalitatea tuturor primitivilor. Un tlinkit, de pildă, vorbește cu cârligul undiței și cu ața de care e legat, întocmai ca și cu o persoană. Le mângâie pe amândouă, spunându-le *cumnată* și *soacră*, ca și cum ar fi membre ale familiei lui. Despre corpul său, primitivul are o concepție pe care omul mai civilizat nici pe departe n-o bănuiește. Și anume: orice vine în atingere cu corpul sălbaticului face *parte din el*. Haina, fărâmiturile de la masă, unghiile tăiate, armele, umbra — ba până și urma picioarelor în noroi, toate fac parte din personalitatea lui. Indienii din neamul Cara, socotind că bolile vin din râuri, de câte ori trec o apă, își cheamă mereu umbra: vino! vino! ca nu cumva să rămână în urmă și să capete boală, întârziind în contact cu apa. Iar din această concepție rezultă obiceiul de a îngropa mortul cu tot ce-i al lui*: haină, arme, mâncare etc., etc.

Exemple ca acestea, pe care etnograful le poate aduce cu sutele și miile, sunt suficiente să dovedească orișicui că n-am exagerat rolul uneltei în formarea eului omenesc și în geneza graiului. Cum am spus, unealta a fost un fel de *alter ego* al omului și cel mai interesant pentru el, deoarece unealta era un fel de prelungire a membrelor sale, adică o parte interesantă a vieții individuale. Munca cu uneltele devenea astfel o ocazie de veșnic dialog cu acel *alter ego* de care atârna: foamea și săturarea, frigul și căldura, paza de dușmani (fiare, oameni) și atacul împotriva lor etc., etc. Nu numai

* *K. T. PREUSS, Die geistige Kultur der Naturvölker*, Leipzig, 1914, pp. 10, 11, 26 ș.u.

folclorul primitivului, dar și al rurarilor din țările civilizate dovedește că unealta, munca cu uneltele și viața sufletească cu toate ramificările ei sunt mult mai intim legate decât își închipuiesc cei care descriu grupările etnografice, fără să fi trăit viața poporului și să aibă o vie intuiție a realităților zilnice în fiecare ramură de muncă. (În privința aceasta, face o foarte lăudabilă excepție opera *Arbeit und Rhytmus*, în care autorul, deși economist, a pus în plin relief legătura dintre muncă și ritm, precum și ramificările ei foarte variate în direcția muzicei, dansului, artei dramatice etc.*). Când avem din viața tuturor popoarelor atâtea documente etnografice care ne arată legătura între *muncă* (unealtă) și *ritmul* sunetului adiacent; între *munca* și *cântarea* corelativă; între cântarea fără vorbe și cea cu *vorbe* (poezie); între muncă și *dansul* care imită munca și sunetul uneltelor respective; când putem surprinde asupra faptului pe unii primitivi (mincopii) compunându-și cântecele lor în momentul *când muncesc*, apoi tot ei *le joacă***, avem dreptul să afirmăm că unealta, nu numai prin *păstrarea* ei, ca *anexă* a membrelor omului, dar și prin *continuarea* muncii a dat stabilitate eului omenesc (personalitatea), iar prin *sunetul articulat* sau *cuvântul* care, de la o vreme, a acompaniat ritmul muncitor***, a deschis evoluției sufletești o perspectivă nelimitată.

Prin urmare, *unealta* și *vorba*, îngemănate în *muncă*, sunt adevăratele axe pe care s-a rezemat toată dezvoltarea antropoidului devenit om. Am arătat mai sus (p. 82) că *unealtă–mână–centru nervos de apercepție* și centrul nervos de focalizare sunt fenomene

* *K. BÜCHER, Arbeit und Rhytmus*, Leipzig, 1909.

** *K. BÜCHER, Op. cit.*; p. 358. — În limba bakairilor, a *cânta* și a *dănțui* sunt exprimate prin același cuvânt (*K. VON STEINEN, Op. cit.*, p. 268).

*** Când Wundt spune că „predicatul e rădăcina vorbirii", el nu face decât să exprime abstract observarea concretă a etnografilor. — K. von Steinen a observat că indigenii din bazinul superior al râului Xingu (Brazilia), de câte ori spun numele unui obiect adaugă îndată și cuvântul care exprimă *întrebuințarea* sau *funcțiunea* obiectului respectiv. Asta dovedește că graiul s-a născut și e pe cale de modificare continuă prin munca socială. Era destul să repeți sunetul produs de o unealtă ca să deștepți în mintea altuia *imaginea uneltei* sau a obiectului respectiv și a activității legate de el. Prin urmare, cuvintele care arată *acțiuni*, adică *verbele*, au fost cea dintâi temelie a graiului, nu substantivele, cum s-ar părea la prima vedere. Dar și acest fapt, ca și cele înșirate mai sus, leagă originea cuvântului, adică graiul, tot de muncă și unealtă. (Baikirii, de exemplu, nu pot zice: *băț*, ci zic *bățul-meu, bățul-tău, bățul-lui* etc. Substantivul singur nu există, ci numai conglomerat cu pronumele și cu verbul.) *K. VON STEINEN, Op. cit.*; pp. 82–88. — „Cum verbul e centrul structurii limbii" vezi și *ADOLF MICHAELIS, Von Primitiven zu Afrikanern*, Betrachtungen über die ostafricanischen Eingeborenen von heute, *Geopolitik*, 1928, p. 51 ș.u.

conjugate. Aci trebuie să adăugăm și centrul nervos vecin, unde se *localizează graiul*. Și astfel, în locul direcției uniliniare din viața animalului, lipsit de un fir conducător în psihismul său fragmentar și descusut, omul, sprijinit acuma pe cele două axe, a putut ajunge la o *suprafață sufletească* din ce în ce mai considerabilă. Pe când celelalte specii n-au putința de a-și spori experiența decât extrem de încet, iar unele încremenesc în calapodul instinctului, omul singur, grație *uneltei* și *graiului*, a putut da experienței sale un *volum tot mai mare*, legând cap la cap nu numai experiența de azi a individului cu experiența de ieri, ci și experiența unei generații de a altor generații din trecut.

În această mare operă de dilatare a conștiinței și de liberare a ei de robia intuiției imediate, *graiul*, adică unealta intelectuală, a fost pe drumul de la instinct spre inteligență de un ajutor incalculabil de mare. După cum unealta materială fusese ocazia cea mai frecventă a unificării eului, tot așa unealta psihică, adică *cuvântul*, a fost ocazia cea mai bogată spre închegarea personalității înzestrată cu marele atribut al libertății creatoare. Cine urmărește pe un bakair în felul său de a-și exprima intuiția prin *desen* și prin *grai*, pornind de la gestul imitator al lucrului respectiv, acela are și azi în oarecare măsură o reprezentare a procesului primitiv prin care antropoidul s-a îndrumat spre cele dintâi manifestări articulate ale gândului. În orice caz, cine își amintește ce întinsă regiune din creier este ocupată de urmele funcționării graiului și ține seama că „mecanismele cerebrale care corespund cuvintelor au această particularitate că pot fi puse în luptă cu alte mecanisme (de pildă cu cele care corespund lucrurilor), sau pot fi puse în luptă unele cu altele", acela se va apropia de înțelegerea următoarelor două fapte:

1. Pentru ce numai omul a putut căpăta *grai*, iar celelalte animale nu;

2. Pentru ce, ajutat de unealtă și de grai, numai omul s-a putut libera de instinct*, iar animalele au rămas legate de țărușul vieții lor stereotipe, interesate numai de zona trebuințelor lor imediate.

* În paginile precedente, ne-am servit de cuvântul *instinct* în sensul obișnuit al naturaliștilor. Sunt însă oameni de știință, care consideră această expresie ca o rămășiță a fazei teologice și metafizice și propun eliminarea lui totală (*G. BOHN, La naissance de l'intelligence*, Paris, 1917, pp. 298, 314). Pentru astfel de cercetători, „toată istoria evoluției psihismului, din care a ieșit *inteligența*, este aceea a asociațiilor de senzații", paralel cu apariția diferitelor organe senzoriale și cu organizarea centrilor nervoși (p. 319). Iar istoria aceasta e plină de revoluții. Cea dintâi mare „revoluție psihică" s-a întâmplat când cu apariția *ochiului* la articulate (crustacee, insecte). Cu ivirea acestui organ, care ni se arată perfect încă de la trilobiți (crustacei din era primară) au devenit posibile asociații de senzații mult mai complexe decât la animalele inferioare. A doua mare revoluție s-a întâmplat când s-a ivit *creierul* (la vertebrate). Mic la pești, ambifii și reptile, el crește și se perfecționează la păsări și la mamifere. În sfârșit, a treia revoluție, zice naturalistul citat, e apariția *omului*. Cum însă nu menționează cu această ocazie ivirea nici unui organ nou, ne va fi permis să relevăm aci că nota diferențială este *unealta*, adică organul artificial, care a făcut posibilă progresiunea psihismului animalic.

În rezumat: unealta de o parte și graiul de altă parte, îngemănate în axa muncii, au fost cele două mari *artificii*, prin care omul s-a despărțit tot mai mult de trunchiul animalității.

De aci rezultă și câteva concluzii însemnate nu numai pentru etnografi, dar și pentru filologi. Dacă ne dăm seama de împrejurările în care s-a născut graiul, urmează de la sine că evoluția unei limbi nu mai poate fi urmărită numai în fonetica pură (adică în ceea ce se aude pe buze și în gât) sau în niște simple legi ale acusticei vocalelor și consonantelor, labialelor, dentalelor sau altor consonante, ci în însuși ritmul *vieții active* a omului care trăiește muncind în raport cu mediul său geografic, gândind și simțind potrivit cu sugestiunile acestui mediu fizic și în același timp cu ale mediului social: credințe moștenite de la generațiile anterioare, obiceiuri etc. Limba așadar nu e numai un fapt fizic și fiziologic, ci este și un fapt psihologic și *etnografic* în cel mai plin înțeles al cuvântului. De aceea, filologii moderni au și adoptat buna metodă că nu mai admit studiul unui cuvânt privindu-l izolat. „Nimic mai imprudent decât să speculezi asupra unui cuvânt singuratec, — vreau să zic: pus în izolarea artificială a dicționarului, adică smuls din mediul său natural. Căci un cuvânt are condițiile sale geografice hotărâte... și un fapt geografic este adeseori cheia istoriei lui" (*Atlas linguistique*, 4, p. 3[37]). De exemplu, „un cuvânt latin putea să nu prindă (rădăcini) decât într-un singur punct, care singur avea *lucrul* sau ideea (exprimată de acel cuvânt). Și e o nebunie să crezi că materialul latin, prin toate peripețiile ce a putut să îndure viața unei comune din Franța în timp de 15 secole, să se fi păstrat aproape statornic. Viața fiind *întreaga activitate economică* și *morală* a omului, nu e un cuvânt care să nu fi putut fi atins și nu e o singură vorbă, care să nu se poată așeza printre așa-numitele *Culturwörter*, — care adică să nu fie, sau să nu fi fost *en acte* sau *en puissance* o vorbă călătoare... E deci clar că uniformitatea de azi a unei arii (date)... e un rezultat; că ea nu e o unitate, ci o uni-

formizare" (*Ibid.* 4, p. 25). Felul acesta de a privi lucrurile din partea unui filolog ca Gilliéron, ne arată în chipul cel mai clar strânsa legătură între filologie și etnografie, lămurind deplin ceea ce se înțelege azi prin „geografie linguistică". În adevăr, „uniformizarea" mai sus-amintită este un act social foarte concret, deci etnografic, adică legat de viața unui popor cu toate împrejurările *unice*, care fac că nici un neam nu samănă și nici nu poate sămăna până la identitate cu altul. Cine zice deci *limbă*, acela zice în același timp *viața* unică a unei grupări omenești, care-i unică în felul ei.

B. LIMBA ȘI CULTURA. După cum am urmărit în linii generale munca cu uneltele în scopul adaptării la mediul fizic, să urmărim acum și munca legată de unealta psihică numită *grai*.

Dar încercarea aceasta este neasemănat mai grea. Pentru a reconstitui treptele civilizației, adică ale adaptării la mediul fizic, etnograful are la îndemână un imens material concret privitor la hrana, haina și mijloacele de circulație. Pentru a dibui însă dezvoltarea tuturor manifestărilor sufletești ale omului, până la cele mai primitive, etnograful are la îndemână un material foarte bogat, dar acel material e neasemănat mai fin și mai greu de mânuit. În stratele de pământ ale unei stații preistorice, poți găsi pătură cu pătură rămășițele uneltelor de piatră, os, ceramică etc. Să iei însă un element al folclorului și să cerci cu ajutorul faptelor înregistrate în graiul omenesc să ajungi până la rădăcina cea mai subțire și mai depărtată în adâncul vieții sufletești a primitivilor, e o încercare extrem de grea.

Am arătat aiurea pe scurt cum lucrează și cum creează creierul*, având în vedere mai ales preocupări pedagogice. Să descrii însă pe ce căi a mers activitatea sufletească a omului abia desprins din animalitate e o problemă infinit mai dificilă, chiar când observăm cu cea mai mare atenție pe sălbaticii de azi, — căci ceea ce numim noi sălbatici și „primitivi" sunt în realitate faze foarte înaintate ale omenirii**. A considera pe australieni, wedda, pygmei, boșimani etc., ca documente ale omenirii primitive, e totuna ca și cum am începe istoria pământului cu quaternarul, lăsând la o parte sutele de milioane de ani, care au precedat această perioadă. Distanța între noi și primitivii actuali e, față de distanța între acești primitivi sau sălbatici și aurora speciei *homo sapiens*,

* *Altă creștere: școala muncii*, ed. a V-a, 1929, p. 299.

** *VILHJALMUR STEFANSSON, Das Geheimnis der Eskimos*, Leipzig, 1923, p. 241 ș.a.; *ADOLF MICHAELIS, Von Primitiven zu Afrikanern*, Geopolitik, 1928, p. 41 ș.a.

neasemănat de scurtă. (Când vezi, de exemplu, ce complicată e societatea australiană și câte excepții trebuie luate în seamă la căsătorie, simți îndată că faza de azi presupune o pregătire anterioară, enorm de lungă.) Așadar, de o reconstituire a tuturor fazelor de tranziție ale familiei și ale cugetărilor și cuvintelor legate de organizarea familiei, nici vorbă nu mai poate fi. Și tot așa e cu orice element al vieții sociale și, în genere, al vieții sufletești.

Ne vom mărgini așadar, pentru scopul pe care îl urmărim aici, să indicăm numai categoriile cele mai importante de fapte și treptele cele mai generale ale evoluției omenirii, întrucât ele se reflectă în latura etnografiei.

a. C u g e t a r e a m a g i c ă [38]. Din paginile unde am căutat să arătăm legătura între unealtă, muncă și grai, ar putea cineva dobândi impresia că drumul cel mai firesc al omului a fost observarea empirică a naturii, în experiența necurmată a muncii de toate zilele, și deci deșteptarea progresivă a simțului de cauzalitate, care, în cele din urmă, a dus pe om la crearea *științei*.

Realitatea, cum o arată descrierile etnografice, e cu totul alta. Primitivul nu vede legătura între fenomene, chiar când acele legături ni se par nouă cu totul clare și de o simplitate elementară. Mai întâi, el nu gândește, ci *trăiește*; iar când viața lui activă (nevoia de hrană etc.) îl aduce în contact cu mediul fizic sau cu cel social, el concepe natura după un tip de „cauzalitate personală", de care omul civilizat nici bănuială nu are. Legătura fenomenelor nu ascultă de vreo lege a materiei, ci de o „putere" care se comunică lucrurilor în chipul cel mai liber cu putință. Prin urmare, ceea ce numim noi observarea naturii e de prisos; „inteligența și îndemânarea sunt lucruri necunoscute (și inutile) deoarece *tot* ce face nu este decât rezultatul unei transpuneri de *putere* asupra persoanei sale". Așadar, primitivul „nu e o ființă care se bizuie pe sine*, ci, la fiecare pas și viața sa trupească și cea sufletească înoată într-un ocean de „puteri tainice". O simțim aceasta din anume expresii și ceremonii ale sălbaticilor actuali, pe care le traducem în chip aproximativ cu imagini ale unei stări de conștiință străine stadiului de cultură în care am ajuns și spre care nu ne mai putem întoarce, după cum stejarul nu se mai poate întoarce în ghinda care l-a produs. În adevăr, puterea aceasta: *mana, sila* etc. este intraductibilă în limbile popoarelor de cultură. „Pentru un indian (din Guyana engleză) toate lucrurile însuflețite sau neînsuflețite par a

* *K. TH. PREUSS, Die geistige Kultur der Naturvölker*, Leipzig, 1914, pp. 17, 22, 27.

fi de aceeași natură; nu se deosebesc decât prin *forma* lor, care e un simplu accident. E greu de înțeles această idee a *identității adânci și complete* a omului cu celelalte animale"* și cu lucrurile dimprejur, dar ea este totuși temelia minții lor**. Adevărul e că pentru mintea noastră e nu numai greu, dar cu totul imposibil de conceput așa ceva. Tot ce știe sălbaticul e *altceva* și *altfel* decât ceea ce știm noi. Pentru sălbatic nu poate fi vorba nici măcar de un început de știință empirică, deoarece el nu se interesează de caracterele diferențiale sau asemănătoare dintre fenomene, ci numai de *forțele* ostile sau primejdioase, ascunse în fiecare lucru. *Deosebirile nu au nici o însemnătate, deoarece toate transformările sunt posibile peste tot și oricând* (dacă e la mijloc *mana*). — K. von Steinen povestește că niște bakairi, fiind trimiși să prindă pe un fugar, s-au întors cu o broască țestoasă, deplin încredințați că fugarul se prefăcuse în broască. Elementul magic este așadar omniprezent în sufletul omului primitiv. Doar basmele, cu toate minunățiile lor care suprimă timpul, spațiul și orice urmă de cauzalitate, dacă ne mai pot transpune în oarecare măsură în faza aceasta de a concepe lumea. Singure judecățile încântător de absurde ale copilașilor de trei–patru ani, când încep a „rupe" cu vorba și a reflecta ceva din caleidoscopul indescifrabil încă al lumii care îi înconjoară, dacă pot să mai fie un echivalent al sufletului primitivilor.

Așadar, am putea designa epoca aceasta de penumbră a inteligenței cu termenul de *faza cugetării magice*. Ea este izvorul tuturor concepțiilor religioase, începând de la fetișism până la monoteism. Aug. Comte ar fi cuprins-o în ceea ce numea el „starea teologică". Dar termenul nou ni se pare mai special, întrucât ține seama de fapte asupra vieții primitivilor, care nu erau cunoscute în epoca de apariție a „filozofiei pozitive."[39] De atunci până azi, literatura acestor probleme a crescut în chip considerabil. Nu e necesar să o urmărim aci, ci relevăm numai stadiul ultim: interpretările preanimiste, care fuseseră primite în anii din urmă cu atâta entuziasm (ca o reacțiune în contra etnografiei și etnologiei prea cărturărești de la sfârșitul veacului trecut) nu-s nici ele scutite de mari rezerve. O lucrare recentă, *La raison primitive*, neagă total multe fapte și teorii care păreau dovedite partizanilor prelogismului*. Prin urmare, pretenția că „veacul al XX-lea a putut să pătrundă

* *LÉVY-BRUHL, L'âme primitive*, Paris, 1927, pp. 6, 8 ș.u. *VILHJALMUR STEFANSSON, Das Geheimnis der Eskimos*, Leipzig, 1925, p. 240 ș. u.

** *WALTER BOHRMANN, Im Stromgebiet des Sepik, eine deutsche Forschungsreise in Neuguinea*, Berlin, 1922, p. 222 ș.u.

sufletul primitivilor, rămas până acuma nebănuit", este fățiș contestată.

Totuși, fără să intrăm în amănuntele procesului, un lucru ni se pare câștigat: în loc de a mai privi cu dispreț starea magică și mitologică[40] a omenirii, așa cum obișnuiau cei mai mulți pozitiviști, etnografia și etnologia modernă ne-au deprins cu ideea că faza magică a fost nu numai inevitabilă, dar și folositoare dezvoltării spiritului omenesc[41], în lupta lui de a se dezlipi de instinct. Ne dăm adică seama că la știință nu se poate ajunge decât trecând prin pridvorul mitologiei[42]. „Nu prin experiența asupra faptelor, ci mai mult prin stimularea spre acțiuni magice (descântece etc.)... s-a ivit noțiunea de *cauză* și cauzalitate**.

Pentru a nu lăsa în suspensie cugetul cetitorului, e destul să înșirăm numai câteva fapte, din care se poate vedea lămurit însemnătatea materialului etnografic pentru luminarea acestei faze în dezvoltarea spiritului omenesc și a societății umane.

Acțiuni și reacțiuni în natură văd și animalele, nu numai omul. Ramura călcată de un urs se rupe, răsună, iar uneori o așchie sare și poate lovi pe cel care a călcat-o. Totuși, în mintea animalului nu vedem să se fi ivit ideea de o *putere* a lucrurilor la fel cu *mana, sila* etc. Singur omul a ajuns la această închipuire. Pe ce cale, e greu de dibuit***. Dar e sigur că alături de *vis* și de *umbră* un rol foarte însemnat l-a avut *unealta*, ca prelungire a propriei sale personalități. Când de exemplu săgeata ucide la distanță, sălbaticul nu se gândește numai la ascuțiș, ci și la *puterea* ascunsă a săgeții. Puterea aceasta e atât de mare, încât bakirii socot că pentru a ucide pe un dușman e destul să arunci o săgeată în direcția lui, oricât ar fi de departe... Femeile lor fac acasă gestul de a trage cu arcul deplin convinse că ajută efectiv pe bărbații plecați la vânătoare, să nimerească animalul dorit. *Umbra* bakairilor pleacă noaptea la pescuit****. *Umbră, vis, unealtă, gest, imaginea* unui lucru sau *cuvântul* care îl exprimă sunt tot atâtea verigi ale unui lanț foarte lung și complicat, prin care *puterea* circulă necontenit. Universul e ca un caleidoscop însuflețit în care lucrurile și ființele se pot preface necontenit, luând unele locul și forma altora. Arcul s-a transformat în *bărbat*; din pilugul de fărâmat grăunțe a ieșit

* *O. LEROY, La raison primitive. Essai de réfutation de la théorie du prélogisme*, Paris, 1927, pp. 12, 94.

** *W. WUNDT, Die Anfänge der Philosophie*, la K. T. Preuss, *Op. cit.*, p. 78.

*** *H. HUBERT* et *M. MAUSS, Théorie générale de la magie*, Année sociologique, VII, p. 7 ș.u.

**** *K. VON STEINEN, Op. cit.*, pp. 297, 299, 303, 305.

femeia (la bakairi); copacii pădurii sunt pentru eskimoșii Padlernimt (= poporul arcașilor) ființe cărora le lipsește numai graiul etc. Într-un cuvânt, universul întreg e ca un caleidoscop în veșnică mișcare și prefacere. Singura ordine e aceea pe care o introduce șamanul (vrăjitorul) prin fel de fel de prohibițiuni (*tabu*), prin reguli de descendență (*totem*) etc. Astfel, munca, dacă omul ar fi fost mut, ar fi dus numai la cunoștința empirică a lumii dimprejur. Impresia produsă de *vis, umbră, morți* etc., s-ar fi șters în anonimatul uitării, ca la animale. Graiul însă, păstrând de la individ la individ și de la generație la generație cugetul și sentimentul confuz despre acele *puteri* tainice[43], a contribuit și el la viața de relație, amplificând-o până la un nivel de complexitate infinit superior tuturor societăților animale. Albinele, furnicile și mai ales termitele au ajuns la o diferențiere socială vrednică de admirat. Maeterlinck, întemeiat pe „minuțioase observări științifice", culese de la specialiștii cei mai autorizați, găsește că republica himenopterelor și a ortopterelor a realizat un ideal de interdependență socială*. Totuși, termitiera, ca și stupul albinelor, e o adaptare pasivă și stereotipă, pe când adaptarea societății omenești este necontenit în prefacere, grație tehnicei sufletești (totem etc.) sprijinită pe *grai*, care face posibilă *moștenirea* și *amplificarea* vieții sociale de la generație la generație. — Iar alături de grai (cu toată moștenirea pe care o adună în povestiri orale, apoi scrise), a jucat un rol însemnat la organizarea vieții de relație și munca cu uneltele, ca factor social din ce în ce mai activ. E destul să ne gândim la năvodul polinezian, lung de sute de metri, pentru a înțelege cum unealta impune *asociația*. Luntrea de asemenea, îndată ce se ridică peste dimensiunile unui monoxil, cere colaborarea mai multor vâslitori, subordinare etc. Cu alte cuvinte, unealta, sau „organul artificial", îndată ce a depășit puterile unui singur individ, a impus de la sine integrarea socială, adică a servit ca una din temeliile societăților omenești. *Furnicarul, stupul, termitiera, stolul păsărilor, cireada mamiferelor* (elefanți etc.,), neavând nici munca cu uneltele, nici graiul care prelungește experiența individului, au rămas ca forme de asociere staționară, — n-au putut face pasul spre faza magică, de unde începe mobilitatea plină de primejdii necunoscute instinctului, dar și de succese iarăși nebănuit de mari.

* *M. MAETERLINCK, La vie des termites*, Paris, 1927, pp. 94, 107, 143, 175, 195. — Pentru amănunte asupra societății termitelor, vezi la urmă bogata bibliografie științifică (58 de lucrări de specialitate) pe care autorul își întemeiază descrierea sa.

În rezumat, grație uneltei psihice numită grai, care dă creierului omenesc puțină putință să „creeze"*, paralel cu munca materială, legată de unelte, care duc pe om la civilizație (adaptarea cu mediul geografic), s-a dezvoltat în toate grupările omenești și o muncă superioară de adaptare a individului cu strămoșii (*totem*** — cultul morților etc.); cu contemporanii și urmașii (*tabu* sau lege), adică s-a realizat o întreagă tehnică psihică, prin care antro-

* *Altă creștere: școala muncii*, p. 313.

** Teama de *mort* naște ideea de *strămoș sfânt*, care poate fi un animal, un copac, o piatră etc. Pe când familia animalelor inferioare e legată cel mult de hrană și procreare, cugetarea magică a omului cu privire la strămoșul sfânt a devenit un izvor foarte abundent de legiferare asupra seminției primitive, și deci un mare temei de organizare a societății. Pornind așadar din pragul cugetării magice, omul a apucat pe un drum cu două perspective foarte neegale: Pe o latură a drumului, unealta și munca cu uneltele tindeau să-l apropie cât mai mult de realitate și l-au condus în cele din urmă la stăpânirea naturii; pe de altă latură însă, cugetarea magică transmisă prin grai a deschis sub picioarele omului adevărate abisuri de eroare. Fiindcă foca e *tabu*, eskimoșii mor de foame în anumite momente. Începând cu fetișismul și sfârșind cu persecuțiile pentru dogme, scara suferințelor omenești este nesfârșit de mare. Iar cât de departe a putut rătăci biata făptură omenească de pe urma cugetării magice, lipsită de firul strict al cauzalității, putem aprecia din faptul că omul e singurul animal care se poate ridica nu numai împotriva altora (*anarhism*), dar și în contra propriei sale persoane (*sinucidere*). — În India nu-i un tigru pesimist, nici elefant anahoret — afară de cazurile de nebunie, posibile și la acest mamifere (*JOHN HAGENBECK, Fünfundzwanzig Jahre in Ceylon*, Dresden, 1929, p. 111). Omul, din contra, a putut deveni în masă victima închipuirilor propriei sale minți (*nirvana*). — Animalele conduse numai de instinct trăiesc peste tot sănătoase pe când antropoidul care a născocit graiul și a putut acumula eroarea, a căzut deseori victimă în tot timpul fazei magice.

Dar, dacă limba, ca un fel de memorie supraindividuală a deschis pe o latură atâtea abisuri, tot limba a fost pentru lătura tehnicei de un mare sprijin, transmițând ca un tezaur produsele civilizației, împreună cu toată experiența legată de viața materială. Mai ales în timpul din urmă, limba începe a fi atât de mult considerată ca un produs al muncii omenești și în genere al mediului, încât „știința limbii ne apare de acum înainte în legături strânse cu geografia fizică și economică, devenind aproape o ramură a antropogeografiei" (*A. DAUZAT, La langue française, sa vie et son évolution*, Paris, 1926, p. 15). Astfel s-a văzut necesitatea de a se crea o „geografie linguistică" (Gilliéron), care să reconstituie „istoria cuvintelor și a formelor după distribuirea lor" în spațiul geografic (p. 14). Pe calea aceasta, limba trebuie să fie studiată „cu harta sub ochi" (p. 15) fiindcă „fiecare schimbare s-a produs întâi într-o mică regiune de unde a radiat... împrejurul focarului primitiv, după condițiile sociale", determinate și acelea în bună parte de felul mediului geografic (p. 76).

Oricum ar fi, pentru etnograf, *limba și cultura sunt fapte conjugate*. După cum, unealta este indicele civilizației, adică al adaptării la mediul material, tot așa vocabularul este exponentul cel mai vădit al culturii, adică al adaptării la mediul social-etic. Dicționarul unui popor măsoară în chipul cel mai evident gradul

poidul de odinioară s-a pus în echilibrul cu universul spiritual, în care a intrat după ce a depășit animalitatea. Toată această psihotehnică o numim cu un cuvânt mai curent *cultură*.

b. Ș t i i n ț a. Cum s-a desfășurat viața sufletească a omenirii după ce a trecut de la cugetarea magică spre cea metafizică și pozitivă, care nu ascultă decât de legile de cauzalitate, nu mai e nevoie să amintim. Procesul acesta a fost expus între altele și într-un sistem filozofic — pozitivismul lui Aug. Comte. Pentru ceea ce ne preocupă aci, ne mărginim a releva numai două fapte:

1. Ceea ce numim noi azi conștiință științifică, întemeiată adică numai pe constatarea exactă a legăturilor dintre fenomene (fără nici o preocupare de niscava „puteri misterioase" de domeniul magic sau metafizic), este un lucru destul de nou. Cele mai multe științe exacte au abia o vechime de câteva secole, iar unele s-au născut aproape sub ochii noștri. Putem deci afirma, fără teamă de eroare, că cea mai mare parte din omenire e încă și azi tot pe treapta cugetării magice, chiar în țările cele mai civilizate.

2. Al doilea fapt caracteristic e următorul: trecerea de la magie spre metafizică și apoi spre cercetarea pur pozitivă a fost considerabil ajutată de munca cu uneltele și nenumăratele experiențe în legătură cu această muncă[44]. Să nu uităm că chiar unele dintre științele cele mai abstracte au avut o origine foarte concretă și au început cu totul empiric. Un papir ne arată că, cu 2220 ani înainte de era creștină, zidarii egipteni cunoșteau proprietatea pătratului ipotenuzei și dezlegau o sumă de probleme geometrice „în afară de orice știință a geometriei numai prin *tehnica* constructorilor"*. Se poate deci vorbi de o „matematică preștiințifică", ieșită direct din experiența omului care mânuia uneltele ca zidar, agrimensor, agricultor**. Și dacă se poate dovedi aceasta pentru cea mai abstractă dintre toate științele, lucrul e și mai ușor pentru științele concrete și experimentale. Mach[45] a căutat să arate că „doctrinele mecanicei au izvorât din capitalul de experiență al meșteșugarilor"***. Fizica și chimia s-au născut în cea mai mare parte în ateliere, iar mineralogia, botanica și zoologia au avut o fază pur utilitară și empirică, înainte de a ajunge la sisteme de cunoștințe

de condensare al experienței sufletești (gândire și simțire), pe care o generație o trece generațiilor următoare.

* *J. SAGERET, Le système du monde des Chaldéens à Newton*, Paris, 1913, p. 13.

** *E. PICARD, La science moderne et son état actuel*, Paris, 1921, p. 213.

*** *E. MACH, Kultur und Mechanik*, Stuttgart, 1915, p. 5.

exacte. Și fiecare, începând cu matematica ori astronomia și sfârșind cu științele biologice, s-au dezlipit foarte pe încetul de amestecul cu magia (astrologie, alchimie etc.). Iar la dezlipirea aceasta a contribuit, cum era de așteptat, munca practică cu uneltele. Influența acestei munci utilitariste asupra științei este vădită, iar opere ca a lui Mach și altele o pot demonstra intuitiv oricui.

c. A r t a. Alături de coordonarea (magică, metafizică sau pozitivă) a produselor sale sufletești, omul a ajuns și la manifestări estetice și etice. Care e originea sentimentului estetic și în câte direcții s-a manifestat, nu e locul să insistăm aici. Ne mărginim a releva numai latura etnografică a problemei. Între artă și munca de toate zilele e o legătură cu mult mai adâncă și mai felurită decât își închipuiesc cei ce privesc azi numai vârfurile ramurilor, fără să le urmărească până la trunchi. Spre a ne încredința e destul să urmărim viața primitivilor, începând din paleolitic și până la sălbaticii contemporani cu noi. Mai nu e unealtă sau armă care să nu aibă și o latură artistică. Arcul, de pildă, și lancea, nu sunt numai o prelungire a brațului, dar și o podoabă a vânătorului. De aceea, sunt împodobite în chipul cel mai variat. Pentru furca de tors ar fi suficient un băț foarte puțin modelat. În realitate, furca a devenit în unele regiuni, cum e în Carpați, o unealtă plină de ornamente, care să exprime sentimentul meșterului (de obicei un păstor) față de aceea care va toarce. Nu mai vorbim de haine, care au ajuns la toate neamurile nu numai un mijloc de a apăra corpul, ci, uneori, și-au pierdut cu totul caracterul utilitar, spre a sluji un scop pur estetic. Până și pielea a devenit obiect de ornamentare (tatuajul).

Se înțelege că procesul sufletesc care a stabilit legătura între unealtă și artă e uneori foarte complicat. El a început încă din faza magică, iar unele manifestări artistice au avut nevoie de o foarte lungă perioadă de evoluție până ce s-au dezlipit definitiv de latura utilitară și magică. Arcul de pildă servind la vânătoare, iar vânătoarea fiind pregătită prin anume ceremonii (dans, postire) care să dea arcului „putere" (*mana, imunu* etc.), arcul e împodobit și devine cu vremea chiar instrument muzical. Așadar, unealtă — dans dramatic — cântec oral — instrument muzical... se leagă toate la un loc. Manifestarea artistică, departe de a fi ceva întâmplător și accesoriu, face parte la început din complexul vieții primitivului și nu e prea greu de urmărit în ce fel la un popor așa de evoluat, cum era cel grec, se poate surprinde încă bine legătura dintre munca cu uneltele și anume manifestări artistice. În sărbătorile lui Dionysos, al căror punct de plecare era culesul viilor, căl-

ritmul strugurilor a devenit temeiul prozodiei. Lungimea și scurtimea *picioarelor* nu mai deșteaptă azi în mintea nimănui decât ideea de versificație, așa că abia etimologia cuvintelor ne mai amintește munca concretă a podgoreanului care sălta în lin după anume tact, precum și cântarea ce însoțea acea muncă*.

De altfel, chiar și azi, avem încă munci executate după ritmul cântării. Lituanii nu seceră decât însoțiți de anume cântare. Și chiar la noi, doina nu e decât o exprimare artistică a unei părți din munca ciobanilor**. Așa că, la fiecare popor, e necesar să urmărim — și se pot urmări încă — legăturile dintre arta populară și unele aspecte ale muncii populației respective.

La noi, de pildă, apelativul „frunză verde" cu care începe de obicei cântarea, nu-i, cum s-ar putea crede, numai o imagine poetică, ci are un substrat real: frunza (de păr sălbatic, ori de fag) ca instrument muzical. Cuvintele acestea ne duc cu mintea până la vremea când codrul și frunza lui erau adorate de poporul nostru, după cum le adorau și germanii (Tacit). După cum eroii lui Homer, înainte de luptă, se adresau lăncii ori arcului ca unei persoane, tot așa de luptă, tot așa, în faza cugetării magice, autohtonul Carpaților invoca frunza verde, nu ca un motiv estetic, ci ca un instrument muzical și ca o „putere" tainică. — Cine se îndoiește de aceasta e dator să explice faptul cu totul singular, că singur românul între toți vecinii, întrebuințează frunza pentru cântare. Împrejurarea aceasta e o dovadă pipăită a vechii sale legături cu codrul. Așa că vorba lui Eminescu: „Codru-i frate cu românul", nu e numai o metaforă, ci o expresie de caracterizare etnografică.

În rezumat: cine vrea să urmărească evoluția omenirii de la momentul critic când s-a despărțit de animalitate și până azi, acela trebuie să aibă în vedere nu numai tehnica materială, pe care am numit-o civilizație, ci și latura tehnicii sufletești, fiindcă amândouă sunt îngemănate în unealta care lucrează și în *graiul* care exprimă lucrarea cu toate accesoriile ei, între care se numără și cele artistice. După cum o generație moștenește uneltele generației precedente, tot așa moștenește în legătură cu uneltele și cu munca o întreagă tradiție de idei și de sentimente, pe care copilul nu și-o poate adăuga decât pe încetul, repetând întâi sub forma jocului formele cele mai simple ale uneltelor strămoșești și o sumă de expresii, cântări, mimică etc. De aceea, ținând seama de această lentă comunicare sufletească de la părinți la copii a tuturor ma-

* *K. BÜCHER, Arbeit und Rhytmus*, Leipzig, 1909, p. 356 ș.u.

** *S. MEHEDINȚI, Caracterizarea unui popor prin munca și uneltele sale*, București, 1930, p. 28 ș.a. (vezi în volumul de față p. 62 ș.u. — Gh. G.).

nifestărilor psihice prin care omul se cultivă, adică se integrează spiritual în grupa socială din care face parte, socotim că termenul *cultură* este cel mai potrivit pentru exprimarea acestui proces.

Vom numi deci cultură: *suma tuturor creațiilor sufletești* (intelectuale, etice și estetice) *care înlesnesc individului adaptarea la mediul social*. După cum frunza are două fețe: una strălucită, spre soare, alta mai întunecată, întoarsă spre pământ (dar foarte însemnată, fiindcă prin aceasta planta respiră și se hrănește zilnic), tot așa viața omenirii are două aspecte: unul teluric — *civilizația*, adică tehnica materială; altul ceresc — *cultura*, sau suma tuturor produselor sufletești, prin care omul caută să intre în echilibru cât mai deplin cu restul creațiunii și, în genere, cu universul moral care îl cuprinde. Amândouă aspectele acestea sunt *inseparabile* și *simultane*, nu succesive, cum pretinde morfologia istorică a lui Spengler.

C o n c l u z i e. Din cele înșirate până aici rezultă:

1. *Civilizația* și *cultura* sunt noțiuni fundamental deosebite. Una privește lumea materială; cealaltă e de natură exclusiv sufletească.

2. Pe toate treptele dezvoltării omenești, alături de un quantum de civilizație, găsim și un quantum corelativ de cultură.

3. Amândouă se pot măsura după criteriile etnografice, stabilite mai sus.

Aceasta ne permite să comparăm în chip științific două faze deosebite în dezvoltarea unui popor sau două popoare în aceeași fază de dezvoltare. De exemplu, privind *Hrana, Haina* (locuința) și *Mijloacele de circulație* sau transport, putem măsura gradul de civilizație al unui grup etnic după următoarele criterii pozitive:

a) după *numărul* uneltelor, adică al organelor artificiale de care se servește poporul respectiv;

b) după *perfecțiunea* uneltelor sale (o unealtă e cu atât mai perfectă, cu cât cruță energia omului, adică produce maximum de efect în minimum de timp și cu cea mai mică cheltuială de energie);

c) după *intensitatea* și *diviziunea* muncii;

d) după *cantitatea* și *calitatea* produselor tehnice.

Tot astfel, putem măsura și cultura, începând cu limba și tot depozitul de cunoștințe empirice apoi științifice, și continuând cu produsele estetice și concepțiile etice. Paralelismul este evident: civilizația se măsoară pe coordonata tehnică, prin *numărul, calitatea* și *originalitatea* uneltelor; iar cultura se măsoară pe

coordonata superioară a creațiunilor psihice, adică prin *numărul, calitatea* și *originalitatea* produselor sufletești. (O idee, de exemplu, e cu atât mai de preț, cu cât asigură un echilibru mai temeinic — individual și social — și cu cât urmările ei logice, etice și estetice sunt mai durabile.)

Amândouă acele coordonate formează deci un sistem, față de care trebuie să cercăm a raporta științific toată viața omenirii. Și amândouă sunt importante nu numai pentru etnograf și etnolog, ci și pentru toți cercetătorii care se ocupă de preistorie*, arheologie, istorie, antropologie și sociologie, căutând să utilizeze în chip sistematic rezultatele dobândite până azi în studiul omenirii.

Iar dacă cele înșirate până aici au fost destul de clar exprimate și obiectiv dovedite, urmează de la sine că civilizația și cultura sunt noțiuni atât de deosebite, încât întrebuințarea unui termen în locul celuilalt e un semn de inferioritate a dicționarului unei limbi și deci a cugetării exprimate în acea limbă**.

Ar mai rămânea și pentru cuvântul *cult*, ca și pentru *civilizat*, să ne întrebăm întrucât corespunde ideii mai sus determinate.

* Dacă deosebirea dintre cei doi termeni e ținută în evidență, rezultă de la sine nu numai o clasificare a ideilor, dar și o disciplină mai riguroasă în metoda cercetării și în concluzii. Literatura română ne oferă două exemple semnificative: *Dacia înainte de romani* a lui Gr. Tocilescu și altă operă similară, tratând același subiect: Dacia înainte de romani sub numele de *Getica* a lui V. Pârvan. Cei doi harnici arheologi au înșirat în acele scrieri un material considerabil, dar operele lor fac în mare parte impresia unor muzee, în care firul conducător nu se vede. Pârvan lipește la un loc trei lucrări eterogene. Iar ceea ce e mai grav, e lipsa de preciziune a unor noțiuni esențiale și tendința autorului de a trece din domeniul arheologiei spre latura filosofiei, din care rezultă apoi concluzii suspecte pentru specialiști. Față de afirmarea că „Dacia a ales încă de la 1000 a.Chr. lumea Apusului"; că „romanizarea se anunțase antropogeografic încă de la 1000 a.Chr. când *cultura* villanoviană îmbrățișa și întreg masivul carpatic", un alt arheolog, mai sobru, pune o mică, dar fatală întrebare: „este vreun popor care să fi fost romanizat, fără ca mai întâi să fi fost cucerit, organizat și colonizat sistematic de romani?" (*E. PANAITESCU, Protoistoria Daciei*, Cluj, 1929, pp. 25, 26). Prin urmare, înainte de o romanizare anunțată „înainte de romani" și de afirmări atât de categorice asupra civilizației celtice „ca introducere spre romanism, trăită de geți efectiv, până în *stratele cele mai adânci ale populației*, încă cu două secole înainte de venirea primilor negustori romani", față de atâtea anticipări și generalizări clătinate printr-o singură întrebare, munca ar fi avut un caracter mai pozitiv dacă materialul ar fi fost înșirat în categorii precise, ale civilizației și culturii lo-cale iar concluziile n-ar fi depășit niciodată faptele. — Relevăm aceasta nu ca o critică la adresa regretatului arheolog, ci spre folosul cercetătorilor tineri, pentru care răul e adeseori mai repede imitat decât binele.[46]

** În ce privește termenul de *psihotehnică*, recunoaștem că poate duce la unele confuzii din cauza ramurei de cercetări recente, care ar merita mai degrabă numele de *psihometrie*.

Credem însă că întrebuințarea lui devine din ce în ce mai judicioasă. Când zicem cuiva *om cult*, ceea ce ne răsare în minte din capul locului sunt însușirile sufletești. Despre grâu, în buna limbă românească, se poate zice că e *cultivat*, nu cult. Iar când zicem „cultura" grâului, în loc de cultivarea grâului, aceasta e o simplă lunecare de sens, provocată de neatenție, ori de lipsa *culturii omului*[47].

IV. RAPORTUL ÎNTRE CIVILIZAȚIE ȘI CULTURĂ

După ce am determinat înțelesul celor două noțiuni etnografice, cultură și civilizație, se ivesc atât din punct de vedere teoretic cât și practic, mai multe întrebări:

1. Există o corelație între cele două fenomene? Iar corelația ajunge până la proporționalitate sau nu?

2. Elementele civilizației și elementele culturii merg ele în același *tempo*, ori unul se poate dezvolta mai mult decât altele, — în felul copacilor care au ramuri numai într-o parte sau la care o ramură întrece pe toate celelalte?

După câte știm, problemele acestea n-au fost tratate sistematic și nici nu puteau fi, câtă vreme despărțirea dintre cele două serii de fenomene nu fusese clar precizată. Ne vom mulțumi deci în aceste pagini, menite a servi cu o simplă introducere la etnografie și științele înrudite, să relevăm numai faptele mai importante.

La întrebarea întâi, răspunsul e categoric: tehnica materială sau civilizația și tehnica spirituală sau cultura sunt nu se poate mai intim legate. Amândouă se întâlnesc zilnic în linia mediană a muncii*. Și e firesc să fie așa: viața însemnează mișcare și activitate, iar munca de toate zilele are continuu un aspect bilateral: unul material, altul sufletesc, care se pot urmări chiar și în munci ce par la prima vedere destul de vulgare. Un exemplu foarte semnificativ e ceramica. Începutul a fost pur utilitar: o bucată de lut modelată ca să poată păstra apa. (De bună seamă, ideea s-a născut pe încetul din deprinderea de a cârpi cu pământ moale cojile de fructe și scoicile pentru *aducerea* și *păstrarea* apei.) De la o vreme însă, omul a simțit nevoia de a *încălzi apa* și de a *fierbe* unele alimente altfel decât prin metoda zăpușelei**. Atunci, lutul întărit pe scoici, pe coji ori pe coșulețe împletite din crengi, a dat femeii ideea de a modela oale numai din lut simplu. Astfel s-a născut oala diformă, fără fund, apoi oala cu fund, capabilă să stea vertical, fără să se răstoarne peste cărbuni. Dar chiar de la început a apărut în olărie și o latură artistică, nu numai ca un fenomen psihic, ci ca o prelungire firească a tehnicei materiale. Și anume: urmele coajei de bostănel (cu dungi) ori ale scoicei (cu strii), sau ale împletiturii coșulețului de mlajă, odată întipărite în lut, au continuat să fie reproduse mai întâi din spirit de imitare, apoi din considerații magice față de unealta care era, cum am văzut, o adevărată „putere". Abia mai târziu elementul material, cel magic și cel estetic se disociază, iar tiparul lăsat pe lut devine simplu motiv ornamentic și începe a fi stilizat ca forme geometrice, florale, animale etc. Prin urmare, la o extremitate avem tehnica cu intenții pur utilitare, la extremitatea cealaltă din vechea oală vedem ieșind amfora, modelată din capul locului fără nici un gând de utilitate culinară spre a se umple de fum și funingine pe lângă cărbuni, ci de a fi un obiect destinat exclusiv contemplării estetice. Acest singur exemplu e suficient să arate orișicui că tehnica materială (civilizația) și tehnica sufletească (cultura) sunt legate printr-o sută și o mie de fire, iar tranziția de la una spre cealaltă e de multe ori atât de fină, încât devine imperceptibilă. Unitatea vieții le cuprinde pe amândouă.

* Descrierea vieții primitivilor oferă numeroase exemple doveditoare. Vezi de pildă: *SCHWEINFURTH, Au coeur de l'Afrique*, I, p. 250.

** Punerea la un loc a poamelor, a rădăcinilor sau a cărnii, cu bolovani înfierbîntați la foc, după ce alimentele erau învelite în foi ori țesături udate cu apă.

Oricât ar fi însă de strânse legăturile dintre civilizație și cultură, despre proporționalitate nu poate fi vorba. Raportul dintre cele două fenomene poate fi uneori în una și aceeași persoană, în unul și același popor, disimetric până la caricatură. De pildă poate fi cineva foarte civilizat, dar sărac în cultură, ori invers: o stare de civilizație modestă se poate asocia cu o foarte bogată cultură. De exemplu, dacă cineva locuiește o casă cu tot confortul modern, se îmbracă în chipul cel mai rafinat, se hrănește după cele mai savante reguli culinare și călătorește cu mijloacele de locomoțiune cele mai perfecționate, evident nimeni nu-i va tăgădui titlul de om civilizat. Am relevat mai sus că uzul a permis această calificare chiar pentru cei care nu-s în stare să producă ei înșiși înlesnirile civilizației. Un negru din Sudan sau din Congo care a adoptat formele vieții materiale din orașele Europei este mai civilizat decât un rural breton sau belgian. Iar lucrul e firesc, fiindcă chiar în orașele cele mai civilizate, cei care se folosesc de rezultatele tehnicei perfecționate nu le produc chiar ei, ci, în cele mai multe cazuri, le împrumută de-a gata de la alții, — fără măcar să le înțeleagă. Milioane vorbesc la telefon, ascultă la radio, fără să priceapă nimic din tehnica respectivă.

Așadar, în loc de a compara civilizația și cultura cu cele două laturi ale unui pod cu picioare egale și pas cu pas echilibrate, sau cu lemnele paralele ale unei scări în care se înfig simetric o sumă de fuștei, ar fi mult mai aproape de adevăr dacă le-am compara cu acele punți de liane aruncate de primitivi în curmezișul râurilor.

Ele înlesnesc trecerea de pe un mal pe altul, dar laturile, ca și podeala lor, sunt compuse dintr-o încâlcire de vițe împletite, în al căror amestec ochiul abia dacă mai distinge vreo apropiere de simetrie. În orice caz, negrul civilizat de care pomenim poate atinge în latura aceasta materială chiar rafinarea, însă, ca dezvoltare sufletească poate fi o adevărată brută, aproape de nivelul bestialității: cerebralitate redusă, vocabular sărac, concepție etică nulă, iar simțirea estetică cu totul inferioară. Cine va putea numi cult un astfel de specimen omenesc[48]?

Iar ceea ce este adevărat pentru individ este adevărat și pentru grupele etnice. Cutare popor poate fi civilizat, dar nu tot atât de cult. Sau invers: poate fi bine înzestrat în latura culturală, dar sărac în ce privește tehnica vieții materiale. Fenicienii de pildă ajunseseră la o civilizație în adevăr superioară. Industria țesăturilor de lux (purpura), tehnica navală, negoțul colonial și alte îndemânări le-au asigurat lungă vreme un loc de cinste. Dar în ce privește cultura, Grecia a eclipsat total Tirul, Sidonul și Cartagena. Tot așa, pe fațada răsăriteană a lumii vechi, poporul chinez a ajuns de multă vreme la o civilizație remarcabilă. Agricultura cu îngrășăminte și irigație, industria porțelanului, a mătăsurilor, a romului, zahărului etc., se iviseră cu mult înaintea industriei europene. Dar de la o vreme, atât civilizația cât și cultura Apusului au căpătat un avânt necunoscut chinezilor. De aceea, polul civilizației și polul culturii rar coincid. Un grad mare de civilizație poate atinge orișicine dacă împrumută rezultatele muncii altora. O cultură înaltă e însă un fenomen cu mult mai greu de realizat. Ea *presupune nu numai muncă bogată și mare bogăție de cugetare, dar și o simțire fină, care se traduce printr-o atitudine etică și estetică de un nivel superior*. De aceea, dacă e vorba nu numai de știință, ci mai ales de latura etică a vieții, de bună seamă polul culturii nu-l vom afla azi, cum ar fi de așteptat, în Europa, ci mai degrabă în Japonia sau în patria lui Gandhi. Bushido*, codul de onoare al nobililor japonezi, cuprinde atâta delicatețe morală, încât pare ceva aproape transcendent față de morala europeană. Iar indianul Gandhi este o manifestare atât de singulară față de materialismul și egoismul european, încât ni se înfățișează aproape ca una dintre cele mai înalte încarnații ale frumuseței morale, de la începutul creștinismului și până azi. Din contra, polul civilizației nu putem avea nici o îndoială că se află în Statele Unite.

* *INAZO NITOBÉ, Le Bushido, l'âme du Japon*, Paris, 1927. *CARL MUNZINGER, Japan und die Japaner*, Stuttgart, 1904, p. 53.

E destul să pronunțăm cuvântul *taylorism* ori *fordism*, spre a ști că indicele tehnicei americane întrece pe al celei europene. Însă asta nu însemnează că Statele Unite au realizat și primatul culturii. În artă, filosofie și știință suma este încă superioară dincoace de Atlantic. Unii scriitori reamintesc chiar antiteza dintre fenicieni și eleni, când fac o paralelă între yankei și Apusul Europei.

Așadar, de o proporționalitate între civilizație și cultură nu poate fi vorba.

Mai mult: nu e proporționalitate nici măcar între elementele civilizației luate unele față de altele, precum nici între elementele culturii. În ce privește civilizația, putem cita sumedenie de cazuri unde lipsa de armonie este evidentă. Bakairii de exemplu nu cunosc *undița*; dar pescuiesc cu *arcul*, stând în picioare pe luntre, aruncând în apă niște fructe și săgetând cu o mare îndemânare*. Ca haină sunt nu se poate mai primitivi, dar tehnica circulației pe apă (vâslirea și mai ales înotatul) e dezvoltată până la virtuozitate. În loc să meargă pe jos, îndată ce dau de un râu mare se aruncă în valuri și plutesc, ținând arcul pe piept și vânatul la subsuoară, ca și cum ar sta în pat**. Wedda umblă cu pieile goale, dar au unelte de fier. Polinezienii nu știau (afară de maori) nici măcar să găurească uneltele lor de piatră, dar în tehnica navigației ajunseseră până la construirea de hărți cu coordonate; egiptenii, ca haină rămăseseră jos de tot, abia purtau niște șorțuri, iar în arhitectură se pricepeau să construiască temple uriașe; romanii n-aveau pantaloni (îi împrumutară de la gali și daci), însă făceau catapulte și alte mașini de război foarte puternice. Negrii din pădurile Africei sunt minunați *fierari*, dar trăiesc în colibe foarte primitive și se hrănesc cu vânat și roadele slabe ale unei agriculturi de runcuri, pe când peruvenii și mexicanii, pe malul celălalt al Atlanticului, abia ajunseseră la unelte de *bronz*, dar aveau încă din vremea lui Columb agricultură cu irigație și îngrășăminte, iar în arhitectură construiau palate admirate de conquistadori. Și chiar în Europa, la începutul secolului trecut casele Prusiei erau încă acoperite cu paie și trestie în proporție de 2/3, iar în ce privește hainele și hrana, progresul ajunsese, ca și în țările apusene, până la rafinare***. De un mers paralel și simetric între elementele civilizației nu poate fi vorba la nici un popor și în

* *K. VON STEINEN, Op. cit.*, p. 96.
** *K. VON STEINEN, Op. cit.*, p. 370.
*** *W. T. WINKLER, National- und Sozialbiologie*, Leipzig, 1928, p. 55 ș. u.

nici o epocă. Un lucru e însă sigur: cu cât comunicațiile devin mai ușoare și mai numeroase, cu atât civilizația se nivelează și tinde să înlăture tot mai mult discordanțele.

Tot așa și cu elementele culturii. Eskimoșii sunt încă în faza cugetării magice, dar în latura estetică au ajuns la creații literare remarcabile, iar în ce privește noțiunile morale sunt în unele priviri superiori europenilor*. — Nepotrivirile culturale sunt așa de multe și evidente, încât nici nu prea e nevoie să insistăm. Știința anticilor era abia în pruncie, iar arta lor atinsese adevărate culmi.

Relevăm însă un singur lucru. Astfel de discordanțe se întâlnesc nu numai în viața unui popor sau în spațiul unei epoce, ci chiar în viața unuia și aceluiași individ. O mare personalitate poate fi foarte bogată în unele elemente de cultură și extrem de săracă în altele. Matematicianul care se joacă cu cele mai înalte abstracțiuni, poate fi foarte sărac în latura estetică sau etică. Tot așa un pictor de mare valoare, un sculptor, un dramaturg, poate fi cu totul insuficient ca știință ori ca finețe morală. După cum sunt trepte și „varietăți de civilizație" (pastorală, agricolă, industrială etc.), tot așa sunt trepte și variante de cultură, cu elemente combinate în chipul cel mai neașteptat, și, uneori, fără nici un echilibru.

Așadar, de un paralelism în dezvoltarea elementelor culturii poate fi vorba tot așa de puțin, cum poate fi vorba de echilibru sau de simetrie între elementele civilizației.

De unde urmează că atât calificativul *civilizat* cât și cel de *cult* sunt foarte relative, iar etnograful e dator în descrierile sale să fie foarte circumspect în arătarea nivelului de dezvoltare, fie materială, fie sufletească.

*

Pentru a înlesni această muncă și a lămuri și mai bine raportul între civilizație și cultură, socotim să mai relevăm următoarele caractere deosebitoare:

A. DEOSEBIREA DE ESENȚĂ. Cu toate că legătura între tehnica materială și cea sufletească este atât de strânsă, cum am arătat în paginile precedente, totuși între civilizație și cultură este toată distanța care desparte materia de fenomenul psihic. Civilizația e un rezumat al muncii pentru continuarea vieții somatice-vegetative; cultura este suma rezultatelor întregii evoluții sufletești. Și una și alta, sunt deopotrivă de caracteristice spre a învedera și măsura depărtarea omului de animalitate, dar ele stau pe *două planuri deosebite* ale existenței. Una e coordonata la care raportăm dimensiunea telurică a vieții, iar cealaltă constituie coordonata pe care măsurăm dimensiunea sufletească.

* *K. RASMUSSEN, Op. cit.*, pp. 20, 26, 37, 54, 85, 95, 165, 206, 220, 310 ș. u.

B. POSIBILITATEA DE ADAPTARE. Din deosebirea de esență, rezultă o mare deosebire în felul cum amândouă fenomenele pot fi mânuite. Civilizația, fiind un fapt material, și deci transportabil dintr-o regiune în alta, rezultatele civilizației (în primul rând uneltele) pot fi ușor împrumutate de la un individ la altul și de la un grup etnic la alte grupe etnice. Din contra, cultura e legată de un proces sufletesc atât de intim (p. 115), încât cere să trăiești viața neamului respectiv pentru a o purta asimilar. De aceea, cultura este aproape intraductibilă, fiind o chestie de lungă incubație (mai ales în latura etică și estetică).

Șamanul, în calitatea lui nu numai de medic, dar și de preot și înțelept, adică de părinte al omului de știință actual, a fost și e peste tot înconjurat de mare mister. Knud Rasmussen, deși trăise de mic copil între eskimoși și vorbea limba lor și le cunoștea obiceiurile, abia cu mare greutate a putut aduna noțiuni ceva mai complete despre gândirea religioasă a triburilor cercetate de el. Șirul ceremoniilor de inițiere este uimitor de mare, dacă pornim de la șamanii primitivilor până la vechile mistere din antichitate și până la teosofia și masonismul modern. Un rit nu se poate împrumuta ca o haină. De asemenea, o dispoziție etică, cu substratul ei de gândiri și simțiri ancestrale, nu poate fi transmisă iute, ca orice obiect de schimb. Pentru cultură trebuie *asimilare*, nu împrumut. Și cum asimilarea nu e niciodată completă, „fără rest", putem zice că *o cultură e ceva inalienabil.* Ea poate servi ca ocazie de fecundare pentru altă cultură, dar o completă transmutare în sufletul altora e cu neputință*.

De aceea, putem afirma că *adevărata originalitate a unui popor se poate afla mai mult în cultura decât în civilizația sa.* Furca de tors nu are multe variante ca material și formă. Dar împestrițările furcilor carpatice, adică latura lor estetică, poate fi considerată ca un produs cultural în adevăr caracteristic.

Că civilizația se poate imita și chiar împrumuta repede, iar cultura nu, istoria ne oferă numeroase dovezi. Tehnica grecească în

* *S. MEHEDINȚI, Către noua generație*, 1928, p. 379.

clădiri, îmbrăcăminte, mijloace de circulație etc., a trecut iute de la greci la romani. În latura artistică însă, împrumutul n-a fost cu putință decât într-o foarte mică măsură. În timpurile noastre, produsele civilizației pot fi transportate până și în ghețurile polare. Luminarea cu electricitate presupune aceleași procedări și de aceea se poate face la fel în Paris, ca și în Alaska sau în Țara Focului. Pe când cultura e, cum am spus, cu totul greu de transmis. Darwin ne citează un caz clasic. El a fost martorul unei adevărate experiențe de aclimatare culturală. Un fuegian, Jemmy Button (numit astfel fiindcă fusese cumpărat pe un preț de un nasture), după ce a trăit mulți ani la Londra, s-a întors între ai săi. Sălbaticul acesta, deși făcea parte din gruparea etnografică „cea mai degradată din lume", a putut să se ridice în ce privește civilizația (haină, hrană etc.) la nivelul englezilor. Sufletește însă a rămas sub treapta culturii mediului în care fusese transplantat*. Cu un secol mai înainte, Cook făcuse o experiență la fel cu tahitianul O. Mai, care și-a însușit în timp de doi ani multe din formele vieții europene, dar sufletește rămăsese tot un copil**[49].

În rezumat: tehnica materială, privind forma externă a vieții, se poate muta și deci împrumuta de la un mediu geografic la altul; cultura din contra, fiind legată de însăși structura intimă a vieții sufletești, este partea cea mai personală a unui neam; de aceea nu se poate niciodată asimila, prin urmare nu se poate imita, decât foarte imperfect. Începând cu limba care e ceva intraductibil și sfârșind cu arta care de asemenea este inalienabilă, cultura este partea cu adevărat caracteristică pentru fiecare popor. Wundt găsește că chiar felul de a filosofa are o componentă etnică***.

Din observările acestea asupra raportului dintre civilizație și cultură, rezultă o sumă de concluzii foarte importante în latura pedagogiei practice. Dacă copiii reprezintă în orice popor fazele mai vechi ale grupării etnice din care fac parte; și dacă e nevoie de o incubație lentă pentru ca produsele culturii ancestrale să fie transmise, este vădit lucru că pedagogia nu poate fi tot atât de internațională ca algebra, ci are numaidecât și o latură etnografică. Imitarea metodelor de educație din alte țări și împrumutarea programelor și chiar a materialului didactic nu e o problemă ușoară. Ci, înainte de a individualiza tratamentul educativ al copilului,

* *CH. DARWIN, Voyage d'un naturaliste*, Paris, 1875, p. 246 ș.u.
** *J. R. FORSTER, Reise um die Welt*, Berlin, 1778, I, p. 9 ș.u. (Vorrede).
*** *W. WUNDT, Die Nationen und ihre Philosophie*, Leipzig, 1917, p. 4; *ED. GOBLOT, Le système des sciences*, Paris, 1922, p. 6.

trebuie să individualizăm în marginile necesității educația potrivită cu poporul căruia aparține acel copil. După cum a fost un progres însemnat când Rousseau a descoperit *pe copil în om*, tot așa va fi cu vremea un real progres, când *educatorul va descoperi poporul sau națiunea în copil*. „La urzeala pedagogiei generale, scoasă din orice manual, educatorul e dator să știe care este elementul local (etnic) ce ar trebui adăugat. Pedagogie frunzărită din cărți pot face mulți. O pedagogie națională n-o poate scrie și n-o poate aplica decât cel plin de ființa poporului său și încă cu condiția să fie el însuși o personalitate cu adevărat reprezentativă"*.

În ordinea aceasta de idei, pentru mai multă preciziune, e bine deci să observăm că sunt două feluri de civilizație:

a) O r g a n i c ă, de câte ori omul scoate din mediul său fizic toate armele de luptă pentru a-l domina, fără să atârne de puterea altora. În acest caz, grupa etnică ajunge la ceea ce se numește *autarkie*, adică mulțumirea cu ale sale în cercul închis al orizontului geografic sau etnic. Eskimoșii, de pildă, reprezintă în mediul polar suprema civilizație a zonei respective.

b) N e o r g a n i c ă, de câte ori, părăsind echilibrul cu mediul regional, omul împrumută elemente de civilizație străină pe care nu le poate mânui și nici poseda când trebuința cere. (Eskimoșii care mor de frig îmbrăcați în haine moderne, ori au speriat cirezile de reni sălbatici prin zgomotul armelor de foc și au rămas fără hrana regulată pe care le-o da săgeata, sunt într-o fază de civilizație neorganică, spre a nu zice de-a dreptul patologică.) O astfel de *pseudo-civilizație* poate duce la pieire o seminție și chiar un popor întreg[50].

Tot așa, sunt și două feluri de cultură:

a) O r g a n i c ă, atunci când un popor scoate din sfera tradiției etnice toate elementele progresului sufletesc. — Cât timp cultura eskimosului rămăsese organică, adică originală, ea reprezenta un echilibru care a atras admirația unor mari observatori ai naturii, ca Nansen și Amundsen. Mai ales latura morală era cu deosebire vrednică de simpatie. (Nansen îi găsește superiori europenilor.)

b) N e o r g a n i c ă, atunci când primește în chip brusc *idei* străine, care turbură vechiul echilibru, fără să-l poată înlocui cu altul nou. Așa s-a întâmplat, de exemplu, cu poporul nostru în secolul al XIX-lea, când atingerea pripită cu o sumă de idei noi a pus

* *S. MEHEDINȚI, Altă creștere: școala muncii*, ed. a IV-a, p. 261, ș.u.

anarhia conștiinței individuale în locul ordinei seculare a conștiinței etnice, înfiripată pe încetul din tot trecutul neamului[51]. – Unii pot suporta o astfel de criză numită *pseudo-cultură*, alții pier.

Dar nu numai în latura educației tineretului, ci și în latura politicii sociale s-au făcut și se fac cele mai penibile greșeli, tocmai din lipsa de cunoaștere a raportului dintre civilizație și cultură, precum și a esenței lor. Cu cât ignorează cineva mai mult deosebirile dintre cele două serii de fenomene, cu atâta inițiativele lui practice sunt mai primejdioase. Încercările de a civiliza și mai ales de a „culturaliza" un popor au dus la rezultate atât de false, iar uneori atât de dureroase[52], încât anume reformatori, fără să știe, au jucat rolul unor adevărați dușmani ai propriului lor neam.

C. DEOSEBIREA DE DURATĂ. Ca tot ce este material, produsele civilizației sunt supuse schimbărilor și chiar nimicirii. În antropogeografie avem un capitol special asupra ruinelor. Începând din India, Mesopotamia și Egipet până în Mexic, Peru, Yucatan și Insula Paștilor, găsim documente despre civilizații considerabile care au dispărut complet. N-au mai rămas decât puține fragmente de clădiri sau unelte, iar uneori numai grămezile de moloz, care dovedesc că acolo au trăit odinioară mari aglomerări de populație cu o înaltă adaptare la mediu. Cât despre așezările omenești mai mărunte, acelea au fost nenumărate, din paleolitic până azi, dar urmele abia se cunosc, așa că trebuie să le ghicim. De obicei ceea ce a rezistat mai mult, afară de uneltele de piatră, e un produs fragil al civilizației — ceramica. Hainele, locuințele, uneltele de lemn, de os și chiar cele de metale s-au mistuit pe încetul din cauza umidității și altor agenți de descompunere. Din contra, așchiile de silex și resturile de olărie au rezistat mai bine când au fost acoperite de o pătură de pământ scutită de infiltrația și circulația apelor. E vrednic de amintit că chiar construcții puternice de gresie, în timp de câteva secole sunt tocite pe încetul, așa că s-ar surpa dacă nu s-ar înlocui progresiv părțile măcinate. Asta în țările umede. În cele uscate, vântul poate roade pe încetul chiar clădiri gigantice.

Din contra, cultura și produsele culturale, sub forma scrisului și a tiparului care le multiplică la infinit și în timpurile din urmă printr-o sumă de mijloace de înregistrare și reproducere (gramofon etc.) au o durată incomensurabil mai mare, așa că devin aproape nemuritoare. Pe când urmele vieții materiale a grecilor și a romanilor au pierit aproape în întregime, cultura lor trăiește în mare parte, iar operele literare, științifice și artistice vor fi eterne. Ba uneori tocmai cultura a păstrat și amintirea civilizației. Dacă

n-am avea unele mozaicuri, reprezentând scena culesului, n-am ști cum călcau strugurii locuitorii Greciei și ai Italiei de acum 2000 de ani.

D. DEOSEBIREA DE EFECT SOCIAL. Mai ales e mare deosebire între civilizație și cultură în ce privește efectul lor asupra societăților omenești.

Ceea ce e caracteristic pentru toate grupele etnice puțin civilizate e marea lor indiferență pentru timp: nici pentru mâncare, nici pentru somn, ei n-au ceasuri hotărâte, ci se culcă de câte ori le e somn și mănâncă de câte ori le vine foamea*. Pentru primitiv, timpul aproape nu există. Un negru cere pentru o găină un preț în satul lui; iar dacă face cale de mai multe zile la bâlciul unde vin mulți cumpărători, el cere tot același preț. Din contra, civilizatul, pentru care „timpul e bani", ajunge robul ceasornicului, până în cele mai mici fărâme de timp. Taylorismul pune la socoteală nu numai minutele, dar și secundele. Lucrătorul devine atât de angrenat în ritmul mașinilor, încât e aproape strivit de energia puterilor pe care le-a dezlănțuit și nu e alt chip să se apere decât pândind ritmul mișcărilor lor clipă cu clipă. Numai cu prețul acestei robii în fața timpului s-a putut ajunge la fabricarea în masă. Iar partea cea mai curioasă e că civilizația e tot așa de absorbantă pentru om și în ce privește activitatea de consumator al produselor sale. Un orășan care duce o viață împinsă până la rafinare este extrem de ocupat, începând cu tehnica igienei lui personale (băi, gimnastică, manichiură etc.), cu îmbrăcămintea, mâncarea etc., etc.

Efectul cel mai grav al unei civilizații absorbante e însă altul: ea duce la sterilitate și deci la moarte[53]. Este o axiomă care nu mai are nevoie să fie dovedită: centrele urbane sunt un fel de Moloch care consumă cu o accelerare vădită viața maselor pornite spre civilizare intensivă. Mediul de beton și de asfalt ucide. O dovadă pipăită e scăderea nașterilor, care începe din oraș în orice țară și trebuie să fie compensată prin emigrația internă a ruralilor spre centrele urbane. Cum suge fitilul unei lămpi petrolul sau oleiul, așa absoarbe orașul. Trecerea populației de la sat spre oraș însemnează deci apropierea nației respective de cimitir[54]. Cum viața urbană duce la istovire, se vede în Statele Unite, care, îndată ce au devenit polul tehnicei, încep să devină și polul sterilității. „Relațiile social-biologice au devenit prea nenaturale, așa că rege-

* *R. AMUNDSEN, Die Nord-West Passage*, Berlin, 1908, p. 245. *FR. NANSEN, Das Eskimoleben*, Berlin, p. 74.

nerarea omenească începe a lipsi... Fără imigrare poporul american azi nu mai poate trăi"*.

E caracteristic că regiunile de intensă civilizație sunt peste tot cele mai sterile. În Franța departamentele cele mai bogate au cei mai puțini copii**. Fiindcă sporul populației nu atârnă de legea lui Malthus. Nu este corect că populația crește în progresie geometrică, iar mijloacele de hrană în progresie aritmetică. Din contra, avuția sporește mai repede decât populația***. Dar e ceva care sporește în adevăr vertiginos, e apetitul social. De multă vreme era cunoscut fenomenul pe care Dumont îl numește „capilaritate socială"[55], adică tendința celor din straturile inferioare de a ocupa trepte tot mai înalte în standardul vieții. În timpurile din urmă, înlesnirea de circulație și alte ademeniri ale tehnicii moderne, care atâță dorința de lux, a întețit într-un chip nepilduit îngrămădirea ruralilor spre orașe, iar rezultatul a fost sacrificarea copiilor, pentru a înlesni o viață cât mai rafinată celor maturi. Astfel elanul vital e în scădere peste tot unde mașinismul și în genere civilizația sporește. După o lungă carieră în munca cu uneltele, care fusese norocul speciei, omul supra-civilizat cade victimă pe de o parte a mașinismului, care strivește pe lucrător transformându-l în automat, pe de altă parte a rafinării, care stinge energia consumatorului lacom. Prschewalski povestește undeva în descrierea călătoriei sale din Tibet, că a întâlnit o varietate de oaie sălbatică (argali), ale cărei coarne sunt atât de mari și grele, încât împiedică pe bietul animal de a se mai hrăni. Ceea ce a fost odinioară unealta vieții, a devenit cu vremea podoabă, iar prin exagerare devine un impediment care duce la stingerea speciei. Imaginea cu ierbivorul din Tibet este destul de potrivită ca să exprime devierea produsă de civilizație în ritmul vieții omenești****.

Din contra, chiar împinsă până la limita cea mai înaltă în toate direcțiile (intelectuală, etică și artistică), cultura înseamnează o culminare a elanului vital. Plăcerea de a produce bunuri culturale: știință, opere de artă, organisme sociale cu summum de justiție

* *W.F. WINKLER, National- und Sozialbiologie,* Leipzig, 1928, pp. 115, 76, 105. *S. MEHEDINȚI, Școala română și capitalul biologic al poporului român,* Cluj, 1927, p. 9 ș.u.

** *G. RAGEOT, La natalité, ses lois économiques et psychologiques*, Paris, 1918, p. 17.

*** *HERMANN MUCKERMANN, Kind und Volk,* Freiberg, 1924, p. 4 ș.u. *MAX LAMBERT, Où va l'Angleterre,* Paris, 1929, p. 111. *F. AUBURTIN, La natalité*, Paris, 1921, pp. 51, 52.

**** *S. PASSARGE, Grundzüge der gesetzmässigen Charakterentwickelung der Völker*, Berlin, 1925, p. 121 ș.a.

etc., naște în același timp și dorința de a perpetua acele bunuri, lăsându-le ca moștenire la o neîntreruptă serie de urmași. În ipostasul acesta de creatoare a culturii, ființa omenească se dilată până la dimensiunile eternității. Prin cultură, omul se simte, ca și Prometeu, alături de zei.

În rezumat: față de toate caracterele înșirate aci spre a lămuri raportul dintre civilizație și cultură, credem deplin justificată afirmarea de mai sus că cele două noțiuni exprimă fenomene din două planuri deosebite ale existenței. Și dacă e adevărat că „știința e o limbă bine făcută"[56], e numaidecât necesar să ținem totdeauna în evidență deosebirea dintre cei doi termeni, iar precisa lor întrebuințare va însemna un real progres pentru claritatea cugetării oamenilor de știință.

În sfârșit, după ce am arătat și însemnătatea practică a determinării celor două coordonate etnografice (îndeosebi pentru educația tineretului), socotim că e bine venită o ultimă completare:

Civilizația este nu numai suma descoperirilor tehnice, prin care omul se adaptează mediului fizic, dar și totalitatea *înclinărilor organice*[57] moștenite de la generațiile trecute. Alături de arsenalul extern, trebuie să ținem seamă în latura materială și de dispozițiile interne, acumulate în vederea mânuirii acestui arsenal.

De asemenea, cultura cuprinde nu numai suma creațiunilor sufletești, prin care omul se pune în armonie cu mediul social și supra-social (concepția sa despre universul moral), dar și suma *înclinărilor subconștiente*[58], care pot trece oricând pragul conștiinței spre a deveni ocazii de activitate*.

Dar aci ajunși, pentru a lămuri cât mai complet raportul dintre civilizație și cultură, trebuie să amintim și cuvintele puse ca

* Față de această completare a înțelesului celor două noțiuni, care nu putea veni în lucrarea de față decât progresiv, după înșirarea faptelor care o motivează, revine iarăși întrebarea: în ce măsură cuvintele actuale *civilizație* și *cultură* exprimă ori nu destul de potrivit noțiunile respective?

Ținând seama de mărturisirea filologilor că „nici o limbă nu ascultă de rațiune" (Dauzat), adică evoluează împreună cu prefacerile psihologice ale poporului respectiv, ne dăm bine seama că numai uzul va putea în cele din urmă să hotărască. Iar uzul, pentru cine este atent la întrebuințarea cuvintelor, începe să se deseneze destul de clar. Un cunoscător al limbii române va înțelege fără nevoie de dovezi, că se poate vorbi de cultura lui Eminescu, iar nu de cultura cartofilor, ci numai de cultivarea lor. Cultivarea este acțiunea suferită de plantă din partea plugarului, pe când cultura unui om presupune tocmai participarea liberă a celui ce se cultivă el pe el, spre a deveni cult[60]. E drept că un trunchi crescut strâmb numai cu greu se poate îndrepta, iar spre maturitate lucrul e cu neputință. Limba, din fericire, este mai mlădioasă. Iar pentru limbile care își fixează acum înțelesul științific al termenilor, e de un real interes să ținem în evidență unele deo-

motto în fruntea acestei lucrări: „În faza inconștientă și semiconștientă a evoluției, popoarele se înalță îndeosebi prin sporul culturii și scad, apoi cad, prin excesul civilizației"[59].

Din aceste cuvinte s-ar putea trage concluzia că între cele două aspecte ale vieții sunt nu numai deosebiri, ci chiar o contrarietate care poate ajunge până la antiteză. Punctul acesta merită o lămurire specială.

Pentru aceasta, etnograful simte nevoia să privească global atât civilizația cât și cultura, urmărind empiric cele două coordonate până la intersecția lor.

Unde a fost punctul de plecare? În munca cu uneltele. Din capul locului, omul a făcut un pas alături de mersul evoluției celorlalte specii. Cu acest pas, el a intrat într-o sferă *artificială*, care l-a dus la cele mai mari succese, dar și la cele mai mari aberații. Culmea acestor aberații a fost diformarea propriului său corp. Pe când toate celelalte vietăți sunt mulțumite cu făptura pe care le-a dat-o nașterea, singur omul a protestat contra planului natural și,

sebiri de sens nu numai pentru claritatea exprimării și cugetării, dar și pentru perfecționarea metodei cercetărilor. Un arheolog sau un preistoric care va pune în rubrici bine fixate materialul de civilizație, deosebindu-l de cel cultural, își va ușura, atât într-o direcție cât și în cealaltă, paralelizările de care atârnă dezlegarea multor probleme. Când *țestul* s-a pus la rubrica civilizației, iar *oala* cu câteva linii de ornament va fi așezată în grupa manifestărilor artistice, împărțirea aceasta e ca despărțirea a două fire de legătură ce pornesc în direcții deosebite, înlesnind compararea cu faptele sau ideile descoperite de alții.

Cât privește fixarea înțelesului mai precis pe care l-am determinat mai sus, socotim că uzul îl va impune de la sine. Sub ochii noștri am văzut cuvinte evoluând până la dobândirea unui înțeles exact contrar celui pe care îl avea acum câteva zeci de ani. În epoca lui Eminescu, care e nu numai cel mai mare poet, dar și cel mai mare prozator al neamului românesc, cuvântul *ideolog* însemna o adevărată batjocură pentru orice om cu destul respect pentru științele exacte și de filozofia întemeiată pe progresele secolului al XIX-lea. *Ideologia* avea un înțeles tot așa de peiorativ ca și utopia: ea însemna desfrâul cugetării, posibil numai la cei străini de respectul adevărului științific.

Sub influența modei democratice, care a ridicat în pripă la conducere mulți oameni străini de cultură, *ideile* au început a fi „cotate" ca valori indispensabile. A crea o zestre de idei în jurul unei chestii, — fie rumegate, fie nerumegate — era o condiție de succes social, ca și o carte electorală, și astfel cuvântul „ideologie" a început nu numai să circule, dar să aibă aceeași căutare ca și votul universal și alte înnoiri pripite. Pentru a ilustra toată depărtarea de la sensul pe care i-l da Eminescu față de sensul actual, notăm ca document filologic următoarele rânduri, citite în momentul când paginile acestea sunt date la tipar: „Nu știu cuvânt mai *răsunător*, mai *răspândit*, în ceasul de față ca ideologia. O teroare sacră înfioară inimile tinere și sufletele cavalerești când pronunță acest cuvânt" (*Cuvântul*, în 14.XI.1929). Adică ceea ce era ieri rușinos, s-a transformat azi pentru unii în teroare *sacră*!... Dar abia uzul va hotărî asupra acestor șovăiri păgubitoare pentru dicționarul unei limbi și pentru progresul cugetării.

îndată ce a născocit unelte, a început a se artificializa pe sine însuși. Cea care a suferit mai mult a fost chiar pielea lui. După ce a uns-o cu noroi și alte materii ca s-o apere de muște, de frig, de razele soarelui, ori de alte neajunsuri, tot cu gând de apărare (probabil în contra insectelor), a început a o curăți cu ajutorul scoicilor, a cojilor și, de la o vreme, servindu-se de un pieptene de lemn*. De la dungile lăsate de dinții pieptenului; de la semnnele făcute înadins pe copiii furați (și crestați cum crestează ciobanii urechea oilor), precum și de la rănile făcute înadins ca pregătire pentru vânat, a ieșit pe încetul obiceiul atât de răspândit al tatuajului. Descrierea lui umple întregi opere de etnografie. Ceea ce nu bănuiește însă nici pe departe omul modern, unde tatuajul a rămas doar ca un slab obicei la marinari, este suma de pregătiri și lungul șir de suferințe pe care îl cere *scrierea* aceasta, care se întinde uneori aproape pe toată pielea**. De la piele slutirea a trecut la dinți. Obiceiul de a scoate dinți sănătoși și de a-i pili, dându-le alte forme, e alt izvor de suferință și de primejduire a sănătății. Exercițiile cu modelarea părului, începând cu smulgerea, raderea sau frezarea și pieptănarea lui sunt și ele uneori destul de neplăcute. — Sunt negri care fac din părul lor încâlcit un adevărat mijloc de tortură: îl ung cu un amestec de grăsime, balegă și ocră, transformându-l într-o masă tare în care ei sculptează fel de fel de figuri. Și pentru ca această grozavă frizură să dureze mai mult timp (câteva săptămâni), dorm bieții oameni cu capul pe o perină de lemn (scândura capului), neputându-se odihni decât pe spate, fără să se întoarcă pe coaste.

Dar turtirea artificială a craniului, legat de mic în anume calapod! Dar slutirea urechilor, ca să atârne de ele nu numai cercei, ci și dopuri de lemn de dimensiuni grozave, cum e cazul la botocuzi! Dar găurirea nasului și a buzelor, ca să poarte inele late de fildeș etc.! Dar piciorul bont al chinezoaicelor, care nici nu mai pot merge ca oamenii! Dar corsetul european! Dar castrarea și postirile voite! Putem afirma că nu e nici o vietate care să fi arătat față de corpul ei mai multă dușmănie, ca omul.

Dacă pornim de la aberațiile primitivilor și sfârșim cu aberațiile civilizaților: beție de opium, cocaină, spirtoase etc., și sterilitatea voită care duce la ruină masa etnică a națiunilor rafinate, e sigur că civilizația poate fi privită ca o sabie cu două tăișuri. De fiecare progres tehnic s-a legat de obicei nu numai înlesnirea, dar

* *K. VON STEINEN, Op. cit.*, p. 181 ș.u.

** *H. SCHURTZ, Urgeschichte der Kultur*, Leipzig, 1900, pp. 388, 391, 396, ș.a.; *L. FROBENIUS, Aus den Flegeljahren der Menschheit*, 1901, p. 8 ș.a.

și primejduirea vieții. Perfecționarea armei a adus vânat mai abundent, dar de la o vreme a adus pieirea ori risipirea vânatului, cum s-a întâmplat de curând în tundra Canadei, unde armele de foc au speriat renii și au îngreuiat viața eskimoșilor.

A urmări perfecționarea armelor numai în epoca antică, înseamnă a lega de tehnică o sumă de consecințe sociale de cea mai mare însemnătate. Războiul mai intens a adus robi, robii au modificat condițiunile muncii, munca a schimbat forma legislației etc.

Întrebarea e: duce în adevăr civilizația la cimitirul pe care îl anunță sterilitatea voită, decadența fiziologică a uvrierilor din uzine și mine, ori alte semne de morbiditate modernă?

La întrebarea aceasta un naturalist ar avea destule temeiuri să răspundă și afirmativ. E destul să observăm că și cu alte specii natura a ajuns la impas, ca și cu ierbivorul citat de Prschewalski, împiedicat la păscut de propriile lui coarne. Viața termitelor și albinelor e cu deosebire instructivă. Unele grupe de indivizi sunt aproape sacrificate, adică reduse la rolul de simplă unealtă în vederea republicei. La albine, care trăiesc în matriarhat, bărbații sunt osândiți în masă. Ieșiți din ouă la fel cu cele care nasc albine lucrătoare (dar nefecundate), bărbații sunt niște milogi. Deși mai mari de corp, ei n-au nici o armă și nici o energie. Numele de *trântor* arată nulitatea lor socială. După roire (zborul nuptial) ei sunt mutilați, iar cei care scapă cu aripile ori picioarele nerupte și vin spre urdiniș sunt aruncați afară și lăsați să moară de foame, de frig, ori să fie mâncați de dușmani. La termite e o specializare și mai înaintată. Pe lângă lucrătoare sunt și lucrători. Dar organele sexuale sunt atrofiate (aproape nu se mai cunosc) deoarece n-au nici o însemnătate pentru republică. Trăind apoi la întuneric, n-au nici ochi, nici aripi, nici arme. Au ajuns simple unelte de muncă; îndeosebi au rolul de a înghiți celuloza lemnelor, a o digera și a hrăni pe ceilalți locuitori ai moșoroiului, care nu-s capabili nici să mănânce singuri. Unii sunt războinici, cu niște cângi (mandibule) enorme înaintea gurii; alții (regina și termitele cu aripi), fiindcă n-au în intestinele lor protozoarele care fac posibilă digerarea celulozei, trebuie îndopați. Lucrătorii și lucrătoarele au ajuns așadar să reprezinte stomacul comun al republicii, după cum regele și regina reprezintă organele sexuale, iar războinicii — armele de atac și apărare. Toată termitiera este așadar o asociație (mai degrabă un singur organism) în care individul e sacrificat scopului colectiv.

Se naște deci întrebarea: nu cumva și progresul civilizației omenești, bazate pe unelte din ce în ce mai speciale care cer și lucrători specializați, duce în aceeași direcție? Ori poate și mai rău: la stingerea speciei prin sterilitate și decadență fiziologică?

Este sigur că și până azi, începând cu sclavia răspândită și între primitivi, și până la „poporul abisului" din Londra contemporană, civilizația s-a arătat în multe priviri foarte primejdioasă* pentru om. (Nansen și Amundsen nu urează eskimoșilor nici o fericire mai mare decât să fie scutiți de contactul cu civilizația europeană.)

Dar nu e mai puțin adevărat că și în latura culturii, după cum am arătat mai sus, omul a intrat într-o sferă artificială, plină de primejdii tot atât de mari ca și cele aduse de progresul armelor și în genere al tehnicei materiale. Dar de aci nu rezultă că situația aceasta de dezechilibru este eternă. Spre deosebire de animale, unde specializarea e un fapt organic și poate duce în impas nimicind specia teratologică, omul are și puterea de a reacționa *conștient*, îndată ce și-a dat seama de *direcția* mișcării în care se află cuprins. După ce individul omenesc (sclavul, eunucul, paria etc.) a fost jertfit societății, omul caută azi să considere organismul social nu ca un scop, ci ca un mijloc pentru perfecționarea individului, în armonie cu scopul social și cu dezvoltarea *personalității* umane în toate direcțiile utile ei și societății. Prin urmare, după ce masele umane au evoluat mii și mii de ani inconștient, apoi sub influența uneltei care perfecționa munca și a graiului care capitaliza rezultatele experienței sufletești, au luat acum cunoștință din ce în ce mai mult de ceea ce este cu adevărat util și ceea ce este primejdios. După ce științele exacte l-au făcut stăpân al puterilor naturii și l-au adus la dibuirea legilor mișcării sociale, omul are putința să evite erorile trecutului și să realizeze din ce în ce mai mult armonia între civilizație și cultură.

Antinomia este așadar numai aparentă. Se apropie vremea când vom putea zice că popoarele se înalță și prin civilizație și prin cultură, evitând în amândouă direcțiile orice manifestare patologică. Puterile psihice ale culturii au ajuns să domine azi și să coordoneze puterile tehnicei în așa fel ca individul să nu mai fie victimă. În loc de formula empirică și neștiințifică a lui Rousseau (care nu cunoștea mai deloc viața primitivilor): *îndărăt, spre natură*, adică spre sălbăticie, etnografia, etnologia și sociologia pun înainte un nou îndreptar: *înainte*, spre dezvoltarea cât mai armonioasă a individului și a societății, atât prin civilizație, cât și prin cultură. — E foarte semnificativ că fordismul nu e numai o formulă nouă de civilizație, dar și o formulă nouă de cultură. Pe când sistemele de morală ieșeau până acuma din prisosul sufletului

* *Dr. AD. CUREAU, Les sociétés primitives de l'Afrique Équatoriale*, Paris, 1912, p. 78 ș.u.

unor personalități închinate meditărilor abstracte, sub ochii noștri vedem pentru întâia oară un reformator întemeindu-și morala sa pe adânca cunoaștere a tehnicei materiale. Cu Ford și James, în țara pragmatismului, începe un nou capitol în evoluția societății moderne[61].

Așadar, din concepția expusă mai sus și rezemată pe documente etnografice, rezultă nu numai consecințe de ordin teoretic, ci și câteva de ordin practic.

Mai întâi, ni se pare că se poate încheia definitiv vechea dispută al cărei izvor principal a fost J.-J. Rousseau. După teoria generosului ideolog, „omul ieșise bun din mâinile Creatorului", dar viața socială l-a pervertit ulterior. Prin urmare, din capul locului, civilizația și cultura sunt stări patologice. „L'état de réflexion est un état contre nature, et l'homme qui médite est un animal dépravé."[62] În clipa când a pus mâna pe cea dintâi unealtă și a început *a reflecta*, omul a ieșit din natură și a intrat pe o cale nefirească („contre nature"). În clipa când a început *a gândi*, a început depravarea („animal dépravé"). Formula: *îndărăt, spre natură*, ar însemna deci întoarcerea la faza anterioară muncii cu uneltele și la somnolența instinctului, care dispensează de cugetare. Antiteza dintre natură de o parte, și omul civilizat ori cult, de altă parte, ar fi adică un *hiatus* iremediabil, dacă nu suprimăm civilizația și cultura, întorcându-ne în sânul animalității, sau în „starea naturală", opusă stării artificiale a omenirii de azi.

Din cele înșirate până aci, se vede însă lămurit că ceea ce Rousseau înțelege prin starea primitivă este o pură iluzie. Aurora umanității nu mai este accesibilă cercetării noastre, deoarece oamenii pe care Rousseau îi socotea „primitivi", adică cei rămași până azi în stare de sălbăticie, sunt în realitate foarte departe de hotarul dintre om și animalitate. Între cei mai civilizați americani și eskimoși, distanța e minimală față de enorma distanță dintre eskimoși și vechiul antropoid omenesc. Cu privire la starea primitivă nu putem face decât ipoteze, iar a pune starea aceasta ca ideal pentru viața omenească înseamnă să îndrumăm omenirea spre o situație imaginară. Disputa cu Rousseau a rămas azi dincolo de preocupările științei exacte. Deși e trecut printre filosofi, metoda sa e de o calitate inferioară, iar „vocabularul său filosofic e atât de neprecis și șovăitor, încât adeseori e greu să știi ce a vrut la urma urmei, să spună"*. Ca igienă cerebrală și ca economie de timp părerile lui Rousseau pot rămâne alături de atenția etnografilor, după cum ipotezele despre originea planetei ale lui Buffon și

* *PAUL SOUDAY, La société des grands esprits*, Paris, 1929, p. 213.

altor autori mai vechi (cu reputație mai mult literară), au rămas azi definitiv afară din cadrul preocupărilor geografiei exacte.

Totuși, ca un rest al ideologiei confuze a polemistului din Geneva, stăruie încă eroarea înrudită că civilizația și cultura ar fi stări succesive, legate de anume evoluție cu anume caractere patologice (Spengler). Cele înșirate mai sus arată însă că civilizația și cultura nu sunt stări succesive, ci simultane, adică sunt două planuri deosebite ale vieții omenești, — amândouă *artificiale* (întrucât se leagă de munca cu uneltele și de toate urmările sale) și amândouă *suprapuse* atât naturii anorganice, cât și celei pur biologice (plante și animale). Așadar, ajungând la civilizație și cultură, omul a căpătat în organismul planetar caracterul unui epifenomen, adică poate fi considerat nu numai ca o specie nouă, dar aproape ca un nou Cosmos. Expresia *noosferă*, care începe să circule între psihologi și sociologi, ca o analogie cu sferele geografice (atmo- hidro- lito- și biosferă), exprimă în chip vădit valoarea acestui epifenomen, supraordinat celorlalte fenomene telurice.

În al doilea rând, concepția mai sus expusă permite și o lămurire destul de naturală a ideii de *valoare* pe care o implică în chip firesc noțiunile de civilizație și de cultură. Cine e cult? Și cine e civilizat? La întrebările acestea suntem siliți să dăm răspunsuri mai circumstanțiate decât cum e uzul comun al vorbirii. În *gen.* trebuie să deosebim *specii* și chiar *varietăți*. De exemplu, cutare e un mare erudit, adică e situat pe o treaptă de cinste între oamenii de știință. Dar, din punct de vedere etic e nul, ori chiar de-a dreptul mișel. Putem numi *cult* un astfel de specimen disparat? Sau să luăm cazul unui mare savant care ar fi în latura estetică a vieții un adevărat troglodit. Se poate da atributul de cult unei astfel de personalități deficitare? Ori să presupunem un specialist de mare preț în ramura lui de cercetări, dar care în latura fizică a traiului e lipsit de orice măsură, ofensând igiena prin ingurgitare animalică de hrană sau băutură și prin totala lipsă de curățenie etc. Este evident că unor astfel de exemplare nu le putem acorda titlul de cult, iar uneori nici pe cel de civilizat. De asemenea, nici un etnograf, istoric și sociolog cu destul simț critic nu va comite vulgara eroare de a judeca gradul de civilizație ori de cultură a unui popor după numărul alfabeților, — un criteriu cu totul superficial[63]. Din contra, pentru cine analizează atent faptele, este evident că atât în latura civilizației, cât și în latura culturii, un popor, ca și un individ, realizează numai armonizări parțiale. Grupările etnice sunt în continuă devenire (*in fieri*) și prin urmare nicăieri și la nimeni nu poate fi vorba de o echilibrare definitivă, ci de un *maxi-*

mum, de care ne putem apropia pe o singură cale: prin artă, religie și ad-miterea unei lumi transcendentale, lucruri ce ies din linia timpului și realizează ceea ce numim valori eterne. Civilizația samănă deci cu operațiile aritmetice care nu se rezolvă niciodată *fără rest*. De aceea, nu poate fi vorba de civilizație deplină niciodată și nicăieri. Latura științifică a culturii e de asemenea condamnată la imperfecțiune: la tot pasul întâlnim *resturi*, pe care inteligența omenească nu le poate domina și armoniza[64]. Singură arta și conceptul foarte fin al religiei (al cărei substrat e socoteala cu eternitatea[65]) ne permit să realizăm în sufletul nostru *unitatea* și echilibrul, adică o cultură deplină. Și în privința aceasta, Nietzsche avea dreptate să pună atâta preț pe „unitatea de stil artistic în toate manifestările vitale ale unui popor", sau ale unui individ, adăugăm noi. Căci numai în direcția aceasta e posibil să realizăm cea mai înaltă potență a vieții. Numai prin artă, ca suprema eflorescență a simțirii, și prin concepția religioasă, ca suprema limită a speculației, poate deveni cineva cult. Iar cât timp se oprește pe treapta culturii științifice unde toate rezultatele circulă cu valori relative, ușor de împrumutat de la un popor la altul (după cum în latura civilizației uneltele circulă ușor de la o țară la alta), poporul, ca și individul, e numai pe calea către cultură.

În rezumat: cult nu poate fi nimeni fără armonie, iar la armonie deplină nu putem ajunge în domeniul totdeauna relativ al cercetării științifice ori filosofice, ci numai în atmosfera supra-temporală a artei și a cugetării religioase, singurele care ating planurile eternității. Glugile ciobanilor din Carpați au putrezit și vor putrezi necontenit, ca orice este document de civilizație; stânele se vor surpa; știința empirică despre vaccinarea oilor se va perfecționa neîntrerupt în șirul secolelor, dar latura artistică a culturii păstorilor (*Miorița*) va rămâne etern aceeași. De unde urmează că poporul căruia îi atribui o cultură trebuie să fie în realitate ceva viu și coordonat în direcția vieții sale proprii, deoarece nu putem vorbi de o cultură universală, aceeași pentru toată omenirea, cum visau ideologii veacului al XVIII-lea, cu raționalismul lor sarbăd[66] și străin de realitățile etnografice, ci e vorba de atâtea culturi câte medii etnice sunt. În acest sens, am putea zice că *adevărata cultură este o totalitate individualizată până la limita ei de superlativă armonie și originalitate*.

În sfârșit, din faptele puse înainte mai sus, rezultă și o a treia concluzie: Atât civilizația, cât și cultura sunt în felul lor ca un țesut organic, adică nu pot primi nici un element străin decât pe cale de asimilare. Din contra, orice amestec eterogen, poate provoca crize dureroase, care pot avea drept urmare chiar pieirea individului sau a poporului respectiv. În cazurile acestea, avem ceea ce se numește pseudo-civilizație și pseudo-cultură, adică niște stări patologice cărora nu le putem afla altă vindecare decât eliminarea elementelor neasimilabile pe de o parte, pe de altă parte o vie activitate de creație originală, singura care dă individului sau națiunii sentimentul de reală putere și armonie, precum și convingerea unei misiuni proprii*.

Cine are sentimentul temeinic că lumea ar fi în pagubă dacă n-ar exista poporul pe care și el îl reprezintă (cât de smerită i-ar fi activitatea), acela a găsit centrul de gravitate al existenței și nu mai poate rătăci ca un aerolit în sfera vieții altora. Unul ca acela a trecut prin panmixia ideilor și a sentimentelor la armonizarea lor; cu alte cuvinte e cult. De la cacografia scrisului fără unitate; de la cacofonia sunetelor nemuzicale și de la schimonoseala formelor plastice după un tipic de împrumut, a trecut la armonia proprie, care împacă deplin sufletul.

* Pentru cine s-a deprins cu o concepție pozitivă despre viață, cazurile de pseudo-civilizație și pseudo-cultură datorite introducerii unor unelte improprii (schimbarea costumului etc.), sau adoptării unor idei nerumegate și a unor forme sociale nepotrivite (legi, instituții etc.), capătă o mare însemnătate. Nu numai viața materială, dar și cea morală a unui popor poate fi grav atinsă pe calea influențelor externe... și chiar printr-un împrumut inconștient. Vezi *J. LOEB, La conception mécanique de la vie*, Paris, 1912, pp. 82, 83.

V. ÎNDRUMĂRI METODICE PENTRU DESCRIEREA UNUI POPOR

Isprăvind cu determinarea celor două coordonate etnografice, ni se impun în chip de concluzie următoarele constatări:

A. RAPORTAREA INTEGRALĂ LA CELE DOUĂ COORDONATE. Când e vorba să descriem viața unui popor sau a unei semințiii, nu numai profanii, dar și unii oameni de știință suferă de o iluzie. Ei întrebuințează expresiile civilizat și cult ca niște calificative onorifice. Numai grupările omenești ajunse pe o treaptă mai înaltă a tehnicei materiale li se par civilizate; și numai societățile ori clasele sociale ajunse la o mare producție științifică, literară ori artistică li se par vrednice de a fi admise în sfera culturii.

Pentru etnograf și etnolog perspectiva este cu totul alta. Toate grupările omenești — chiar cele mai primitive — sunt în posesia unui fond oarecare de civilizație și de cultură. Despre pygmeii africani se crede de obicei că sunt un fel de caricatură omenească, niște oameni-maimuțe, care duc o viață cu totul animalică. Adevărul e că, în unele priviri, acești copii ai pădurilor virgine au atins un grad de civilizație în adevăr remarcabilă. Arcul lor este cel mai perfecționat din toată Africa, iar săgeata e de o finețe de construcție în adevăr vrednică de admirat. Direcția săgeții este asigurată nu radial sau tangențial, ci printr-o despicătură diametrală. Și fiindcă anexa aceasta nu e o pană de pasăre, ci o bucată de frunză (ceea ce dovedește adâncul arhaism al acestei arme), „fixarea aceasta diametrală, în raport cu subțirimea mânerului este *singura* soluție posibilă"*. Iar alături de arcul pygmeilor, săgeata cea mai perfecționată este a boșimanilor, deși sunt considerați ca cei mai de pe urmă dintre oameni. Acești „copii nenorociți ai clipei de față" care „mănâncă orișice și beau orișice" — atât sunt de lipsiți —; care n-au nici un adăpost, ci poposesc unde se întâmplă, sub cea dintâi tufă, întocmai ca orișice sălbăticiune; care n-au nici o provizie pentru ziua de mâine, ci trăiesc în adevăr „de la mână până la gură", au totuși o săgeată înveninată, prin veninul adunat cu mare primejdie din gura șerpilor. Apoi săgeata aceasta, departe de a fi uniformă, e construită în mai multe feluri și cu mare ingeniozitate, după mărimea și soiul vânatului. Etnograful care a scris

* *K. WEULE, Die Urgesellschaft und ihre Lebensfürsorge*, Leipzig, 1912, p. 27.

o monografie despre săgețile africane, mărturisește că săgeata boșimană este „cea mai înaltă formă din punct de vedere tehnic"*.

Faptele acestea, care ar putea să fie sprijinite cu multe altele tot atât de demonstrative, dovedesc orișicui că *nu există grupare omenească lipsită de un grad oarecare de civilizație*. Considerând evoluția întregii omeniri, nici cea mai umilită hoardă a sălbaticilor actuali nu mai poate fi așezată pe coordonata tehnică aproape de zero. Din contra, toate societățile omenești, până la cele mai rudimentare, ca zestre și organizare, toate dovedesc o civilizație care le ridică deasupra animalității la o depărtare de mai multe trepte, adică de milioane de ani. Iar cei care se minunează de marea civilizație americană din momentul de față, să nu uite că au în față niște valori foarte relative. Eskimosul din Groenlanda, cu îmbrăcămintea sa ideal de adecvată zăpezilor, cu *iglul* și *kaiacul* său, reprezintă cea mai înaltă treaptă de civilizație polară, deși această civilizație se razemă pe unelte de același material ca și al paleoliticilor. Ca adaptare ingenioasă la mediu, și deci ca progresiune în seria umană, eskimoșii întrec nu numai pe unii rurali din America și Europa, dar și pe unii orășeni din mari centre urbane, cum e Londra. După mărturia unui călător de mare experiență practică, Inuit din Alaska trăiesc cu mult mai bine și stau cu mult mai sus decât East-London**. Inuit reprezintă așadar în nordul continentului american un fel de *optimum* al civilizației, după cum în regiunea temperată a marei industrii acel optimum e reprezentat de oameni de categoria lui Ford și a fordismului.

De asemenea, *nu există grupare omenească lipsită de cultură*. Chiar pe treptele cele mai de jos ale omenirii actuale, sufletul omenesc este ca o grădină cu multe răsaduri, unele abia răsărite, altele crescute, iar altele chiar înflorite. Călătorii care descriu pe așa-numiții primitivi (ar trebui să zicem totdeauna *sălbatici*[67], căci „primitivii" nu mai există de mult), obișnuiesc să afirme că au în față cele mai de jos exemplare ale speciei umane. Pentru Gustav Fritsch, mai jos decât toți stau boșimanii. Un naturalist atât de imparțial și atent cum a fost Darwin, după ce s-a oprit câtva timp la strâmtoratii fuegieni, îi considera pe aceștia ca ultima treaptă, vecină cu animalitatea. Alții consideră pe australieni ca cei mai dezmoșteniți dintre locuitorii planetei; în fine, alții pun pe Wedda sub picioarele tuturor. Oricare ar fi însă clasificarea cea mai aproape de adevăr, un lucru e sigur: chiar la cei mai primitivi

* *K. WEULE, Op. cit.*, p. 29 și *Der afrikanische Pfeil*, Leipzig, 1899.

** Vezi ancheta scriitorului american Jack London asupra vieții săracilor din Londra. *Le peuple de l'abîme*, cu tot titlul său literar, cuprinde în realitate o cercetare demografică și socială dintre cele mai sugestive.

dintre sălbatici găsim nu numai câteva scântei, dar manifestări de cultură pe care cel neprevenit nici n-o bănuiește la prima vedere. Observatorii atenți ne-au adus acum mărturii de cel mai mare preț asupra sufletului sălbaticilor. Nansen a relevat cultura morală a eskimoșilor în termeni care nu mai pot fi uitați: Ce poate fi mai caracteristic decât înlocuirea duelului cu arme ucigașe, prin lupta publică sub forma unei întreceri satirice între cei doi adversari*? Arma spiritului, considerată ca criteriu de superioritate în mijlocul triburilor îmbrăcate cu piei! Și e vrednic de relevat că zestrea culturală a eskimoșilor ne pare și mai abundentă și de o calitate mult mai aleasă când trecem de la descrierea lui Nansen sau Amundsen la opera unui etnograf, care, cunoscând de mic limba și felul de viață al eskimoșilor, ne-a deschis perspective foarte interesante asupra bogăției lor sufletești**. Tot așa polinezienii au câștigat în fața noastră alt aspect decât acela pe care ni-l descriseseră călătorii din epoca lui Lapérouse, Cook, Forster etc. Un contemporan care a trăit între ei și le-a deprins limba, ni-i prezintă pe un plan de intelectualitate apropiat în unele priviri de al contemporanilor lui Homer***. Așadar, arborele culturii omenești este atât de bogat în ramuri și în fructe, încât cei care cred că europeanul este coroana creațiunii rămân uimiți îndată ce privesc mai de aproape fiecare ramură în parte[68].

Prin urmare, odată pentru totdeauna rămâne stabilit că, de orice grupare omenească ar fi vorba — fie chiar o hoardă minusculă — omul de știință trebuie să o raporteze nu numai la coordonata civilizației, ci și la a culturii. Iar atitudinea aceasta trebuie să o păstrăm și față de toate fazele omenirii. Întreaga viață a speciei noastre trebuie să căutăm a o măsura sub ambele aspecte. *Civilizația* și *cultura* nu sunt numai expresii laudative, ci categorii care îmbrățișează toată viața tuturor membrelor omenirii. (De aceea, un titlu ca *Die Kultur der Kulturlosen*[69] e un simplu joc de cuvinte.) De asemenea, felul cum concepe Spengler cele două aspecte, ca ceva succesiv, ni se pare neadmisibil. „Civilizațiile sunt stările cele mai extreme și mai artificiale de care e capabil un soi mai ales de oameni. Ele sunt un *sfârșit*; ...urmează vieții ca moartea, evoluției ca imobilitatea, satului și copilăriei sufletești (cum o arată arta dorică și gotică) ca îmbătrânirea sufletului și orașul de piatră ori împietritor. Civilizațiile sunt un sfârșit irevocabil, dar

* *FR. NANSEN, Das Eskimoleben*, Berlin (fără an), pp. 87 ș.u., 132 ș.u., 147.

** *K. RASMUSSEN, Op. cit.*, pp. 20, 26, 37, 54, 85, 95, 165, 206, 220, 310 ș.u.

*** *E. RECHE, Tangaloa. Ein Beitrag zur geistigen Kultur der Polynesier*, München, 1926, p. 77 ș.u.

ele au fost totdeauna atinse cu cea mai intimă necesitate". *„Pentru întâia oară*, afirmă autorul, aceste două cuvinte, care până acuma designau o neclară deosebire de *natură etică*, au fost concepute în *sens periodic*, ca expresii pentru o succesiune stringentă și necesară. *Civilizația este soarta inevitabilă a unei culturi"*. Pe scurt: cultura e viață, civilizația e moarte. Cât timp „se realizează ceva *sufletesc*, adică o idee e transpusă într-o figură istorică vie", atâta vreme se poate vorbi de viață și de cultură; îndată ce încetează aceasta, „în civilizațiile bătrâne, chiar cea mai demonstrativă aparență de idee este numai o mască pentru simple chestii de preponderență zoologică"*. Din cele înșirate aci se vede că cei doi termeni au la Spengler un înțeles neadmisibil, căci despică în chip artificial viața, ca și cum latura materială și cea sufletească n-ar fi simultane și inseparabile.

B. RAPORTAREA TREBUIE SĂ FIE ANALITICĂ. Fiindcă cele două noțiuni coordonate au un cuprins atât de complex, e necesar să-l exprimăm cu destulă amănunțime spre a fi înțeles. În figura schematică de la pagina 87 am indicat numai punctele esențiale, pentru a nu complica tabloul. Pentru civilizație, de exemplu, ni s-a părut suficient să urmărim numai trei categorii de fapte: *hrana, haina* (locuința) și *mijloacele de circulație*. Se înțelege de la sine că rubricile pot fi înmulțite. Cine vrea să descrie civilizația hranei, va trebui să urmărească atât soiurile de nutrire (vegetală sau animală), cât și uneltele care ajută la procurarea hranei: armele și sculele necesare păstorului și plugarului. Întrebarea e: trebuie oare să urmărim pentru fiecare popor (și chiar pentru o seminție) toate rubricile până la cele mai mărunte?

Știința are nevoie de sistematizare, fiind ea însăși un sistem de cunoștințe. Dar repetarea unui tipic în descriere poate duce la monotonie. De aceea, sub influența curentelor moderne, care cer peste tot expresivitate și dinamism, unii oameni de știință se feresc de urmărirea pas cu pas a tuturor articulațiilor unui organism, ci preferă metoda impresionistă, adică relevarea trăsăturilor celor mai puternice. Unde bărbia e mai mare, vor să înceapă cu bărbia... Socotim însă că arta și știința sunt lucruri cu totul deosebite. Din punctul de vedere al pedagogiei, care e și o artă, poate fi foarte sugestiv să începi descrierea fiecărui popor dintr-un punct de vedere mereu nou; dar din punctul de vedere al etnografiei, ca știință mereu în construire, este neasemănat mai util să urmărești totdeauna toate articulațiile materialului etnografic,

* *OSWALD SPENGLER, Der Untergang des Abendlandes*, München, 1924, vol. I, pp. 41 ș.u., 74 ș.u.; vol. II, p. 59 ș.u.

până la cele mai mici categorii. Iar interesul poate fi înviorat destul prin punerea într-o lumină mai vie a caracterelor dominante, cum cere de altfel și interesul pur științific. De exemplu, dacă e vorba de poporul arab[70], va trebui să subliniem în latura civilizației caracterul *pastoral*, iar în latura culturii pe cel *religios*. Astfel, cu privire la *hrană*, arabul se bizuie mai întâi de toate pe hrana animală (cămilă, oaie, capră) și pe o mare sobrietate, cum e și firesc pentru o țară pustie și caldă. De sete, poate răbda până la cinci zile (o adaptare a omului, paralelă cu a cămilei). Din partea hranei vegetale, e caracteristic faptul că nu cunosc decât un fel de turte de mei, prăjite foarte sumar pe cărbuni sau acoperite cu cenușă (azimă). În fine, ca unelte în legătură cu hrana, locuitorul pustiei arabice nu posedă mai nimic. Chiar laptele, amestecat cu azimă, îl mănâncă fără lingură, slujindu-se de mâna dreaptă. Dacă mai numărăm și *mana*, culeasă de pe frunzele unor copaci mărăcinoși, și *lăcustele* (uscate ori prăjite), precum și marea obișnuință cu *postirea*, am înșirat aproape tot ce este esențial pentru hrana acestui popor, care se bizuie mai mult pe lapte decât pe carne și legume.

Cu privire la a doua categorie: *haina (locuința)*, e destul să relevăm că, după cum eskimosul se încalță cu 5 rânduri de cizme (= ciorapi de piele nerasă), arabul pune pe cap 10–15 învelitori care, la un loc, formează o complicată apărare de razele soarelui. Iar corpul e îmbrăcat cu haine *largi*, să-l apere de soare, dar să înlesnească și aerisirea. Chimirul îi servește noaptea drept așternut; postavul de pe umăr (*abba*) ține loc de plapumă. Apoi, unsoarea întinsă pe piele e un fel de ultim supliment de îmbrăcăminte. Dacă mai amintim și *cortul*, am relevat pentru civilizația pastorală a arabilor trăsăturile cele mai caracteristice pentru hrană și locuință. În fine, cu privire la mijloacele de circulație e suficient să amintim *caravana* de cămile sau *calul* pentru călărie. — Terminologia privitoare la cal e mai bogată decât în orice altă limbă a pământului.

Trecând în sfârșit spre latura culturii, caracterul ei pregnant religios și etic e prea cunoscut ca să mai fie nevoie de insistat (Coranul). — Ideea religioasă s-a impus cu o neobișnuită putere organizării sociale; s-a reflectat în știință (astrologia), în artă și în toate manifestările vieții.

Aceasta e în linii generale schema descrierii poporului arab, așa cum o găsim la un etnograf care l-a cunoscut de aproape înainte de a fi venit în contact mai strâns cu civilizația europeană*.

* *CARSTEN NIEBUHR, Beschreibung von Araben, aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammelten Nachrichten*, Kopenhagen, 1772, pp. 161, 380, 145, 169, 110, 62, 64, 65, 131, 59, 61, 54, 113, 117, 122–129, 107, 83, 84, 92, 116 etc.

Dacă am putea ajunge să stabilim pentru fiecare popor un fel de diagramă a descrierii, subliniind după însemnătatea comparativă fiecare caracter al civilizației și al culturii de care e vorba, etnografia ar câștiga considerabil ca știință descriptivă. Am ajunge să deosebim nu numai trepte de civilizație și progres, dar și tipuri etnografice, ca să nu zicem *specii*. Iar pentru aceasta, procedarea analitică, urmărind pas cu pas toate rubricile materialului descriptiv, este numaidecât indicată. Lucrul e cu atâta mai necesar pentru progresul științei exacte, cu cât filosofia bergsoniană, prin influența sa mărturisită sau nemărturisită asupra istoricilor, etnografilor și chiar a geografilor, amenință să devieze cercetarea sistematică spre latura unei „intuiții" la fel cu a artistului. Oswald Spengler, de exemplu, crede că istoria omenirii poate fi tratată după intuiția poetică a lui Goethe ca singurul mijloc de cercetare*.

Tabloul general al descrierii ar fi deci cam în acest gen:

Arta
(Lirism — Basm, Arhitectură geometrică)

Știința
(Astrologie, Alchimie, Matematică)

Religia
(Monoteism)

Cultură

Grai (terminologia pastorală predominantă)

Civilizație

Hrana	**Haina (locuința)**	**Circulația**
Mei, mană, lăcuste... Lapte (carne), *turme*	Burnus Turban	Cort	Caravană: dromedar, cal Călărie dezvoltată

* *O. SPENGLER, Op. cit.*, vol. I, p. 33.

Afirmarea că nu mai există alt mijloc (*es gibt keine andere*) și relevarea faptului că Goethe ura matematicile, nu e de bun augur pentru cei care doresc progresul științelor exacte. După cum geografia așa-zisă „estetică", în cazul cel mai favorabil, nu poate căpăta o reală valoare decât întemeiată pe substratul unei cunoașteri adânci (analitice și cantitative) a fenomenelor telurice, tot așa etnografia, etnologia, istoria și sociologia nu vor putea birui numai cu „intuiția" lor cernerea și rânduirea enormului material descriptiv care se adună. Unul dintre cei mai noi metodologi ai geografiei, partizan al dinamismului în descriere*, relevă cu drept cuvânt că a *descrie e mult mai greu decât a explica*. Și se pronunță hotărât pentru descrierea care învie peisajul, punând în primul plan ceea ce e viu și actual. Pentru a ajunge însă la această măiestrie, nu e altă cale decât cunoașterea sistematică întemeiată pe o analiză capabilă nu numai de a diseca elementele unui organism, dar și de a explica funcționarea lui. Abia când munca aceasta e împlinită poate veni o descriere dinamică cu adevărat interesantă. Talentul nu poate suplini știința, ci-i poate da numai un relief mai puternic. Prin urmare, în orice știință *trebuie urmărite metodic anume categorii, adică linii de orientare, înainte de a spera să ajungi prin „intuiție" la formularea rezultatelor într-un ansamblu caracteristic.* Dorința lui Spengler, a lui K. Lamprecht**, Kurt Breysig*** și altor istorici de a găsi fiecare în felul său perioade naturale ori trepte în dezvoltarea omenirii și a stabili unele paralelisme, conduși de anume forme ale vieții, este foarte legitimă. Etnografii urmăresc aceste încercări cu cel mai viu interes. Dar o știință complexă (cum sunt cele istorice) nu poate ajunge la formularea unor legi până nu va împrumuta adevărurile găsite în alte științe, unde fenomenele respective au fost studiate dintr-un punct mai general. Istoria omenirii nu va putea niciodată să facă abstracție de antropologie, antropogeografie, etnografie, etnologie și sociologie. Prin urmare, conceptele de *civilizație* și *cultură*, având coloratură etnografică, e natural să fie întrebuințate în sensul lor cel mai general, cum s-a desprins din adunarea materialului etnografic și etnologic. După cum biogeograful, când vorbește de formațiile vegetale și animale, nu poate răsturna înțelesul termenilor împrumutați din botanică și zoologie, de asemenea, istoricul, când vrea să descrie

* *HANS SPETHMANN, Dynamische Länderkunde*, Breslau, 1928, p. 37.
** *K. LAMPRECHT, Einführung in das historische Denken*, Leipzig, 1912.
*** *K. BREYSIG, Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte*, Stuttgart, 1927, ed. a II-a.

popoarele, adică formațiile etnice, nu poate să mutileze ori să devieze înțelesul conceptelor etnografice*.

C. RAPORTAREA TREBUIE SĂ FIE CANTITATIVĂ. Pentru ca să ajungem a stabili tipuri etnografice de oarecare generalitate, caracterizarea ar trebui să fie, pe cât e posibil, cantitativă. De exemplu, nu-i destul să afirmăm că o populație face parte dintre vânători mari sau vânători mici. Trebuie să lăsăm să vorbească indicele numeric al uneltelor de vânătoare, ca o unitate de măsură precisă. Când vorbim de simțul muzical al negrilor** ori de al indigenilor din arhipelagul Hawaii***, punctul de plecare trebuie să fie numărul și felul instrumentelor muzicale, precum și alte fapte bine măsurate, care să ne poată da o idee exactă despre treapta relativă a acestui criteriu de cultură. Când afli că limba canacilor are numai 32 de cuvinte, variind însă înțelesul lor după modulație și poziția verbelor în frază, iar muzica lor e de o „esență superioară", te gândești fără de voie la o mare finețe de auz și la un fel de compensație între sărăcia vocabularului și bogăția simțului muzical. În orice caz, un fapt ca acesta, numeric precizat, devine un caracter etnografic vrednic de relevat. Sau, ca să luăm un exemplu mai apropiat, când afirmăm că cutare popor e nomad, cu asta n-am spus mult. Nomadismul e încă o noțiune generică. Pentru ca descrierea să fie în adevăr precisă, ar trebui de la *gen* să trecem la *specie* și *varietate*, determinându-le prin anume caractere bine definite. În starea de azi, unii confundă încă nomadismul cu transhumanța. Ar trebui deci analiza cantitativă: Ce dimensiuni trebuie să aibă pendularea turmelor, pentru ca să se poată vorbi de nomadism? Ce fel de animale, ce fel de organizare a păstorilor și ce modalități de mișcare caracterizează nomadismul?

Aceasta presupune însă un grad de dezvoltare pe care etnografia nu l-a atins încă. Ar trebui să avem diagrame etnografice rezumative. După cum izotermele anuale ori lunare rezumă sumedenii de observări culese într-o regiune foarte întinsă, așa că aspectul acelor linii ne poate orienta cu privire la temperatura întregii regiuni, tot astfel un diagram care ar exprima o singură categorie de

* Lucrul prezintă o însemnătate generală. Pentru literatura științifică română clarificarea acestor termeni e și mai necesară. Printr-un abuz de stil literar și filosofic în sfera unor cercetări care trebuie să fie exacte și ca metodă și ca exprimare, unii scriitori români au ajuns la ceea ce Humboldt numea „saturnalii" poetice și pseudometafizice, păgubitoare în primul rând pentru tineret.
** *S. PASSARGE, Südafrika*, Leipzig, 1908, p. 200.
*** *BL. IBANEZ, Op. cit.*, vol. I, pp. 136, 141, 142, 165.

unelte sau un singur fapt material la toate grupările de un fel (la cele pastorale de exemplu), ne-ar orienta îndată asupra locului pe care îl ocupă poporul respectiv pe coordonata civilizației pastorale.

În genere însă, când e vorba de a descrie civilizația și cultura unui popor, etnograful nu trebuie să uite că greutățile sale sunt mult mai mari decât ale botanistului ori ale zoologului sau altor cercetători ai lumii concrete. De o parte sunt faptele, de alta noțiunile științifice pe cale de continuă modificare. Iar problema nu e „să copiem realitatea cu ajutorul noțiunilor", căci, astfel pusă chestiunea, ea rămâne insolubilă; ci numai să traducem realitatea, simplificând-o. „Nici un lucru și nici un fenomen din lume nu e complet egal cu altul, ci numai asemănător (mai mult sau mai puțin) cu el... Fiecare realitate prezintă, orice-ai zice, ceva deosebit, propriu și individual". Realitatea este deci *continuă* (cu *tranziții* foarte fine), iar pe de altă parte este *eterogenă* (cu diferențe uneori extrem de fine). Așadar noțiunile științifice n-o pot cuprinde niciodată în întregime. Cu drept cuvânt vorbind de științele naturii, unii filosofi vorbesc de sincopa cugetării (*Ohnmacht des Begriffes*)*. E bine deci ca etnograful să aibă înainte dificultățile sarcinei sale descriptive, dar acesta nu e un motiv de a ajunge la scepticism, ci numai la afirmarea metodelor de cercetare și expunere. Chiar filosofii care vorbesc de insuficiența noțiunilor științifice și recunosc că „viața istorică a omenirii nu poate fi redusă la un sistem", n-au pierdut încă speranța de a ajunge la o „filosofie a istoriei", cu un sistem general al valorilor omenirii. Dar aceasta nu se poate, după cum am arătat, fără o prealabilă descriere a tuturor grupelor de civilizație și a tuturor centrelor de cultură, așa cum etnografia ca știință concretă le va stabili și completa progresiv, urmând postulatele mai sus indicate.

* *HEINRICH RICKERT, Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, Tübingen, 1926, p. 31 ș.u., 136, 138.

VI. ÎNCHEIERE
APLICARE CU PRIVIRE LA POPORUL ROMÂN

Cercetarea de față n-a fost începută numai din necesitatea de a preciza înțelesul unor noțiuni etnografice, des întrebuințate, dar neclar definite, ci și pentru interes mai apropiat de etnografia poporului român.

În cursul de la Universitate, autorul a prezentat un punct de vedere deosebit de cel care avea credit la sfârșitul secolului trecut. Cercetătorii arheologiei dacice și romane între hotarele noastre și cei care reprezentau studiile de istorie antică, ajunseseră la încheierea că poporul românesc e o formație relativ *nouă*, de origine aproape pur latină. Iată în ce fel era prezentată originea neamului nostru: „Un popor de munte, neastâmpărat și îndrăsneț, *Dacii*, este învins și nimicit... de Traian, cel mai strălucit împărat al Romanilor. Coloniștii aduși din părțile romanizate ale imperiului roman se statornicesc în noua provincie, Dacia; cetăți, colonii și municipii se înalță, viața italică înflorește repede sub împrejurări prielnice, un *popor nou* se naște, viguros și spornic ca și matca de unde ieșise, se naște *poporul român. Ființa întreagă* a acestuia este ființa poporului-rege, stăpânitorul lumii, este ființa latină... «Neam de împărat, iar nu de viță proastă suntem noi Românii», grăiește cu mândrie ciobanul, ca și plugarul, ca și oricine aparține naționalității române"*. Xenopol, e drept nu admite o cenzură etnografică atât de radicală**, dar felul cum privește el poporul și pământul românesc este de asemenea neorganic și departe de realitate. Considerațiile sale antropogeografice sunt de-a dreptul naive[71].

Privind deci poporul în legătură cu pământul și având mereu înainte intuiția formelor celor mai arhaice ale vieții noastre rurale, am căutat să dovedim că felul acesta de a vedea este neadmisibil. Ca „premise la etnografia și istoria românească" am pus înainte următoarele fapte:

1. *Nimicirea dacilor este o iluzie*[72]. Un popor de dimensiunile celui dac, răspândit pe o arie geografică atât de întinsă și ocrotit de un relief atât de variat (atât din punct de vedere geografic, cât

* *GR. G. TOCILESCU, Istoria Română*, București, 1886, pp. 207, 208.

** *A. D. XENOPOL, Istoria Românilor din Dacia Traiană*, București, ed. a III-a, 1925–1930, vol. I, p. 137.

și din punct de vedere al hainei vegetale) nu putea fi desființat. Concepția aceasta catastrofală e în contrazicere cu tot ce cunoaștem din istoria altor popoare.

2. Este o iluzie de asemenea și închipuirea că *populația atât de deasă a Daciei* (una dintre provinciile cele mai înfloritoare ale imperiului) *a putut fi mutată în sudul Dunării*[73].

3. *E artificială și arbitrară începerea unei epoci în istorie odată cu năvălirea goților*[74]. Fenomenul năvălirilor e cu mult mai general și în timp și în spațiu. Etnografia consideră mișcările de populație ca ceva foarte obișnuit. În orice caz, asimilarea acestor mutări de populație cu niște cataclisme este rodul concepției catastrofale care avusese mare răsunet în veacul trecut (Cuvier), dar azi e părăsită de toți.

4. E o ipoteză cu totul simplistă afirmarea că în timpul năvălirilor barbare poporul românesc a scăpat în munți*. Adevărul geografic și etnografic e altul: nu numai muntele cu depresiunile sale (subcarpatice și intercarpatice) a adăpostit neamul nostru, ci mai ales l-a adăpostit *codrul*, iar pădurile acopereau nu numai muntele, ci și dealul, câmpia (afară de câteva petece de stepă) și lunca râurilor. Lângă *continuitatea în timp trebuie să adăugăm și continuitatea în spațiul dacic.*

Prin urmare, ca concluzie a acestor „premise geografice și etnografice", cursul de etnografie a căutat să înfățișeze viața poporului nostru sub alte aspecte. Mai întâi, departe de a fi un popor tânăr, început cu războiul dacic, neamul românesc își are originile sale cu mult în trecut. Față de toți vecinii, el e singurul care nu știe să fi avut o patrie altundeva decât pe pământul unde trăiește azi**. Așadar, *românii sunt unul dintre cele mai vechi popoare ale Europei.* Și, după cum era firesc pentru un popor atât de vechi, el a dezvoltat o civilizație și o cultură în adevăr remarcabile. Cu privire la civilizația românească am schițat aiurea cadrul ei general***. Reamintim aici numai câteva fapte mai generale, dar concludente.

* Din lipsa de intuiție a substratului fizic al vieții și din ignorarea faptelor etnografice actuale, chiar istoricii cu spirit filozofic, ca A.D. Xenopol, socoteau că românii în evul mediu au trăit în creierii munților. „Strămutarea poporului de la câmp la munte schimbă și condițiile traiului său, reîntorcându-l îndărăt de la viața agricolă la una ca și nomadă". *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. a II-a Buc., vol. II, pp. 9, 17, 21, 30, 33, 34, 35, 42, 47, 55, 68, 65, 70 etc.

** Vezi: [S. Mehedinți], *Vechimea poporului român și legătura cu elementele alogene*; *Le pays et le peuple roumain*; *Dacia carpatică și Dacia pontică*; *România*; etc.

*** O conferință din ciclul organizat de „Uniunea intelectualilor". (Urmează să apară într-o publicație deosebită[75].)

Despre *tehnica pescuitului* în lunca Dunării și altor râuri, avem ca document nu numai negoțul de pește cu coloniile grece, dar și faptul precis al unei mari bogății de monoxile care au permis lui Alexandru Macedon trecerea unei întregi armate (infanterie și cavalerie) peste Dunăre. În *tehnica agricolă*, cerealele menționate tot în descrierea lui Arian și exportul prin porturile Daciei pontice sunt iarăși dovezi pipăite. Cu privire la forma cea mai intensă de agricultură: cultura viței, anticii ne-au păstrat mărturie că podgoria dacică era atât de bogată, încât a trebuit să fie redusă. În sfârșit, *tehnica pastorală* era nu mai puțin dezvoltată. Pe când cavaleria era încă o raritate în țările Mediteranei, părinții noștri ajung cu mase de cavalerie până în Tessalia. Vânătoarea de-a călare este apoi alt document semnificativ. Iar în creșterea oilor am atins o treaptă remarcabilă față de toate popoarele Europei. Îndeosebi e vrednică de relevat vaccinarea oilor, un obicei vechi „de când e ciobănia". Chiar și o industrie apreciabilă am avut, începând cu covoarele dunărene (*istriana*) și sfârșind cu fel de fel de unelte pentru ușurarea muncii. Ca pildă de ingeniozitate mecanică, muzeul din München (*Deutsches Museum*) păstrează o roată de moară, a cărei axă e verticală, iar cupele sunt așezate într-un plan orizontal[76] — o dispoziție originală și totuși foarte simplă ca construcție*.

Cât privește cultura poporului român, e de prisos să mai insistăm. Va fi vorba aiurea mai pe larg. Aici relevăm numai înalta spiritualitate a dacilor sau a geților, numiți de greci „nemuritori"[77] și faptul caracteristic că cel mai strălucit document cultural, *Miorița*, este un produs tocmai al vieții pastorale, în care poporul român a atins o adevărată culminare față de vecini. Am putea adăuga în partea muzicală *doina*, o manifestare a traiului împrejurul turmelor, iar nu un cântec de război, cum socotea Delavrancea**[78], indus în eroare de aceeași lipsă a materialului etnografic ca și Xenopol.

Așadar, cine vorbește de tinerețea poporului român, de „barbaria" dacilor, de lipsa de civilizație și de cultură a masei etnice legată de Dunăre și Carpați, acela nu respectă înțelesul cuvintelor și nu și-a dat niciodată osteneala să analizeze mai de aproape nici tehnica materială a vieții noastre (de la pescarii luncii dunărene până la păstorii munților), nici produsele vieții psihice a băștina-

* *E. MACH, Kultur und Mechanik*, Stuttgart, 1915, p. 56.

** *S. MEHEDINȚI, Caracterizarea unui popor prin munca și uneltele sale*, București, 1930, (p. 63 ș.u. ale volumului de față — Gh. G.).

ților acestui pământ. Încercarea de a prețui un popor după numărul alfabeților sau analfabeților este, din punctul de vedere al științei, cu totul superficială[79].

E nevoie deci, pornind de la premise noi, *să revizuim concepția despre ființa poporului nostru.* Ne trebuie mai întâi inventarul exact al civilizației autohtone, începând cu cele mai vechi timpuri până azi. Unui antropolog ca Pittard[80] i se pare că nimic nu se opune să admitem continuitatea populației legate de Carpați până în perioada neolitică*. Cercetările asupra paleoliticului s-au întins de la Nistru și Mare până în șesul Tisei, cu rezultat pozitiv**. Când vom avea înaintea ochilor toată seria documentelor civilizației legate de pământul pe care ne aflăm, abia atunci vom putea face o paralelă științifică între viața noastră și viața altora. Dar pentru aceasta, organizarea muzeelor etnografice este o necesitate imediată[81]. Mai ales pentru materialul etnografic cuprins încă în circulația traiului zilnic, munca de adunare, păstrare și sistematizare nu mai poate fi amânată o clipă, deoarece toată civilizația moștenită de la bătrâni e pe cale de vădită risipire și decadență. După cum eskimosul, care a părăsit cele cinci perechi de ciorapi blăniți și impermeabili, adoptând încălțăminte de fabrică (galoși) a ajuns o caricatură osândită la pieire prin reumatisme și alte urmări ale dezechilibrului tehnic în care a intrat, tot așa păstorul român, care a părăsit solida civilizație a cojocului impermeabil, a saricei dacice, de pe care ploaia se scurgea ușor ca de pe lâna oilor și s-a coborât la peticăraia cumpărată din industria orășenească, e o caricatură vrednică de milă. Nu e vorba de estetică, ci de știința exactă a igienii și de lipsa de cugetare a celor care consideră adoptarea hainelor „moderne" ca un semn de progres în civilizație[82].

Tot așa și documentele culturale trebuie adunate cât mai iute și mai sistematic, deoarece și cultura noastră e grav amenințată[83]. E o eroare nu numai ridiculă, dar și tragică, închipuirea celor care cred că alfabetul ca indice de progres poate înlocui minunatul echilibru sufletesc pe care îl realizase cultura milenară a poporului îndrumat odinioară de Zamolxe și ajuns la o fineță de acțiuni morale care îl făcuse aproape creștin înainte de ivirea creștinismului[84]. Iată de ce, pentru o măsurare obiectivă a valorii poporului nostru și pentru a înlesni o descriere etnografică pe cât se poate mai

* *E. PITTARD, Étude sur l'indice céphalique en Roumanie, avec un essai de répartition géografique de ce caractère*, Bucarest, 1927, p. 92.

** „Anuarul Comisiunii monumentelor istorice" (secția pentru Transilvania), Cluj, 1928, p. 189.

științifică, inventarul civilizației și al culturii trebuie cât mai repede continuat și completat, deoarece tot ce s-a făcut până azi e abia o minimală parte din ceea ce mai rămâne de făcut. Numai tehnica hainei ar umplea un întreg muzeu. Pregătirea lânei, a cânepei și a inului este o adevărată industrie de iarnă; scărmănatul lânei și uneltele de scărmănat; torsul și uneltele torsului; țesutul, împletitul, coloratul firelor, fiertul jureghiilor, croitul, cusutul... și alte multe munci în legătură cu îmbrăcămintea, formează un capitol vast, care cere o muncă enormă și mulți cercetători spre a fi dusă cu bine până la capăt. — Ca să știi ce e o glugă, nu e destul să atârni o glugă în cuiul sau în dulapul unui muzeu, ci trebuie să faci monografia acestui obiect: să stabilești mai întâi pe hartă răspândirea lui, observând toate variantele de formă și delimitându-le regional. Trebuie apoi să urmărești toată seria formelor, căutând și înrudirea sau lipsa de înrudire cu portul vecinilor, spre a găsi forma originară și a putea hotărî dacă ne găsim în fața unei creații proprii sau a unui împrumut. Trebuie apoi să urmărești fiecare element al hainei în momentul pregătirii, notând până și eresurile legate de fiecare acțiune caracteristică; iar după ce obiectul e gata, trebuie să vezi întrebuințarea lui efectivă, cu tot ce se leagă material și sufletește de utilizarea practică. — Numai trăind efectiv un gen de viață poți ajunge să-l înțelegi și să-l descrii ca adaptare la mediu. Suntem încredințați că un muzeu complet al vieții pastorale, cu o serie de monografii nu numai despre îmbrăcăminte: căciulă, glugă, cojoc, sarică, opincă etc., ci și despre stână cu toate uneltele ei: crintă, răvar, zăgâlnă etc. și despre toate instrumentele muzicale: fluier, cimpoi, caval, tulnic, bucium etc., ar fi o lucrare din care ar izvorî o lumină nebănuită asupra vieții poporului nostru în veacurile unde documentarea istorică e puțină sau aproape absentă.

Cât despre cei care cred că munca aceasta poate fi încă amânată, aceia să-și amintească nu numai grabnica transformare a elementului rural, în care se mai oglindea încă ceva din vechea Dacie, ci și primejduirea neamului românesc din toată Peninsula Balcanică. În urma schimbărilor aduse de războiul mondial (mutări de granițe, colonizări etc.), transhumanța aromânilor e aproape de sfârșit. Un mare capitol și un mare capital din viața poporului nostru e pe cale de risipire definitivă. Celnicii din care au ieșit odinioară Niculițeștii și Asăneștii, ca întemeietori de formațiuni politice înainte de Basarabi și Mușatini, vor fi în curând numai o amintire istorică. Dacă pripita și absurda noastră reformă agrară ar fi ținut seamă și de latura demografică și etnografică a statu-

lui, perspectivele acelei vechi ramuri a neamului românesc ar fi fost altele. Mlădița atât de tenace în Pind și aiurea ar fi putut prinde rădăcini și în mediul carpatic, înviorând cu metode noi de viață elementul autohton tocmai în părțile de miazănoapte (Bucovina și Maramureș), unde este mai strimtorat de infiltrații eterogene. Din nenorocire, reforma aceasta, care e un monument de eroare economică și un grav atentat împotriva temeliei etnice a statului, nu numai că n-a putut fi un punct de sprijin pentru aromâni, dar, fărâmând în chip neeconomic proprietatea, a înlesnit infiltrarea străină până și în sfera vieții rurale, unde stăpânirea țărânei fusese în trecut ocrotită*.

Prin urmare, pentru unele regiuni din cuprinsul pământului românesc și pentru unele ramuri ale neamului, cum sunt de pildă aromânii, măcar din punct de vedere științific e ceasul cel din urmă în care ne mai putem împlini datoria de a păstra cel puțin în muzeu mărturia civilizației și a culturii lor.

Alături de interesul științific se mai adaugă și alte interese de natură practică, între care relevăm îndeosebi pe cel educativ.

Nu numai istoria și etnografia, dar și pedagogia, vor căpăta în scurtă vreme un aspect cu totul nou, iar în prefacerea aceasta va fi ajutată și de etnografie. Mulți pedagogi pleacă și azi de la concepția unui copil abstract, adică o ființă care ar fi cam aceeași în toate țările pământului. Dar acel copil nu există nicăieri. Etnograful vede peste tot deosebiri care nu pot fi trecute cu vederea. Orice prunc, odată cu obiceiurile familiei și cu graiul, dobândește o întreagă avere sufletească, un calapod de cugetare și de simțire, moștenit de la strămoși. Iar adevărul acesta bate și mai mult la ochi dacă luăm seama în ce fel copiii repetă în oarecare măsură fazele mai vechi ale grupării etnice din care fac parte. Un om de pripas, ieșit din cine știe ce promiscuitate orășenească, lipsită de originalitate, nici nu bănuiește ce se ascunde în jocurile și vorbele copiilor. Omul de intuiție, înarmat cu rezultatele etnografiei și etnologiei, cunoaște însemnătatea unor astfel de manifestări mărunte și-și dă seama că educarea tineretului unui popor nu poate să înceapă decât de la *copilul-concret*, așa cum ni-l prezintă mediul său etnic, încărcat în bine sau în rău cu toată moștenirea lăsată de străbuni. Prin urmare, în ce ne privește pe noi, e clar că numai o „pedagogie românească" poate folosi în chip real poporului român**.

* Pentru întâia oară, în anul 1929, o lege ticluită de români face posibilă înstrăinarea pământului românesc![85]

** *S. MEHEDINȚI, Altă creștere: școala muncii*, 1929, ed. a V-a pp. 11, 18 ș.u.

Experiența *noastră*, adică suma vieții noastre naționale, este singura realitate decisivă pentru noi, iar cunoștințele dobândite din spusele altora și din cărți sunt doar un reflex al vieții altora. Singura măsură efectivă a valorilor este viața vie, care adună în oglinda sufletului etnic atâtea raze din Universul material și moral câte poate ea cuprinde. Pe când *viața* ni le dă direct, vorba altora și experiența altora este abia un simulacru al realității, o „viață amorțită sau chiar moartă", ca lumina difuză și scăzută până la limita întunericului.

Prin urmare, dacă e vorba de pregătirea tineretului *pentru viață* (căci el este pătura generatoare a unui neam), trebuie să-l legăm mai întâi și mai întâi de toate de viața reală a poporului din care face parte. Și, după cum pentru fiecare specie animală lumea este o reprezentare deosebită (după cum și-a putut-o crea prin activitatea și deci evoluția milenară a organelor sale de relație), tot așa copilul, ca rezumat al vieții generațiilor trecute, care i-au dat anumite categorii de legături cu lumea dimprejur, nu va putea trăi deplin viața sa decât sprijinindu-se pe tot capitalul pozitiv din trecut, sporindu-l pe căile cele mai lesnicioase cu putință, — adică în sensul tradițiilor verificate practic, deoarece tradiția e ca o potecă bătută și deci mai ușor de urmat. Cine își închipuie de pildă că poate croi măcar un abecedar fără să țină socoteală de fondul etnic al copilului, acela se înșală în chip fundamental. Nimic mai etnic decât abecedarul[86]. Cine crede apoi că o carte de lectură, adică prima enciclopedie cu care se întâlnește copilul, poate fi întocmită fără o adâncă, foarte adâncă cunoaștere a vieții poporului respectiv, acela cumplit se înșală. Tot așa: cine crede că istoria, geografia, botanica, zoologia etc., pot fi aduse la cunoștința unui tânăr cu ajutorul unor cărți făcute pentru uzul altor neamuri, se înșală amar. Și deasemeni, cine socotește că în anii adolescenței poate introduce pe tânăr în probleme de etică ori de estetică fără o analiză cât mai atentă a fondului etnic propriu, acela rătăcește sigur calea, creându-și mari greutăți.

Așadar, nu din vanitate, ci din necesitate, pedagogia „națională" se impune de la sine. Iar o pedagogie națională fără o conștiința națională rezemată pe cunoașterea științifică a civilizației și culturii naționale, nu e cu putință. Deoarece, în cazul nostru, conștiința națională nu însemnează să știi că ești român și că trăiești în cutare parte a pământului românesc. Abia atunci când din intuiția vie a traiului cu alte mădulare ale neamului știi practic *cum* sunt alții, îți dai bine seama și cum *ești*. Nici harta etnografică, nici statistica demografică, nici diagramele cele mai

exacte... nu pot înlocui contactul cu realitatea vie. Numerele și figurile nu spun niciodată destul când lipsește traiul laolaltă, împărtășirea efectivă din viața altora, așa cum se prezintă în desfășurarea ei zilnică. Și nici atât nu e de ajuns: dacă rămâi numai un privitor contemplator al vieții celor dimprejur, conștiința națională e ceva pasiv, ca a paraliticului care vede ceva, prețuiește și poate chiar *dorește*, dar nu poate întinde mâna... Abia când ai pus umărul la sarcina comună, începi a avea mai din plin conștiința ființei etnice din care faci parte. De unde urmează că „școala muncii" e o realitate mai cuprinzătoare decât verbiajul la care se opresc atâți mânuitori de formule pedagocice activiste ca formă, dar pasive ca fond. Iar ca o subconcluzie urmează și constatarea elementară că: educator al tineretului unui popor nu poate fi orice om de pripas sau orice apatic ori sceptic preocupat de sine și de ale sale, ci numai cei care au un real temperament de educator (și nici aceia nu-și pot împlini menirea lor fără o cunoaștere cât mai deplină a formațiunii etnice din care fac parte). Teoretic, oricine se poate apropia de problemele pedagogice și le poate înfățișa chiar cu strălucire; practic însă *nu poate fi pedagogie fără autohtonie*[87].

Așadar, adunarea în muzeu a documentelor civilizației și culturii noastre și o strânsă apropiere a istoricilor, arheologilor, filologilor, sociologilor și pedagogilor de etnografie se recomandă și din acest punct de vedere.

Până atunci, o concluzie se impune: în starea de azi a științei nimeni nu poate fi îndreptățit să judece în chip definitiv civilizația și cultura românească, atât de fragmentar cunoscute. Ceea ce poate afirma de pe acuma etnograful e doar atâta: că în amândouă direcțiile autohtonii nu cedează pasul față de nici unul din elementele alogene, iar în unele priviri le sunt hotărât superiori.

ANEXA I

Pag. 96. Coeficientul *numeric* e ușor de stabilit, dacă avem inventariul complet al uneltelor.

Mai greu de apreciat e *calitatea* lor. Aceasta presupune și deprinderea de a munci efectiv cu acele unelte și încercarea de a preciza raportul între cantitatea de muncă, unitatea de timp și produsele rezultate. În sfârșit, și mai greu de hotărât este gradul de *originalitate*.

Încă de timpuriu schimbul a fost posibil. De aceea, stabilirea originei și a originalității este una din cele mai încurcate probleme, — mai ales că și împrumutul are multe modalități (pradă, negoț, imitație) și multe nuanțe.

În orice caz, etnograful consideră ca un abuz afirmarea celor care leagă de fiecare orizont al săpăturilor arheologice ideea de stratificare etnică, de invazie sau alte cataclisme. De la bordeiul cu pereți de lut se poate trece foarte bine la casa de lemn sau de cărămizi, fără invazii și fără catastrofe. De aceea, termenul geologic de *facies* trebuie întrebuințat cu mare precauțiune în etnografie, preistorie, arheologie etc. Luat cu înțeles static, cuvântul e potrivit.

Dar cu o condiție: să nu ne grăbim a-i atribui și un înțeles dinamic. Când stratigraful vorbește de un facies pelagic, el e sigur de natura agentului care a provocat sedimentele de care e vorba. Arheologul și preistoricul, nu. Câteva obiecte găsite ici și colo pe o suprafață foarte întinsă și numai în puncte depărtate unele de altele, nu sunt deloc dovadă că o populație considerabilă s-a răspândit peste acel ținut. Se poate foarte bine ca ele să fi ajuns acolo pe calea normală a negoțului sau câteodată prin imitare. Chiar când obiectele respective s-ar găsi în cantitate mare, nu ai încă dreptul să vorbești de o stratificare de populație decât dacă ai avea la îndemână și documente antropologice (cranii etc.). Singură prezența unui număr mare de necropole străine poate justifica ideea de înnoire a populației.

Dar și aci, trebuie să ținem seama de o nouă rezervă: nici necropolele nu dovedesc nimic definitiv când e vorba de nomazi. Prin firea lor, neamurile nomade se aseamănă cu o armată în marș. Îndată ce seceta amenință turmele, hoarda cu organizarea ei patriarhală se poate pune repede în mișcare și poate străbate distanțe de sute și sute de kilometri. Și, după cum vitele lor, decimate de molimă, pot da depozite întregi de schelete animale, tot așa foamea ori bolile pot lăsa ici și colo, la întâmplare, îngrămădiri considerabile de morminte. Humboldt descrie mișcări recente de hoarde foarte numeroase (*Reisen im europäischen und asiatischen Russland,* Berlin, 1855, II, p. 117). Prin urmare, nici necropolele sau alte rămășițe arheologice în *masă* nu sunt totdeauna o dovadă de stratificare de populație. În determinarea *originalității* trebuie să ținem seama și de acest fapt (vezi: *S. MEHEDINȚI,* „Cadrul antropogeografic", în publicația festivă: *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul,* 1929, vol. I, 587).

ANEXA II

Pag. 131–147. Am socotit afirmarea lui Spengler: că civilizația și cultura ar fi stări succesive, ca necorespunzătoare faptelor. Din contra, sunt simultane și inseparabile.

Dar simultaneitatea nu însemnează numaidecât paralelism până la simetrie, ci poate însemna chiar o reală discordanță. Culminarea civilizației de multe ori nu coincide cu cea mai înaltă potență a culturii, ci vine de obicei mai târziu. Chimistul Ostwald a relevat un lucru caracteristic: mai toate descoperirile mari ale geniilor științifice apar la începutul, nu la sfârșitul carierei lor (*W. OSTWALD, Les grands hommes,* Paris, 1912, p. 27 ș.u.). Pentru ce culminarea puterii creatoare e în primăvara vieții, după cum primăvara este și pentru plante și animale timpul *optimum* al vieții, nu e necesar să insistăm aici. Destul că și la popoare vedem aplicându-se aceeași lege a naturii[88].

După perioada de creație urmează apoi alta, în care bunurile realizate se răspândesc și capătă rolul de bunuri sociale. Se petrece însă atunci un fenomen caracteristic: toți cei care moștenesc bunurile civilizației acumulate până la dimensiuni mari încep să slăbească. Lipsa de încordare — firească pentru cel care stăpânește de-a gata — aduce scăderea progresivă a puterilor și fizice și sufletești ale consumatorului, prin drept de moștenire. Iată de ce generațiile care moștenesc mari bogății ale civilizației sunt osândite la inferioritate. După Homer vin alexandrinii. Și astfel, predecesorii par tineri, iar urmașii slăbănogiți apar bătrâni (*Epigonii*).

Din acest punct de vedere, este legitimă preocuparea lui Spengler de a stabili un fel de periodicitate în apariția unor fenomene istorice. Atât numai că ritmul suirii și coborârii nu este reprezentat de cultură (ca element ascendent) și de civilizație (ca element descendent ori decadent), ci amândouă coordonatele reflectă când ici, când colo, fenomenul de ridicare sau scădere.

După cum clima fizică are mai multe componente, care variază de la regiune la regiune în chip propriu, de asemenea elementele culturii, ca și ale civilizației, prezintă diagrame deosebite. Iar rolul istoricului și al etnografului este tocmai de a determina măcar aproximativ curba fiecărui element, înainte de a păși la descrierea vieții popoarelor, sau a formula legi valabile pentru toate.

În ce privește poporul din Carpați, departe de a vedea la el o fază de cultură urmată de alta de civilizație, găsim din contra, ca

și la alte popoare, un ritm mai complicat: în perioada geto-dacă constatăm maximum de cultură (religioasă-morală) alături de o mare ascensiune în civilizație (cereale, podgorie, mine, industrie etc.). În evul mediu, urmează o scădere, mai ales în latura civilizației. Spre sfârșit curba se ridică iarăși: întemeierea principatelor, spor de populație, afirmare politică, religioasă etc. Apoi, altă scădere (regimul turco-fanariot) și tocmai în secolul al XIX-lea o nouă ascensiune în civilizație și cultură, cu unele laturi de regres. — Pentru a vedea însă clar *unde*, *când* și *cum* s-au manifestat în viața poporului nostru momentele de culminare sau de scădere, e necesar să ne orientăm după materialul etnografic exprimat în diagrame. Când lucrarea aceasta *va fi gata*, e sarcina istoricului să completeze și să explice cauza variațiilor.

Dar e în contra realității faptelor să vorbim numai de o fază de cultură urmată de alta de civilizație (adică de *moarte*), când în realitate poporul a durat și durează paralel cu variațiile măsurate pe cele două coordonate.

INTRODUCERE ÎN GEOGRAFIE

PĂMÂNTUL — *„CASA DE EDUCAȚIE A NEAMULUI OMENESC"*

Unsere allgemeine Erdkunde hat die Erde... wesentlich, als Wohnplatz des Menschengeschlechts zu betrachten[1].

C. RITTER

În faza continentală, fiecare popor raportează evenimentele istorice la un singur orizont. — Herodot vedea «pământul icumenic» în chipul unui disc; la mijloc, în centrul descrierii sale sta conflictul dintre greci și perși. — Concepția generală e cea utilitară, elementul estetic e aproape absent. Îndeosebi muntele, atât de admirat de moderni, era anticilor cu totul antipatic. — Pesimismul asceților creștini întoarce privirile spre natură, ca obiect al mâinilor creatorului. — Abia în secolele din urmă se deșteaptă simțul pentru latura pitorească a peisajului. — Prin tablourile naturii (Ansichten der Natur)*, Humboldt adaogă științei geografice și o latură estetică. — Azi, ca ispășire a devastărilor pricinuite de europeni în celelalte continente, s-a ivit interesul pentru «parcurile naționale», ca un fel de «rezerve» destinate de a scăpa de pieire unele formații biogeografice. — Pământul începe abia acum a deveni «casa de educație a genului uman» (C. Ritter).*

În capitolul precedent[2], am cercat să apreciem civilizația contimporană după impresiile pe care le dobândim din contactul cu literatura geografică.

Este vădit că progresele tehnice — un izvor de incalculabilă forță — și înlesnirea comunicațiilor (venite amândouă, înainte ca omenirea să fi luat cunoștință de sine printr-o cultură echilibrată) au dezlănțuit asupra pământului un adevărat cataclism. Din izolarea idilică, în care au trăit și au murit strămoșii noștri cei mai apropiați, noi, modernii, am trecut repede spre un fel de haos social și cultural, care a smintit până în temelie viața popoarelor tinere: pe unele le-a dus la pieire, iar pe altele amenință să le nimicească în germen prețioasa originalitate a culturii lor.

Waitz[3], după o cercetare amănunțită și nepărtinitoare, spunea contimporanilor săi, pe când amestecul și ruina etnografică nu erau încă prea înaintate, că nu e nici un popor nevrednic de cultură*. Totuși, printr-o absurdă socoteală, secolul al XIX-lea a continuat a supune la același examen de maturitate pe nevârstnicul australian, ca și pe englez, pe botocud, ca și pe portughez; pe samoezi ca și pe ruși...cu deosebirea că, în acest examen, cei care nu izbutesc la proba de întrecere, nu mai pot repeta lecția, ci sunt uciși, — dacă nu repede, cu fierul, cel puțin pe încetul, prin foame, ceea ce în fața evoluției planetare e unul și același lucru.

Astfel se înfățișează pământul ca operă a voinței omenești.

*
* *

Dacă din acest punct de vedere, impresia e departe de a fi favorabilă, obiectivitatea ne obligă să mărturisim că, în alte privințe, omul modern s-a arătat ceva mai vrednic de pământul pe care trăiește.

În adevăr, niciodată ca în vremurile noastre, frumusețile planetei n-au fost mai adânc înțelese și mai deplin admirate. Iar pentru a dovedi aceasta, va fi de ajuns o repede ochire asupra literaturii cu caracter geografic din timpurile cele mai vechi și până astăzi.

Să începem cu Herodot, istoric și geograf în același timp. — Ceea ce ne atrage mai întâi de toate luarea-aminte la citirea acestui scriitor și, în genere, a tuturor prozatorilor clasici, este indiferența lor de câte ori au prilejul să descrie priveliștile naturii.

* *WAITZ, Anthropologie*, 1859, I, p. 484.

Istoricul din Halicarnas e cel dintâi care s-a încumetat la povestirea unei mari drame istorice, petrecute pe o scenă de o întindere, să zicem, continentală, față de orizontul geografic de atunci. Își pusese în gând să istorisească ciocnirea dintre Asia și Europa, ceea ce pe vremea sa era totuna cu imperiul persan și Grecia. Pentru a se pregăti în acest scop, el ocolește o bună parte a țărilor Mediteranei, de la Cartagena până la Babilon, și din stepa sciților până în fundul Egiptului, în ținutul etiopienilor cu pielea neagră. Câți dintre istoricii lumii de azi se pot lăuda să fi călcat atâta pământ, și nu repede, în fugă, ci la pas, în felul cum se călătorea cu 500 de ani înainte de Hristos? Câte n-a văzut și nu va fi admirat inteligentul grec care se arătase așa de atent la înfățișarea fenomenelor necunoscute patriei sale!

Și totuși, nicăieri, nici măcar o pagină din ceea ce numim noi astăzi geografie pitorească.

Egiptul îndeosebi, cu ciudatul său fluviu şi cu monumentele sale străvechi, îi pironise atenția*. L-a străbătut până la Elefantina; l-a măsurat din ochi și a controlat întinderea țării după cadastru; îi înșiră hotarele până spre pustie; descrie clima, felul pământului și, tot privind lunga vale dintre cei doi munți, se ridică cu închipuirea până la timpurile geologice, când valea Nilului fusese un golf al Mediteranei... Dar nici vechimea monumentelor, nici măreția fenomenelor naturii nu-i colorează stilul un moment măcar. «Herodot din Halicarnas, cum zice el la început, vrea să nu se șteargă cu vremea urma celor făptuite de oameni...». Atât.

Să trecem însă vreo cinci secole** și să ne oprim la un geograf de meserie, la Strabo[4], contimporanul lui August. Poate că trecerea atâtor veacuri va fi lărgit experiența sufletească a omenirii și să fi adus oarecare înviorare în stil, când va fi vorba să se descrie frumusețile pământului acum ceva mai bine cunoscut.

În adevăr, «pacea romană» dăruită de imperiu, precum și cuprinderea lumei vechi aproape într-un singur hotar, adusese o mare înlesnire a călătoriilor. Mediterana ajunsese abia ca un lac al împărăției (*mare nostrum*), iar romanii cu sănătatea delicată se

* *HERODOT, Euterpe*, IV–XXIV.

** Polybiu, modelul lui Strabo, nu merită din punctul nostru de vedere vreo mențiune deosebită. Cu toate călătoriile sale mai întinse decât ale lui Herodot și Strabo; cu toate că opera sa «luminează ca un soare» epoca pe care o descrie (*MOMMSEN*, V, 310), totuși stilul e sec și lânced. În istorie, el nu vede decât o problemă de mecanică» (*Ibid.*, p. 309). Totuși, e interesantă de analizat descrierea trecerii Alpilor de Hanibal (III, 11), care a fost copiată aproape tot cu aceeași lipsă de relief și de T. Livius (XVI, 32, 33).

duceau să se întremeze în Egipt, cum se duc mulți azi la Nice; apoi vara, când începeau căldurile, cei avuți își dau întâlnire pe malul mării la *Bajae*, un fel de Ostenda modernă, unde vilele se țineau lanț și petrecerile de asemenea. Nu mai vorbim de călătoriile oarecum obligatorii la Atena, la Memphis, la Troia..., ale căror monumente erau pline de iscăliturile turiștilor, după cum este și până azi obiceiul*.

A călătorit deci și Strabo, ba încă mai mult cât toți contimporanii săi. «Descrierea (pământului) o voi împrumuta din amintirile mele de călătorie, pe uscat și pe apă, și din informațiile scrise, care mi s-au părut vrednice de credință. Înspre apus, călătoriile mele s-au întins din Armenia până la țărmurile mării Tyrrheniene din fața Sardiniei; iar spre miazăzi, de la țărmul Pontului Euxin până în hotarele Etiopiei. Și desigur printre autorii, care s-au ocupat de geografie, nu se va mai găsi unul *singur*, care să fi străbătut mai multe țări de cât mine între limitele arătate mai sus»**.

Cu toate acestea, și de astă dată, nici o licărire de stil în genul pitoresc așa de familiar literaturii contemporane. Nici chiar când vorbește de patria sa, *Amasia*.

Urmaș al unei familii nobile, împrietenită cu Mitridate, te-ai fi așteptat ca aristocratul Strabo să descrie în colori vii ținutul iluștrilor săi strămoși.

Nimic din toate acestea. Aflăm doar că pe munții din apropiere, pomii sălbatici sunt așa de numeroși, încât locuitorii, umblând după lemne, găsesc din belșug struguri, pere, nuci... chiar și iarna, după ce se scutură frunza***. Emoția însă, pe care ar fi trebuit să o nască în sufletul călătorului marile aspecte ale apelor, ale aerului și mai ales feeria colorilor din strălucitul Orient, aceasta nu se simte nicăieri. Și la fel e cazul cu toți prozatorii din antichitate.

Fără îndoială, din timp în timp, surprindem și câte un moment de lirism. Când Cicero scrie lui Atticus în pădurícea de pe malurile lui Fibrenus, el se înduioșază, dând la iveală o sentimentalitate aproape modernă****; iar descrierea vilei lui Plinius și a împrejurimilor sale așa de lăudate*****) ne arată că lumea veche n-a fost

* *M. PELLISON, Les Romains, leur vie privée*, 1882, p.189.

** *STRABON*, II, 5, 11.

*** *STRABON*, XII, 3, 15.

**** *Ad Atticum*, lib. XII. Cetera noli putare amabiliora fieri posse villa, litore, prospectu malis, tum his rebus omnibus. *Sed neque haec digna longioribus litteris* (9). — Quumque mane me in silvam abstrusi densam et asperam, non exeo inde ante vesperum. Secundum te nihil est mihi amicius solitudine (15)[5].

***** *PLINIUS, Epp. V.* Neque enim terras tibi, sed formam aliquam, ad eximiam pulchritudinem pictam, videberis cernere (6)[6].

de tot nesimțitoare față de frumusețile naturii. Dar adevărul e că nici n-a căutat să le «exploateze» literaricește.

Și dovada cea mai bună despre aceasta e lipsa din descrierile geografice tocmai a elementului, care azi ne izbește așa de mult prin măreția sa — *muntele*.

În adevăr, e caracteristic pentru indiferența față de munți faptul că Strabo, cel care văzuse atâtea, vorbește despre *Alpi* pe temeiul lui Polybius*, când singur mărturisește ce lesne ajunsese cercetarea muntelui, după ce August stârpise hoții și luase măsuri pentru facerea șoselelor. De *Aetna* (Vezuviul nu începuse încă erupțiunile), călătorul pomenește parcă mai mult spre a arăta lipsa de temeinicie a tradiției, care pretindea că Empedocle s-a aruncat în crater, iar sandalele i-au fost zvârlite înapoi de vulcan**. Iar despre munții Asiei Mici***, patria sa, dă notițe cu totul sumare, deși aceia trebuiau să-i fie mai de aproape cunoscuți. Auzise, e drept, «că muntele *Argeu* e acoperit de zăpezi eterne și din vârful său — după cum spun *rarii* călători, care s-au suit până sus — când e senin, ochiul vede în același timp amândouă mările, și pe a Pontului și Marea lui Issus**** (golful Alexandreta)». Dar, cu toată lipsa unei hărți exacte, panorama aceasta așa de largă, acest rar instantaneu geografic asupra peninsulei asiatice nu ispitește nicidecum pe marele geograf al antichității.

De altfel, și alții au dat dovadă de aceeași indiferență. Caesar trece Alpii de mai multe ori în curmeziș. Aveau aceleași zăpezi pe vârfuri, aceiași ghețari, aceleași piscuri de o înălțime ametitoare, aceleași drumuri prăpăstioase și dătătoare de fiori. Într-un cuvânt: erau tot Alpii de astăzi, pe vârfurile cărora își găsesc moartea atâția turiști — anul acesta aproape 200 — admiratori***** adunați din toate părțile Europei și chiar din Lumea Nouă și depărtata Australie. Caesar îi trece însă scriind o lucrare de gramatică (*De analogia*), tot ce poate fi mai departe de o descriere pitorească. Ba Titu Liviu, și mai rău, vorbește de urâțenia Alpilor******, iar Virgiliu*******, numărând frumusețile Italiei, pomenește despre toate: de abundența grâului, a vinului, a untului

* *STRABON*, IV, 4, 10, 12.

** *STRABON*, VI, 2, 8.

*** *STRABON*, XIV, 2, 1, 2.

**** *STRABON*, XII, 2, 2.

***** Vezi și *LOUIS FARGES*, „Le tourisme en Suisse et en France", *Rev. de deux mondes*, 1903, pp. 807–811. În zece luni (Ianuarie–Noembrie), în 1899, au venit în Elveția cam 2 1/2 milioane călători.

****** *T. LIVIUS*, XXI, 32, 33.

******* *VIRGILIUS, Georg[ice]*., 135–165.

de lemn, a vitelor de tot soiul; pomenește de primăvara veșnică și de iarna prielnică, de orașe, și monumente, de lacuri, de cele două mări vecine, dar despre munți — nimic.

Să mai reamintim disputa de acuma câteva zeci de ani, dacă omenirea epocii clasice a avut pentru perceperea colorilor și a nuanțelor de peisaj același ochi pe care îl avem noi azi?

Ceea ce ne interesează pentru un moment e constatarea acestei indiferențe. Iar dacă e vorba să înnumărăm cauzele probabile ale lipsei pitorescului din operele autorilor clasici, una, care credem că ar merita o deosebită atențiune, e următoarea: Omul antichității clasice, greco-romane, se divinizase pe el însuși. Cu ajutorul pioaselor minciuni ale mitologiei, el se ridicase pe sine până la înrudirea cu zeii. Și câtă realitate trebuie să fi avut o astfel de senină închipuire pentru dânșii, n-o putem înțelege decât asistând în gând la magnificele lor funerarii, care adeseori se sfârșeau cu apoteoza sau divinizarea celui răposat*.

Naivitatea grandioasă a acestor ceremonii arată că omul lumii vechi avea despre sine o idee, pe care noi, cei de azi, abia o mai putem pricepe; îți vine să zici că el era nu în natură, ci mai degrabă deasupra naturii, care îi servea doar ca un decor vremelnic.

De aci probabil și predilecția celor vechi pentru priveliști mediocre: pentru șesul acoperit cu sămănături, pentru colina acoperită cu vii, pentru grădina bogată în pomi, într-un cuvânt, pentru natura *umanizată*. Muntele, din contra, li se părea barbar, sălbatic și deci fără frumusețe, — potrivit de altfel principiului lor: nimic măreț, dacă nu e liniștit (*nihil magnum, quod non et placidum sit*).

*

Dar toate au un sfârșit; când lumea clasică, o lume de patricieni, e aproape de ruină, iar furnicarul plebei din tot imperiul

* *MOMMSEN, Hist. romaine*, 1891, III, p. 146. Vezi și *L. FRIEDLÄNDER, Sittengeschichte Roms*, 1890, III, p. 125.

«Toți câți pot, să vină spre a însoți pe Lucius Aemilius; îl duce de acasă». Cortegiul se deschidea cu femeile ce jeleau și muzicanți, între care unul purta o haină la fel cu mortul și o mască reproducând trăsăturile feței sale... Apoi venea procesiunea strămoșilor. Cel ce câștigase un triumf — era îmbrăcat cu toga sa brodată cu aur; cel ce fusese censor, cu o haină de purpură; consulul purta o togă tivită cu purpură, avea lictorii și toate semnele sale de onoare... Fiecare venea în carul său, iar pe o năsălnie acoperită cu purpură și haine pline de fir sta mortul, având insignele rangului celui mai înalt, la care se ridicase. În urmă veneau fiii, rudele, clienții... Ajunși în *forum*, mortul era pus în picioare; cei ce închipuiau pe strămoșii săi, se coborau din care și se așezau pe scaune curele, iar fiii vesteau mulțimei cu vorbe cumpătate atât numele, cât și faptele fiecăruia, până ce venea rândul numelui și faptelor celui răposat.

începe să se agite și să cugete, atunci o nouă concepție de viață iese la iveală; e concepția umilită: a egalității înaintea păcatului și a temerei de o răsplată crudă în existența după moarte.

Oricât de curios s-ar părea în primul moment, dar tocmai în această perioadă de pesimism avea omul să simtă și să prețuiască mai bine frumusețile pământului pe care trăiește.

În adevăr, piatra de temelie a doctrinei creștine este putința ridicării omului din păcat, prin învierea Mântuitorului și prin pocăință în viața pământească. Întregul creștinism n-ar avea nici o noimă, dacă omul prin păcatul strămoșesc n-ar fi ajuns o ființă decăzută. Toate au rămas cum au fost: și păsările cerului, și peștii mărilor, și fiarele pădurii... minunate toate «ca în ziua cea dintâi a creațiunei». Singur cel făcut după chipul și asemănarea Creatorului căzuse din vrednicia lui; singur el a fost pedepsit, împreună cu o mizerabilă târâtoare, șarpele, mijlocitorul păcatului.

Și dacă așa este, tu, cel ce te ridicaseși alături de zei în păgânism, umilește-te în țărână; pedepsește-ți corpul cel păcătos, pentru a merita în creștinism grația renașterii și paradisului...

Ce deosebire între senina mitologie a grecilor și melancolia pe care o aduce în suflete concepția asiatică, venită din țara stearpă și urâtă a Siriei și Palestinei! Iar deosebirea nu va întârzia de a se arăta, după cum era firesc, până în literatură.

Să ne oprim, de pildă, la Sf. Vasile cel Mare, unul dintre scriitorii de seamă ai secolului al IV-lea. Îl alegem înadins, fiindcă avem ocazia să ne întoarcem din nou în Asia Mică, și anume în ținutul unde s-a născut Strabo.

Abia trecut de 26 de ani, tânărul creștin părăsește studiile cu ispitele vieții din Atena, pustnicește în Siria și Thebaida, apoi își așează coliba pe malurile lui Iris. Ascultați-l cum scrie către Sf. Grigorie, prietenul său*:

«În sfârșit, cred că am ajuns la capătul rătăcirilor mele. Speranța de a mă întâlni cu tine, ar trebui să zic: dulcele mele visuri — căci după dreptate speranța a fost numită visul omului treaz — a rămas neîmplinită. Dumnezeu însă m-a învrednicit să găsesc un loc, cum adeseori mi-a plutit pe dinaintea ochilor închipuirii».

Urmează apoi descrierea locului pustniciei: un munte înalt, învălit cu o pădure deasă, udat dinspre miazănoapte cu izvoare răcoroase și limpezi; la poalele muntelui, se întinde un plai totdeauna roditor, iar din piscul unde e coliba, sfântul admiră cascada ce se zărește în depărtare, aburul ce se ridică domol, florile, cântecul

* *S. P. N. BASILII, Opera omnia*, Parisis, MDCCXXX, Tom. tertius, p. 93.

păsărilor... și i se pare lui singur că ostrovul unde trăia Calypso trebuia să fi fost, cu toată lauda scriitorilor, mai puțin încântător.

Nu e nevoie de o analiză amănunțită spre a vedea orișicine, ce mare a fost schimbarea petrecută în suflete, după trei secole de pesimism. Lira fusese altfel înstrunată și trebuia să scoată alte sunete; natura devine subiect de efuziuni lirice, ca una ce amintea «păcătosului» splendoarea paradisului pierdut. Acuma intră în literatură și *muntele*, ba chiar și *pustiul*, la care cei vechi aproape nici nu se gândiseră. Se împlinise cuvântul profetului Isaia: «se va bucura deșertul, pustia va sălta de veselie și va înflori ca crinul». Și în adevăr, Sf. Chryosostom va afirma câțiva ani mai târziu, că «nici un raiu pământesc nu e așa de frumos ca pustiile egiptene»*.

Tot din acest timp avem și o descriere ceva mai dramatică a trecerii Alpilor, la Amian Marcelin**, un semn că natura începuse a da motive literare mai bogate scriitorilor din ultimele secole ale antichității.

*

Evul mediu e în privința aceasta, ca și în multe altele, mediocru. Pelerinii trec munții spre Roma ori spre locurile sfinte, cufundați în gândurile lor pioase. O călătorie în Alpi era ceva extraordinar***. În schimb însă mari armate îi străbat (Carol cel Mare își duce armata peste înălțimile munților de cinci ori, iar Carol cel Gros de 7 ori); legenda înflorește și populează munții cu tot felul de fantasme: stafii, demoni, balauri, cobolzi, vrăjitoare etc. ...; ba, sub inspirația bisericii, imaginația vulgului dăruiește Alpii și cu un *paradis*****.

Nu e de mirare deci, dacă muntele va deveni subiect de descrieri literare și motiv de emoțiuni estetice. În orice caz, nu e o împrejurare banală că primul alpinist e sensibilul poet Petrarca. Admirator al naturii (după cum o dovedește, pe lângă operele sale, și robinsonada de la Vaucluse, unde a stat un an servit numai de un pescar), Petrarca se hotărăște să cunoască splendoarea depărtată a vârfurilor, pe care le zărea de la Avignon. Împreună cu fratele său se urcă pe vârful lui Ventoux (de aceeași înălțime cu Ceahlăul). Și când, după multe greutăți — ciobanii căutau să-l spăi-

* *J. CHRYSOSTOME, Oeuvres completes*, 1863, Tom. VII, p. 65.
** *AMMIANI MARCELLINI, Rerum gestarum*, lib. XV, 10.
*** *FRANZ RAMSAUER, Die Alpen in Mittelalter* (*Zeit. d. deutsch. u. öster. Alpenvereins*, 1902, XXIII, pp. 88, 73).
**** *M. S. LOPEZ, Alpensagen*, 1893, p. 300.

mânte spre a-l întoarce îndărăt — când, în sfârșit, ajunge în vârf și vede foarte aproape crestetele albe de zăpadă, iar la picioare zărește Ronul și în depărtare oglinda mării, entuziasmul poetului devine o adevărată exaltare sentimentală, pe care și-o înmulțește singur, recitând cu solemnitate bucăți din *Confesiunile* Sf. Augustin. «Dacă mi-am dat atâta osteneală să-mi sui trupul puțin mai aproape de cer, cum să nu caut a-mi ridica și sufletul într-acolo?»*.

Caracteristică e îndeosebi această «ridicare a sufletului», căci ea, ca un motiv muzical, va însoți literatura descriptivă până în vremurile noastre. Cu cât se va lărgi orizontul geografic peste alți munți, alte mări și alte continente, cu atât coarda sentimentului pentru natură va răsuna mai tare. La început se vor auzi mai mult note religioase, apoi treptat va ieși la iveală nota pur romantică și, în cele din urmă, nota așa-zisă naturalistă.

Era firesc să se întâmple astfel. Cele dintâi descoperiri geografice sunt însoțite de mari manifestări de pietate. Vasco da Gama petrece o noapte întreagă pe malul mării, rugându-se lui Dumnezeu, înainte de a porni să înconjoare Africa. Columb și cei ce s-au întors cu dânsul de peste Ocean s-au apropiat de țărm însoțiți de rugăciunile mulțimii către Dumnezeu; iar tovarășii lui Magellan au intrat în Sevilla desculți și cu lumânările în mâini, după cum făgăduiseră pe corabie. Mările și continentele, cu toate minunatele lor noutăți, devin un fel de revelație; imaginația celor ce povestesc despre țările și mările depărtate se înflăcărase, și astfel, spre deosebire de măsura severă a clasicilor, se ivește tot mai mult, chiar și la scriitorii de valoare, stilul care *impresionează*, bogăția de *coloare* și în cele din urmă moda *exotismului* — o influență direct geografică.

Caracteristic în această privință e sfârșitul secolului al XVIII-lea cu Bernardin de St. Pierre, cu Rousseau și începuturile lui Chateaubriand. Tot interesul idilei «Paul et Virginie» stă în pietatea celor două femei și a copiilor lor, a căror mică dramă nu capătă relief decât prin coloarea exotică a naturii dintr-o insulă foarte depărtată de Europa. Motivul literar fundamental în «Confesiunea Vicarului din Savoya» e de asemenea priveliștea splendidă a Alpilor, care duce pe preotul lui Rousseau la cunoștința divinității descoperită astfel prin sentiment, nu prin rațiunea rece; iar *Atala*, inspiratul episod al unei opere religioase, e mai la fiecare pagină un model de romantism pe teme geografice, pe care istoria literaturii nu-l va uita niciodată.

* *FR. RAMSAUER, loc. cit.*

În sfârșit, ca un fel de culme literară, vin pe la începutul veacului al XIX-lea măiestrele *Priveliști ale naturii** datorite lui Alexander von Humboldt, care au rămas până azi modelul descrierilor geografice, privite din perspectiva înaltă a științei și totdeodată a artei. Apoi întregul secol al XIX-lea, de când cu înființarea societăților de geografie și înmulțirea numărului exploratorilor, a ajuns la o adevărată pletoră de descrieri, în care pitorescul a devenit un element inevitabil (de aceea de multe ori cu totul inferior).

Ar fi însă nedrept să încheiem această schiță, de altfel și așa prea sumară, fără să pomenim pe unul dintre contimporanii noștri, care, prin bogăția scrieilor cu imagini de un caracter special geografic, poate fi considerat istoricește ca ultimul termen în seria unei lungi evoluțiuni literare. Pierre Loti este fără îndoială cel mai geograf între geografi, dacă e vorba numai de genul pitoresc, și anume pitorescul serios, care, prin imagini adecvate, izbutește să ne dea înfățișarea locurilor necunoscute și emoția, pe care o nasc în suflet marile scene ale naturii. *Furtuna mărilor tropicale, aurora boreală*, fantasmagoria tăcută a luminilor polare, pe care scriitorul știe să o arate, dând în vorbe iluzia unei mișcări cinematografice; *monotonia pustiilor*, unde ploaia e necunoscută și pietrele au fost totuși netezite prin lungi secole liniștite; tăcerea fantastică a *mărilor înghețate*, peste care soarele se ridică întocmai «ca o biată planetă galbenă, aproape de moarte, care s-ar fi oprit nehotărâtă» în mijlocul haosului; în fine, nenumăratele sale tablouri din Africa, din Orient, din Iran, Tahiti și aproape din toate mările globului asigură lui Loti printre toți scriitorii contimporani un loc deosebit ca exotist și poet al frumuseților pământului**. Într-o pagină la dânsul e mai multă coloare decât în toată opera lui Herodot.

E dovedit așadar — oricare ar mai fi observările de făcut în privința evoluției genului pitoresc — că simțul pentru partea estetică a naturii s-a afirmat și s-a împuternicit progresiv cu trecerea secolelor. Mai ales e ușor de dovedit aceasta, dacă am chema ca martoră și pictura. De la pictorii evului mediu și ai Renașterii, la care «peisajul» era un slab accesoriu aruncat în fundul tabloului, în dosul figurii omenești, și până la moderni (la Kalame bunăoară, cu minunatele sale păduri de brazi și stejari, în care copacii pare că au o viață de sine stătătoare) sau la alți contimporani, *specializați* unii numai în zugrăvirea regiunilor polare***, e un drum imens,

* *Ansichten der Natur.*

** *Revue bleue*, 1900, p. 714.

*** *PHILIPPOW, Polarreisen des russischen Malers Borissow*, P. Mitteilungen, 1903, p. 217.

care nu poate lăsa nimănui îndoiala, în ce grad înalt, umanitatea modernă s-a obișnuit cu frumusețile naturii fizice*.

Arhitectura ar fi altă dovadă. Și nu numai felul de a clădi, ci mai ales felul cum se alegea și se alege azi împrejmuirea locuințelor.

În adevăr, nu mai departe decât acum o sută de ani, palate scumpe erau așezate în șesurile cele mai searbede, cu credința că s-a ales împrejurimea *cea mai frumoasă* din câte se putea. Un singur exemplu: Palatinul Karl Theodor, cunoscut geografilor ca fondator al academiei pentru adunarea datelor meteorologice (1780), fuge de minunatele înălțimi de lângă Heidelberg, și croiește un parc în monotonul șes de la Schwetzing**. Iar azi, după trecere de abia un secol, chiar căsuțe modeste caută vederile largi, se urcă pe vârful înălțimilor sau înaintează în mijlocul apelor mării, nu din nevoia apărării de dușmani, ca în evul mediu, ci din admirația pentru frumusețile naturii. — Evident, planeta începe să aibă din ce în ce mai mult și o însemnătate estetică pentru om.

Deșteptată ca dintr-un vis urât și speriată de atâtea devastări ale vremurilor din urmă, o parte a omenirii în adevăr culte — e destul să pomenesc numele lui Ruskin — se gândește să scape ce se mai poate din frumusețile încă neatinse ale pământului***. S-au făcut societăți nu numai pentru protecțiunea animalelor, dar și pentru protecțiunea plantelor și a priveliștilor frumoase.

Cedrii Californiei, câți au mai rămas, vor fi respectați până la moarte; unele plante rare de pe vârful munților vor fi de asemenea apărate****. Parcul de la Yellowstone, cu minunatul său joc de geizeri, va rămânea neatins ca o podoabă a republicei St.-Unite. Bourii sunt adăpostiți în grădini sau «rezerve» și se aud glasuri în favoarea elefantului.

Fără îndoială, pentru unele din bogățiile și frumusețile planetei, admirația și îngrijirea aceasta este prea târzie. Oricum, această «mea culpa», ca urmare a dezvoltării simțului pentru natură, e o notă optimistă față de turburarea haotică pomenită la început. Ea dovedește că pământul, ca operă a sensibilității omenești, începe a fi mai îmbucurător decât pământul ca operă a voinței omenești; și ne face să bănuim că inima va putea ajunge să înfrâneze

* *Deutsche Rundschau*, 1902 (3–4) p. 22. *Die Wolken in der Landschaft* de Fr. Ratzel.

** *W. RIEHL, Kulturstudien aus drei Jahrhunderten*, Stutt. 1862, p. 57 și u.

*** *Revue de deux monde*, 1895 (6) p. 553. *La religion de la beauté*, étude sur John Ruskin.

**** *P. MITTEILUNGEN*, 1900, p. 70.

excesul voinței. Omenirea va înțelege, poate, că dintre toate pierderile, cele mai mari sunt cele ireparabile, și că mai ales ireparabilă e sluțirea planetei prin stingerea speciilor alese și îndeosebi prin moartea popoarelor și pieirea idiomelor, care sunt atâtea și atâtea posibilități către o cultură superioară, și către o armonie mai înaltă în manifestările planetare. Iar din acest punct de vedere, studiul geografic al pământului, «casa de educație a genului omenesc», după cum îi zicea C. Ritter, devine o disciplină sufletească de o valoare deosebită. «Priveliștile întinse ne obișnuiesc să socotim fiecare organism ca o parte a totului și să recunoaștem în plantă și animal nu atâta individul mărginit sau specia, cât o *formă a naturii* înlănțuită cu tot șirul creațiunilor. Astfel de priveliști lărgesc ființa noastră sufletească și, cu toată depărtarea în care trăim față de atâtea țări, ele ne pun în atingere cu întreaga viață a pământului*.

[1] *Cosmos*, I, 23.

LEGĂTURA DINTRE ISTORIE ȘI GEOGRAFIE

Istoria concepută pragmatic, teologic, metafizic. — Concepția materialistă. — Întemeierea antropogeografiei (Hippocrat) deschide calea spre o concepție mai realistă. — Perspectiva deschisă de pozitivism: Comte, Buckle. — Catastrofismul în luptă cu evoluționismul (sec. al XIX-lea). — Cercetarea fenomenelor de ereditate lămurește rolul gloatei (rasă, popor) și al personalității (omul de stat) în istorie. — Geografia ocupă o sferă mai largă din viața omenirii, decât istoria în care „sălbaticii" n-au nici un loc. — Științele naturale au făcut din geografie și etnografie o firească introducere la istoria științifică.

Dacă un istoric, Herodot, Polybiu sau altul, a arătat o aplecare mai mare sau mai mică spre geografie; sau dacă un geograf, Strabo, Ritter sau oricare altul, a avut o predilecție deosebită pentru istorie, acestea sunt cazuri izolate, care nu hotărăsc întru nimica problema abstractă a legăturii dintre cele două științe. De aceea, toată cercetarea noastră din capitolele precedente[7], cu privire la amestecul precumpănitor al elementului istoric în geografie, are un caracter empiric și nu ne poate servi la dezlegarea chestiunii care face tema acestui nou capitol.

E drept că, după ce am schițat evoluția literaturii geografice, am căutat din punctul de vedere al științelor naturale să fixăm locul omului și al antropogeografiei în geografie. Dar prin aceasta am stabilit numai relațiunea dintre geografie și om, nu relațiunea dintre știința noastră și istorie.

Pentru a lămuri și această problemă, trebuie să căutăm un punct de vedere mai general; iar acesta ni se pare a fi cel următor:

Relația dintre fenomenele geografice și cele istorice atârnă de felul cum concepem relația dintre cauzele acestor fenomene. Cât privește cauza diferențierii fenomenelor telurice, ea a fost schițată în privirea generală asupra evoluției pământului și a sistemului planetar. Rămâne acuma să vedem care este cauza fenomenelor istorice, iar legătura dintre cele două serii de fenomene ne va indica în mod natural și legătura ce trebuie să existe între științele ce se ocupă cu studiul lor.

Sunt două căi pe care pornim în cercetarea cauzelor ce produc fenomenele istorice.

Ori punem originea tuturor manifestărilor istorice în spiritul omenesc și considerăm acest spirit ca o entitate metafizică ce depășește marginea experienței științifice; sau, din contra, omul și toate manifestările sale de care ține seamă istoria, nu e decât un produs al mediului fizic.

În cazul dintâi, relația dintre istorie și geografie e cât se poate de simplă: toată planeta nu este decât un accident istoric, o simplă ocazie care să înlesnească manifestarea ideilor pornite din sufletul omenesc. Și atunci toată geografia este un simplu corolar al istoriei împreună cu toate celelalte științe ale naturii, după cum reiese aceasta clar din filozofia lui Hegel. „Natura nu e decât o *determinare*, un *mod* al ideii-natură." „Ideea se manifestă în natură sub forma unei existențe străine de ea însăși. Și cum în modul acesta ideea singură își pune negațiunea sa și devine străină de sine, natura nu trebuie să fie considerată ca o *existență exterioară* față de idee... ci trebuie considerată ca o *determinare* în care ea există tot ca idee"*.

Se înțelege, pentru cei care pornesc pe această cale, relația dintre istorie și știința naturală a geografiei nu poate fi rezolvată altfel decât speculativ, după cum o și încearcă Hegel. Dar oricât de interesante ar fi construcțiile sistemului hegelian și oricât farmec au avut ele pentru unii din discipolii lui Ritter, cei ce primesc punctul de vedere al lui Humboldt simt că, sub această formă, problema relațiunii dintre geografie și istorie nu mai are nici un interes pentru științele exacte.

Dacă din contra concepem activitatea istorică a neamului omenesc ca o succesiune de fenomene determinate de împrejurările cosmice ale planetei și considerăm genul uman ca un caz particular în economia globului și în cosmos, atunci se înțelege de la sine că între fenomenele geografice de o parte și cele istorice de altă parte (prin urmare și între geografie și istorie) trebuie să admitem o legătură care poate fi cercetată din același punct de vedere din care am cercetat relațiunea dintre știința noastră și celelalte științe învecinate.

Dar și în acest caz sunt două moduri deosebite de a răspunde întrebării de la care am pornit. Așa, unii au ales și aleg încă în judecarea evenimentelor istorice punctul de vedere al unui materialism (uneori aproape naiv[8]), după care *toate* manifestările din viața popoarelor, atât cele mai simple cât și cele mai complexe, ar fi un produs al mediului fizic. Potrivit acestei concepții, istoria ar fi o știință cu desăvârșire subordonată geografiei.

* *HEGEL, Philosophie de la nature*, I, 188.

De la opera lui Hippocrat (despre aer, apă și locuri) până în vremurile noastre, paralel cu direcția teologică și metafizică a istoriei, s-a înfiripat încetul pe încetul direcția ceastălaltă, pozitivistă. În veacul nostru, sprijinită pe marile progrese ale științelor naturale, ea a ajuns la apogeu. Vrednic de însemnat între toți este istoricul Buckle. După el, progresul și prin urmare civilizația în general atârnă de evoluția ideilor, iar aceasta e determinată la rândul ei de mediul geografic al fiecărui popor. Descrierile sale asupra legăturii dintre natură și om în Egipt, India, Peru și Mexic, prin stilul lor vibrant și prin bogăția faptelor coordonate cu o rară silință, sunt un adevărat monument al direcției pozitiviste în istorie. Mai ales sunt sugestive, și în aparență demonstrative, primele capitole în care autorul, întemeiat pe rezultatele statisticii, arată că nu numai viața istorică este determinată grosso-modo de mediu, dar chiar și evenimentele mai mărunte, care de obicei ni se par dependente de capriciul așa-numitului liber arbitru.

Așa, spre exemplu, stabilirea unei relații între producțiunea grâului și numărul căsătoriilor nu este de mirare, cât timp acest din urmă fenomen social este de obicei rezultatul unei stări sufletești în care și producția cerealelor joacă un rol vădit. Dar mai surprinzătoare este periodicitatea numărului de sinucideri și a scrisorilor puse la cutie fără adresă*, care par a dovedi existența unui determinism inflexibil până și în manifestări ale vieții foarte puțin supuse atențiunii noastre. Buckle, arătând în succesiunea acestor fenomene sociale o regularitate care în oarecare margini nu se dezminte, ne sugerează credința că toată istoria trebuie mai întâi explicată prin mediul geografic. Chiar alegerea acelor cazuri curioase, prezentate cu atâta relief în primul capitol al operei sale, e potrivită să izbească imaginația și să întărească convingerea că baza tuturor explicărilor istorice trebuie căutată în științele naturale, și prin urmare [și] în geografie, care adună rezultatele lor pentru a explica dezvoltarea neamului omenesc.

Tot în același sens, dar cu oarecare variații, clădește edificiul criticii istorice și H. Taine. Ceea ce arătase Buckle pentru religiunea și arta indiană, caută și el să arate cu privire la popoarele Europei. Sunt atât de cunoscute operele în care acest scriitor încearcă să dovedească legătura dintre mediu și istorie (până și în manifestările subtile ale artei) încât nu mai este nevoie să stăruim asupră-i. Arta greacă e senină. Grecii au o finețe „înnăscută", sunt spirite „clare" și aplecate „spre dialectică și sofisme", iar imaginația lor e „în mod firesc veselă, vioaie" și pornită spre „fericirea

* *TH. BUCKLE, L'Histoire de la civilisation en Angleterre*, I, 32, 34 passim.

simțurilor", fiindcă aerul Eladei era transparent, marea albastră, orizontul limpede și înfățișarea plastică a ținutului era plină de armonia naturală a liniilor. Din contra, arta olandeză se resimte de penumbra în care trăiesc cetățenii Țărilor de Jos, închizându-se în case solide spre a se apăra de umezeală ca de un dușman. În sfârșit, mai spre nord, literaturile sunt fantastice, pline de negura polară etc.

Vrednic de însemnat este că Taine le spune toate într-un capitol intitulat „rasa", pornind de la ideea că mediul se manifestă în mod suveran în aptitudinile rasei, pe care el le determină. „Quand l'homme neuf et désarmé se trouve livré à la nature, elle l'enveloppe, elle le façonne, elle le moule, et *l'argile morale*, toute molle et flexible encore, se plie et se pétrit sous la *pression physique*..."*[9] etc. Firește, astfel de teme sunt interesante, ca ocazie pentru dezvoltări stilistice, iar spiritul nutrit de știință exactă a fost foarte accesibil în secolul al XIX-lea la metafore ca „argila morală" și altele de același gen. Astfel, după direcția teologică și metafizică, istoria a avut ocazia să încerce în veacul nostru și direcția pozitivistă, manifestată adeseori, după cum am zis, printr-un materialism aproape naiv.

Dacă ne așezăm în punctul acesta de vedere pentru a privi fenomenele istorice, este evident că istoria toată sau aproape toată ar fi o simplă exemplificare a geografiei regionale și atunci relația dintre cele două științe învecinate e foarte precisă: istoria este o geografie aplicată sau o geografie „în acțiune", după cum zicea Herder.

Însă oricât de ademenitoare ar fi pentru vanitatea geografului o astfel de concluzie, ea ni se pare neadmisibilă; teoria mediului aplicată la fenomenele istorice s-a născut în urma unei generalizări pripite.

În adevăr, pe la începutul veacului, contra științei oficiale, după care viața pe pământ a suferit revoluțiuni și a fost mereu înnoită prin creațiuni speciale, s-a ivit o nouă doctrină (Treviranus și Lamarck), după care organismele, în toată seria lor de la cele mai vechi până la cele contimporane, ar forma un singur lanț neîntrerupt, în care toate formele s-au născut încetul cu încetul unele din altele, prin influența condițiunilor de trai. În loc, de exemplu, de o girafă creată ca să populeze instantaneu unele păduri tropicale, s-a părut mai liniștitor pentru minte și mai aproape de unele observări de fapte, să se admită o girafă al cărei gât s-a lungit pe

* *H. TAINE, Philosophie de l'art*, II, 101.

încetul, timp de mii și mii de ani, în urma silințelor animalului de a se întinde după frunza arborilor.

Cu toată critica lui Cuvier și cu toate că *Discours sur les révolutions de la surface du globe* era privit ca o mică evanghelie a științei despre pământ, părerea aceasta a lui Lamarck a fost mai pe urmă întărită de paleontologi, cât și de studiul faunei și florei contimporane. Astfel, pe încetul, ea a triumfat contra autorității lui Cuvier.

În fine, Darwin, la rândul său, introducând ideea selecțiunii, pe lângă ideea adaptării la mediul fizic, dădu prestigiu acestei teorii, înlăturând ca antiștiințifică vechea concepție a cataclismelor sau a revoluțiilor subite în viața plantei. Azi, când vedem bunăoară că piciorul calului nu e decât o simplificare crescândă a piciorului cu mai multe degete al strămoșilor lui (*orohippus, mesohippus, architerium, hipparion* și *pliohippus*), doctrina influenței mediului ni se pare tot așa de verosimilă, cum se părea lui Cuvier ori lui Pallas vechea doctrină a cataclismelor.

Nu e de mirare, așadar, dacă începând cu studiul omului preistoric teoria aceasta a dezvoltării în raport cu mediul fizic a pătruns tot mai adânc în studiul fenomenelor istorice. Lupta pentru viață, care în geografie se traduce în „lupta pentru spațiu", deveni astfel o problemă strâns legată de fizica globului, independent dacă e vorba de plantă, de animal sau de om. Și astfel, geografia renăscută în acest veac prin lucrările lui Ritter, Humboldt și ale altor geografi capătă în ochii unora prestigiul unei științe fundamentale, fără de care istoria nici n-ar putea exista.

Rezultă însă de aici că direcția materialistă e mai presus de critică, și că istoria este o știință total subordonată geografiei?

Nu. Tot științele naturale au venit în ultimele decenii să introducă o însemnată modificare cu privire la teoria mediului, așa că azi legătura dintre geografie și istorie ne apare sub o lumină destul de deosebită.

Weissmann, în sugestivele sale cercetări publicate în 1892, arată, contra părerii lui Lamarck și Darwin, că mediul fizic are o influență asupra plantelor și animalelor, întrucât se constată anumite corespondențe între condițiile de trai și organizarea animalelor; dar îndată ce e vorba de modificare și prin urmare de evoluțiunea formelor organice, influența mediului intern este cea hotărâtoare. „Organismele după cum vedem se adaptează *în aparență* în toate părțile lor cu împrejurările de viață cele mai deosebite și ni se înfățișează astfel ca niște mase plastice, care în cursul timpului pot să fie tipărite în toate formele imaginabile".

Iar dacă ne întrebăm, unde este cauza acestor variațiuni, ni se pare sigur că ea este inițial prezentă în celulele germinale. Din clipa când încep *preliminările celei dintâi segmentații* a celulei-ou, *viitorul* organismului este determinat: este hotărât dacă va fi mai mare ori mai mic; dacă va semăna tatălui sau mamei... detaliile chiar și *particularitățile cele mai minuțioase* sunt hotărâte... Totuși rămâne încă un câmp oarecare și pentru influența condițiunilor exterioare ale existenței, dar acest câmp e restrâns și formează o mică regiune mobilă împrejurul unui punct central fix, hotărât și acesta tot prin ereditate. Astfel că în celula germinală se găsește determinarea esențială a organismului care va deriva din ea"*. E drept, nici părerea lui Weissmann nu poate fi considerată ca cea mai de pe urmă cuvânt al științei. Ultimele experiențe ale lui Delage, care a putut obține larve normale din *fragmente* de ou, chiar din a 36-a parte a unui ou**, arată că problema modificării organismelor în raport cu mediul e departe de a fi clarificată.

Oricum însă, după studiile lui Weissmann, care tind a dovedi că influența mediului extern se exercită asupra celulelor somatice – elementul pieritor – și că individualitatea, chiar fiziologicește vorbind, nu numai psihologicește, este determinată în mod esențial de modificările intime din celula germinală, elementul nemuritor al speciei, credem că avem dreptul să scădem cu mult însemnătatea mediului geografic, de câte ori este vorba de fenomenele complexe istorice, care atârnă de cauze ascunse în misterul moștenirei plasmelor ancestrale. Și atunci, evident, geografia nu mai interesează pe istoric decât când e vorba de influența mediului asupra vieții *vegetative* a popoarelor, adică a vieții somatice, animale. Îndată însă ce e vorba, ca la Buckle ori la Taine, de fenomene mai complicate: religiuni, arte, știință și alte împrejurări sociale de ordin superior, fără să negăm cauzalitatea în înțelesul comun al științei, trebuie totuși să ne abținem de la orice amestec al geografiei în acest domeniu rezervat exclusiv istoriei, care va căuta explicarea fenomenelor respective cu ajutorul datelor împrumutate de la psihologie și de la alte discipline depărtate de preocuparea geografului. Iar până atunci, explicarea unui caz mărginit (de exemplu opera unui artist, a unui popor etc.) prin mediul contimporan ei, poate fi în oarecare măsură comparată cu încercarea astrologilor care legau anume împrejurări sociale de apariția unei comete, care de timp îndelungat venea din golul spațiului, urmându-și calea ei

* *A. WEISSMANN, Essais sur l'hérédité*, [Paris, 1892, pp.] 153, 154.
** *Archives de zoologie expérimentale*, VII, 1899.

însemnată de legile superioare ale mecanicei cerești. Tot de asemenea, opera unui reformator, a unui artist sau a unei mari personalități istorice este manifestarea unei moșteniri ancestrale poate atât de depărtată, încât influența mediului contimporan asupra acelei opere este neglijabilă.

Aici ajunși, relația dintre geografie și studiul fenomenelor istorice se limpezește:

Întrucât e vorba de viața somatică sau vegetativă a societăților omenești, trebuie neapărat să ținem seamă de influența mediului geografic; altfel istoria, lipsită de fundamentul geografic, devine o poveste deșartă. Azi nu mai poate fi pentru nimeni nici o îndoială că de la botocuzii Braziliei până la europenii cei mai civilizați, viața materială a popoarelor este cu mii și mii de fire legată de pământul pe care acele popoare trăiesc. Și iarăși nu mai este nici o îndoială, că cu cât cultura crește, cu atâta legăturile cu mediul teluric devin mai felurite și mai intime. Câteva zile să rămână minele de cărbuni părăsite de oamenii ce muncesc în ele și viața unui puternic imperiu, ba chiar a întregii omeniri civilizate, se resimte.

Iar ceea ce vedem azi a fost și va fi desigur totdeauna. Dacă locuitorii insulei Noua-Guinee au rămas pe una din treptele cele mai de jos ale culturii, de vină este un palmier. Wallace, unul dintre cunoscătorii cei mai buni ai acestui ținut, mărturisește că „ieftinătatea hranei a fost, contra oricărei așteptări, un blestem nu o binecuvântare"; ea l-a dus pe om la lenevie și la o cumplită mizerie...*. Și pentru ca să nu se pară această concluzie scoasă cumva dintr-o generalizare pripită, este destul să pomenim că trunchiul unui palmier care dă sago poate fi întreg transformat în pâine. Un singur trunchi dă atâta făină, încât se pot scoate din el 1800 de pâinișoare, adică hrana pe un an întreg. În dărnicia naturii a stat blestemul. Și iarăși: cum să înțelegi nepăsarea negrilor care locuiesc în ținuturi cu termite, dacă nu ții socoteală de voracitatea acestei mici vietăți (*termes bellicosus*) care, consumând provizia omului (mănâncă și lemnele), face imposibil aproape orice exercițiu al prevederii. Ba încă sunt atât de multe și de izbitoare exemplele care arată cât de strâns este legată de mediu viața pur animală a genului omenesc, încât astăzi, când istoria nu mai e scrisă cu intenție literară, ci pur științifică, nici nu ne mai putem închi-

* *O. PESCHEL, Abhandlungen [zur Erd- und Völkerkunde*, ed.] I, [Leipzig, 1877, pp.] 390, 391.

pui povestirea vieții unui neam fără o suficientă cunoaștere a împrejurărilor geografice în care acel neam s-a dezvoltat.

Îndată însă ce părăsim viața vegetativă la care este condamnată partea omenirii mai apropiată de animalitate și ne ridicăm la cercetarea fenomenelor mai complexe, legate de obicei de individualitățile puternice ale fiecărui popor, atunci, pentru toată regiunea aceasta superioară a istoriei, mediul geografic nu mai poate fi utilizat în explicările fenomenelor în chestiune, iar istoricul devine cu desăvârșire independent de geografie. Modificările intime ale celulelor germinative despre care vorbește Weissmann, sunt un avertisment pentru zelul celor ce doresc în istorie o pozitivare mai înaintată decât e posibil în stadiul de față al științei. Și de aceea, geografia, îndată ce este vorba de astfel de probleme, se desparte de istorie, mărginindu-se în sfera explicărilor permise de metoda ei.

Din aceasta însă rezultă că legătura dintre istorie și geografie mai trebuie considerată și din punctul de vedere al timpului, nu numai al naturii fenomenelor de care se ocupă o știință și cealaltă.

În adevăr, cu cât ne vom coborî în seria veacurilor spre viața primitivă a omenirii, sau cu cât ne vom coborî azi de la popoarele civilizate și deci bătrâne spre popoarele sălbatice, care reprezintă preistoria contimporană, cu atât istoria se apropie mai mult de geografie și se sprijină mai mult pe aceasta din urmă. Din acest punct de vedere privită relațiunea celor două științe, un cuvânt al lui Michelet, des repetat de geografi, este cât se poate de adevărat. „L'histoire est d'abord toute géographie"[10], zice el, și pentru ca să nu i se pară cuiva afirmarea lui Michelet ca o licență stilistică din partea unui istoric prea sensibil la partea pitorească a vieții popoarelor, este destul să ne oprim atențiunea asupra unui singur fapt. Mai tot ce știm despre barbarii (*Naturvölker*) contimporani este pură geografie. Literatura geografică a adunat cele dintâi cunoștințe despre această parte a umanității lăsată la o parte de istorici și este destul de semnificativă împrejurarea că până în prezent nici Africa, nici America, nici Australia sau Polinesia contimporană n-au intrat încă decât incidental în marile lucrări istorice ale veacului. Aceasta nu este o simplă întâmplare, ci se leagă de o cauză mai adâncă: regiunile pomenite mai sus nu-s încă destul de „istorice" pentru a fi atras luarea-aminte a celor ce scriu istoria – ele sunt numai geografice.

Deci după ce am considerat legătura dintre istorie și geografie numai din punctul de vedere al naturii fenomenelor lor, trebuie să mai ținem seamă încă de un factor, acela al timpului: cu cât ne apropiem de tinerețea omenirii, adică de preistorie (fie măcar și de preistoria contimporană), cu atât elementul geografic este mai indispensabil istoricului. Și invers: cu cât ne apropiem de bătrânețea popoarelor, adică de civilizațiile înaintate, cu atât istoria – cel puțin cu privire la fenomenele culturale complexe – se depărtează de geografie.

Și după cum relațiunea dintre cele două științe se traduce în măsură de timp, ea se mai traduce de asemenea și în măsură de spațiu: cu cât ne apropiem de ecuator sau de poli, cu atât istoria devine mai geografică și invers. Ce știe să povestească istoricul despre australianul, care în dezvoltarea sa socială n-a ajuns să aibă nici măcar vorba ce înseamnă „șef", „căpetenie"*, mai mult decât geograful? Și iarăși, ce-ar cuprinde o operă istorică asupra eskimoșilor mai mult decât materialul adunat de geografi cu privire la monotona lor viață, la care îi condamnă o climă antiistorică? Încât dacă Hegel a exclus zona caldă și pe cea rece din istorie, eroarea sa ar fi o simplă chestiune de nuanțe, în caz când n-ar fi fost de vină și amestecul metafizicei. Căci, în adevăr, istoria, cum o cunoaștem și o cultivăm azi, scade în bogăție potrivit cu latitudinea, atât spre poli cât și spre ecuator.

În rezumat, așadar, putem afirma că cu cât fenomenele istorice sunt mai complexe și de un ordin mai înalt (adică privitoare la viața sufletească a omenirii), cu atâta legătura dintre geografie și istorie este mai slabă; din contra, cu cât este vorba de fenomene sociale mai elementare și de viață vegetativă – cum este cazul totdeauna în prima fază a tuturor civilizațiilor și prin urmare în toate regiunile unde natura oprește pe om într-o fază de trai rudimentar – cu atât granița dintre istorie și geografie este mai nesigură, adică una tinde să se integreze în masa celeilalte.

Toate acestea însă privesc numai relațiunea dintre cele două științe din punct de vedere general-abstract.

Când e vorba de interesul practic al compunerii operelor de istorie și de geografie, sau al studiului acestor științe, atunci raportul dintre materialul istoric și geografic ne sugerează multe și interesante observări, dintre care cele mai principale pot fi găsite de cititor înșirate sumar într-un capitol al *Antropogeografiei***, unde autorul pleacă de la ideea aforistic exprimată de C. Ritter, că „istoria nu stă lângă natură, ci în natură".

Dintre acele observări privitoare la necesitatea legăturii dintre istorie și geografie, cea care urmează e capabilă să dea într-o for-

* *O. PESCHEL, Völkerkunde*, ed. V, 346.
** *RATZEL, op. cit.*, 4.

mă condensată un sfat spre folosul practic al istoricului cât și al geografului: „practic vorbind, harta (o parte a geografiei) nu trebuie să o citești așa cum stă înainte, ca pe o foaie netedă, lipsită de perspectivă, ci având la îndemână comentariul istoriei. Aceasta, numai, este în stare să dea întregului înfățișat în hartă o perspectivă; și tot de asemenea, să nu crezi că înțelegi istoria, dacă ai privi-o ca pe o dramă fără scenă și fără decorul din fund"*.

Atâta numai ar mai fi de adăogat că, înainte de a cere ajutorul istoriei, harta are nevoie imediată de cartea geografică. Istoria vine abia în rândul al doilea.

* *RATZEL, op. cit.*, 28.

GEOGRAPHICA

FAZELE GEOGRAFICE ALE ISTORIEI
OBSERVĂRI GEOPOLITICE

[fragment]

Istoria este geografie în mișcare.
HERDER

Faptul cel mai caracteristic al timpului de față ni se pare acesta: *istoria a devenit planetară*.

Acum două mii și ceva de ani, Polybiu (istoric, geograf, etnograf și om de stat) avusese impresia că istoria a devenit *universală*. Mediterana și țările dimprejur i se păreau centrul universului. Întinderea stăpânirii romane îl uimise pe cel deprins cu statele pitice ale Greciei. Azi, chiar și un copil își poate da seama cât de îngust era orizontul lui Polybiu.

Nici la 1500, când Columb se întorsese din Lumea Nouă, istoria nu era încă universală.

Nici la 1800, după ce explorările lui Cook fixaseră destul de exact pe hartă întinderea Oceanului Pacific și deci proporția dintre uscat și apă.

Nici la 1860, când împărăția japoneză evita încă atingerea cu străinii, iar cârmuitorii ei socoteau că se vor putea apăra de flotele oamenilor albi, înconjurând fiecare insulă cu o perdea de copaci, spre a o scăpa de lovitura tunurilor.

Abia spre sfârșitul secolului al XIX-lea, istoria a început a fi universală, când Bismarck a luat inițiativa împărțirii tuturor ținuturilor rămase fără stăpân. *Terra* întreagă a intrat atunci în stăpânirea omului. Generația de la începutul secolului de față este contemporana celor dintâi exploratori care au văzut polii planetei și a oamenilor de stat care au împărțit până și sloii Mediteranei arctice, și ghețurile arhiseculare ale continentului antarctic — ajungând la steagul înfipt în creștetul lui de mâna norvegianului Amundsen.

În lupta pentru cucerirea spațiului geografic trebuie să deosebim însă mai multe faze:

A) Timp de mii și răsmii de ani, traiul omenirii a fost *continental*. Nu numai sălbaticii, dar și neamurile ajunse pe o treaptă înaltă de civilizație și de cultură, erau străine de ocean. Statul faraonilor și al chaldeilor habar n-avea de navigație, măcar că marea și oceanul le sta la îndemână. Ba încă unii monarhi din epoca continentală mergeau până acolo încât chiar interziceau supușilor construirea corăbiilor!

Pentru a vedea cât de mare era înstrăinarea de ocean, e destul să amintim atât: când Mesopotamia și Egiptul aveau un trecut istoric de mii de ani, iar Mediterana ajunsese în plină lumină a epocii greco-romane, Atlanticul era încă pustiu. Oceanul Indian — aproape pustiu și el; nimeni nu-l trecuse în curmeziș, navigația mărginindu-se la țărm (periplu). Atât de străină era lumea continentală de acest ocean, considerat azi ca o «Mediterană engleză», încât Nearch, amiralul lui Alexandru Makedon, însărcinat să conducă flota din Indus până la gurile Eufratului, nici nu s-a gândit la flux și reflux. Era cât pe ce să-și piardă vasele și oastea îmbarcată pe ele. — Singurul ocean străbătut mai de timpuriu a fost cel Pacific. Polinezienii, ajutați de puzderia insulelor, de ritmul alizeelor și de minunatele lor luntri, roiau de la un arhipelag la altul, dar de isprăvile lor nu auzise încă nimeni.

Istoria antică a fost așadar continentală în cel mai deplin înțeles al cuvântului. Fiecare trăia *închis în orizontul lui*. Cei din bazinul Mediteranei nici nu visau că dincolo de pustia Saharei trăiește o întreagă lume cu pielea neagră, cu părul creț și lânos ca al mieilor, cu nasuri turtite etc., etc. Pliniu mărturisea cu naivitate: Cine ar crede că există și *oameni negri*, dacă nu i-ar fi văzut în carne și oase? (Singuri egiptenii aflaseră ceva despre rasa neagră, prin atingerea cu ea în valea superioară a *Nilului*.)

De asemenea, mediteraneii nu știau aproape nimic despre lumea de dincolo de cocoașa Pamirului și a Tibetului, unde e așezată gloata *galbenilor*. Iar cât privește America și rasa ce s-a numit mai târziu *roșie*, nici pomeneală. Ca o ciudățenie și mai mare, amintim că Peru și Mexic, imperii cu o civilizație și o cultură de nivelul celei egiptene și chaldeene, trăiau pe același continent, fără să știe măcar unul de altul; — ca și cum ar fi trăit pe două planete deosebite. Atât de îngust era orizontul istoric.

Târziu, târziu de tot s-au stabilit legături între aceste cuiburi de omenire izolată. Și e vrednic de însemnat că legătura s-a făcut mai întâi prin apele oceanului. Nu peste Sahara au ajuns popoarele Mediteranei în atingere cu rasa neagră, ci înconjurând Sahara. Amiralul cartaginez Hannon[1] a fost un fel de Columb în ce privește descoperirea Africei «negre». (Tot pe calea lui, au apucat mai târziu și navigatorii portughezi.)

De asemenea, pe ocean s-au stabilit cele dintâi relații mai strânse între indo-europeni și lumea galbenă din Extremul Orient. În sfârșit, tot oceanul ne-a purtat spre America și Australia.

B) După faza continentală, a urmat așadar o fază *oceanică* în istoria omenirii. Dar faza aceasta n-a început de-a binelea, decât în momentul când explorările lui Cook au determinat cu destulă aproximație întinderea Oceanului planetar. Abia atunci a început și omenirea să ia cunoștință de unitatea ei antropologică și biogeografică (Blumenbach[2]).

Se înțelege, trecerea de la o fază la alta s-a făcut pe nesimțite. Anul 1800 era încă sub zodia continentală. Napoleon, cu toată agerimea privirii lui; cu toate că spusese: «geografia este mama istoriei și a politicei», nu cugeta destul de hologeic[3] sau geopolitic. Altfel n-ar fi făcut marea greșeală de a vinde Statelor Unite Louisiana și prin urmare valea lui Mississipi. Cuceritorul rămăsese continental. Expediția sa în Rusia era un fel de reeditare a isprăvii lui Dariu Histaspe contra sciților, iar Trafalgar — un episod secundar în cadrul războaielor sale.

Faptul care a inaugurat deplin faza oceanică a fost o descoperire tehnică: aplicarea aburului la navigație — vaporul. De la plutirea cu pânze (nevoiașă și chiar paralizată, când vântul se oprea) s-a trecut atunci la navigația liberă: *oricând* și în *orice direcție* (chiar contra vânturilor, a curenților și a râurilor). În locul zigzagului vaselor cu pânze, vapoarele au putut urma drumurile cele mai scurte, întocmai ca vârful creionului, mișcându-se pe fața unui glob geografic.

Trecerea celui dintâi vapor în curmezișul Oceanului Atlantic în 1819, măcar că durase 25 de zile, a fost totuși o dovadă că omul ajunsese stăpân pe întinderea apelor și că faza oceanică începuse de-a binelea. Iar rezultatele au fost imense: europenii s-au revărsat asupra tuturor continentelor, împreună cu mărfurile lor (*fabricate* de mașini purtate cu abur și transportate de *vapoare* mânate iarăși de abur, cum le arată și numele). Ce efecte economice, sociale și politice a avut revoluția mașinismului, adică a industriei mari, am cercat să arătăm altădată*.

Relevăm aici numai atâta: fiind apa mai întinsă decât uscatul, cine a dobândit mai întâi stăpânirea asupra oceanului planetar, acela, în chip firesc, a putut stăpâni comunicațiile dintre toate continentele și deci negoțul mondial. Și astfel apare în secolul al XIX-lea *cel mai întins* dintre toate statele câte văzuse până atunci planeta, Marea Britanie. Puterea acestui stat uriaș, cu posesiuni răspândite pe toată fața globului, se reazemă întâi de toate pe flota, care trebuia, după părerea oamenilor de stat britanici, să fie superioară flotei tuturor celorlalte state. Liniile de navigație ale «regatului unit» Anglia, Scoția, și Irlanda, devenit «Marea Britanie», apoi «Mai marea Britanie», ajutate de cabluri așezate pe fundul tuturor oceanelor, de depozite de cărbuni iarăși în toate mările și oceanele, au făcut din micul arhipeleag așezat în nord-vestul Europei centrul relațiilor mondiale în ce privește importul de materii prime, exportul de cărbuni și de mărfuri fabricate, bursa, banca etc... Caracteristic pentru înfrățirea dintre om și ape în faza oceanică e faptul că tehnica navigației a ajuns să permită chiar unui singur marinar să străbată fără tovarăș orice ocean al pământului. Un francez (Gerbault) a trecut și Atlanticul și Pacificul, cu un mic yacht, putând ancora în mijlocul celor mai întărâtate furtuni și odihnindu-se ca în portul cel mai liniștit, când valurile măturau puntea micului vas.

În ce privește transportul, vasele au căpătat dimensiuni care le aseamănă cu niște «cetăți plutitoare». De la monoxilele de odinioară până la transoceanicele de azi și marile unități blindate ale forțelor de război (adevărați monștri de metal) depărtarea e ca de la pământ la cer. Iar culminarea fazei oceanice a fost atinsă sub ochii noștri prin tehnica navigației sub apă. Până la submarine, flota de suprafață era decisivă. În marea încăierare dintre Anglia și Germania (1914–1918) care, ajutate de secundanții lor, au transformat repede un război european în «război mondial», stăpânirea

* *Omul de stat*, p. 5; *Trilogii*, p. 397 ș.u.

oceanului, a plecat de la început cumpăna în favoarea Angliei, izolând repede pe rivalul de pe uscat și tăindu-i putința de aprovizionare cu materii prime pentru industrie și cu hrană pentru populație.

C) Faza oceanică ar fi putut să dureze multă vreme, dacă nu s-ar fi ivit un lucru neașteptat: *avionul*. În câteva decenii, aviația a adus o nouă revoluție în circulația planetară și deci în relațiile economice și politice dintre țări. În ziua când Lindberg[4] a putut zbura singur peste Atlantic (într-o noapte și două zile), s-a început o fază nouă în viața omenirii — cea *atmosferică*. După ce la început, avionul apăruse mai mult ca mijloc de sport, iar la începutul războiului mondial avea numai rolul modest de observator, înlocuind sarcina de cercetaș a cavaleriei, el a ajuns repede mijloc de transporturi comerciale pentru mărfuri ușoare și călători, apoi o grozavă armă de atac: duce cu o repeziciune înzecită ca a trenurilor infanterie (parașutiști), artilerie (tunuri și mitraliere), precum și cantități enorme de explozibile. E pe cale să devină factorul decisiv al războiului. Cel mai mare stat al planetei, bizuit pe cea mai puternică flotă și pe ceea ce numea el «splendidă izolare», a încetat dintr-odată de a mai fi izolat. După ce timp de opt secole, arhipelagul britanic nu mai văzuse nici o invazie, și nimeni nu se putuse apropia de porturile sale, necum să vatăme populația din mijlocul insulelor, a văzut în al doilea război — cu adevărat mondial acesta — o armată de zburători deasupra porturilor, uzinelor și tuturor centrelor sale industriale și militare. Dacă mai ținem seamă și de Zepelinuri, adevărate «cetăți zburătoare», este vădit pentru orișicine că, în faza atmosferică, tehnica a ajuns să împlinească prin circulația în aer roluri cu mult superioare circulației pe uscat ori pe apă. În oceanul liber al aerului, avioane zburând pe deasupra vânturilor (până aproape de stratosferă) pot stabili de la un continent la altul și peste continente și mări legături mai scurte și neasemănat mai repezi decât cele oceanice. Istoria acum este nu numai universală, ca în faza oceanică, dar viața omenirii este în așa măsură integrată, încât izolarea a devenit cu neputință: *nici o națiune și nici un stat nu mai poate scăpa de ritmul accelerat al relațiilor impuse de tehnica circulației moderne.*

GEOGRAFIA ECONOMICĂ

OMUL CA FACTOR ECONOMIC.
Formele de cultură economică: vânătoare, păstorie, agricultură, industrie, comerț

De obicei, se începe cercetarea avuției unei țări cu o privire asupra pământului ei. Ar fi mai drept să se înceapă cu o privire asupra oamenilor.

Pentru ce ?

„Factorii naturali ai bogăției" (adică plantele, animalele, mineralele, râurile ca mijloc de transport etc.) au mare însemnătate, dar *bogăția nu e lucru natural*, ci e o născocire omenească.

La început, omul era tot atât de bogat, ca și lupul din pădure sau altă sălbăticiune care trăiește de azi pe mâine. Până să ajungă a avea un trai mai tihnit adică să știe din vreme ce va *mânca*, cu ce se va *îmbrăca* și unde se va *adăposti*, a trebuit să treacă mii și mii de ani. În acest răstimp, el s-a deprins a crește înadins o sumedenie de plante (ierburi și pomi), precum și o mulțime de animale care să-i dea *hrană* și *îmbrăcăminte*; iar din lemne, pietre și metale și-a făcut o sumă de *unelte*, care-i înzecesc și-i însutesc puterile. Și astfel, din lipsit și neajutorat, cum era la început, a ajuns azi *bogat* (adică înzestrat cu *multe înlesniri* pentru trai).

Prin urmare, nu pământul e izvorul bogăției, ci *omul*. Pe unul și același pământ, un neam e sărac, altul e bogat. În Alaska (la Klondyke), eskimosul abia trăiește din pescuit și vânat, suferind

cumplit de foame, pe când americanul din Statele Unite își face hotele luxoase și sfredelește pământul înghețat ca să caute aur. E destul să schimbi locuitorii unei țări și să aduci alții în loc, pentru ca înlesnirile traiului să se schimbe îndată, — fie în bine, fie în rău. — Olandezii ar schimba în zece ani toată lunca Dunării.

De aceea, *omul ca factor economic* (adică: omul ca izvor de bogăție) e cel dintâi lucru pe care trebuie să-l cercetăm, căci de mintea lui atârnă felul plantelor și al animalelor sau întrebuințarea avuțiilor de sub pământ.

În șesurile Mesopotamiei, unde se înălța acuma vreo 2500 de ani minunatul Babilon — un fel de Paris al antichității — azi rătăcesc nomazi de neam arab, care nu pricep nimic din agricultura cu irigație, temeiul rodniciei de odinioară a acelui ținut; unde azi e nisip pustiu creștea odinioară un orz cu foaia lată ca a păpușoiului... Venind însă englezii în locul turcilor, țara unde curg Tigrul și Eufratul va ajunge în scurtă vreme iarăși unul din grânarele lumii.

Așadar, când e vorba de avuția unei țări, *fiecare ținut trebuie măsurat mai întâi după omul care îl stăpânește și-l lucrează*. — Să vedem deci treptele dezvoltării economice a omenirii.

A. STAREA PRIMITIVĂ

Cum va fi fost omul la început, e greu să ghicim. — De obicei, ne închipuim că a dus un trai destul de înlesnit, după cum socotim și despre *primitivii*[1] din țările calde (negrii din pădurile ecuatoriale, Pieile-Roșii din Brazilia, papuașii din Noua Guinee) că duc o viață plină de toate desfătările raiului: mereu *cald*, mereu *verdeață* și *flori*, mereu *poame* pe copaci... E destul să întindă mâna și să ducă hrana la gură...

Adevărul e cu desăvârșire altfel. Pădurile ecuatoriale sunt nu se poate mai puțin prielnice pentru viața omului. Mai întâi, sunt întunecate și umede. Închipuiește-ți o sumedenie de trunchiuri ca niște coloane, sprijinind un pod de frunziș, prin care lumina soarelui abia răzbește... Călătorii spun că samănă mai degrabă cu o pivniță întunecată, plină de crengi și de frunze putrede... Peste tot, umezeală și lunecuș, iar dacă asculți cu luare-aminte, în tăcerea aceea grozavă, auzi foșnetul jivinelor mărunte: insecte, reptile,

lilieci și alte vietăți înfometate, care veșnic foiesc încoace și încolo după hrană. De aceea, omul se simte acolo închis ca într-o pușcărie. Negrii *Fang* (Congo francez) îți fac impresia unor făpturi sperioase și totdeauna gata de fugă...

Dar, greutatea cea mai mare e alta: *lipsa de hrană*. Sălbaticii din ținuturile ecuatoriale suferă mereu de foame, întocmai ca și locuitorii din regiunile polare, veșnic ascunse sub zăpezi. Dorința lor de toate zilele e să mănânce o dată până să se satură, — ceea ce se întâmplă rar de tot. De aceea, *boalele cele mai multe ale primitivilor de azi vin din foame*. — E așa de cumplită lipsa, încât unii au o curea anume („cureaua de foamete"), cu care strâng pântecele să nu ghiorăie; iar alții mănâncă țărână (*litofagi*), numai să înșele cu ceva stomacul. — Cât despre putreziciuni, pe acelea le mănâncă cu bucurie, — numai să le găsească.

Asta lămurește pentru ce sălbaticii lasă de obicei cărnurile să putrezească, apoi le mănâncă. În loc de a fi prețuită hrana proaspătă, ca în țările unde omul este îndestulat, primitivii consideră chiar hoiturile ca o mană cerească. (Când europenii se miră de gustul lor pentru cărnuri stricate, ei răspund că „doar nu mănâncă și mirosul").

Ca să se vadă ce însemnează lipsa, e destul să pomenim că în unele colonii europene (Congo), cimitirele sunt păzite de străjeri înarmați, deoarece negrii dezgroapă cadavrele și le mănâncă. — În schimb, ei arată o mare greață, când văd usturoi și unele brânzeturi europene, prea dospite.

Însă urmarea cea mai grozavă a foamei e alta: canibalismul sau „antropofagia"[2]: adică, omul mănâncă de viu pe alt om, ceea ce nu se întâmplă decât la făpturile de tot grețoase, cum sunt șerpii și alte jivine lacome. — Copiii, bătrânii, femeile... și de obicei cei slabi sunt totdeauna în primejdie de a fi uciși, iar pruncii sunt lepădați, ca pisoii sau cățeii...

Tot lipsa de hrană explică numărul mic al populațiilor primitive și *viața scurtă* a sălbaticilor. În Congo, la 6 femei abia vezi un copil. Jumătate din copii mor înainte de 20 de ani. La 6 ani, începe fiecare a-și căuta hrana. Până atunci suge însă la mamă. (Eskimoșii sug până la 12 ani.) — Mijlocia vieții este de 13–15 ani, așa că bătrâni nu se văd mai nicăieri, — nici chiar acolo unde lipsește antropofagia.

Din cele înșirate până aci, rezultă că în starea naturală (adică în sălbăticie) omul nu cunoaște bogăția nici azi, necum la început, când era și mai neînvățat decât acuma. — Cu drept cuvânt putem zice că *averea nu este un lucru natural, ci o ispravă a omului.*

a) Cauzele întârzierii în starea primitivă.

Cât va fi durat starea de curată sălbăticie, nu știm. Primitivii de azi sunt departe de a ne putea arăta treapta cea mai de jos a vieții omenești.

În adevăr, un negru care are arc și săgeți, este un om tare civilizat, față de omul neajutorat de odinioară, care n-avea nici atât, ci se slujea ca unelte de crengi rupte din copaci sau de pietre culese la întâmplare. Între eskimosul (care e un vâslaș fără pereche și un vânător foarte iscusit — biruește chiar ursul polar) și omul de odinioară, care se hrănea cu ce găsea și nu putea scăpa de fiare decât ascunzându-se, depărtarea e ca de la cer la pământ. — Mii și răsmii de ani au trebuit să treacă, până ce biata făptură omenească: slabă, proastă și neajutorată de la început a ajuns pe treapta primitivilor de azi.

Totuși, vedem că acești primitivi stau locului. *Fiul trăiește întocmai ca părinții.* — Cum se explică această schimbare atât de înceată? Și pentru ce unele părți din omenire au înaintat mai repede, iar altele mai încet? De ce atârnă repeziciunea progresului gospodăriei omenești, adică *nașterea și creșterea bogăției.*

În patria sa, care, de bună seamă, a fost în țările calde dintre Asia și Australia, omul avea să lupte cu animale foarte puternice (leu, tigru, hienă etc.). Dar și mai primejdioase erau pentru el vietățile mărunte; îndeosebi furnicile, lăcustele, omizile, țânțarii și alte jivine care îi fac viața aproape cu neputință. Termitele rod tot ce întâlnesc în cale. (O scândură, aruncată dimineața, o găsești până seara sfredelită pe dedesubt!) Lăcustele de asemenea năvălesc cu grămada și strâng orice urmă de verdeață; — trec râuri de peste 100 m lățime și nu se sfiesc nici de flăcări... iar țânțarii, cu frigurile pe care le pricinuiesc, sunt o plagă veșnică. Cu drept cuvânt, s-a zis că adevărata fiară în regiunile ecuatoriale este insecta.

Dar chiar hrana, care scapă de concurența animalelor mici și mari, nu putea fi păstrată. Umezeala țărilor din apropierea ecuatorului face să putrezească tot ce nu e viu. Nu numai merindea adunată, dar și haina, unealta... tot ce nu e pus la adăpost mucezește și putrezește.

Prin urmare, nu-i de mirare că omul primitiv a trăit aci mii de ani, pe aceeași treaptă cu fiarele, adică de la mână până la gură. Chiar și azi, viața unui indigen este nu se poate mai simplă: îndată ce se scoală, își dezmorțește puțin mădularele, cască... și caută hrană. Mănâncă ce se întâmplă la îndemână, apoi, îndată ce și-a potolit foamea, se așază iarăși la odihnă. — Nici nu-i trece prin minte să agonisească avere. (Când vede pe un european că are ce-i trebuie: mâncare și haine, și tot nu se astâmpără, ci muncește (!), purtarea aceasta este pentru un primitiv ceva cu totul neînțeles, — cum ar fi pentru noi faptele unui nebun).

Putem zice că *munca*, adică *lucrarea făcută înadins*, cu gândul la viitor, *este cu desăvârșire streină de cugetul omului sălbatic.* Starea lui obișnuită e trândăvia și de aceea fiul trăiește întocmai ca părinții, viața se preface foarte pe încetul.

Pe când englezul zice: *timpul e ban*[3], pentru sălbatic, *timpul nu există*, adică nu are nici un preț. Și când îți vinde o marfă pe loc, și când face un drum de mai multe zile până la un târg, el cere tot același preț. Pentru el nu există viitor. Puterea de închipuire, despre ce va fi mai târziu, e atât de slabă, încât nici de moarte nu se teme, dacă moartea nu-i apropiată. O pildă: Căpitanul unui vapor francez întâlnește într-un sat pe malul fluviului Congo pe un negru care slujise mai înainte printre marinarii săi. Acuma se afla în robie și, după obiceiul locului, avea să fie ucis într-o bună zi și ospătat de stăpân. De milă, căpitanul l-a chemat să se suie pe vapor, ca să-l facă scăpat. Dar robul nici nu s-a urnit. — Deocamdată îi mergea bine acolo: stăpânul îl hrănea cu îndestulare, ca să-l îngrașe până la sorocul când era să fie căsăpit. Ce avea să se întâmple cu el în ziua aceea, de asta nici nu-și bătea capul...

b) Pornirea pe calea progresului

Cele spuse mai sus arată că omul n-a putut să se deștepte în țările calde și să adune avere, ci numai acolo unde clima îi îngăduia să *păstreze hrana* și-l silea să se opintească mai mult spre a o dobândi, adică să *muncească*, născocind *unelte* tot mai bune.

În adevăr, cele dintâi ținuturi unde omul s-a deșteptat mai mult și a ajuns la o gospodărie mai deplină sunt: valea Nilului, Mesopo-

tamia, Fenicia, Grecia și alte țări dimprejurul Mediteranei, precum și valea lui Hoang-ho, a lui Indus și podurile înalte ale Perului și Mexicului. Aci s-a deprins el pentru întâiași dată cu o *muncă* mai întețită a pământului; aci a născocit *unelte* mai numeroase și mai îndemânatece.

Așadar, dacă munca și unealta este începutul progresului gospodăriei omenești, e destul să vedem țările unde muncește omul mai mult, unde are mai multe și mai bune unelte, pentru a măsura mersul înainte al fiecărui popor.

Concluzie: *Omul ca factor economic trebuie judecat în raport cu calitatea și cantitatea muncii sale*, pe care o poți cunoaște după numărul și felul uneltelor cu care lucrează.

Anglia, Germania și îndeosebi America sunt azi țările cele mai civilizate din lume. Ceea ce te minunează mai mult în fabricile și porturile americane este lipsa omului. Cea mai mare parte din muncă se face cu mașina, iar lucrătorii păzesc doar mașinile, ca să aibă ce lucra. — Un inginer, Taylor, a mers până acolo că a fotografiat toate mișcările fiecărui fel de lucrători, apoi le-a repetat la cinematograf, suprimând gesturile și toate abaterile nefolositoare. Pe calea aceasta, lucrătorii sunt deprinși să muncească, făcând cea mai mare economie de *timp* și de *energie* (taylorism[4]). — De aci au urmat câștiguri foarte mari, față de munca mai puțin civilizată din Europa.

B. TREPTELE ECONOMICE PE CARE LE DEOSEBIM AZI ÎN VIAȚA OMENIRII[5]

1. Culegătorii. — Sunt încă ținuturi, în care omul aproape nu știe ce e munca, ci trăiește din hrana găsită de-a gata. După cum maimuța mănâncă: poame, rădăcini, semințe, ouă de paseri ș. a. tot astfel unele hoarde de sălbatici trăiesc, culegând ceea ce e bun de mâncat. Fuegienii de pildă rătăcesc pe malul oceanului, adună scoici și ce la mai dă marea.

Țara Focului e așa de muntoasă, încât abia dacă afli un hectar de loc neted. „Nu-mi aduc aminte să fi văzut decât un câmp de tot mic, lângă Portul Foametei. În clima aceea grozavă, unde furtunile se urmează aproape fără întrerupere, însoțite de ploi, grindină și zăpadă, atmosfera e mai întunecată decât orișiunde aiurea. Ți se

pare că te afli în adevăr la marginea pământului locuibil... Totuși omul trăiește și aci, ba încă umblă gol! În golful Goeree, am văzut pe unul dormind într-un adăpost care n-ar fi fost de ajuns nici pentru un iepure... Unii au haine de piele de focă sau de vidră; haina este doar o bucată de piele de lățimea unei batiste, legată cu două ațe... și este mutată mereu, ca să acopere partea corpului, dincotro bate vântul. Trupul lor e închircit, pielea murdară, părul încâlcit... Niciodată n-am întâlnit făpturi mai dezgustătoare și mai nemernice. Când îi privești, abia îți vine să crezi că sunt oameni; socoți că ar fi mai degrabă ființe din altă lume. M-am crucit, când am băgat de seamă că vreo 5–6 dintre dânșii, goi și puțin adăpostiți de vânt și de ploaia acestei țări cumplite, dormeau pe pământul ud, strânși unii lângă alții și înghemuiți cârlig, în felul câinilor. *Fie vara, fie iarna, noaptea, ca și ziua, când începe refluxul mării, ei se scoală și încep a culege scoici de pe stâncile țărmului.* Femeile se dau la fund, ca să culeagă ouă de mare, ori stau ceasuri întregi în luntrile lor, până ce prind câțiva peștișori, cu undițe fără cârlig. Iar dacă ucid o focă ori întâlnesc cumva hoitul unei balene pe jumătate putrezită, asta e pentru ei o sărbătoare până în naltul cerului... Se ghiftuiesc cu acea hrană scârboasă, adăogând ospățului câteva poame sălbatice ori câțiva bureți, care n-au nici un gust. — De multe ori suferă însă grozav de foame, iar când hrana e pe sponci, fuegienii mănâncă și carne de om, începând cu jertfirea celor mai bătrâni..." (Darwin[6]).

După cum îl arată felul dinților, omul era *omnivor*, adică se hrănea cu *poame, rădăcini, ouă, scoici, reptile, insecte*... și tot felul de plante și de vânat potrivit cu slăbiciunea trupului său, care nu se putea bizui mult nici pe dinți, nici pe unghii, nici pe puterea mușchilor. — Azi, tot omnivor îl găsim, dar nu-l mai aflăm nicăieri culegând numai cu organele sale firești, ci peste tot se ajută cu unelte. (Chiar fuegienii și australienii au unelte.)

Originea uneltelor. În adevăr deși slăbuț de felul său, omul dobândise de la natură un organ de o putere mai mare decât a tuturor celorlalte viețuitoare — *creierul*. Pe când celelalte făpturi trăiesc mai mult ca în somn, adică, îndată, ce sunt sătule, cad în toropeală și uită repede lucrurile care le trec pe dinainte, omul, având un creier mai bine întocmit, are o ținere de minte (*memorie*) mai trainică. Și iată la ce i-a folosit: Culegând mereu hrana, a fost silit uneori să se ajute nu numai cu mâinile și cu dinții spre a-și potoli foamea, ci și cu alte mijloace. Așa fac de altfel și alte animale. Ca să spargă nucile prea tari, maimuțele se ajută cu pietre. Dar, pe

când maimuța aruncă piatra și ia mereu tot altele, omul și-a adus aminte de piatra care îi slujise odată și, dacă i s-a părut potrivită, a *păstrat-o*, ca să-i fie de folos și altă dată. — Astfel s-a născut *eolitul* (vorba aceasta însemnează *piatra primitivă*), adică *cea dintâi unealtă*. Tot așa cu crengile de copac, cu ghimpii, cu scoicile și alte lucruri care ajutaseră mâinii la lovit, la spintecat, la spart sau la sfâșiat. (Și maimuțele se slujesc de o bucată de lemn, ca să zburatuiască poamele din copacii prea înalți, dar, îndată ce au isprăvit, aruncă creanga, n-o prefac în băț care să-i slujească și în viitor.)

Găsind o piatră rotundă, care se potrivea bine cu măsura palmei lui, el a păstrat-o (*eolitul*) și a mai tesit-o puțin, ca să-i fie și mai la *îndemână*. Astfel, pumnul cu bolovan lovea mai tare, decât fără bolovan; degetele, cu un ghimpe sau o scoică, puteau înțepa și zgâria mai tare decât cu unghiile; brațul cu o nuia sau un băț era mai lung și ajungea să scuture poame de pe ramuri mai înalte... — Apoi, tot creierul său cel ținător de minte, i-a mai adus un sprijin neasemănat de mare, împrietenindu-l cu *focul*. Din copacii aprinși de trăsnet, din focurile nestinse (care sunt în multe părți pe fața pământului) sau din vulcani, a căror lave sunt ca o sgură curgătoare, omul a luat flacără, cu care s-a încălzit, când îi era frig, sau a speriat fiarele care îl prigoneau. Ba, de la o vreme, s-a deprins să aprindă el singur lemnul, frecându-l înadins. — Astfel, cu *uneltele* și cu *focul* (o putere egală cu a trăsnetului), el a ajuns să stăpânească toate ținuturile pământului.

Unealta deci a fost cel dintâi pas prin care omul s-a depărtat de celelalte viețuitoare. Născocind uneltele, omul a arătat că nu-i sunt destule organele date de natură ci este în stare să-și facă el altele mai puternice. Din simplu *culegător*, a ajuns „culegător cu unelte".

La orice popor, cât de civilizat, găsim și până azi obiceiul de a culege. Cei care trăiesc mai aproape de natură, culeg încă multe roade ale pământului, așa cum le întâlnesc. De pildă, la munte, se adună, în țara noastră: *bureți, zmeură, afine, jir* (pentru olei), *alune*... În alte părți, *melcii, mierea sălbatică... scoicile* la malul mării... sunt o hrană ușor de cules.

2. Vânătorii. — De la o vreme, uneltele de care se folosea omul pentru culegerea pașnică a hranei, ajung unelte care slujesc pentru smulgerea ei cu de-a sila. Adică omul ajunge *vânător*.

Brațul cu care zgâria și împungea pământul, ca să scoată rădăcinile bune de mâncat, ajunge *lance* de înfipt în trupul animalului care se punea de pricină ori căuta să scape de urmărirea omului. Piatra țuguiată, cu care se ajuta la despicarea nucilor, dacă a fost legată la capătul unui băț, a ajuns *ciocan* ori *topor*. Aceeași piatră sau o *așchie* mai subțire de cremene, înfiptă sau legată strâns în capătul unui băț, a făcut o lance mai primejdioasă decât bățul sau parul ascuțit. *Eolitul* (piatra rotundă) pe care o azvârlea la început cu mâna, de la un timp a fost aruncată cu o fâșie mlădioasă de rafie, ori tei... și ajunge *praștie*, care aruncă bolovanul până departe, cu o putere înzecit de mare. — În acest chip se nasc rând pe rând toate armele de vânătoare.

Dar a trebuit să treacă mii și mii de ani, până ce s-a ajuns la născocirea unei arme, apoi la îmbunătățirea ei. Sunt semințiile care nici până azi n-au descoperit încă arcul (australienii)*. Dar nu e nici un primitiv, care să nu fie cât de puțin și vânător, nu numai culegător.

De aceea, deosebim două trepte de vânători:

A) Pe treapta întâi, cea mai de jos, stau semințiile care au arme de vânătoare, alcătuite din piatră, lemn, os și (câteodată) puțin *metal*. Dacă socotim pe fuegieni ca pilda cea mai deplină de culegători, vânătorii cei mai umili sunt: *Piticii*[7] (în pădurile din Congo), *Boșimanii* (în pustia Kalahari), *Wedda* (peninsula Ceilon), *Mincopii* (în arhipelagul Andamanelor), *Kubu* (Sumatra), *Aeta* (Filipine), *Australienii, Botocuzii și Bororo* (în Brazilia), *Pieile-Roșii* (California) și *Aleuții* (în lanțul insulelor Aleutine).

E destul această însirare, spre a se vedea că semințiile care își reazemă traiul pe vânat sunt puține; că vânătorii trăiesc resfirați pe fața pământului și ocupă: sau desișul codrilor Africei ecuatoriale, al Brasiliei (Pitici, Botocuzi etc.), sau largul pustiilor (Boșimani, Australieni), ori s-au cuibărit pe insule mărunțele și sărace (Andamane, Aleutine etc.). Aceasta dovedește că *vânătorii mărunți* au fost strimtorați de semințiile mai mari și mai puternice, până ce s-au pomenit împinși în codrii nestrăbătuți sau în locuri mărginașe și neprielnice pentru agonisirea hranei**.

* În schimb ei au minunatul *bumerang* care se întoarce la picioarele vânătorului, dacă n-a lovit prada, și poate nimeri chiar pe cel ascuns, deoarece arma aceasta ciudată merge în linie curbă, atât vertical, cât și orizontal — un fel de tun cu tragere indirectă.

** Unii trăiesc în tovărășie (simbioză) cu vecinii care fac plugărie și lucrează fierul (Piticii și Wedda). Pe lângă schimb de produse, Piticii slujesc și ca un fel de iscoadă care dă de veste când se apropie primejdia.

De aceea, gospodăria lor se înfățișează cu următoarele însușiri:

a) Ei trăiesc în *cete mici.* — E în firea vânătorului să umble cam răzleț, deoarece altfel sperie vânatul. Apoi dacă sunt prea mulți la un loc, n-ajunge vânat pentru toți;

b) Cetele sunt mereu în *mișcare*, căutând urmele vânatului, până dau de ținutul unde vânează alții și de care se feresc (ori se încaieră la luptă);

c) Singura *avere* e arma de vânat și câteva unelte, iar pe unde e frig, — oarecare *îmbrăcăminte.* De obicei, toți vânătorii mărunți sunt grozav de săraci (Australienii și Boșimanii au „curea pentru foame"). Ce e pe el, e și acasă! Aci se încheie averea acestor vânători care sunt veșnic pribegi;

d) Toți trăiesc la fel și muncesc aceeași muncă — adică vânează.

Așadar vânătoarea nu îngăduie pe această treaptă o împărțire a muncii. Un început de diviziune a muncii e următoarea: bărbatul umblă după pradă, adică e vânător curat, iar femeia, cu un băț ascuțit scoate rădăcini din pământ, adună bureți, poame, ouă de paseri... adică este culegătoare. — Tot ea are și grija focului, aduce apa, și face culcușul (adăpostul de noapte: colibă, perdea de frunze ori de ierburi pentru a se feri de vânt etc.).

Totuși, se găsește chiar și la acești vânători mărunți oarecare îndrumare spre diviziunea muncii. Piticii, de pildă, sunt arcași foarte meșteri și au mare pricepere la pus căpcăni. Ei pot ucide chiar elefanți. Dar pentru lăncile și arcurile lor au nevoie de fier, pe care nu știu cum să-l scoată din pământ și să-l lucreze. De aceea, ca să dobândească săgeți și vârfuri de lănci, ei dau carne semințiilor vecine. *Schimbul* se face mutește și tainic. Piticul vine noaptea și lasă la ușa negrului deprins a lucra fier, o bucată de frunză, arătând mărimea și chipul vârfului de lance sau al săgeții pe care o dorește. Fierarul ia carnea și, peste câteva zile, pune în același loc lucrul gata. (Dacă n-ar pune, e în primejdie să fie săgetat într-o bună zi de arcașul înșelat.) — Tot așa fac și Wedda în Ceilon, cu vecinii lor (Singhalezi) meșteri lucrători de fier.

Așadar, pe treapta cea mai smerită a vânătoarei, abia se începe diviziunea muncii, iar pe alocurea se pornește și un mic *schimb* (adică negoț).

B) Pe treapta a doua stau vânătorii mari, adică cei care au arme mai multe, mai temeinice și care ajung să trăiască mai înlesniți. Ca pildă pot sluji eskimoșii, Pieile-Roșii din America boreală, și unii Polinezieni.

Eskimoșii au pentru prinsul focelor niște lănci minunate. Vârful lancei rămâne înfipt în vânat, iar vânătorul (stând în luntre), se lasă târât peste valuri de frânghia priponită în animal. Nici marea cea mai furioasă nu-i împiedică de a vâna (vâslesc câte 15 km pe oră). Hainele, ca și armele lor, sunt o minune de chibzuință, iar casele de gheață (iglu) le țin așa de cald, că pot sta în ele cu pielea goală. — De altfel, au și un dobitoc îmblânzit, pe câine (care trage săniile).

Pentru vânătoarea renilor, eskimoșii se însoțesc, făcând cete mai mari. (Vânatul trebuie hăituit, înconjurat pe departe și împins spre bălți, unde poate fi prins mai ușor.)

Pieile-Roșii din Canada și Statele Unite erau iarăși vânători foarte temeinici și ca arme, și ca organizare. Ei se țineau după cirezile de bouri, cum se țin ciobanii de turma lor și aveau astfel carne din belșug. Alții, de pildă Tlinkiții, (pe țărmul de N.-V.) erau pescari minunați, străbătând vitejește fiordurile.

Tot între vânătorii superiori trebuie să numărăm pe cei din pădurile Siberiei, din mijlocul Africei (atât de bogată în fier și fierari) și pe Polinesieni, la care meșteșugul vâslitului e în floare, iar plasele de prins pește au lungimi de sute de metri și cer întovărășirea la un loc a multor pescari cu luntrele lor.

De aci urmează:

a) Vânătorii mai bine înarmați trăiesc în *cete mai numeroase.* (Seminția Tlinkit numără vreo 10 mii de suflete).

b) Nu locuiesc așa de risipiți ca vânătorii mărunți, ci uneori se adună în chip de *sate.*

Îndeosebi, vânătorii din țările reci se adună peste iarnă în cete mai mari. Pe țărmul Americei boreale, spre N.–V., se văd sălașe de peste 600 de suflete (satul Klocwan, lângă râul Cilkat); iar către primăvară se răsletesc iarăși după vânat.

c) Împărțirea muncii[8] e mai vădită. — Nu numai că *vânatul* e al bărbaților, iar femeia e *culegătoare,* dar chiar între bărbați încep deosebiri de îndeletniciri.

În seminția Tlinkit, unii nu fac decât o muncă — o îndrumare deci spre *meserii.*

d) Împărțirea muncii aduce cu sine nevoia de schimb (negoț). De obicei, schimbul e în natură: dai o marfă și iei alta. Cu vremea însă, pentru înlesnire, s-au ivit banii: scoici, piei... ș. a.

e) Cine muncește o muncă deosebită de alții (*meseriași*) și face negoț, de la o vreme are nu numai hrana de toate zilele, ci și prisos, adică adună capital. — Unii vânători (Tlinkit) au și robi!

f) Îndată ce se *adună bogăția* și se împarte munca, se deșteaptă și ideea de întrecere: cine e mai bogat? De aceea, vânătorii de pe treapta aceasta nu numai că trăiesc mai mulți la un loc, dar sunt împărțiți în mai multe categorii, adică *societatea nu mai e omogenă, ci începe a se diferența.*

3. Păstorii. — De obicei se zice că omul din vânător a ajuns păstor, îmblânzind animalele, apoi plugar.

Adevărul e cu totul altul. Sunt ținuturi întinse și continente întregi, unde omul a ajuns agricultor, *fără să știe ce înseamnă păstoria și fără ajutorul animalelor domestice*. De pildă, în America. Când au sosit europenii, Pieile-Roșii erau parte culegători, parte vânători (de la cei mai mărunți, până la cei mai mari) și *agricultori*, — unii abia la început, alții (Peru și Mexic) stau pe aceeași treaptă cu egiptenii și cu babilonenii.

Așadar, mersul gospodăriei omenești trebuie privit în fiecare ținut potrivit cu împrejurările locului.

Desigur, la început, omul a trăit în țările calde și a fost *culegător*, apoi a ajuns cu vremea și *vânător*. Totdeodată a început să adune unele animale împrejurul său. Femeia care este culegătoare (și copiii care sunt iarăși culegători înainte de a ajunge vânători) au găsit pui de paseri și de alte animale și i-au crutat. Cu ce gând? De bună seamă pentru plăcerea de a-i vedea și de a se juca cu ei. Dovadă că și azi colibele Pieilor-Roșii din Brazilia și ale unor negri sunt adevărate menajerii. Găsești acolo: paseri, maimuțe, broaște țestoase... și chiar șerpi, care fac slujba pisicilor, prinzând șoareci. Atâta de mare e obișnuința cu puii altor vietăți, încât femeile uneori îi și alăptează, alături cu copiii lor. (Femeile Aino dau să sugă puilor de urși.) Dacă ar fi un gând de folos, s-ar îngriji să prăsească aceste vietăți îmblânzite, — ceea ce nici nu le trece prin minte. Ba chiar când împrumută unele de la europeni — de pildă, găini, Pieile-Roșii le țin ca podoabă sau ca „bani", dându-le în schimb oamenilor albi, pentru a lua mărfuri; dar carnea lor n-o ating și nici ouăle nu le mănâncă.

E vădit așadar că *îmblânzirea n-are legătură cu vânătoarea*, ci cu obișnuința femeii și a copiilor de a culege și cu dorința omului de a se juca cu ce este drăgălaș.

De aceea, îmblânzirea a început nu cu animale de folos, ci cu cele care s-au întâmplat pe lângă coliba sălbaticilor și s-au arătat mai prietenoase. În privința aceasta, între toate viețuitoarele mai de seamă, pasul cel dintâi spre om l-a făcut *câinele* — o rudă de aproape cu șacalul și lupul. A uitat să urle și a învățat să latre (un

fel de grai) spre a se înțelege cu stăpânul său, cu care apoi s-a răspândit peste toată fața pământului*. Paznicul turmelor a fost deci îmblânzit cu mult înainte de a se fi gândit omul la turmă și păstorie. — Alături de câine, în gospodăria celor mai mulți sălbatici din țările unde frigul nu e prea mare a intrat și *găina*.

Prin urmare, *nu e adevărat că vânătorii au îmblânzit câteva animale și au devenit păstori*. Îmblânzirea s-a început cu alte animale decât cu acele care trăiesc în turme; domesticirea acestora a mers pas cu pas alături de agricultură, acolo unde și lucrarea pământului a fost cu putință. Iar începătoarea agriculturii e femeia.

Întrebarea e: *unde, cum și când a ajuns omul păstor?* Foarte târziu și numai în puține locuri pe fața pământului. În Polinezia, Micronezia și Australia nu era cu putință, deoarece lipseau animalele din care se fac turme. Lumea Nouă, cum am spus, nu cunoștea păstoria, deoarece renul și bourul nu fuseseră îmblânziți, iar oaia, calul și cămila lipseau. Africa tot așa: mii și mii de ani n-a cunoscut altă gospodărie decât a vânătorilor și a plugarilor. Ba chiar și răsăritul Asiei și mijlocul ei erau cu totul streine de păstorie. Dovadă că și azi chinezii nu știu ce este ciobănia și nu mănâncă lapte chiar când au bivoli și vaci. — Vitele sunt ținute mai mult pentru lucrul ogoarelor.

E însă pe fața pământului un ținut cu o mare bogăție de iarbă, e stepa dintre Carpați și Tian-Șan prelungită și spre Gobi și Tibet. Aci, în mijlocul Eurasiei, e patria câtorva ierbivore de mare însemnătate: *oaia, cămila* și *calul*. Aci, între vânătorii din pădurile siberiene și între agricultorii din Iran și țările mediteraneene, e ținutul anume întocmit pentru păstorie.

În marginea sudică a acestui ținut (adică în jumătatea apuseană a Asiei) s-a adăogat pentru întâiași dată *boul* la gospodăria plugarului. De aci s-a întins spre Egipt și în tot continentul negru, până în colțul austral; de aci a pornit spre țările din apusul Europei și tot de aci a ajuns cu arienii până în India. — Înainte de arieni, acea mare peninsulă a Asiei n-avea decât bivoli, dar îmblânzirea bivolului și întrebuințarea lui în agricultură s-a făcut mult mai târziu, după ce arienii au introdus acolo plugăria cu boul înjugat. — Tot așa, Yacul (boul sălbatic din Tibet), Bateng (Indochina) și Gayol (Assam) și alte cornute înrudite cu boul, abia mai târziu au fost îmblânzite.

* Afară de unele Piei Roșii de pe malul lui Xingu (Brazilia) și la unele triburi africane, care nici azi nu cunosc câinele.

Cum a ajuns omul să înlocuiască puterea brațelor sale în lucrarea pământului, cu puterea unui ierbivor atât de puternic, nu e ușor de ghicit. E sigur însă că multă vreme aceasta era slujba cea mai prețuită a boului (nu interesul pentru carnea lui). Dovadă că la greci și la romani junghierea unui bou de jug era pedepsită cu moartea. Iar fenicienii și egiptenii pentru nimic în lume n-ar fi tăiat o vacă de lapte. — În India și până azi e o crimă să tai o vacă. Plugarii arieni aveau un adevărat cult pentru această vită binecuvântată.

Pe când arienii și semiții înduplecau boul să poarte jugul, alți arieni în stepa din mijlocul Eurasiei, îmblânzind calul, oaia și cămila, ajung să trăiască numai din laptele turmelor și lâna lor, rătăcind de primăvara până iarna în căutarea locurilor de pășune. Acești nomazi, care ne apar în pragul istoriei sub numele de sciți, *sunt cei dintâi mari păstori*. De la ei, păstoria se întinde spre răsărit peste semințiile mongolice, care până atunci stăruiseră în obiceiul culesului și al vânătoarei.

Așadar, pe când ocupația de culegător este o stare primitivă, legată peste tot de viața omului; pe când trecerea bărbaților spre vânătoare, iar a femeilor (pe unde se poate) spre agricultură, este iarăși o stare generală a omenirii, *păstoria este o excepție*, legată de îmblânzirea câtorva ierbivore în marea stepă dintre Carpați, Iran, Gobi și Taiga siberiană.

De aci, în veacurile din urmă, cu răspândirea calului, cămilei, boului și oilor, păstoria s-a întins și în ținuturi unde înainte nu se pomenea. În Australia a pătruns abia de vreo 100 de ani, iar azi are turmele cele mai întinse de pe fața planetei; în America a pătruns abia de câteva sute de ani; în Africa numai de câteva mii de ani — cămila a trecut cu arabii abia după Christos. Așa că gospodăria păstoriei e ceva nou pe fața pământului; — mult mai nouă decât a culegerii, a vânătoarei și agriculturii.

Azi, mai putem socoti ca păstori, pe lângă semințiile de rasă mongolă, răspândite între Volga și Amur, pe laponi și samoezi, care vara pornesc cu cirezile de reni spre tundre, iar toamna se întorc spre miazăzi, căutând adăpost în pădure, spre a se feri de vântul și frigul polar. — Mai departe, numărăm între păstori pe Toda (în munții Nilgiri), Arabi, Dinka (pe malurile Nilului de sus), Nueri, Bari, Galla, Somali..., iar spre colțul de miazăzi al Africei, pe vestiții Cafri, Herero și Hotentoți.

E vrednic de observat că și păstorii, ca și vânătorii, disprețuiesc populațiile care lucrează pământul. Cum vânătoarea este menirea bărbatului, de asemenea și paza vitelor s-a socotit ca ceva vrednic numai de bărbat. — Femeia trebuia să se ocupe doar de pregătirea laptelui. La unele triburi (Cafri), femeia n-avea voie să intre în țarcul vitelor, iar la altele (Beciuana) nici măcar să le atingă[9].

Ce însemnătate are păstoria față de celelalte ramuri de gospodărie? — Ea este cu mult mai prielnică pentru dezvoltarea omului decât vânătoarea.

a) Asigură mult mai bine *hrana*. — Ea este un fel de „vânătoare leneșă", întrucât, omul are totdeauna vânatul la îndemână. Și procură nu numai carne, ci ceva și mai de preț: laptele (de oaie, cămilă, ren, iapă și vacă), adică un fel de „sânge alb", foarte sănătos și hrănitor.

b) Numărul celor care păzesc turmele poate fi cu mult mai mare decât al vânătorilor; — ba chiar trebuie să fie mare, pentru paza de fiare sălbatice și de vecini prădalnici.

c) Averea păstorilor e nemăsurat mai mare decât a vânătorilor. — O singură familie de Samoiezi are peste 500 de reni. Un *aul* (sat) Kirghiz numără cu miile de oi, de cai și de cămile.

d) Legătura între membrii fiecărei semințiii e mai strânsă decât la vânători. — Pe când vânătorii rareori au nevoie să meargă împreună (la pescuit în ape mari și la hăituit), *păstorii sunt legați de turmă și organizați în chip aproape militar*: cel mai bătrân (nu cel mai voinic și curajos, ca la vânat) e capul întregei hoarde. El știe locurile bune de adăpat turma sau herghelia; știe timpul când răsare iarba...; cunoaște boalele vitelor...; iar când se întâmplă de mor vitele de molimă ori de seceta care usucă iarba, nomazii sunt ca o armată, care nu are altă scăpare decât să năvălească peste cei dimprejur. Și, în adevăr, din păstorii stepelor Asiei au ieșit cuceritorii cei mai vestiți, care s-au revărsat peste China și peste Iran, India și Europa, împânzind de la răsărit spre apus mai toată Eurasia. — Cu calul și cămila, mișcarea devine nu se poate mai repede.

Păstoria (cu călărești care păzesc turma) e forma de viață care a ademenit pe om mai mult decât toate celelalte la *hoție* și la *război*. — Și vânătorii se războiesc (mai ales unde e obiceiul antropofagiei), dar e mai greu să robești un om decât un dobitoc sau o turmă, care se lasă ușor condusă. Pe când herghelia sau cireada e o pradă ușoară pentru cel ce înșeală paza stăpânului. De asemenea și urmărirea dușmanilor e ușoară, așa că vecinătatea turmelor la

păscut, și mai ales pieirea lor de molimă, era un veșnic prilej pentru încăierare cu alții.

e) Averea fiind mai mare, diferențierea socială e mai mare decât la vânători. De asemenea și *munca e mai diferențiată*: femeia stă împrejurul cortului. (Arabii, mai leneși, o pun să păzească și vitele.) Având apoi multă lână (de oi sau de cămilă) și piele, ea ajunse o țesătoare fără pereche. Covoarele din Buhara și alte regiuni din stepele Asiei sunt renumite. De asemenea fac și lucruri din piele. — În schimb, olăria (greu de purtat în drum) le lipsește aproape cu desăvârșire. Până și lichidele: lapte, kefir, apa... sunt purtate în burduf de piele — uscat și afumat din când în când.

Pentru înțelegerea vieții poporului nostru, e vrednic de luat aminte că *păstorie* și *nomadism* nu-i totuna. Părinții noștri getodaci și daco-romani pe lângă plugari și podgoreni, e drept, au fost și păstori. Nomazi însă n-au fost niciodată. Mutarea turmelor din munte, unde pasc vara, spre văile de la poalele munților, după ce încep ninsorile, e un obieci cunoscut în toate țările de plugărie, începând cu Italia. Dar această mutare (*transhumanță*) a turmei cu câțiva păzitori nu înseamnă nomadism.

La nomazii adevărați, toată suflarea se mișcă: bărbați, femei, copii... cu tot avutul lor. Asta presupune: vite care pot merge iute (îndeosebi cai și cămile ori reni, pentru a purta poverile). Apoi, presupune animale care pot face drumuri lungi, răbdând de sete și de foame, cum e: renul, oaia, calul și cămila, care toate se mulțumesc cu te miri ce. — Din contra, cornutele mari (cum e boul) care cer apă multă, merg greu și au nevoie de iarbă din plin, nu se potrivesc pentru nomazi.

De aceea, părinții noștri au mutat turmele în ținuturi știute, de vară și de iarnă, dar femeile, copiii, bătrânii și toată masa populației, afară de câțiva ciobani, rămâneau locului. Ei au fost totdeauna și crescători de vite mari. — Numai la românii din peninsula balcanică, mișcarea de transhumanță a păstorilor a căpătat oarecare intensitate, mărginindu-se mai ales la oi și la cai. — Acolo se apropiase întrucâtva de nomadism.

4. Agricultorii. — Aproape tot așa de veche ca și vânătoarea trebuie să fi fost încercările de agricultură. Femeia, culegătoarea rădăcinilor și a poamelor, a băgat de seamă că unele semințe încolțesc. Unde ai azvârlit sâmburii, răsare o plantă la fel. — Adeseori, când ascundea unele rădăcini de lăcomia bărbatului, ea le găsea prinse din nou în pământ, iar semințele încolțite. Era destul să le mute aiurea, în loc mai potrivit, și sămănătura era gata. Astfel, din culegătoare, femeia a devenit pe nesimțite îmblânzitoare de plante (după cum tot ea, împreună cu copiii, îmblânzise și câteva animale).

Firește, desprinderea s-a făcut pe încetul. Întâi a așteptat totul de la sămânța lăsată în voia întâmplării. Apoi i-a venit în minte să ajute semănătura, ucizând dușmanii care o înăbușeau (adică plivind). În sfârșit, cu vremea a ajuns la ideea de a pregăti pământul, fărămițând bulgării adică, la un mic început de *arătură* și de prășilă.

Cum a mers cultura plantelor și ce fel de plante au fost îngrijite de om în fiecare regiune, nu e ușor de spus. E fapt însă că, alături de culegători și vânători, găsim mai peste tot, unde clima îngăduie, și începuturi de lucrare a pământului. Africanii, afară de vânători (Pitici și Boșimani) și de păstori, sunt mai toți *lucrători de pământ*. Primitivii din Sudul Asiei de asemenea. Aproape toți autohtonii din arhipelagurile dintre Asia și Australia (Indonesia), precum și toți locuitorii insulelor Oceaniei. În sfârșit, lucrarea pământului începuse în multe părți ale Americei cu mult înainte de Columb. Afară de Peru și de Mexic, unde era o agricultură superioară, întemeiată pe irigație, cultivarea plantelor era răspândită la toate Pieile-Roșii, câte nu trăiesc din cules (fuegienii) sau din vânătoare și pescuit (eskimoșii, triburile din Nord-Vest etc.).

Treapta pe care se află lucrarea pământului la acești primitivi nu este aceeași peste tot. Ea atârnă și de felul plantelor sămănate. Unele cresc foarte ușor, altele cer dimpotrivă multă muncă. — Pe când bananul și unii palmieri dau hrana de-a gata, cel care samănă igname trebuie să muncească zilnic aproape 9 luni până la recoltă! Atârnă însă și de felul uneltelor.

a) Pe treapta întâi avem pe *săpători*. Semnul caracteristic pentru această treaptă este slăbiciunea uneltelor și numărul lor mic.

Cea dintâi a fost bățul ascuțit. Ca să-i dea mai multă ușurință de a pătrunde în pământ și a răscoli țărâna, i s-a adăogat cu vremea o bucată de os sau o piatră ascuțită. Cu timpul, în loc de a împunge pământul și a-l zgâria cu un băț, omul a băgat de seamă că lucrul merge mai repede, dacă îl lovești cu un cârlig ascuțit și astfel s-a născut sapa de lemn (cum e încă în Tibet), apoi sapa de lemn înarmată cu o bucată de fier*.

* Vezi câteva exemple la muzeul de la Sf. Gheorghe (Trei Scaune)[10].

Lucrul acesta nu e de mirare, deoarece chiar în Europa până de curând, pământul se lucra cu plug de lemn și chiar cu sapa de lemn, căci fierul era prea rar și scump. — În limba românească s-a păstrat și până azi vorba: a-l duce pe cineva la „sapă de lemn", adică a-l arunca în sărăcie deplină. — În ostroavele Melanesiei, sapa de lemn, întărită cu o piatră... e și azi destul de răspândită.

A fost un mare pas înainte, când de la bățul ascuțit sau săpăligă s-a trecut la sapă adevărată, deoarece sapa cu coada (făcută dintr-o limbă de fier înțepenită la capătul unui băț) îngăduie o lovitură mai puternică (prin repezirea brațului). — Putem să zicem că agricultura primitivă a fost și este răzemată pe *sapă*.

Lucrarea e felurită, după loc. Unii lucrează micul lor ogor deosebit. Femeia și copiii curăță pământul și samănă câteva strate ori câțiva pomi. Alteori, familia toată, adică și bărbatul sau chiar tribul întreg, pornesc la muncă și lucrează împreună, după tactul tobei. Bum! Toți ridică sapele. Bum! Toți le reped în pământ. Apoi fac un pas înainte și iarăși: Bum! — ridică sapele... Sunt de asemenea fel de fel de obiceiuri pentru apărarea sămănăturii de paseri cu ajutorul momâilor, cu privire la paznici, la împărțirea și păstrarea roadelor etc.

Unele sămănături sunt foarte ușoare. De pildă alunele americane (*Arachis hypogaea*), de felul lor din America australă, s-au întins îndată după descoperirea Americei și în Africa. E o plantă la fel cu fasolea (foile seamănă cu ale salcâmului). Se samănă în cuiburi. Îndată ce florile se trec, păstarea se pleacă singură spre pământ, intră în țărână și se coace acolo. Când planta se usucă de tot, păstările sunt scoase din pământ, cum se scot la noi cartofii și se mănâncă de-a dreptul sau se prăjesc. Sămânța e plină de olei (50%) și de aceea este foarte hrănitoare.

Din contra, ignama (*Dioscorea alata*) e o plantă a cărei rădăcină uriașă dă o hrană minunată, dar cere și multă muncă. În februar, negrul curăță locul de tufe și de iarbă, dându-i foc, sau tăind cu cosorul. Copacii mai mari sunt lăsați înadins pentru a ține umbră și a sluji în loc de araci. — Apoi începe a face moșoroaie cu sapa, cam la depărtarea de 1 m. Iar la sfârșitul lui aprilie, samănă în fiecare moșoroiu câte o rădăcină de ignamă (un fel de cartof mic). După vreo două săptămâni, iese din fiecare cuib un vrej de 1/2 de metru, care trebuie sprijinit pe un arac. Dacă e aproape un palmier sau alt copac, sprijinul e gata; dar de obicei se înfig pari, care trebuiesc tăiați și ascuțiți, cum se face în viile noastre — o muncă destul de grea. Apoi începe plivitul și săpatul buruienilor care ține până toamna, când rădăcina plantei a crescut deplin. (Când ogorul

e aproape de colibă, lucrul e mai ușor; când e la depărtare de câteva ceasuri, femeile și copiii fac zilnic drumuri lungi, iar bărbații rămân în colibe, lângă ogor — ca cei care păzesc la noi pepenăriile — și au grijă să curețe mereu buruienile netrebnice.) — Abia în octomvrie, se taie curpănul — dar se potrivește așa, ca să mai rămâie și o felioară din rădăcină, care e din nou învelită cu țărână, în același moșoroi, iar rădăcina cea mare o lasă deocamdată pe loc. Această rădăcină este groasă ca o sfeclă de cele mari; atinge cam 1/2 de metru lungime și trage uneori până la 10 kg. — Cine are vreo 1000 de rădăcini de acestea, e asigurat pe un an, căci acești „cartofi" africani se pot păstra 8–9 luni. (Din felioara rămasă la capătul curpănului, cresc apoi 4–5 cartofi mici, care slujesc ca sămânță pentru primăvara viitoare.)

De aci se vede că dacă lucrarea pământului la săpători este simplă, fiindcă n-au unelte multe, în schimb ea cere uneori o silință și o grijă îndelungată.

b) Plugarii. — Un pas și mai departe s-a făcut când de la sapă s-a trecut la plug. Cum?

Strămoșul tuturor uneltelor și al tuturor armelor a fost bățul. După cum din băț, asociat cu pietre, oase și ațe (fibre de copaci) au ieșit: toporul, ciocanul, arcul, sapa etc., tot așa a ieșit și plugul. Trecerea se poate urmări încă și azi în uneltele cele vechi.

În adevăr, străvechiul băț, care e și până azi unealta nedesțlipită de femeia australianului, a căpătat unele modificări care se impuneau de la sine.

Așa de pildă, ca să poată pătrunde mai ușor, i s-a dat uneori forma de T (La Tinne — Piei-Roșii din America boreală). Cu acest chip, el putea fi apucat cu amândouă mâinile și apăsat mai bine în pământ. Dar, și mai ușor era să alegi un băț care avea o ramură jos, ca să poți apăsa cu piciorul. În acest caz, apăsarea e și mai hotărâtoare, căci adaugă greutatea întregului corp. Atunci bățul sau „săpăliga", în loc de a deveni sapă, devine hârleț. La Maori, în Noua-Zeelandă, se poate vedea foarte bine această prefacere. — De altfel, avem chiar între uneltele bătrânilor noștri ceva asemănător: e *chitonagul podgorenilor*.

Din bățul devenit chitonag, s-a născut *plugul*: a fost destul să fie ținut vertical și să fie tras de om sau de vite spre a se zgâria și răscoli pământul. — Plugul egiptean, precum și vechile forme de pluguri aproape întregi de lemn sunt o dovadă pipăită.

În Algeria, plugul adesea e numai o tânjală, la al cărei capăt e un chitonag, pe care plugarul îl ține înfipt în pământ, iar boii trag înainte.

Când s-a făcut trecerea de la băț și sapă la plug, întrebuințându-se puterea vitelor de jug, omul a făcut cea mai mare descoperire cu privire la lucrarea pământului. Între bățul primitiv și plugul de lemn, depărtarea e mult mai mare (și a trebuit să treacă mult mai multe mii de ani), decât între plugul de lemn și plugul cu abur care răstoarnă azi brazde atât de adânci.

Urmările agriculturii au fost de cea mai mare însemnătate pentru traiul omenirii.

Chiar în faza săpătorilor, lucrătorul de pământ a fost mult mai înlesnit decât vânătorii și păstorii.

a) *Hrana* (mai ales când se sămăna nu o plantă, ci mai multe feluri) a ajuns mult mai bogată și mai sigură.

b) *Numărul* locuitorilor a putut crește foarte repede. Unde trăia un vânător, alergând după vânat pe întinderi foarte mari, sau câțiva păstori (rătăcind după vite care au nevoie de pășuni întinse), agricultorul putea scoate o hrană pentru un număr înzecit, însutit și chiar înmiit de suflete. — Pe când vânătorii și păstorii trăiesc în cete puțin numeroase și nestatornice, pleacă din loc în loc și aci se adună, aci se risipesc, după seminții, plugarii ajung la mare îndesire de populație și se suie pe treapta de popor.

c) *Averea* a sporit în chip uimitor. — Păstrând hrana pe timp mai îndelungat și având și plante care să-i dea îmbrăcăminte (bumbac, in, cânepă...) traiul era deplin asigurat. Dar prisosul putea fi schimbat (negoț) cu roadele altor ținuturi.

d) *Legătura* între plugari e și mai tare decât între vânători și păstori, deoarece sunt legați de pământ. E drept că și vânătorii și păstorii își împart ținuturile. Dar la plugari, pământul ajunge prețuit palmă cu palmă. De aci, legi de proprietate și de muncă foarte amănunțite.

e) Averea fiind mai mare și mai felurită decât a vânătorilor și a păstorilor — mai ales când la lucrarea pământului se mai asociază și creșterea vitelor și ceva meserii, *diferențierea socială* e cu mult mai mare. Pe când vânătorii sunt o ceată omogenă (toți au aceleași arme, aceeași avere, aceleași obiceiuri), iar păstorii fac o familie sau adunare de familii sub o căpetenie (de obicei: un bătrân — patriarhul) care are stăpânirea turmei sau a turmelor și împarte tuturor după trebuință, agricultorii, împărțind pământul, își împart și roadele lui... Fiecare are locuința statornică și o avere

personală mult mai bine hotărâtă. Munca e cu mult mai specializată (*diviziunea muncii*): unii samănă o plantă, alții alta; unii fac unelte, schimbă mărfurile etc.

Societatea întemeiată pe lucrarea pământului a fost așadar până de curând treapta cea mai înaltă la care s-a înălțat omenirea.

Pe când *agricultura săpătorilor* e răsplătită mai peste tot unde omul, părăsind vânătoarea, a putut sămăna plante care să-i asigure hrana, *agricultura plugarilor* n-a fost cu putință decât în ținuturile cu deosebire prielnice, unde cerealele puteau fi mai ușor sămănate și îngrijite. Cele mai însemnate centre de plugărie au fost: valea Nilului, Mesopotamia, India și China. — Aci au fost și vetrele celei mai vechi culturi omenești.

Cu vremea însă — mai ales de câteva sute de ani — lucrarea pământului a luat un mare avânt în Europa. Pădurile au fost aproape peste tot alungate din șes, locurile rămânând doar pe munți, pe vârfurile dealurilor și în locurile sterpe, iar fundul văilor și câmpiile au fost arate și sămănate cu mare îngrijire. În sfârșit, de vreo 100 de ani, de când la puterea vitelor s-au adăugat unelte tot mai îndemânatece, lucrate în fabrici mișcate cu abur și cu electricitate, agricultura a luat un avânt uriaș. În unele regiuni, plugul e tras de mașini, nu de vite, iar pădurile și stepele au fost și mai mult îngustate, ridicând populația pământului de la câteva milioane, cum era acum 2000 de ani, la aproape 2 miliarde. Astfel, făptura slabă de odinioară, care nu se putea bizui nici pe unghii, nici pe dinți, nici pe tăria mușchilor, a ajuns să biruiască toate animalele mari ale globului (pe unele le-a stins cu desăvârșire) și azi e cel mai numeros dintre mamifere, stăpânind toate regiunile globului, de la un pol până la celălalt.

De unde urmează, că cel dintâi factor economic e omul, — el „sfințește locul" sau îl ține în paragină, când e vrednic ori nu are încă pregătirea cuvenită.

C. STAREA CIVILIZATĂ

Dacă privim viața omului în starea primitivă, vedem că omul era osândit să înceapă în fiecare zi același fel de viață ca și a părinților. Bizuindu-se la început pe culegerea roadelor, pe care natu-

ra i le da de-a gata, ei „trăia de la mână până la gură". Foamea îl chinuia veșnic, ca pe orice altă sălbătăciune.

Când a pornit a se îndeletnici și cu *vânătoarea*, viața a început a-i fi mai înlesnită. Dar, nici vânătorul nu poate aduna avere: colindă dintr-o zi în alta, după întâmplările vânătoarei... Când găsește vânat, trăiește în belșug; când nu, suferă cumplit de foame.

Ajungând pe treapta *păstoriei*, lucrul se schimbă mult. Păstorul duce o viață mai largă: hrana îi este asigurată, și, în deosebire de vânat, poate fi sporită înadins de om, prin paza vitelor și alte îngrijiri. Totuși, nici averea păstorului nu poate crește prea mult, deoarece el este într-o mutare necurmată, după turme. E drept că, având un dobitoc (cal, cămilă, ren, vaci), care să-i poarte târhatul, păstorul își duce cortul cu sine și poate aduna mai multe unelte și mai multe haine, pe când vânătorul, fiind lipsit de o vită de povară, chiar dacă ar vrea să ducă coliba cu sine, nu poate. (De aceea o și părăsește cu atâta ușurință.) Totuși, și mutarea necurmată a popasului nomazilor nu îngăduie întocmirea unei gospodării mai temeinice. — După cum vânătorul e osândit la veșnică sărăcie, tot așa nomadul e osândit la o relativă mărginire a averei sale.

Adevăratul progres n-a fost cu putință decât în societățile întemeiate îndeosebi pe *lucrarea pământului* unită cu îmblânzirea animalelor, ca vite de muncă.

Pentru ce?

Fiindcă singur lucrătorul de pământ are destule săgeți în tolbă. Dacă nu nimerește cu una, scoate îndată alta. Nu-i orez, caută banane; nu-s banane, se îndreaptă spre nuci de palmier, igname, alune (americane sau africane), mei, grâu, cartofi etc., etc. ... Apoi, crescând și animale domestice, hrana lui poate fi deplin asigurată și poate spori fără limită, dacă născocește unelte tot mai bune și lucrează pământul mai bine. De aceea, din ținuturile, unde omul a început a lucra mai cu dinadins pământul, a răsărit cea dintâi cultură omenească mai dezvoltată: din Egipt, Chaldeea, India, China, Peru și Mexic. Aci *a început adevărata civilizație*.

Iar semnul deosebitor al vieții omenești în aceste ținuturi de agricultură superioară este numărul mare al uneltelor și sporul grabnic al muncii, care a dat hrană multă și a făcut cu putință îngrămădirea unui mare număr de locuitori pe un loc îngust.

Asemănarea dintre vânător, păstor și plugar arată îndată cât de sus stă acesta din urmă.

Oricât de meșter este eskimosul la vânat, și oricât de îndemânatec lucrează el osul, dar uneltele lui de os sunt totuși neîndestulătoare. Ca să lucreze pieile din care își fac haine și încălțăminte,

femeile eskimoșilor atâta le întind cu dinții și atâta mușcă vinele (cu care cos în lipsă de ață), încât dinții lor sunt aproape tociți.

Tot așa, oricât de meșteri sunt nomazii la împletit lâna și la mânuitul pieilor, gospodăria lor mereu călătoare nu poate spori prea mult. Ca să păstreze hrana, se slujesc de burduf... Câtă deosebire față de vasele de lemn și de lut ale plugarilor statornici, la care se adaogă cu vremea și vase și unelte de metal, pe care păstorul n-are răgaz și nu știe să-l scoată din pământ.

Așadar, e destul să vezi cum sporește numărul plantelor cultivate de plugar, al animalelor îmblânzite și al uneltelor cu care lucrează, spre a înțelege că numai în ținuturile cu plugărie, unde hrana este asigurată, s-a putut *împărți bine munca* și s-a dezvoltat o clasă de oameni care fabrică unelte (adică *industriașii*) care sporesc puterea omului și-l descarcă de unele munci, lăsându-le pe sama vitelor mai puternice, apoi pe sama mașinilor.

Astfel munca, în țările agricole, a putut deveni — și *a trebuit* să devină — *tehnică* sau industrială.

1. În loc de bățul primitiv cu care omul se ajută la toate, plugarul a făcut *pentru fiecare muncă o unealtă deosebită* și a devenit industriaș.

2. În loc să mai risipească puterea sa în zadar, a pus vitele, uneltele și mașinile să lucreze în locul lui.

O scafă de lemn este lucrată de un camciadal (un locuitor din Kamciatka) un an de zile, iar un lemnar european o face la strung în câteva minute. — Un eskimos se necăjește luni de zile până găurește o țandără de os, să facă un ac. — În fabrică, mașina face mii și mii de ace pe ceas.

3. În loc de a mai risipi timpul, ca vânătorul și nomadul sau agricultorul cu puține unelte, omul civilizat, care unește munca pământului cu industria, *cruță timpul* până la minut.

4. În loc de a risipi prostește materia de lucru de lemn, piatră, cereale... omul civilizat o întrebuințează până la cele mai mici fărâmituri.

Unii primitivi din Nordul Asiei muncesc 3 ani să facă o scândură, cioplind cu toporul un trunchi întreg, pe când fierestrăul mecanic într-o minută scoate din el zeci de scânduri, și „margini", întrebuințându-se apoi chiar și scoarța și frunzele copacului.

Civilizația înseamnă așadar economie de *putere*, de *timp* și de *materie*, adică folosirea cea mai deplină a mijloacelor date de natură, pentru mulțămirea nevoilor vieții omenești.

Prin urmare e destul să măsori cantitatea și calitatea muncii unui popor, și vezi îndată cât e de civilizat. Apoi, cu „omul ca factor economic" măsori puterea unei țări. Și abia în rândul al doilea vin avuțiile naturale, adică însușirile pământului pe care trăiește: climă, plante, animale, minerale, râuri ca putere motrice etc.

Industria nu poate fi pusă ca o treaptă deosebită în dezvoltarea omenirii, deoarece ea este legată de toată viața omenească, începând cu ziua când omul s-a despărțit de animalitate. Cel dintâi băț, care a fost ascuțit înadins de om, devenind unealtă, a făcut din om un *industriaș*. — Așadar, nu numai că industria nu e faza din urmă a vieții omenești, ci ea este tocmai *faza dintâi*. Pe temeiul uneltei a ajuns el vânător, iar mai târziu agricultor.

De aceea, industria e nedespărțită de toate stările vieții omenești, — numai atâta că și numărul și felul uneltelor e cu atâta mai mic și mai inferior, cu cât ne întoarcem spre trecut.

Tot așa și *schimbul* (negoțul) e foarte vechi. Cel dintâi schimb a fost între femeie (culegătoare) și bărbat (vânător). — Am arătat că chiar cei mai smeriți printre primitivii de azi (Piticii și Wedda) fac schimb.

De la acest schimb în natură până la *cecul băncilor* moderne e un drum foarte lung, dar în faptă e unul și același lucru: *mutare de valori*.

Amândouă însă, și industria și schimbul au ajuns intensitatea lor cea mai mare în ținuturile de agricultură, care au îngăduit sporirea numărului locuitorilor, diferențierea muncii și, prin urmare a produselor muncii (care au adus cu sine nevoia de schimb, adică negoțul).

În rezumat:

După ce a ieșit din starea primitivă, când trăia ca animalele sălbatice din culegerea roadelor naturei, bărbatul, cu ajutorul uneltelor distrugătoare (arme) ajunge vânător, iar femeia, cu ajutorul uneltelor creatoare, ajunge lucrătoare de pământ.

Din culegerea animalelor tinere a ieșit îmblânzirea lor. Bărbatul, luându-le asupra sa în câteva ținuturi, a devenit păstor și a ajuns într-o cale închisă: în pasivitatea ciobăniei, din care n-a ieșit decât în chip sporadic sub forma de războinic, — o plagă pentru plugarii vecini.

Femeia, ca îmblânzitoare de animale, a ținut înainte drumul prielnic: din lână și piei a dezvoltat industria, după cum cu ajutorul focului, ca gospodină, născocise olăria.

Abia în ținuturile unde și bărbatul a apucat calea femeii, adică lucrarea pământului și industria, s-a putut ajunge la faza omenirii civilizate.

Prin urmare, oricâte descoperiri tehnice vor fi făcut bărbații, îndrumarea spre civilizație a pornit îndeosebi din munca cea creatoare a femeilor.

ANTROPOGEOGRAFIA

CE ÎNSEMNEAZĂ „MEDIU GEOGRAFIC"?

De vreo sută și ceva de ani, cuvintele acestea au mare însemnătate în vorba și în scrisul cărturarilor. Se cuvine deci să le înțelegem cât mai deplin.

*

Dacă luăm seama cum trăiesc oamenii în fiecare parte a țării, vedem că ei sunt uneori foarte strâns legați de ținutul în care locuiesc. Iată câteva dovezi:

Priviți îmbrăcămintea unui cioban de la munte. El poartă mai totdeauna un cojoc lung, de piele de oaie. — Când plouă, îl întoarce pe dos, adică cu lâna deasupra, pentru ca apa să se scurgă repede. (De aceea, cojoacele se fac de obicei din piele de oi țurcane, adică cu mițele lungi*, nu de oaie țigaie.)

În unele părți ale Carpaților, s-a păstrat chiar vechea sarică, o îmbrăcăminte țesută în așa chip, încât seamănă cu o lână de oaie.

* Oile de la munte, unde plouă des, au lâna lungă, groasă și despărțită în șuvițe (mițe). Astfel de oi se numesc țurcane. — Din contra, la câmpie, pe unde plouă rar (Bărăgan, Bugeac, Burnas...), sunt niște oi care au lâna mai scurtă, mai subțire și nu e despărțită în mițe ce spânzură pe corpul animalului. Se numesc țigăi. (Firul lânei lor e creț, din cauza uscăciunii aerului.) — De pe astfel de oi, ploaia nu se scurge destul de repede.

Picăturile de ploaie lunecă de pe mițele saricei, întocmai ca de pe oaie.

Cămașa păstorului este groasă. Țesută din cânepă sau din in, ea este uneori neagră ca păcura*, fiindcă e fiartă în zer amestecat cu suc de steregoaie[1], spânț[2] și alte buruieni veninoase, pentru ca insectele să nu se poată cuibări în tivul ei, iar ploaia să nu pătrundă până la piele.

Pe cap, poartă o *căciulă* de piele de miel sau chiar de oaie (clabăț) mare cât un moșoroi. (Ciobanul poate dormi lângă turmă, chiar pe vreme de ninsoare.)

Cine a învățat pe păstorii din Carpați să se îmbrace astfel?

I-a învățat nevoia și felul locului. Dacă nu s-ar fi îmbrăcat așa, n-ar fi putut stărui atâtea mii de ani împrejurul munților. (Colonii romani, veniți din țările calde dimprejurul Mediteranei, cu o biată pelerină pe ei, cu pulpele goale și încălțați cu sandale ușurele, au trebuit să se *îmbrace*** și ei, ca dacii. De aceea, portul roman a fost părăsit, iar cel dacic a rămas până azi la fel cu cel arătat pe columna lui Traian.)

Priviți apoi și mersul oamenilor de la munte. — Un muntean, când suie pieptiș coasta muntelui, se pleacă înainte și pășește altfel, decât omul de la șes.

Piciorul nu calcă drept, ci cu vârful în afară, pentru a da centrului de gravitate un spațiu mai larg. Apoi, bățul lung e nelipsit spre a se putea propti și la suiș, dar mai ales la coborâre. (De aceea, bățul acesta a și căpătat aiurea un nume deosebit: *boată* sau *moacă*, de unde și numele „mocanilor".) De multe ori, când urcușul nu e greu, drumețul pune bățul pe spate, iar palmele cuprind cele două capete ale bățului. De ce? Spre a lărgi coșul pieptului și a lăsa plămânul să răsufle în voie. — Toate deprinderile acestea își au rostul lor, cerut de mersul pe munte.

Priviți de asemenea, cum sar muntenii peste apa pâraielor. Când nu e adâncă, ci se vede cât de puțin colțul bolovanilor, drumețul își face vânt, atinge — doar cu vârful piciorului — un bolovan, doi... și iată-l pe malul celălalt. Piatra a putut să se clatine sub picior (poate s-a și mutat din loc), dar munteanul a ajuns pe malul celălalt, fără să-și fi cufundat încălțămintea în apă.

* În partea de miazănoapte a Ardealului, păstorul se cheamă păcurar, dar numele acesta nu vine de la păcura (unsoarea neagră) de uns căruțele, ci de la vorba latină *pecus-oris* și *pecora* (turme de oi, capre...).

** Pentru bătrânii neamului nostru (*veterani*), a se îmbrăca însemna întâi și întâi să-și acopere goliciunea picioarelor, punând pe ele *braca* — o haină necunoscută în țările călduroase de lângă Mediterana.

Acum, întrebăm: cine a învățat pe muntean să umble altfel, decât oamenii de la șes? — Tot nevoia, adică felul locurilor pe unde trăiește.

Și, după cum e cu *îmbrăcămintea* și cu *mersul*, tot așa e cu *locuința*, *mâncarea*, *băutura* și alte amănunte ale traiului. — Putem zice că *deprinderile omului sunt totdeauna potrivite cu ținutul în care trăiește.*

În adevăr, dacă cercetăm viața celor ce trăiesc pe dealuri, pe *câmpie*, pe *luncile* râurilor, pe *țărmul mării* sau aiurea, vom găsi peste tot anume legături între traiul oamenilor și felul ținutului, unde își duc traiul.

Să dăm o dovadă și din partea șesului. În ținuturile muntoase, de obicei sunt multe izvoare și pâraie, așa că locuitorii de la munte beau apă într-ales, numai din izvoare limpezi și răcoroase. Din contra, de izvoarele sărace, sălcii, cu miros de pucioasă, de noroi sau cu gust neplăcut, se feresc ca de ceva nesănătos. — Ce se întâmplă la șes? Sunt ținuturi unde apa e rară de tot. Puțurile sunt foarte adânci, râurile seacă peste vară, așa că locuitorii își aduc „apa de toate zilele" de la mari depărtări, iar uneori se mulțumesc și cu cea de ploaie, adunând-o până și din șanțul drumurilor pline de gunoaie.

De altfel, în ținuturile de la câmpie, unde izvoarele sunt rare, nu numai satele, ci și orașele suferă de lipsa apei. Până acum vreo 60 de ani, bucureștenii beau apă din puțurile săpate aproape de lunca Dâmboviței. Și fiindcă apa de la fântână nu le ajungea, mai luau și din gârla Dâmboviței, cea plină de tot felul de necurățenii. Sacagiii umblau cu niște butoaie trase de un cal, vânzând o apă tulbure, pe care locuitorii capitalei o limpezeau cu piatră acră... Fiind însă plină de microbi, trebuia să fie întâi fiartă, dar chiar și așa se stârneau uneori boli cumplite, care secerau mulțime de lume. — Iar ceea ce pătimea odată capitala, pătimesc și azi unele orașe, fiind silite să ia apă chiar din râuri, ca Dunărea, în care se adună murdăriile mai multor țări.

E drept că cei care locuiesc pe câmpie și pe luncile râurilor mari, au alte înlesniri. În bălți, pescuitul e atât de lesnicios, încât dă omului o hrană foarte ieftină. Îmbrăcămintea la șes e mai ușoară (de obicei hainele sunt largi) și multe obiceiuri sunt altfel decât la munte. De pildă, pe cât de sprinteni sunt muntenii la mers, pe atât de îndemânatici sunt la înotat cei care trăiesc lângă baltă și râuri; — pot trece ușor ape late și adânci, în care omul de la munte s-ar duce la fund „ca un topor".

Așadar e adevărat că, în fiecare ținut, omul se leagă cu locul pe care trăiește, potrivit cu împrejurările. — Avea dreptate bătrânul geograf Carl Ritter care zicea că „pământul este casa de educație a genului omenesc“[3]. *Muntele* e o „școală“; *podișul, dealul, câmpia, lunca, pădurea, stepa, pustia, lacul, marea, oceanul...* sunt toate, în felul lor, ca niște „școli“, în care omul capătă învățături deosebite, spre a ști cum să trăiască, mlădiindu-se după felul fiecărui ținut.

Toate împrejurările geografice ale unui ținut (relief, climă, ape, vegetație, animale domestice etc.) *luate la un loc, se cheamă „mediul geografic“ al acelui ținut.* — Am dat câteva exemple din țara noastră, dar așa e pe toată fața pământului. Uneori mergi sute și mii de kilometri în același mediu. (De pildă, plecând de la malul Nistrului și până în mijlocul Asiei, vezi peste tot aceeași netezime de loc, calci mereu iarba stepelor, iar în lunile de iarnă aceeași zăpadă răscolită de vifor.) Alteori, numai în timp de câteva ore, treci dintr-un mediu geografic, în altul, cu totul deosebit. Cine pleacă dimineața din vârful Carpaților, iar seara ajunge la malul mării, în câteva ore a străbătut mai multe ținuturi cu „medii geografice“ foarte deosebite. — Cu atât mai mult, acela care pornind de la ecuator, va străbate pământul până la poli.

Pe scurt: prin *„mediu geografic“, înțelegem suma tuturor împrejurărilor geografice din fiecare ținut al planetei* (luând în seamă, rând pe rând: atmosfera, hidrosfera și biosfera ținutului de care e vorba).

URMĂRILE SOCIALE ALE ADAPTĂRII LA MEDIU

[OMENIREA CA ASOCIAȚIE PLANETARĂ]

Luptându-se cu mediul geografic, ca să ia planeta în stăpânire, corpul omenesc a suferit unele schimbări (fizice și fiziologice), iar omenirea s-a împărțit încetul cu încetul în mai multe rase.

În același timp, lucrând cu uneltele, partea stângă a creierului a crescut, s-a născut graiul articulat, iar omenirea s-a trezit cu o unealtă nouă: limba, care e jumătate fizică (sunetele), jumătate e suflet (gând, simțire și voință). — Cum s-au schimbat toate uneltele fizice, așa s-au schimbat și limbile (adică uneltele fizico-psihice[4]).

În sfârșit, munca de adaptare la mediu l-a mai dus pe om și la o altă ispravă: el a creat fel de fel de asociații. Și alte animale se întovărășesc (mai ales insectele și paserile), dar ca omul nici una. Filosoful Aristotel a zis că „omul e o ființă politică“ (*zoon politikon*), înțelegând prin aceste cuvinte nu că omul face politică, ci altceva: că omul este produsul societății — atât de mult atârnă el de societatea în care s-a născut și în care trăiește!

Așadar, după ce am văzut civilizația omenirii, apoi rasele și limbile, să arătăm în puține cuvinte cum se înfățișează azi omenirea, ca o mare asociație planetară.

I. M a r g i n i l e o m e n i r i i. — Abia de câțiva ani, omenirea a luat tot pământul în stăpânire. Cel dintâi om care a văzut amândoi polii a fost norvegianul Amundsen. — El a descoperit polul antarctic și tot el a zburat cel dintâi peste polul arctic, după războiul mondial.

Dar lupta de cucerire a ținuturilor reci a fost cumplită. Dușmanul cel mai mare al ființei omenești e aci *frigul*. Când gerul crește, răsuflarea scade. Nu mai poți trage în piept destul aer. Să mergi repede, nici vorbă nu-i. Nici câinii de la sanie nu mai pot alerga.

„Când termometrul se coboară la -46^0, aerul, chiar dacă ar fi liniștit, produce același efect ca și cum ar bate un vânt cumplit peste un om care stă“ (Nares[5]). — Chiar bărbatul cel mai voinic începe să scuipe sânge din plămâni. Îndată ce nu bagi de seamă, gerul te „ciupește“. Pielea îngheață, începând cu cea de pe nas. Trebue să pui încet mâna pe el, ca să-l încălzești. Dacă ai încerca să-l freci, pielea se „rupe“.

Alt neajuns e *lipsa de lumină* în lunile de iarnă. Noaptea cea lungă tâmpește pe om; fața i se întunecă, iar pielea pare bolnavă.

Când s-a arătat soarele, primăvara, „care n-a fost mirarea noastră, când am văzut schimbările pe care le adusese noaptea cea lungă pe fața noastră! O gălbejeală urâcioasă acoperea obrazul care părea descompus; credeam că ne-am sculat după o boală lungă; ochii căzuseră în fundul capului“ (Payer[6]).

În sfârșit, altă pacoste e *vântul*. — Când se mai adaogă și furtuna, regiunile polare frâng și pe omul cel mai viteaz.

Mai ales împrejurul Antarcticei, unde marele vânt dinspre apus nu întâmpină nici o piedică din partea uscatului, viața e cu neputință. În insulele Kerguelen, cu toate că stau în latitudinea orașului Praga (la sudul Indiei, pe paralela 50^0), vântul suflă ca o furtună necontenită. — Pe aceste insule nu crește nimic, afară de mușchi, licheni și o biată varză. Traiul omului e aproape cu neputință; atât de cumplit e vântul.

Totuși, omul s-a „adaptat“, adică s-a mlădiat atât de mult după împrejurările mediului, încât a putut înainta până în mijlocul gheților și zăpezilor veșnice.

E drept că l-au ajutat doi buni tovarăși: *câinele* și *renul*. În Lumea Veche, locuitorii tundrei au îmblânzit renul.

Însă ținerea unei turme de reni nu e lucru ușor. Unde a păscut odată o cireadă, un veac de om nu mai are ce paște a doua oară, așa că păstorul e silit să caute mereu tot alte locuri de pășune. Astfel, în tundra siberiană, omul a atins treapta cea mai înaltă a nomadismului. — E mereu în mișcare.

a) *Spre Nord*. — În Lumea Nouă, eskimoșii, cu toată istețimea lor, n-au putut îmblânzi renul, ci numai câinele, dar ajutorul acesta i-a fost de ajuns, ca să se apropie de pol mai mult decât oriunde. Isprava asta a făcut-o pe temeiul unei înalte civilizații polare (haină, iglu, sanie, kayac etc.). Și chiar prin transformarea propriului său corp: pielea feții e mai grasă (nu îngheață repede), iar stomacul eskimos poate mistui cantități de grăsime, care ar ucide pe un om din țările temperate — necum pe cel de la ecuator. — Eskimosul s-a deprins cu frigul, „ca țiganul cu scânteia“.

„Niciodată n-am văzut pe localnici să țină socoteală de ceea ce numim noi temperatură. — Papik, cel dintâi dintre acești oameni, pe care îi întâlnisem, venise să ne vadă, împreună cu femeia lui și trei copilași mărunței. În ziua plecării, mare ne-a fost mirarea să vedem că se pregătește și el de drum, măcar că era o vreme spăimântătoare, care ar fi făcut să stea la cumpănă pe mulți groenlandezi. Totuși, femeia se lupta contra viforului și înainta, încovoiată înaintea câinilor. Pe copii îi cocoțase în vârful saniei cu bulendre, iar tatăl împingea, apăsând cu toată greutatea corpului peste calabalâc, să împiedice răsturnarea...“.

Altundeva: „Femeile stau cu copiii lor, lungite lângă sanie (pe zăpadă), ca niște excursioniști culcați pe iarbă, într-o frumoasă zi de vară. Câteva din ele dau să sugă pruncilor aproape desbrăcați“. — Cât e de mare gerul se poate vedea și din împrejurarea că mor și păduchii în lunile de iarnă. Nu se găsesc decât vara[7].

Totuși, omul a izbutit să cucerească pentru sine și țările acoperite de zăpezile polare. — Înaintarea cea mai mare spre poli s-a făcut în marginea Americei de Nord. Cauza e ușor de înțeles: uscatul se prelungește aci mai mult decât oriunde, spre pol. Dar marele arhipelag american (care a fost cândva o podoabă a planetei) azi este căptușit cu gheață. Noroc că fluxul și refluxul e destul de puternic, ca să rupă sloii în fiecare primăvară, lăsând marea liberă pentru pescuit. — Eskimoșii mai vânează și boi sălbatici (*oviboos*) așa că omul s-a putut întinde aici până la 82^0 latitudine.

În Lumea Veche, oamenii tundrelor, fiind legați de reni, nu s-au simțit îndemnați să înainteze și pe arhipelagurile Oceanului Înghețat. — Când s-a aflat însă că pe Spitzberg sunt cărbuni, omul s-a așezat și acolo. Apoi, în zilele noastre, când în locul sănilor cu cai și a kayacului, au venit la rând vapoare „spărgătoare de gheață“ și avioanele, omul s-a așezat chiar pe gheața mișcătoare de la polul Nord — nu de dorul gheței, ci numai ca să înlesnească „circulația“ între Lumea Veche și Lumea Nouă pe calea cea mai scurtă, adică peste pol. Avioanele pot zbura acum într-o întinsoare de la Moscova până la San-Francisco. — Omul e cu adevărat stăpânul planetei și cea mai răspândită ființă (între animalele superioare).

Nu numai că granița polară a omenirii s-a întins sub ochii noștri, dar și granițele politice s-au întins pretutindeni: în deșerturile calde (Sahara), ca și în ținuturile veșnic înghețate de la poli. Rușii au luat tot sectorul de ghețuri vecine până la pol. Canada a luat și ea sectorul din dreptul ei, hotărându-se cu stăpânirea rusească într-un punct — polul. (E întâia oară că un „punct“ a ajuns hotar politic!) În sfârșit, norvegienii au luat și ei în stăpânire arhipelagul Spitzberg care venea în dreptul Scandinaviei.

b) *Spre Sud*. — Spre polul sudic, continentele sunt scurte. Omul nu s-a putut apropia de uscatul antarctic, care a rămas

până azi pustiu. Nici o ființă omenească nu s-a așezat pe el, deoarece este căptușit până în margine cu gheață.

Totuși, lăcomia omenească a luat în stăpânire de câțiva ani chiar și acest pustiu înghețat, nădăjduind că se vor găsi pe acolo cine știe ce comori: metale, cărbuni sau alte lucruri de preț. Englezii, stăpânii mărilor, și-au tăiat două mari sectoare: unul în dreptul Australiei, altul în dreptul Americei, iar francezii, ca stăpâni ai Madagaskarului, au luat și ei în stăpânire ghețurile din dreptul Africei. — Ceea ce e mai ciudat: chiar norvegienii, vecinii polului nordic, au căutat să se înfigă și ei în pustietățile antarctice, venind să vâneze aci balene, după ce nevinovatele făpturi au fost aproape nimicite în apele Oceanului Arctic. — Măcar că insulele Kerguelen, St. Paul și Amsterdam, sunt niște vulcani stinși, acoperiți cu zăpezi eterne, pescarii europeni s-au cuibărit și aici, ucigând în fiecare an câte 20 000 de balene. (Au așezat uzine de pregătit grăsimea chiar în craterul vulcanilor, unde vântul și lapovița nu mai contenesc!) — Atâta e de adevărat că „foamea de spațiu“[8] este azi mai vie decât oricând, iar omul modern a luat în stăpânire toată planeta.

c) *Spre Atlantic.* — Pe lângă granița de Sud, omenirea a mai avut până acuma câteva sute de ani şi o graniță spre Oceanul Atlantic. — În Lumea Veche, țărmurile apusene abia târziu au fost luate în stăpânire de om, ceea ce dovedește că patria omenirii a fost în ținuturile răsăritene ale continentului eurasiatic, spre Insulinda[9] și, numai pe încetul, omul s-a îndrumat spre Oceanul Atlantic.

În epoca romanilor, Atlanticul era încă pustiu. Insulele Feroe au început a fi locuite abia în secolul al 6-lea după Hristos. Islanda a primit cei dintâi locuitori în secolul al 8-lea. Madeira și Azorele în secolul al 14-lea, iar insulele Capului Verde abia în secolul al 15-lea — ba lângă țărmul celălalt, Bermudele și Falkland au fost luate în stăpânire de om în timpurile din urmă.

Până la Columb (1492), Atlanticul era pustiu de la un pol până la celălalt. În schimb, Oceanului Pacific fusese ocupat de om aproape în toată întregimea, deoarece roiul insulelor de mărgean se întinde între cele două tropice, la fel cu „calea laptelui“ pe cer. Astfel, spre Nord, omenirea din Lumea Veche era legată cu cea din Lumea Nouă nu numai peste strâmtoarea lui Bering, acoperită de ghețuri iarna (o adevărată punte!), dar și peste lanțul Aleutinelor, care se întind din Alaska până în Kamciatka ca o ghirlandă, iar de acolo se continuă cu ghirlanda Kurilelor până în Japonia.

Omul e făptura cea mai răspândită pe glob. În latitudine el atinge, spre Nord, paralela 80^0 iar spre Sud, pe cea de 60^0; în altitudine, oamenii folosesc munții până la 6 000 m iar ca exploratori, cu avionul sau baloanele s-au suit mult mai sus (până la peste 12 000 m.). Se numește *icumenă* partea locuită (sau folosită) de om pe pământ.

II. N u m ă r u l o m e n i r i i. — Lungă-lungă vreme, numărul oamenilor a fost foarte mic. Cu câteva zeci de mii de ani în urmă, când o bună parte din Europa și America erau acoperite cu gheață, nu se afla țipenie de om în ținuturile unde găsim azi orașe cu milioane de locuitori. A trebuit deci să se retragă mai întâi ghețurile, să se acopere aceste regiuni cu plante și cu animale, ca să poată veni și omul — după ce, se înțelege, ajunsese pe o treaptă însemnată de civilizație (nutriment, îmbrăcăminte, locuință și mijloace de circulație).

Astăzi, omul ține în stăpânire aproape $\frac{9}{10}$ din fața planetei și e mai numeros decât oricând în trecut.

Întrebarea e: putem ști câți oameni locuiesc azi pe fața pământului? — Răspunsul e greu de dat. Cine poate să numere pe toți sălbaticii ascunși în desișul pădurilor? Cel mult putem să-i prețuim aproximativ, după mărimea cetelor întâlnite de călători, ori după numărul așezărilor, pe unde omul sălbatic a ajuns statornic. În schimb, sunt țări, unde, de câtva timp, toată populația e numărată într-o singură zi (oriunde s-ar găsi fiecare ins în ziua aceea). Astfel poți ști câți locuitori au acele țări, după cum știi câte chibrituri sunt într-o cutie.

Punând deci la un loc populația țărilor cu numărătoare regulată (statistica exactă), și a celor cu populație prețuită numai din ochi, putem spune că toată suflarea de azi a planetei se apropie de 2 miliarde[10].

Să nu uităm însă că sporul omenirii e legat mai ales de schimbările celei din urmă sute de ani. Iată sporul în milioane (cifre rotunde).

	Europa	Asia	Africa	America	Australia și Oceania[11]
La 1800:	174	520	55	23	1
Azi:	500	1050	140	250	10

Așadar, la începutul secolului trecut, populația întregii planete era cam $\frac{3}{4}$ miliarde (775 milioane), iar azi se apropie de 2 miliarde[12].

Se înțelege, sporul nu e deopotrivă în toate țările. În Franța, sporul a fost de 10%; în Germania de 70%; în Rusia de 84%, iar în Statele Unite de 360% (punând și emigranții). — Pe la 1850, Statele Unite aveau abia 23 milioane locuitori, cu puțin mai mult decât România de azi.

Cum de a crescut atât de repede populația planetei?

Cauzele sunt multe: mai întâi, multe boli au fost stăvilite. Ciuma, holera și alte molime nu mai au puterea de altădată, din cauza măsurilor igienice (carantina) și a doctorilor și doctoriilor care vindecă tot mai mulți bolnavi.

Apoi și hrana a sporit. Mulțime de păduri au fost tăiate și înlocuite cu ogoare de cereale, iar numărul vitelor de hrană a crescut în chip necunoscut altădată. În pampele și preriile, unde rătăceau odinioară câteva ierbivore sălbatice sunt azi turme și cirezi uriașe, iar lanurile de grâu și de porumb au schimbat fața unor întregi ținuturi. — În sfârșit, industria întemeiată pe mașini a dat omului altă îmbrăcăminte, alte unelte și alte mijloace de transport ... așa că împrejurările traiului au ajuns mult mai lesnicioase decât în trecut.

III. D e s i m e a p o p u l a ț i e i. — Cu toate că populația planetei a crescut, totuși sunt unele regiuni foarte puțin locuite; poți călători zile întregi, fără să zărești picior de om. Aiurea, din contra, afli adevărate furnicare omenești; casele sunt lipite unele de altele și au mai multe rânduri (etaje). Poți zice că acolo oamenii trăiesc „grămadă", ca furnicile în moșoroi.

Care sunt ținuturile cu populație rară?

1. *Regiunile polare.* — Continentul antarctic e pustiu în întregime; Oceanul Înghețat arctic are de asemenea împrejurul său o largă fâșie de uscat cu foarte puțini locuitori. — Groenlanda, tundrele Canadei și Siberiei sunt aproape goale. (În toată zona aceasta lipsește căldura.)

2. *Podișurile reci* (Tibet, Mongolia, Puna Cordilierelor) și *deșerturile calde* (Sahara, Arabia, Tharr, Australia, Kalahari etc.) formează o altă zonă de populație rară. — Aci lipsește întâi de toate *apa*, iar la unele și *căldura*.

3. *Pustiurile ecuatoriale* din Amazonia și Congo strâmtorează pe om prin marea bogăție a vegetației, prin friguri (umezeală și căldură), precum și prin forfota insectelor.

În toate ținuturile înșirate până aici, abia dacă vor fi 100 milioane de oameni, adică nici măcar 1 pe km.

De bună seamă, nici în viitor nu va fi pe aci o populație prea deasă. Antarctica tot pustie va rămânea, iar tundrele dimprejurul Oceanului Arctic, unde viforul nu mai contenește în lunile de iarnă, de asemenea vor fi pustii. Acolo e „împărăția vântului", nu a omului. Bălțile înghețate par niște uriașe ochiuri de sticlă, de pe care viforul mătură toată ninsoarea, iar între bălți nu întâlnești decât valuri de zăpadă (dune) mereu mișcătoare. Cum să se așeze omul acolo? Bietul eskimos se îngroapă în iglu, dar samoezii și alți nomazi nu știu cum să fugă mai repede la adăpostul pădurii (taiga).

Din contra, în pustiile calde, unde se va putea scoate apă de sub pământ, numărul oazelor va spori; — atâta numai că și sub pământ apa e rară, iar cerul nu trimite ploaie mai niciodată.

Doar regiunea pădurilor ecuatoriale e mai prielnică. Biruind pădurea cu foc și alte mijloace, omul se va putea înmulți, — dar numai cel cu piele neagră.

Sunt însă și ținuturi ale planetei unde de timpuriu omul a ajuns la o desime destul de mare, îndată ce civilizația a sporit. Astfel valea Nilului (am putea zice „oaza" Nilului) cu mii de ani înainte de Hristos ajunsese un cuib de populație foarte deasă. Tot așa au fost Mesopotamia, India și China în Lumea Veche, apoi Mexicul și Peru în America. — Dar centrele acestea de aglomerare n-au fost statornice: uneori sporeau, alteori scădeau. Mesopotamia, acuma două mii și vreo cinci sute de ani, când a văzut-o Herodot, era plină de locuitori. În secolul trecut, ajunsese aproape pustie, iar Egiptul tot așa.

Italia, spre sfârșitul războaielor punice, număra vreo 20 milioane locuitori, iar pe timpul lui Aurelian, când au fost retrase legiunile din Dacia, nu mai avea decât 5 milioane!

Singurele care și-au păstrat mereu o mare desime au fost India și China. (Pe timpul lui Herodot, acolo se credea că este poporul cel mai mare din lume.)

Astăzi, avem pe fața planetei următoarele centre de mare desime:

1. Unul în Extremul Orient, adică China și Japonia. (Japonia singură sporește cu 1 milion pe fiecare an.)

În curând, China și Japonia la un loc vor atinge $\frac{1}{2}$ miliard[13].

2. Al doilea furnicar este India (peste 330 milioane[14]).

Cât de deasă e populația în Extremul Orient se poate vedea din aceste cifre. Asia musonilor și Insulinda au împreună cam 12 milioane km^2, adică întrece puțin suprafața Europei. Totuși desimea

populației e de 62 de locuitori pe km pe când Europa, începând din Mediterana și până pe la 61^0 latitudine, (adică chiar acolo unde populația ei este mai deasă), nu are decât 58 locuitori pe km^2. Cât privește răsăritul Americei, el atinge abia 27 pe km^2 (nici pe jumătate). Care e cauza? — Mai întâi de toate ploile aduse de musoni vara, adică tocmai când e nevoie. Apoi ajută mult și irigația și îngrășămintele. Chinezul și japonezul sunt plugari fără pereche, ca silință. Adună până și gunoiul din cotețul porumbeilor, să-l ducă pe ogor. — Se poate zice că sunt mai degrabă grădinari, decât plugari. Toată munca o fac cu palmele lor, căci unde să mai țină și vite de jug, pe niște ogoare cât stratele de mari! Toată nădejdea e în muncă. De vara până iarna, pământul e mereu răscolit și mereu primește răsad nou (legume, orez, bumbac etc.), iar peste iarnă, micul ogor e transformat în iaz de pește, aruncând în el peștișorii crescuți până atunci în putini, să nu prindă loc prea mult. — Fiecare palmă de pământ e o avere.

3. Al treilea centru de desime este apusul Europei. — Am arătat că aci desimea a crescut numai de puțin timp.

Care e cauza acestui nou centru de aglomerare? Până acuma vreo sută de și ceva de ani, europenii trăiau mai mult din plugărie și păstorie. S-a întâmplat însă pe la sfârșitul secolului al 18-lea o mare schimbare.

În Anglia, aburul și mașinile cu aburi au înlocuit puterea brațelor. Englezii s-au lepădat de plugărie și de creșterea vitelor (mai ales se îngrijeau de oi, pentru lână) și, având mulți cărbuni și fier, au început a deschide peste tot fabrici, iar mărfurile englezești, purtate tot de abur (vapoare) s-au răspândit iute în toate țările pământului. De peste tot veneau acum cereale și materii prime: lână, bumbac etc. Astfel, populația arhipelagului britanic s-a înmulțit văzând cu ochii — până și copiii mărunți puteau să câștige ceva, lucrând în fabrici. Iar ce s-a întâmplat în Anglia, s-a petrecut la fel și în Belgia, Franța, Germania și peste tot unde s-au descoperit mine de cărbuni.

Urmarea acestei prefaceri a fost o îndesire a populației în apusul Europei, cum nu s-a mai văzut niciodată. Numai într-o sută de ani, numărul locuitorilor din Europa s-a îndoit. Orașe ca Londra, Paris și altele, care numărau abia câteva sute de mii de locuitori, astăzi au milioane. — În curând au ajuns să sufere de foame, ca și în India și China, unde furnicarul omenesc e prea des. (În partea de răsărit a Londrei — East London e atâta îngrămădeală de lume

săracă, încât oamenii își caută hrana lor prin gunoaie, cum fac câinii fără stăpân.)

Prin urmare, cauza acestui nou centru de aglomerare a fost industria mare întemeiată pe abur și mașinism. — E *cea mai mare revoluție* dintre câte a văzut până azi pământul, iar urmările ei au fost atât de repezi în ce privește creșterea populației, încât prisosul muncitorilor a prins a se revărsa împreună cu mărfurile și peste celelalte continente. Peste 30 de milioane de „șomeri" au părăsit Europa.

4. În sfârșit, revoluția industrială s-a întins și peste Oceanul Atlantic, dând naștere și acolo unui centru de mare desime. La începutul secolului al 19-lea, Statele Unite aveau abia vreo 4 milioane de locuitori. Astăzi, numai pe fațada răsăriteană (între țărm și Mississippi) trăiesc peste 80 milioane de suflete. — O adevărată *lume nouă*! Dar aci nu e numai industria de vină, ci și o „agricultură nouă". În loc de vite și de brațele omului, au fost puse să muncească o mulțime de mașini: *tractoare, semănătoare, secerătoare, mașini de treierat* (batoze) etc.

Privind așadar fața pământului, găsim că în ce privește desimea, locul întâi îl are Europa — 50 locuitori pe km^2. Asia are numai pe jumătate (24 pe km^2). Apoi vin la rând America de nord cu 7 pe km^2, Africa cu 5, iar America de Sud cu 4 pe km.

Cea mai mare desime (peste 200 pe km^2) a fost atinsă la gura Tamisei și a Rinului, cu împrejurimile lor (din Germania, Olanda, Belgia și Franța); apoi în nordul Italiei, în delta Nilului, în valea de jos a Gangelui, a lui Hoang-ho și Iang ce-Kiang. Trebuie să adăugăm apoi Iava — cel mai nou centru de îndesire în Extremul Orient.

Din cele înșirate până aici se vede că populația planetei e în spor. Desimea atârnă de multe împrejurări:

1. Întâi de *climă*. — Dovadă sunt zonele aproape pustii din cauza frigului prea mare, a căldurii prea mari, a secetei, a vântului etc.

2. Apoi de *sol*. — După unele socoteli, locurile bune de agricultură nu trec de 43 milioane km^2 (cam cât Asia).

3. Dar împrejurarea cea mai însemnată e *munca* omului. — Când un popor trece de la plugărie (o muncă slabă) la grădinărie, adică la o muncă întețită, care răscolește mereu țărâna, munca e măcar de 4 ori mai încordată, însă câștigul de 8 ori mai mare.

Așadar, „regimul de muncă" este adevărata temelie a unei țări[15]. Acolo unde e pământ mult de prisos, iar locuitori puțini,

poate fi vorba de lucrarea pământului cu mașini. Așa a fost în America și chiar în România, cât timp era în ființă „proprietatea mare". Pe Bărăgan, lucrau mașinile ca și în Canada. — Azi însă, când România este o țară de mică proprietate, singură „agricultura intensivă" (după pilda grădinăriei) poate să ne scoată la liman.

Munca e temeiul, nu întinderea ogorului. Dovada: țăranului american îi trebuie cel puțin 1 ½ ha., germanul poate trăi și pe ½ ha., iar japonezul și chinezul se mulțumesc chiar cu o zecime de hectar. Ogorul lui are abia câteva strate, pe care le lucrează nu cu mașini, și nu cu vite, ci cu palmele lui. — Unde să mai ții și vite pe un peticel de grădină! După socoteala asta, pământul ar putea hrăni numai 2–3 miliarde de americani 5–6 miliarde de germani, iar japonezii ar putea să ajungă la 22 ½ miliarde. — Așadar, cine va munci mai mult, acela va lua în stăpânire pământul.

4. A patra cauză a îndesirii unui popor este *igiena*. — Dovadă sporul populației unde țânțarii au fost stârpiți și, împreună cu ei, frigurile; unde ciuma și holera nu mai pot intra sau sunt repede stinse și unde viața este din ce în ce mai îngrijită, potrivit cu descoperirile științei. — În privința asta, orașele îngustează viața omenească, iar satul dă o populație mai spornică.

Cine trăiește la țară este mai sănătos. Ciobanii și nomazii nu cunosc oftica. Din contra, orașele sunt pline de oftică și alte boli, care sting populația. În sat, aerul curat și soarele ajută chiar pe cel care nu are hrană destulă; în oraș, lipsa aerului și a luminii duce pe copii la rachitism. (*Soarele care intră pe geam, nu mai e soare.* Chinezii n-au geamuri și nu cunosc rahitismul. — Munca zilnică în grădină îi scapă de ticălășirea corpului.)

Orașul așadar este ca o lampă care suge uleiul (adică populația rurală) și-l arde. Iar urmarea se vede: popoarele care se reazemă pe industria mare, adică pe munca în fabrici, își slăbesc propria lor populație. — La început, numărul locuitorilor crește iute, cât timp găsesc destui cumpărători pentru mărfuri, așa ca să poată aduce de aiurea „pâinea de toate zilele" (Anglia). Când însă nu mai găsește cumpărători, fabrica nu mai are materie primă, lucrătorul nu mai are hrană și începe „șomajul" și chiar sănătatea populației scade.

Fabrica se închide, ogorul nu se închide niciodată!

Cea dintâi, cea mai adevărată și mai sănătoasă industrie e munca ogorului (Ford). — Prin urmare, în lupta dintre neamuri, acela va birui care își va cinsti mai mult pământul, trecând de la

agricultura slabă a plugarului de rând, la agricultura înaltă, care se cheamă: *grădinărit*.

5. În sfârșit, sprijinul cel mai tare al îndesirii unui popor e sufletul — adică concepția sau gândul lui despre viață. — Cât timp romanii au cinstit familia, Italia ajunsese un stup de lume (circa 20 milioane, când au răpus pe cartaginezi); când s-au păcătoșit prin lux și plăceri, ajunseseră la 5 milioane (Au trebuit să lase Dacia în paza barbarilor!)

Și în privința sufletului, orașul scade pe om: îl ademenește spre o viață fără măsură. Într-un oraș mare, omul se pierde ca într-o pădure. Nimeni nu-l cunoaște și rușinea piere. Familia slăbește. Numărul copiilor scade, iar cine nu are copii nu mai are grijă nici de viitor; trăiește în țara lui, ca un călător la hotel.

Încheiere: Lupta pentru stăpânirea pământului e azi mai aprigă decât oricând. Populația planetei va mai crește încă. După unele socoteli, singură Africa ar putea ajunge cu timpul la 2 300 milioane; Europa va trece și ea de 2 miliarde; America de Sud va avea tot vreo 2, iar cea de Nord numai 1 200 milioane[16].

Dar, în orice caz, biruitor nu poate fi decât cel care va fi mai sănătos și mai numeros, îndesind cât mai mult populația spre a nu lăsa loc veneticilor să se strecoare înăuntrul hotarelor sale.

AȘEZĂRILE OMENEȘTI

Am arătat cum s-a născut locuința omenească. Ea presupune numaidecât statornicie. — Găsim încă și azi sălbatici care se mută mereu, din loc în loc, dormind peste noapte, unde se întâmplă: lângă un mal, în vreo peșteră etc. Așa sunt boșimanii. De la un timp, chiar culegătorii și vânătorii se așează statornic, măcar o parte a anului. (Pieile Roșii din Nordul Californiei stau locului în lunile de iarnă, adăpostindu-se în locuințe destul de bine întocmite. Numai vara se risipesc iarăși, plecând fiecare la vânat sau la pescuit.) În sfârșit, *agricultura leagă* numaidecât de pământ, adică dă omului *așezări* statornice.

Putem vedea și în țara noastră mai multe trepte, în felul cum s-a legat omul de pământ.

1. Sălașul este cea mai mică așezare omenească.

La munte sau în largul câmpiei, găsești uneori o singură gospodărie: o colibă, un bordei pe jumătate săpat în pământ, sau chiar o casă împrejmuită cu gard și adăpostind un om cu toată familia

lui. Acolo e petecul său de pământ, unde își paște vitele — ba câteodată pune și ceva semănătură. — Acolo e „sălașul", adică așezarea.

La munte, sunt ținuturi, unde sălașul e forma obișnuită a așezărilor omenești. (În Munții Apuseni, între Detunata și Roșia, ori în munții dintre Bistrița Moldovei și Bistrița Ardealului, afli pe coastele munților acoperiți cu iarbă o mulțime de sălașuri. De departe, se văd albind ca niște cuiburi risipite în verdele pășunilor. Oamenii n-au vecini. Peste iarnă, când ninge mult, localnicii nu se văd cu săptămânile; doar fumul din horn dacă mai dă semn de viața locuitorilor.)

Păstorii au nevoie de sălașuri tot așa de bine întocmite, ca și plugarii; ba uneori și mai mult. Unde sunt fiare primejdioase, păstorul strânge toată turma la un loc, în curte, clădind locuința sa în chip de ocol. — Păstorii din Africa numesc astfel de sălașuri *tembe*. Pe Măgura Zărneștilor, sunt sălașe în chip de dreptunghi: clădirile țin loc de gard, iar vitele sunt închise în curte. Nici hoț, nici lup, nici altă fiară nu poate pătrunde la ele; apoi sunt și apărate de vânt din toate părțile[17].

Dar nu numai pe munții „răsfățați", ci și în văile prea înguste, unde nu-i loc pentru mai multe case la un loc, lucrul se petrece la fel. Casele sunt la mari depărtări unele de altele. (Așa e pe valea Cernei bănățene — lungă și foarte îngustă.)

Prin *sălaș* se înțelege deci *cea mai mică așezare a omului.* Unele sălașe sunt totdeauna locuite, altele numai o parte a anului.

Stânile pe munte, *prisăcile* din pădurile dealurilor sau ale câmpiilor, *colibele pescărești* în lunca Dunării, sunt toate niște „sălașe". Prisaca este un sălaș deplin statornicit, deoarece știubeiele nu se mută și cer pază tot timpul anului. Tot așa sunt și odăile — adăpostul unde se strânge fânul vara și se adăpostesc vitele iarna. (I se mai zice și bordei, dar prin aceasta se înțelege chiar locuința, pe când „odaie" însemnează și tot locul dimprejurul bordeiului și chiar moșioara întreagă a celui așezat răzleț față de alții.)

2. Cătun. — Când nu e numai o gospodărie într-un sălaș, ci se adaugă cu timpul și altele, atunci sălașul poate forma o grupă de mai multe locuințe, adică ajunge cătun.

Mai ales la munte, se văd ici și colo pâlcuri de case. Locul bun de clădit fiind rar, unde o vale se lărgește ori coasta e mai „așezată" (mai orizontală), se adună mai multe locuințe și fac împreună un mic cătun[18]. — Uneori îi zice tot cătun, chiar dacă se apropie de 100 de case!

3. Satul. — O așezare rurală mai mare decât cătunul se cheamă sat. Cât de mare? De obicei se cheamă sat o așezare care nu trece de 2 000 de locuitori. În fapt însă, sunt sate care au până la 10, 15 și chiar 20 000 de locuitori. (Pecica, aproape de Arad.) — După numărul locuitorilor, astfel de sate întrec și orașele. Atâta numai că felul locuitorilor și mai ales felul vieții oamenilor este deosebit de al orașelor.

În adevăr, casele satelor sunt de obicei mai mici decât cele din orașe. Rar-rar de tot, când afli o casă cu două rânduri. (Nici nu e nevoie, fiindcă e loc destul.)

Apoi casele sunt clădite din material ușor: din lemn, din lut amestecat cu paie și acoperite uneori cu stuf, cu paie, sau cu șindrilă.

Dar deosebirea cea mai însemnată e alta: *aproape toți locuitorii satului trăiesc din munca pământului învecinat cu satul.* — Locuitorii au fiecare un petec de pământ în „vatra satului", și o bucată mai mare afară din sat: în „țarină", la „fânaț", la „vie" etc. Satul sau grupa locuințelor este așadar ca „sâmburele" unei mari moșii, împrejmuită de „hotarul satului".

Uneori, satul întreg s-a născut dintr-o „moșie" sau proprietatea unei familii (unui „moș", „strămoș"). La început, pădurea, pășunea și chiar arătura a fost „trup" de moșie; iar cu timpul, împărțindu-se mereu între frați și sporind numărul gospodăriilor, s-a născut un sat — doar „hotarul satului" dacă mai amintește pe strămoșul de odinioară.

4. Târg sau oraș. — Se cheamă o adunare de locuințe, ai căror locuitori trăiesc mai ales din negoț și din *meserii.*

Mai întâi, orașul se deosebește de sat prin *felul locuințelor.* Casele sunt clădite de obicei din cărămidă, piatră, sau beton armat. Înainte vreme, când casele erau mai rare, erau acoperite cu șindrilă; acum, sunt învelite cu *fier* (tablă) sau cu *olane,* ca să nu se aprindă ușor. Apoi, fiind locul scump, unele case de oraș au mai multe rânduri. — În timpul din urmă, orașele mari au case cu zeci de „etaje"; seamănă cu niște turnuri (*blockhaus*).

A doua mare deosebire este *felul traiului.* Sătenii au aproape toți aceeași muncă (la câmp, la pădure, la vie etc.). Orășenii, din contra, au fel de fel de meserii și mulți se ocupă cu negoțul. — Apoi mai e ceva: locuitorii unui sat se cunosc aproape toți și știu cine au fost străbunii lor, ca și cum ar fi o singură familie. (Chiar și sunt cei mai mulți rude unii cu alții.) În oraș, din contra, afli fel de fel de venetici, adică oameni de pripas; locuitorii nu se cunosc

unul pe altul; uneori nu se cunosc nici vecinii și nici măcar cei care trăiesc sub același acoperământ! — În oraș, omul își poate pierde urma mai repede decât într-o pădure.

În sfârșit, satul trăiește mai totdeauna din ceea ce-i dă împrejurimea, adică „moșia" satului sau pământul rămas de la străbuni, pe când orașul se ține cu hrană adusă de departe (uneori de peste țări și de peste mări). Mărfurile și materiile prime pentru meseriași vin de asemenea de la mari depărtări, iar negustorii vând nu numai orășenilor dimprejur și satelor din vecinătate, ci trimit uneori mărfurile lor până peste oceane.

Astfel stând lucrurile, și *așezarea* orașelor e deosebită de a satelor. Locuitorii unui sat s-au așezat acolo, unde au avut la îndemână „pâinea de toate zilele" și „apa de toate zilele". Zilnic ei sunt legați de „moșia" satului, pe când orașele s-au întemeiat acolo unde e loc mai potrivit pentru *schimb*, adică pentru *negoț* și pentru *fabricarea* mărfurilor. — E destul să aibă un petec de pământ prielnic, și orașul poate înflori. A fost de ajuns un colțișor de uscat, pentru ca negustorii să înainteze în mare, la Constanța și, de vreo două mii și jumătate de ani, a putut trăi acolo un port (Tomis, Constanța), aci ridicându-se, aci scăzând, după înflorirea sau scăderea negoțului cu ținuturile mai depărtate.

Putem zice: satul atârnă întâi de toate de *locul* pe care e așezată moșia lui; orașul mai ales de *drumuri*.

O bună pildă sunt Ploieștii. Acum câteva sute de ani, era aci un sătuc — o nimica toată față de târgurile dimprejur: Bucov și altele. Azi însă, fiindcă se întâlnesc aci mai multe drumuri de fier și s-a adus și petrol pentru rafinare, s-a înfiripat unul din orașele cele mai spornice. Din munte vine petrolul, din dealuri — vinul, din câmpie — cerealele, fiind așezat la răscruce. Astfel, fabricile, morile și alte industrii au sporit repede-repede, dând avânt negoțului și făcând populația să crească. (E unul din puținele orașe ale țării, căruia nu-i ajunge o gară.)

Din cele spuse până aci, vedem că „așezările omenești" atârnă mai ales de două împrejurări: de felul *locului* și de felul *muncii* omenești.

*
* *

După felul *locului*, deosebim următoarele categorii de sate:

a) *Sate risipite.* — La munte, unde fața pământului este neregulată, nu găsești ușor loc de clădit. De aceea, fiecare locuitor

așează casa lui cum poate și pe unde poate, fără să urmeze anume rânduială: o casă e mai sus, alta e mai jos, una pe culme, alta pe coastă, alta chiar în fundul văii sau în vreun pârâu — după cum se întâmplă. Cu alte cuvinte, casele sunt risipite și rămâne împrejur loc larg pentru pometuri, pășune sau chiar pentru mici ogoare de arătură.

b) *Sate adunate* sunt acelea unde locuințele sunt apropiate unele de altele. Dar înfățișarea lor e foarte deosebită:

1) Unele sunt în chip de linie, adică locuințele sunt așezate în lungul drumului. Satul întreg rămâne ca o stradă păzită de două șiruri de case. — Pe șes, astfel de sate merg în linie dreaptă, întocmai ca și drumul. (Localnicii chiar și zic linie, în loc de drum ori șosea.)

Când s-a dat poruncă acum vreo 50 de ani, ca locuitorii să iasă din păduri și alte locuri stângace și să se adune la „linie", adică la drum, s-au născut multe sate adunate: unele au chip de linie dreaptă.

2) Alteori, satul e tot adunat, dar nu pe o linie dreaptă, ci pe una cu cotituri. Așa s-a întâmplat de obicei la munte, unde valea a fost îngustă. Satul întreg „șerpuiește", ca și râul. — Casele par ca un șir de mărgele, înșirate pe un fir, iar firul este însuși pârâul sau râul satului.

3) Alteori, când locul a îngăduit, satul s-a adunat în chip de *grămadă*. — Așa sunt cele mai multe din satele vechi ale țării: o grămadă neregulată de case, având fiecare o curte și grădină împrejur. Ulițele satului sunt strâmbe și nu seamănă una cu alta. Fiecare și-a înconjurat „silișteа" lui cu gard, fără să țină seamă de alinierea cu gardul altora.

4. În timpul din urmă, s-au întemeiat însă unele sate noi, după un singur plan de împărțirea a pământului. Bucățile de siliște sunt deopotrivă de mari și așezate la rând, ca soldații în front, având toate aceeași formă patrunghiulară. — Când privești planul satului, parcă vezi un „joc de șah", adică satul întreg e cadrilat.

De obicei, astfel de sate geometrice au la mijloc un loc mai larg, unde e așezată biserica, școala și primăria. E un fel de mică piață, pe când la satele vechi, cu chip de „grămadă neregulată", biserica e de multe ori tocmai la marginea satului, lângă cimitir, iar școala și primăria unde se întâmplă. Piață nu-i deloc.

5. Sate concentrate. — Aproape toate satele românești — oricât ar fi de adunate locuințele — lasă destul loc liber pentru locuințe. Românul vrea să fie înconjurat de toate părțile cu gardul lui. Rar

când iese cu peretele casei în drum sau lipește casa lui de a vecinului.

Din contra, sunt neamuri care, chiar în sate, lipesc locuințele una de alta. — La unele sate săsești din Ardeal, casele sunt lipite una de alta, întocmai ca în oraș. Acestea sunt sate „concentrate" pe cel mai mic loc de clădit. (Pe alocurea, chiar românii învecinați cu sașii au luat acest obicei.)

*
* *

După felul *muncii*, deosebim:

a) *Sate de păstori.* — La munte sunt unele locuri atât de aspre, încât singurul sprijin al omului este creșterea vitelor. În lunile de vară, localnicii suie oile — uneori și vacile — sus pe munte, unde iarba nu e bună de cosit (fiind mică și locul pietros), ci numai bună de păscut. Spre toamnă, turmele și cirezile sunt coborâte mai spre vale, unde iarba cosită și așezată în clăi este nutreț pentru lunile de iarnă.

Astfel de sate de păstori trăiesc din ceea ce le dau vitele: lână pentru îmbrăcăminte, piei pentru încălțăminte și lapte pentru hrană.

Când turmele sunt numeroase, muntele nu le ajunge. O parte din vite, neavând nutreț destul pentru iarnă, coboară toamna în câmpie și spre lunca Dunării, unde sunt păduri mari de sălcii. — Oaia se mulțumește cu puțin: ciugulește firele de iarbă uscată rămasă pe miriști după ce s-a strâns grâul ori porumbul și, la nevoie, poate ieși din iarnă cu puțini muguri de salcie... Mutarea aceasta a turmelor de la munte spre câmpie și apoi iarăși la munte (pentru lunile de vară) se cheamă transhumanță. — Sate mari, cum e Poiana (aproape de Sibiu), Săcele (lângă Brașov) și altele se țineau numai cu oieritul, trimițând turmele lor până la Balcic, Crimeea și Caucaz.

Astfel, satele de păstori au fost pentru viața poporului nostru un mare sprijin: păstorii au păstrat unitatea limbii românești din culmea Carpaților până la Tisa, Dunăre, Mare și dincolo de Nistru. Păstorii, care iernau cu oile departe de munte, se însurau uneori în satele de la câmpie, iar alteori duceau nevestele în satele de munte. — Astăzi, arăturile au strâmtorat turmele. Unde era o moșie mare, acuma sunt sute de ogoare mici, așa că turmele nu mai au înlesnirea de a umbla slobod în timpul iernei, făcând învoială cu un singur stăpân. Agricultura a îngustat păstoritul.

b) *Sate de lemnari.* — Uneori, sprijinul cel mai mare al vieții e pădurea. Localnicii taie lemne pentru foc, sau pentru lucru (cherestea) și le cară spre orașe ori spre satele de la câmpie, unde pădurea lipsește.

Munca lemnului e foarte felurită. Întâi, se taie butucii (trunchii), apoi sunt cărați la „herăstraie", unde sunt prefăcuți în scânduri, margini, dulapi, lătunoi, grinzi etc. Brazii cei mari sunt despicați mărunt, în chip de șindrilă. — Uneori, muntenii fac din scândurile de brad: ciubere, cofe, donițe, albii, putineie, șiștare, putini, căzi etc. În privința asta, cei mai vestiți sunt moții. Satele lor sunt așezate adesea pe locuri atât de pripoase, încât drumul de căruță lipsește; de aceea, ei încarcă marfa pe cal și colindă până departe în câmpie, dând donițe și alte lucruri de lemn, ca să aducă acasă „pâine" (grâu ori porumb)[19].

c) *Sate de băiași.* — În câteva părți ale muntelui, unde sunt și metale, unele sate se țin cu „băieșitul", adică culeg din nisip firele de aur ori fărâmă piatra și spală nisipul, până aleg câteva dramuri de metal scump. Fărâmarea se face, lovind piatra cu niște trunchi grei, într-un fel de moară ce se cheamă *șteamp*. — Ceea ce este „herăstrăul" pentru lemnari, e șteampul pentru satele de băiași.

De obicei, muntenii nu se pot ține cu un singur fel de muncă. Pe lângă vite, păstorii fac și ceva semănătură, au o grădină de legume, pun și câte un mic ogor de cânepă ori de in, iar unde e un petec de pământ mai lipsit de piatră și cu destul soare, ei samănă și ceva porumb (un soi care se coace până în septemvrie). — Tot așa fac și satele de lemnari, și cele de mineri.

d) *Sate de podgoreni.* — La poalele munților, unde e căldură destulă, sunt unele sate care își pun toată nădejdea în *vie*. — Vița de vie cere o muncă încordată de primăvara până toamna. Dar alături de vie, podgorenii fac și sămănături de cereale, când șesul e apropiat. Satele cu podgorii și cu pometuri au fost odinioară cele mai înstărite din toată țara. În „podgorie", ca și la „munte", țăranii au fost mai peste tot „moșneni" sau „răzeși", adică oameni ce trăiau pe pământul apucat de la bătrâni. — Proprietatea mare era rară de tot.

e) *Sate de plugari.* — Cele mai multe din satele țării românești trăiesc din plugărie. Vite țin cât trebuie pentru munca

pământului, pentru hrană și îmbrăcăminte (câteva oi și câteva vaci).

*
* *

Și orașele se pot împărți după *formă* și după *felul muncii*.

1. Cele mai vechi au fost *o r a ș e - c e t ă ț i*, adică mici aglomerări de locuințe, înconjurate cu ziduri de apărare contra dușmanilor.

De obicei, orașul era așezat pe o înălțime. Atena avea un loc întărit, *Acro-polis*, adică orașul de sus. Roma era așezată pe colina Palatină, iar alături sta Capitoliul, altă colină întărită. — În evul mediu, fiecare burg căuta un loc ceva mai ridicat.

Și în țara noastră, unele orașe vechi erau întărite, dacă nu tot orașul, cel puțin partea unde stau Domnii (Suceava, Iași, Târgoviște). Târgurile mai mărunte n-aveau nici o întărire. În timp de război, erau jefuite și chiar arse. — Sașii, fiind străini de locurile acestea, își înconjuraseră orașele lor cu ziduri tari (Brașov, Sibiu) și chiar prin sate aveau întărituri împrejurul bisericilor care semănau cu niște cetăți (Prejmer).

Cu timpul, întăriturile orașelor n-au mai avut nici un preț, — când s-a ivit praful de pușcă și tunurile. Zidurile au fost dărâmate; în locul lor, multe orașe au făcut grădini publice, iar clădirile s-au întins dincolo de vechile ziduri. (Când privești planul vechilor orașe și vezi azi o grădină în chip de inel, asta e semn că acolo a fost zidul cetății.)

2. Acum, orașele nu mai sunt întărite, ci au numai rosturi de *n e g o ț*, adică sunt aglomerări de populație, unde se face schimbul mărfurilor.

Până la războiul mondial, tot mai erau câteva orașe-cetăți, dar nu mai erau înconjurate cu ziduri, ci cu o cunună foarte largă de *forturi*. — București de pildă erau înconjurați de un ocol de salcâmi, în care erau adăpostite sub pământ tunurile mari de cetate. Parisul și alte orașe de asemenea. Azi însă nu numai că tunurile bat peste suta de kilometri, dar și avioanele pot bombarda orice oraș, așa că paza nu mai poate fi în ziduri, ci numai în avioane cât mai numeroase. — Războiul s-a întins de pe pământ și în aer.

Urmarea acestor prefaceri e mare: orașele mai noi sunt clădite în vederea negoțului, iar nu cu scop de apărare ca cetățile. De aceea, *planul* lor e de obicei *regulat*.

Unele orașe noi sunt *g e o m e t r i c e* (seamănă cu jocul de șah, adică sunt *cadrilate*). — Când privești planul orașelor, vezi de pildă: o parte cu străzi strâmbe și întortochiate. Aceea este partea veche a orașului. La margine însă, vezi părți întregi ale orașului, având străzi de o regularitate geometrică. Asta e semn că nu de mult, orașul a crescut în partea aceea. (Brăila, Severinul și Chișinăul sunt printre orașele cele mai regulate.)

3. Dar nu numai forma, ci și poziția orașelor s-a schimbat cu timpul. De pildă, în vechime, orașele nu numai că alegeau înadins locuri înalte (acropole), dar fugeau cât mai departe de țărmul mării. — În vechime, marea era loc de pescuit și de prădat. Ori prindeai pește, ori prindeai corăbii cu mărfuri, totuna era. Chiar fără marfă, luntrea sau corabia străinului era un câștig, fiindcă putea servi la pescuit, iar oamenii din vasul prins erau vânduți ca robi. — Pescuit, negoț, hoție (piraterie) erau amestecate; câștig să iasă.

Cu timpul însă, puterea legilor s-a întins și peste mare. Atunci, în locurile bune pentru schimb de mărfuri, s-au așezat orașe tot mai înfloritoare: Tir, Milet, Tomis, Callatis, Massalia (= Marsilia), Tarent, Cartagina etc. — Și fiindcă mările și oceanele sunt calea cea mai ieftină pentru negoț, orașele cele mai mari din lume trebuiau să fie tocmai cele așezate lângă mare: Londra, New York, Hamburg ... sau cel puțin lângă râuri, pe care pot intra și vasele din mare: Paris, Anvers etc.

Așadar, tipul adevărat al orașului, ca loc de schimb, este în timpurile noastre *p o r t u l*. După ce omul s-a ferit câtva timp de mare (adică de piraterie), acuma portul caută cât mai mult apropierea de țărmul mării. — Chiar și mările înghețate au ajuns la preț. Rușii au vase anume („spărgătoare de gheață"), ca să poată circula pe apă din Marea Albă până la Vladivostok, atât pentru negoțul cu pieile, lemnele și alte mărfuri ale Siberiei, cât și pentru război, în caz de ciocnire cu Japonia.

4. În sfârșit, timpurile mai noi a făcut să se ivească și un tip nou de orașe, necunoscut până în secolul trecut. Scoaterea cărbunilor din pământ a silit pe industriași „cu palmele" să se apropie de minele de cărbuni și să lucreze cu mașini mânate de abur. Astfel, ținuturi bogate în cărbuni mai ales când s-au nimerit alături și mine de fier au atras atâta lume, încât numai în câteva zeci de ani s-au născut orașe întregi, acolo unde înainte vreme păștea oile.

În inima Angliei (Birmingham, Manchester, Leedes etc.), lumea a văzut ridicându-se o sumă de *orașe industriale*, al căror rol e întâi de toate producerea de mărfuri. Sunt orașe nu atâta de negoț, cât de fabrici. — Tot așa s-a întâmplat în Germania, unde ținutul Ruhr a ajuns o vastă uzină (Essen etc.).

Avem și în țara noastră o pildă ce însemnează o aglomerare industrială. Câmpina, un sat cu ceva pruni și oi (așa cum l-a apucat Grigorescu) e azi un cuib de sonde și fabrici. Ploeștii, un sătuc pe timpul lui Mihai Viteazul, e azi înconjurat de fabrici și rezervorii de petrol. Până și liniștita Târgoviște, cu ruinele cântate de poeți, e năpădită azi de sondele care amenință să intre în oraș. — De la Drobeta din timpul lui Decebal până la Târgoviștea lui Cuza și Carol I era numai un pas: amândouă niște orașe cu ceva întăritură, cu vii în apropiere, cu plugari și păstori, trăind după obiceiul apucat de la părinți. De la orășelele lui Cuza și Carol I până la Severinul de azi și Târgoviștea strâmtorată acum de sonde, este o depărtare uriașă. (*Industria mare* este *cea mai puternică revoluție* dintre câte a văzut până azi pământul. Se adevărește astfel, că isprava cea mai mare a omului a fost unealta și munca cu uneltele.)

5. *Orașe politice.* — Sunt și orașe a căror însemnătate atârnă numai de politică. Australia de pildă n-a voit să aibă capitala în nici unul din orașele mai vechi, ci a construit în anii din urmă *Canberra*, un orășel de munte, care nu se poate măsura nici pe departe cu Sidney, Melbourne ori Adelaida.

Tot așa, cele 49 „Statele Unite" ale Americei au ales capitala lor la Washington, în amintirea bărbatului care luptase pentru liberarea lor de englezi — măcar că Washington abia trece de $\frac{1}{2}$ milion, pe când New York, împreună cu împrejurimile lui, a atins 10 milioane.

La fel, Atatürk a părăsit marele oraș Istanbul și a suit capitala Turciei pe podișul Asiei Mici, la Ankara.

Roma, întrecută de Napoli și de Milano, a ajuns totuși capitală pentru marea și vechea ei însemnătate politică.

Chiar și la noi, din motive politice, la 1859, Focșanii erau aproape să devină capitala „Principatelor Unite", iar după întregirea țării (1918), a fost vorba de crearea unei capitale pe malurile Oltului, aproape de Sf. Gheorghe.

6. *Orașe religioase.* — Unele orașe n-au altă însemnătate decât amintirea întemeierii unor religii. Ierusalimul e cunoscut în lume din cauza lui Iisus, întemeietorul creștinismului; Mecca e vestită din cauza lui Mahomed care a lăsat urmașilor săi porunca să vină la mormântul profetului, măcar o singură dată în viața lor.

Azi, la noi, Curtea de Argeș este însemnată pentru biserica meșterului Manole, unde se îngroapă regii țării.

STATUL

(Câteva idei cu privire la „geografia politică")

Statul este organizarea autonomă a unui popor capabil de a-și afirma stăpânirea asupra pământului moștenit de la strămoșii lui.

1. *Originea statului.* — Ca să ne dăm bine seama ce este un stat, să vedem cum s-au născut cele dintâi state.

Cât timp omul a trăit în cete mici, rătăcind de colo până colo după hrană, el nu ajunsese nicăieri la întocmirea unei așezări ce se cheamă „stat".

Fuegienii rătăcesc și azi din loc în loc, având o singură grijă: „hrana de toate zilele". Eskimoșii și boșimanii — la fel. Dar nimeni n-a auzit până azi de un stat fuegian, boșiman sau eskimos.

Abia când omul ajunge statornic, adică se lipește de pământ, cerându-i „pâinea de toate zilele" prin culegere, pescuit, vânătoare, păstorie, agricultură, industrie, negoț, drumuri, poduri, porturi, etc., se naște gândul de a stăpâni deplin un ținut.

Cugetul acesta se deșteaptă pe încetul. Îl au în oarecare măsură chiar și cei ce trăiesc din vânătoare și pescuit. De pildă, cine se apropie cu luntrea de țărmul unde sunt câteva colibe de eskimoși (*iglu*), întâi se oprește. Dacă e se face semn să se apropie, asta e o dovadă că e bine primit. Dacă nu, trece mai departe. — Tot așa și în păduri. Sălbaticii nu se amestecă în pădurea altora să caute vânat. (Până și unele paseri au simțul acesta de a nu trece spre locurile, unde sunt cuiburile altora.)

Abia când populația a sporit, iar omul începe a trăi din lucrarea pământului sau din îngrijirea câtorva animale domestice, așezarea lui devine mai statornică, iar viața începe a fi supusă unor rânduieli tot mai hotărâte, între care cea mai însemnată este *respectarea proprietății pământului* și a produselor lui. — După cum culegătorul, vânătorul și pescarul se simțea stăpân pe uneltele,

armele, coliba și veșmintele lui, tot așa începe acum să se simtă stăpân și pe petecul de pământ, pe care l-a curățit („curătură") spre a sămăna ceva.

E stăpân chiar și pe copacul din pădure, pe care a făcut un semn. Nimeni n-are voie să ia poame din el.

Melanezianul, de pildă, schimbă deseori locul de „curătură". Dar pomii sămănați de el rămân toți proprietatea lui. De la dânsul îi moștenește copiii; chiar fata, cu toate că ea intră prin cumpărare în familia bărbatului, păstrează totuși dreptul de proprietate asupra pomilor sămănați de taică-său. Copiii fetei însă (adică nepoții) nu mai au acest drept.

Din aceasta se vede că, îndesindu-se populația, omul muncește mai mult, ca să-și dobândească hrana, iar munca îl leagă tot mai mult de pământul pe care trăiește; și atunci se naște *simțul de proprietate asupra locului* schimbat prin munca sa. Iar dacă are și destulă putere, să apere acel loc de năvălirea altora, se cheamă că neamul acela are *țara lui* și *întocmirile* lui de viață obștească. — Un astfel de neam formează un *stat*.

Cele dintâi două temelii ale statului sunt așadar: un *popor* și un *teritoriu*, pe care poporul acela (mic sau mare) se organizează și îl poate apăra, să nu fie stăpânit de alții.

Dar desimea singură sau numărul nu ajunge. În New York, trăiesc aproape 2 milioane de evrei; totuși ei nu formează un stat, fiindcă n-au un pământ anume pe seama lor. — Țiganii de asemenea, rătăcind din țară în țară, n-au nici un stat al țiganilor, ci sunt priviți numai ca oaspeții altor țări — plăcuți ori neplăcuți, după împrejurări.

Însă nici numărul, nici teritoriul nu-s de ajuns. În India, sunt milioane de paria, care au și desime, și vechime (dravidieni), adică statornicie pe locul unde trăiesc; dar n-au un stat al lor, ci trăiesc sub ascultarea altora. Așadar, mai trebuie ceva: *voința* de a trăi neatârnat de alții și *puterea* de a se organiza și a respinge pe străini de pe pământul moștenit de la părinți.

Prin urmare, putem zice așa: *Statul este organizarea autonomă (materială și culturală) a unui popor capabil să-și afirme stăpânirea sa pe teritoriul moștenit de la strămoși.*

Pe scurt, am putea spune: *statul este expresiunea geografică și istorică a voinței unui popor.* — După cum omul nu e întreg când o parte a corpului este paralizată (sau măcar legată de cineva), tot așa un stat nu este întreg, cât timp nu cuprinde între hotarele sale întregul neam care a croit statul. (Așa era de pildă România înainte de război. Vechiul regat era un stat, dar nu întreg, deoarece îi lipsea aproape jumătate din pământul românesc și din poporul românesc.)

Când se întâmplă însă că împrejurările au aruncat o populație de alt neam în mijlocul altui popor, insulele acelea străine sunt o cauză de slăbiciune, — întocmai ca o țepușă înfiptă în corpul cuiva.

Există totuși un stat, în care trăiesc la un loc mai multe neamuri, și totuși statul e sănătos — este Elveția. Dar elvețienii sunt ca niște oameni scăpați de naufragiu. Acum vreo două secole și jumătate, după ce Europa fusese pustiită de un război religios, care ținuse vreo 30 de ani, colțul acesta din Europa a fost lăsat de vecini ca un fel de „insulă a păcii" împrejurul lacului celor 4 cantoane. Țara elvețiană cuprinde mijlocul Alpilor, cu o fațadă spre câmpia Italiei, cu alta spre Germania (lacul Constanței și Rin) și alta spre Franța (lacul Genevei). Trăiesc deci la un loc trei neamuri: germani, francezi și italieni, cu limbi deosebite, religii deosebite și obiceiuri deosebite, dar cu același gând: dragoste pentru pământul lor și silă față de certurile (și războaiele) vecinilor.

Prin urmare, putem zice că, la urma tuturor urmelor, sufletul hotărăște statul. — Dar asta presupune un suflet plin de omenie. Un astfel de stat este „expresia geografică și istorică a voinței mai multor neamuri, care pun interesul obștesc mai presus de egoismul fiecăruia în parte"*.

2. *Condițiile de viață ale unui stat.* — Am arătat cum s-au născut statele: din munca stăruitoare, care a lipit pe om de pământ, și din dorința lui de a apăra pământul său de amestecul altora. Așadar, pentru a judeca trăinicia și puterea unui stat, trebue să cântărim pe rând: însușirile pământului, apoi și pe ale poporului care îl locuiește.

a) *Pământul* unei țări, dacă e bine așezat (la ce-i bună toată Antarctica, dacă nimeni nu poate trăi pe ea?) și e bine întocmit, adică are sol și subsol de preț, poate fi o mare înlesnire pentru un stat. Populația se poate îndesi și poate trăi, fără să ceară nimic nimănui.

Un stat, ca România, care are pământ negru (cernoziom) și galben (loess), iar în subsol are sare, păcură și cărbuni (nu tocmai

* Când însă un neam venetic trăiește pe pământul altei țări cu gând străin de al poporului băștinaș, acel neam este ca un hoț ascuns în casa cuiva, sub formă de oaspete, așteptând doar timpul potrivit, ca să prade și să ucidă gazda.

buni, dar destui) și chiar aur, argint și alte metale, poate trăi în deplină autarhie, adică se poate îndestula numai cu ceea ce-i dă pământul său, de la cereale și vite, până la mărfuri de fabrică.

Dar un pământ prea roditor și înzestrat cu de toate, nu-i totdeauna o norocire pentru un popor. Uneori, tocmai pământul sărac este temeiul puterii, fiindcă silește pe om la o muncă încordată, iar munca este cea mai bună școală a vieții și cel mai mare izvor de câștig și de putere. — Dovadă: danezii, suedezii, norvegienii, elvețienii etc.

Danezii au astăzi o țară înfloritoare tocmai din cauza sărăciei pământului pe care trăiesc. Acum o sută de ani, trăiau destul de greu, rezemați pe creșterea vitelor și pe o plugărie destul de slabă. Având parte de un om mare (episcopul Grundtvig[20]), ei s-au dezmeticit și-au început o viață nouă. În secolul din urmă, poporul acesta de țărani și-a schimbat de mai multe ori frontul luptei economice. Cât timp cerealele aveau preț bun, ei au făcut plugărie tot mai temeinică și vindeau pâine englezilor și altor vecini. Când însă concurența cerealelor străine (din America, România etc.) a început să-i strâmtoreze, s-au apucat să crească vite pentru lapte, unt și carne. — Cumpără, de exemplu, porumb românesc și, crescând porci, câștigă numai pe șuncă 4–5 miliarde pe an. Untul danez e atât de bun, încât biruie pe piața Londrei pe al altor țări. — Totdeodată, au sporit pescuitul, ba s-au apucat și de industrie* și de transporturi din ce în ce mai depărtate pe mare. (Cu calitatea aleasă a mărfurilor lor, bine pregătite și bine transportate în alte țări, danezii au silit pe străini să le cumpere produsele muncii lor.)

b) După *felul pământului* și *așezarea* lui, vine la rând *felul poporului* — adică *sufletul* sau *caracterul* lui.

Sunt neamuri cu o fire potolită. Chinezii — de pildă. Rabdă oricât, fără să se supere. Alții sunt certăreți; din nimic le sare „țandăra", ori sunt gata să pornească încotro văd cu ochii, după aventuri. (De dragul războiului, o parte dintre celți au roit din țară în țară, luându-se „după mersul norilor și zborul pasărilor" și astfel au ajuns din Apusul Europei până la gurile Dunării și în Asia Mică. Dar în această lungă pribegie n-au putut să mai întemeieze nici un stat care să dăinuiască. — S-au risipit ca și norii.)

* Anii trecuți, am cumpărat vapoare făcute în Danemarca — o țară fără petrol, fără cărbuni, fără metale...!

Așadar, dintre cele două temelii ale vieții unui stat, cea hotărâtoare e *sufletul*. — Poate să fie pământul și mai slab, adică sărăcuț; dar dacă sufletul e *tare*, statul poate trăi mult.

În ce privește poporul legat de Carpați, Dunăre și Mare, am putea spune că are unele însușiri de laudă, dar altele sunt slabe. — Cea mai izbitoare însușire a neamului românesc este aplecarea lui spre artă. Alecsandri a spus că: „Românul e născut poet". — E mai grav decât atât: e *artist*... Dovada este alăturarea cu alte popoare. Începând de la îmbrăcăminte (îndeosebi cea femeiască) și până la poezia populară, muzică, danț, proverbe, basme... puterea de creație a românului e vădită. *Mare laudă din punctul de vedere al culturii, însă mare slăbiciune din punctul de vedere al traiului de toate zilele*. Arta cere finețe: e destul chiar un moment de inspirație pentru a crea ceva de seamă; viața cere dimpotrivă muncă necurmată. — Unde mistrețul huzurește, cerbul moare de foame, deoarece nu poate răscoli țărâna să găsească rădăcini... Lui îi trebue muguri, frunze și numai iarbă curată. — Un popor impresionabil nu are liniștea muncitorului care stăruie și în munca cea mai migăloasă. (Din fericire, sunt și unele ținuturi, în care neamul românesc amintește pe *durus arator*[21] al romanilor.)

Are însă poporul român și unele însușiri de seamă: e *înțelegător, blând,* cu multă *omenie* și *ascultător* până la jertfa de sine. Din antichitate și până azi, istoria e martoră că băștinașii acestui pământ au putut reacționa cu cea mai mare intensitate în clipele cele mai grele, de câte ori au avut în frunte un bărbat ales. Sub înțeleptul Dromihete, biruie pe macedonenii veniți cu Lisimach, pe urmele lui Alexandru cel Mare care nu făcuse nici el vreo ispravă la Dunăre. — Sub Oroles[22], cetatea carpatică e în mâini bune. — Sub Burebista, puterea celor din Carpați se simte până la Bug și la Alpi; iar mai târziu, Decebal este pentru Roma un fel de al doilea Hanibal.

În evul mediu, o nouă înălțare. Marele Basarb (cumpătat ca și Dromihete) frânge pe unguri la Posada. Mircea cel Bătrân (iarăși un om cumpătat „după vorbă, după port") e recunoscut și de dușmani (turci) ca „cel mai ager dintre toți principii creștini" (*acerrimus*). Alexandru cel Bun este un înțelept organizator. Iancu Huniade este o figură de nivel european în lupta de apărare a Dunării contra turcilor. Ștefan e „atletul creștinătății", lăudat nu numai de Papa, dar și de polonii cu care încrucișase sabia. Iar mai târziu, Mihai Viteazul este *al doilea atlet al creștinătății*, — o personalitate epică pentru toate neamurile din Balcani. Istoricul german Bisselius îl asemăna cu arhanghelul Mihail... În sfârșit, în zilele

noastre, după o dureroasă prăvălire din Carpați, peste șase luni, armata bine înzestrată cu muniții și bine condusă la Mărășești, a stat frunte la frunte cu cea mai organizată armată europeană.

Așadar, se potrivește și poporului românesc regula: atâta prețuiește un popor în orice timp, *cât prețuiesc conducătorii lui*. Cu căpetenii mari — epoci mari; cu oameni mici — epoci mici. Iar românilor, tocmai fiindcă au o înclinare spre artă, regula li se aplică într-o măsură și mai mare. — Viața de toate zilele nu îngăduie, ca arta, o producție neregulată, ci o *muncă totdeauna încordată*.

c) *Granițele ca sprijin al statului.* — Tăria unui stat este ajutată și de felul granițelor.

1. Cea mai bună graniță e *marea*. Dacă privim hotarele țărilor europene, din vechime și până azi, vedem că ele s-au schimbat destul de des — afară de cele dinspre mare. Britania, de exemplu, fiind înconjurată de mare, a scăpat de multe suferințe, în ce privește încălcarea granițelor sale. (După ce s-a unit cu Scoția, n-a mai avut nici o supărare din partea nimănui. Iar în zilele noastre Irlanda fiind o insulă a putut destul de lesne să se despartă de Anglia și să facă o țară deosebită.)

Marea încercuiește mai bine decât orice alt hotar ființa unui popor.

2. Al doilea bun hotar este *muntele*. — Între Franța și Spania, zidul Pirineilor este o despărțire minunată. De mai bine de o sută de ani, granița aceasta a intrat în zodia păcii. Nici francezii, nici spaniolii n-au dorință să mai împingă unii spre alții hotarul. Italia, de asemenea, e apărată de Alpi ca de un paravan.

Munții sunt cu atâta mai potriviți ca hotar, cu cât sunt mai înalți. Când sunt acoperiți de zăpezi veșnice și de ghețuri, despărțirea e aproape deplină (Himalaia).

Când însă muntele nu e înalt și pustiu pe culme, ci are locuri netede și pășuni (cum e de pildă în Carpați), muntele nu numai că nu desparte, ci mai degrabă este un centru de atracție pentru populațiile de la poale.

3. Alt hotar lămurit e apa unui *râu mare*. — Încă din vechime, Rinul a fost socotit ca hotar între Gallia și Germania, iar Imperiul Roman, la începutul erei creștine a cercat să așeze hotarul său pe linia Rinului și a Dunării, unind cele două fluvii printr-un *limes* (o linie fortificată) între cotul Rinului la Main și cotul Dunării în Bavaria.

Astfel, și râurile sunt mai degrabă un mijloc de atingere între neamuri. — De aceea, deseori pe amândouă malurile unui râu găsim aceeași populație.

4. Cea mai sigură dintre toate granițele este *pustia*. În vechime — și chiar azi, la neamurile sălbatice — era obiceiul să se lase la margine un loc pustiu. Cu cât ținutul pustiu era mai lat, cu atâta granița se părea mai bună.

Sahara, pustia cea mai mare a planetei, formează granița între popoarele mediteraneene și cele de rasă neagră.

d) *Capitala ca organ al statului.* — Un lucru de mare însemnătate pentru ființa statului este și *capitala*, adică orașul unde stau organele conducătoare ale unei țări.

Cea mai bună așezare a unei capitale e spre mijlocul țării, fiindcă le vine tuturor la îndemână pentru nevoile care îi leagă de stăpânire. Madrid, Roma, Moscova, Paris... sunt exemple de capitale bine așezate.

Când s-a făcut întregirea Italiei în secolul trecut, italienii au căutat mereu să-i dea tot vechea capitală, adică Roma. După ce a stat câtva timp la Turin, ea a fost mutată la Florența, până ce au izbutit să ia și Roma din mâna Papei. Rușii, de asemenea, după războiul mondial[23], și-au mutat capitala lor la Moscova, fiind așezată mai la mijlocul țării. — Tot așa turcii au părăsit Istanbul pentru Ankara. — Chiar Berlinul a ajuns la mare însemnătate, fiindcă era aproape de mijlocul Prusiei.

Dacă din punct de vedere *administrativ* și *militar*, capitala e bine să fie așezată cât mai aproape de mijlocul statului, din alte puncte de vedere poate fi bună o capitală chiar când e la margine. — Oslo e tocmai la capătul de miazăzi al Norvegiei, fiindcă se bucură de așezarea într-un golf mai însorit. — Petersburg fusese construit la marginea Rusiei, fiindcă era pe atunci singura fereastră spre mare a împărăției Țarului. — Londra de asemenea e aproape de marginea răsăriteană a Angliei, din cauza estuarului care, ajutat de flux și reflux, face cu putință o pătrundere mai adâncă a vaselor și a mărfurilor.

Pentru pământul dacic, capitala cea mai nimerită ar fi fost un oraș cuprins în cununa munților. — Înainte de era creștină, Argidava, capitala lui Burebista, fiind așezată în Banat, era aproape de locul unde Dunărea taie Carpații — așadar *bun loc de priveghere* spre Marea Neagră, spre Alpi și spre peninsula balcanică. Pe atunci, dacii făceau politică europeană: se amestecau și în trebile imperiului roman. — La Actium au luptat și trupe din Carpați[24].

Mai târziu, când romanii încep să apese pe toată linia Dunării (aduseseră trei pătrimi din armata lor la Dunăre), capitala lui Decebal e în munți (de bună seamă la Orlea, aproape de Hațeg, — pe lângă că aveau și alte cetăți de apărare pe munți).

După cucerirea Daciei, Traian clădește Ulpia Traiana tot în cuibul Carpatic.

În sfârșit, în timpurile mai noi, Alba Iulia (vechiul *Apulum*) și Clujul (vechea *Napoca*) așezate în cununa Carpaților au căutat să concentreze în ele viața Daciei superioare, căzută în mâinile ungurilor veniți din pustă. Iar dincoace de Carpați, capitalele au fost numeroase și șovăitoare, coborându-se de la munte spre Dunăre (Câmpulung, Curtea de Argeș, Târgoviște și București), fiind atrase de viața fluviului. — În Moldova la fel: domnii și-au aruncat privirile când spre Baia, când spre Siret și Rădăuți, până ce s-au așezat la Suceava, apoi la Iași.

Abia în zilele noastre, s-a deșteptat ideea unei singure capitale pentru tot neamul românesc. — Un moment, eram aproape să dăm capitalei o poziție mai centrală, așezând-o la Focșani, pe timpul lui Cuza. Dacă planul s-ar fi realizat, țara ar fi scăpat de greutatea de a transforma Bucureștii în „cetate", iar suma de jumătate de miliard ar fi fost de ajuns să ne dea o capitală modernă la cotul Carpaților, în prelungirea liniei de navigație Dunăre Siret. Capitala României, așezată la poalele unui munte de 1 000 m (Măgura Odobeștilor) și aproape de un port fluvial pe Siret, ar fi avut condiții economice, igienice, militare și politice cu mult superioare orașului așezat pe malul Dâmboviței. Ar fi fost apoi în „mediana": Sulina — Galați — Focșani — Brașov — Făgăraș — Alba-Iulia — Arad.

După întregirea statului, cugetul de a întemeia o capitală mai departe de marginea țării (prin urmare mai puțin primejduită în caz de război) s-a deșteptat iarăși, dar pentru puțin timp. A rămas deci tot București, din cauza amintirilor istorice, fiindcă „soarele românilor răsare la București" — orașul „Independenței" și al „Regatului" în urma războiului de la 1878, care a însemnat cel dintâi pas mai însemnat în renașterea politică a neamului.

e) *Poziția geo-economică.* — În timpurile din urmă, de când „circulația" oamenilor și a mărfurilor a devenit din ce în ce mai vie, cu ajutorul aburului (vapoare, căi ferate), viața statelor începe a fi judecată și după așezarea lor față de marile curente de mărfuri.

În vechime, așezarea cea mai bună o avea Egiptul. Mărfurile care veneau dinspre răsărit (Arabia sudică și India), dacă voiau să pătrundă în Mediterana, n-aveau altă cale mai ușoară decât să străbată în lung Marea Roșie. Și fiindcă istmul care lega Africa de Asia nu era tăiat[25], corăbierilor le venea mai la îndemână să descarce mărfurile acolo unde distanța până la Nil era mai mică, să le ducă cu caravana până la fluviu și apoi să le poarte apele Nilului până în Mediterana. — Urmarea a fost că toți cuceritorii au căutat să pună mâna pe Egipt: hicsoși, perși, greci, romani, arabi, turci, francezi și englezi.

Așa se înțelege pentru ce Egiptul era nu numai o țară agricolă, de pe urma inundației regulate a Nilului, ci și un „mare vad comercial" între țările Apusului și ale Răsăritului. Abia la sfârșitul secolului al 15-lea, când portughezii au înconjurat Africa, însemnătatea poziției comerciale a Egiptului a scăzut. Dar, după trei secole și jumătate, istmul a fost tăiat, iar Țara Faraonilor a ajuns iar vecină cu un uriaș curent de mărfuri. — Singur canalul de la Panama se mai poate asemăna cu al Suezului.

O altă așezare minunată a avut-o statul cartaginez, care, punând mâna pe o parte din Sicilia, stăpânea poarta mărfurilor ce treceau din bazinul răsăritean al Mediteranei în bazinul apusean.

Urmarea a fost un duel cumplit care, după un veac și jumătate, a dus la dărâmarea Cartaginei de romani.

Până în zilele noastre, strâmtoarea dintre Sicilia și Tunis joacă un mare rol economic și politic. — Englezii puseseră mâna pe Malta, ca să asigure libertatea trecerii vaselor de la metropolă spre India. Dar aviația italiană pune în primejdie portul de la Malta, așa că Anglia a trebuit să mute flota aiurea și să ia măsuri noi pentru apărarea circulației sale prin Mediterana.

Altă așezare geo-economică de mare însemnătate a fost a strâmtorilor dintre Marea Neagră și Mediterană (Bosfor și Dardanele). Statul care stăpânește aceste strâmtori, are în mână schimbul de mărfuri dintre două continente și dintre două mări. Urmarea a fost aceeași: toți cuceritorii mari au căutat să pună mâna pe această răscruce a drumurilor de negoț. Grecii, perșii, macedonenii, romanii, barbarii, cruciații, turcii și, în timpul marelui război, englezii și francezii, au cercat să apuce în mână *cheia* acestor strâmtori. Iar în timpul din urmă, Turcia lui Atatürk, fortificând strâmtorile, a căpătat o mare însemnătate în politica mondială.

Danemarca având în mână cheia Balticei, timp îndelungat a fost centrul unei mari puteri politice, rezemată pe țările nordice. — Azi, Baltica nu are o singură ieșire, ci două: canalul tăiat de

ruși o unește și cu Marea Albă. Apoi navigația cu abur și cu vase puternice e mult mai liberă decât navigația cu pânze, care silea altădată vasele să se apropie de țărmul danez.

În timpurile mai noi, un mare „vad comercial" e pe cale ca să se înfiripeze în direcția unei *diagonale* care unește gurile Tamisei și ale Rinului cu ale Dunării. Între blocul de populație din nord-vestul Europei și cel din sudul și estul Asiei (India, China), calea de apă a Rinului și a Dunării scurtează mult drumul prin Mediterana. Când legătura dintre Rin și Dunăre va fi mai lesnicioasă; când Porțile-de-Fier vor fi înlocuite printr-un canal mai larg și mai adânc decât cel de azi (dacă se mai adaugă și alte canale de legătură cu Elba, Oderul și Vistula), Dunărea va fi cu adevărat „a opta mare" europeană, în ce privește relațiile comerciale. Ea va fi un noroc pentru țările nordice, care sunt mai aproape de diagonala celor două fluvii, decât de Mediterana, — mai ales când legătura pe apă între Marea Neagră și Caspică va scurta drumul spre Bosfor.

Prin urmare, *țările așezate în lungul Dunării au o situație geo-economică deosebit de favorabilă.* — Așa a judecat Carol I, când a primit tronul României. Fiind școlarul unui mare geograf (C. Ritter), tânărul prinț a pus o linie pe hartă între Anglia și India și, privind așezarea României pe diagonala Rin — Dunăre, a exprimat credința că statul așezat la gurile Dunării nu se poate să nu aibă un viitor de seamă, dacă se va sprijini pe multă muncă și multă chibzuință.

f) *Poziția geo-politică.* — Așezarea unui stat poate fi însemnată nu numai pentru negoț, ci și din punct de vedere politic.

a) Sunt unele țări cu o poziție foarte ferită. Norvegia și Suedia, fiind la marginea de miazănoapte a Europei, apărate de jur împrejur de mare fără mulți vecini, nu sunt primejduite din nici o parte. — Rusia de asemenea este apărată în spate de Oceanul Înghețat, așa că își poate îndrepta privirile numai spre celelalte hotare. — Canada și Alaska la fel. Tot așa este Noua Zeelandă și capătul sudic al Argentinei și Chile.

Astfel de state se numesc *mărginașe*, fiindcă sunt așezate la marginea lumii, adică a pământului icumenic (locuibil). Din punctul de vedere al politicii planetare (geo-politic), așezarea aceasta e cea mai fericită dintre toate. Astfel de țări se găsesc în *zona păcii.* (Mai anii trecuți, bizuită pe „sancțiunile" Societății Națiunilor, Danemarca declarase că nici nu mai ține armată.)

b) Sunt însă țări, care sunt așezate la răspântii foarte primejdioase: cele care sunt vecine cu marile „vaduri de negoț". — Am pomenit ce soartă au avut Egiptul, Cartagina și Byzanțul.

Izbucnirea războiului mondial[26] a fost pregătită tocmai de lupta pentru vadurile comerciale. Germanii aveau destule colonii în Africa și în Extremul Orient — ba încă luaseră cu „chirie" (vorba vine) un mare ținut chiar pe fațada Chinei, în peninsula Șantung. Dar le mai trebuia altceva: să fie stăpâni pe diagonala Berlin–Bagdad. Aveau de gând să se amestece în Mesopotamia, un mare grânar în antichitate, iar azi însemnat și pentru bogățiile sale petrolifere. Începuseră deci să construiască drumuri de fier în Asia Mică și să trimită ofițeri germani, care să aibă în mână armata turcească. — Planul acesta a speriat pe ruși, fiindcă se gândeau și ei să pună mâna pe Bosfor, și chiar pe englezi care vedeau amenințată legătura lor cu India prin canalul Suezului.

O poziție foarte primejduită e și a statului legat de Carpați și de gurile Dunării. Aci au izbit mai toate valurile barbarilor. Câmpia dintre cotul Carpaților și delta Dunării poate fi numită „Poarta năvălitorilor", începând cu sciții și sfârșind cu tătarii și rușii. Pe aici, lumea săracă și lacomă din țările reci căuta să se apropie de lumea bogată dimprejurul Mediteranei cu ape totdeauna căldicele. Iar pământul și poporul românesc a fost așezat, cum bine a zis cronicarul, în „calea răutăților".

Bună așezare din punct de vedere economic, dar cât se poate de rea în ce privește latura politică.

g) *State maritime și continentale:* de munte și de șes. — Sunt țări care nu au nici o atingere cu marea: Cehoslovacia, Ungaria, Elveția, Luxemburg, Afganistan, Bolivia și Paraguay. Astfel de state se numesc *continentale.* Însă toate au dorința să se apropie cumva de mare, deoarece mărfurile aduse pe mare sunt mult mai ieftine, decât cele transportate pe uscat.

O pildă de stat continental, care s-a întins încet-încet spre mare, a fost Roma veche. A început ca o tovărășie de câteva sate pe malul Tibrului. Apoi, timp de câteva secole, s-a întins, până ce a cuprins toată Italia. Ajunsese astfel la mare, dar rămăsese tot stat de plugari, fără aplecare spre negoț pe mare. (Când au început lupta cu cartaginezii pentru Sicilia, romanii erau cu totul străini de valurile mării: vasele lor cele dintâi erau un fel de plute, adică poduri plutitoare, cu un cârlig care să se anine de vasele cartaginezilor! — Centurionii puneau pe legionari să vâslească

„pe uscat", înainte de a-i sui pe corăbii. Atât erau de străini de apă!)

Mai târziu, din stat continental, Roma ajunsese stăpâna întregii Mediterane — ba își trimitea flotele sale până în Atlantic și în Marea Nordului.

O pildă mai apropiată de noi este Rusia. Marele ducat al Moscovei era pe timpul lui Ștefan cel Mare o țărișoară cu totul străină de mare. S-a întins apoi spre miazănoapte până la Marea Albă, dar tundrele fiind aproape pustii, statul rusesc rămăsese tot continental. Abia acuma vreo 200 de ani (pe timpul lui Cantemir), țarul Petru a împins hotarul până în fundul Golfului Finic, unde a clădit capitala sa Petersburg, și până la Marea Azovului. Atunci a început Rusia a fi și stat *maritim*, întemeindu-și o flotă. Apoi, timp de două secole, ținta ei neîntreruptă a fost să ocupe tot mai mult din țărmul Balticei (Finlanda și Țările Baltice) și din Marea Neagră (până la Dunăre și Nordul Asiei Mici); în sfârșit, s-a coborât pe țărmul Oceanului Pacific până la Port-Arthur, unde a întâlnit pe japonezi.

Sunt însă state care, prin felul vieții locuitorilor, au rămas continentale, chiar când se învecinau cu marea. Așa au fost toate statele africane, începând cu Egiptul și sfârșind cu Marocul (afară de Cartagina, stat maritim, dar întemeiat de niște venetici sosiți tot pe mare, din Fenicia.)

Și neamul legat de Carpați a dus o viață continentală. Dacii s-au mulțumit să ocupe ținutul dintre Carpați și Mare, dar mișcarea comercială au lăsat-o în mâinile cetăților întemeiate de marinarii greci: Istria, Tomis, Callatis, Bizone, Dionysopolis etc. — Mai târziu, muntenii și moldovenii simt nevoia să se apropie de mare și chiar ating țărmul ei sub Basarabi și Mușatini, dar negoțul cu străinătatea se făcea tot de străini (italieni și greci). — Abia în epoca modernă, când răsună peste tot lozinca „viitorul e pe mare", neamul din Carpați a putut romaniza țărmul dintre Balcic și Cetatea Albă.

Din contra, sunt unele state, al căror sâmbure a fost de la începu sădit lângă mare.

Fenicienii aveau doar un singur port bun (Tirul), iar de acolo au roit cu corăbiile lor în toate colțurile Mediteranei, ba au ieșit și în Oceanul Atlantic, forând cea mai mare putere militară a epocii.

Grecii au urmat pilda lor. Unele state grecești, așezate mai departe de mare (Sparta) au dus o viață aproape continentală, măcar că din vârful munților Peloponezului se vedea peste tot lucind la orizont marea. Atena, Corintul, Miletul etc., și-au legat toată viața

lor de negoțul pe apă. — Flota ateniană era atât de puternică, încât Persia (cea mai mare putere continentală din apusul Asiei) cu toată mulțimea armatelor de uscat, n-a putut-o strivi, ci tot Atena a rămas biruitoare pe apă.

Și mai târziu s-au ivit mari „puteri maritime" ieșite dintr-un sâmbure mic. Din niște bieți fugari, care căutaseră adăpost în insulele și lagunele de la gura Adigelui și Padului, a ieșit cu timpul „falnica Veneție" stăpână peste o mare parte din țărmurile Mediteranei. A pus chiar mâna și pe insulele Creta și Cipru și a pătruns până în Marea Neagră, unde Crimeea ajunsese un fel de „noua Italie" cu porturi ca cele din Italia și cu dogi ca cei de la San Marco. — Genoa, Pisa, Amalfi au fost iarăși centre de putere maritimă.

Dar cea mai mare pildă de stat maritim era Marea Britanie. — Când s-a coborât Caesar pe țărmul Angliei, britanii umblau aproape goi și trăiau ca Pieile Roșii. Își vopseau corpul cu albastru și trăiau mai mult din pescuit, vânătoare și păstorie. A venit apoi la rând civilizația adusă de legiunile romane, care ocupaseră mai toată țara. Însă năvălirea barbarilor (anglo-saxonii) scade iarăși nivelul vieții și timp de mai bine de o mie de ani, temeiul traiului pentru locuitorii arhipelagului a fost creșterea vitelor (îndeosebi a oilor) și o plugărie destul de smerită. Ca marfă mai de seamă aveau doar lâna, pe care o trimiteau în Flandra, să fie toarsă și țesută, iar englezii cumpărau postavuri făcute de străini, din lâna adunată în Anglia!

Cu timpul însă, locuitorii arhipelagului, deprinși din ce în ce mai mult cu pescuitul, s-au avântat și ei pe căile de apă, cum făcuseră și popoarele dimprejurul Mediteranei. Amestecând pescuitul cu negoțul și chiar cu pirateria (cum făcuseră fenicienii, grecii și alte neamuri de navigatori) au început a străbate mările mai depărtate, fiind ademeniți și de vâlva produsă de găsirea unui nou drum spre țara mirodeniilor și a unui nou continent bogat în metale (America).

Feriți de războaiele de pe continent, englezii au putut pune mâna pe coloniile altora (olandezi, francezi, spanioli, portughezi), iar acuma vreun secol și mai bine, când au început a înlocui corăbiile cu pânze prin corăbii mânate cu abur (vapoare) și au sporit mașinile purtate tot de abur, mărfurile engleze au ajuns în toate porturile planetei; flota britanică a luat în stăpânire toate insulele și țărmurile, pe unde nu era nimeni destul de puternic să se împotrivească negustorilor și soldaților englezi. — Astfel, în cele din urmă două secole, Britania sălbatică și umilită din timpul lui

Caesar s-a trezit cel mai mare stat maritim al planetei — o împărăție cu mult superioară imperiului roman. (Roma ajunsese să stăpânească marginile Mediteranei, care era privită ca un lac: *mare internum, mare nostrum*; englezii au ajuns să cuprindă azi un întreg ocean între hotarele lor — Oceanul Indian este un fel de „Mediterană" engleză; iar în alte oceane, flota britanică este cea mai puternică dintre toate.)

Încheiere. — Toate popoarele au căutat să-și întindă stăpânirea: la început, *toate statele au fost mici* și numai de vreo trei mii de ani s-au ivit state tot mai mari. Și *toate au năzuit să se apropie de mare*, deoarece mărfurile cele mai ieftine sunt cele purtate fără multă osteneală de curenții mării și de vânturile care erau „marele cărăuș" înainte de descoperirea vapoarelor. — Cu cât un stat are la mare o fațadă mai largă, cu atâta este mai înlesnit în legăturile lui cu restul lumii.

h) *State de munte și de câmpie.* — Muntele, ca și insula, este un adăpost pentru plante, animale și om. De aceea, unele neamuri și-au căutat scăparea în munți. Lanțul Caucazului, fiind așezat ca un zid între două mări, a primit multe neamuri atât dinspre miazăzi, cât și din stepele de la miazănoapte. Caucazului i se zicea în vechime țara celor „o sută de limbi". Tot așa, Abisinia, în limba localnicilor, se chema Habeș adică „amestecătură" fiindcă multe populații și-au căutat scăparea în podul cel mare dintre Marea Roșie și Nil.

În Asia, de asemenea, găsim o sumă de țări legate de înălțimi: Afganistanul stă sus pe pod, iar Butan și Nepal sunt legate de Himalaia.

În America, pe tot lanțul Anzilor sunt state care atârnă în cea mai mare parte de munți înalți: Chile, Bolivia, Peru, Ecuador, Columbia și statele mărunte ale punții care duce spre Mexic.

Toate statele acestea sunt aproape străine de mare, — cu toate că o au în apropiere.

În Europa, Elveția este stat de „munteni", iar Albania, cum arată numele de „Skipetari", e o țară de munteni, măcar că locuiesc lângă Adriatica. Scoția de odinioară era de asemenea legată de viața podișului și a munților ei, măcar că marea o înconjoară pe toate părțile.

Însă toate *țările muntoase* au o însușire comună: *tind să se lege cu câmpia cea mai apropiată*. Lucrul e firesc: viața pe munte e de obicei aspră; muntenii trebuie să caute „pâinea de toate zilele" în câmpiile de la poalele munților. De aceea, deseori locuitorii munților năvăleau odinioară să prade pe cei din câmpie și chiar să le cuprindă țara.

Vechiul Epir căuta să se întindă peste câmpiile mai roditoare ale Vardarului. Samniții priveau spre Latiu și Campania. Dacii din Carpați și-au întins stăpânirea peste câmpiile dimprejur, din nevoia de a pășuna turmele, apoi și pentru cereale și pescuitul de la Dunăre și Mare, unde stau înșirate cetățile grecești cu mărfuri din țările calde. (Regele Remaxos trimitea călăreții daci să apere cetățile grecești de neamurile prădalnice.)

Sunt însă și state care s-au format în câmpie. (Polonia înseamnă: țara „câmpoasă", fiind așezată în marele șes de lângă Baltica.)

Astfel de state își pot întinde mai ușor granițele lor, deoarece nu întâmpină piedici greu de trecut, dar sunt și mai primejduite în caz de năvălire. În adevăr, slavii, plecați din ținutul mlăștinos al Pripetului, au roit ușor în toate părțile. Cei care s-au strecurat peste valul Carpaților și spre Balcani au întemeiat țări mici, potrivit cu felul pământului muntos: Boemia, Moravia, Slovacia, Croația, Herzegovina, Bosnia, Serbia, Bulgaria (Monte-Negro, în vârful munților de lângă Adriatica nu era nici cât un județ). Din contra, în câmpia largă din răsăritul Europei, Polonia și apoi Moscovia au cuprins întinderi mari de pământ; dar când statul polon a slăbit, el a fost ușor împărțit între vecini, luând fiecare câte o parte din acest stat câmpos. Tot așa Rusia, fiind legată de câmpie, și-a putut schimba hotarele cu mare înlesnire, până ce s-a apropiat spre apus de Carpați (de care n-o mai despărțea decât România), iar la răsărit de cununa munților care încing Iranul, Pamirul și Mongolia.

i) *Statul ca organism: naștere, creștere, scădere și conflicte mortale.* — Din cele spuse până aici, vedem că statul se schimbă pe hartă, aci întinzându-și granițele, aci îngustându-le. Statul se naște, crește, uneori scade, iar câteodată poate chiar muri — ca și alte organisme. — Să luăm câteva pilde, care să ne lămurească.

La marginea de miazănoapte a uscatului, vedem trăind oameni ajunși la o civilizație destul de înaintată. Eschimosul e atât de îndemânatic, încât poate vâna chiar în mijlocul valurilor întărâtate ale oceanului și se poate adăposti sub o colibă de zăpadă. În felul său, el a ajuns la o *civilizație superlativă*. (Parizienii, londonezii și alți europeni ar pieri ca mușteleie, dacă ar fi lăsați să se descurce cu mijloacele lor de acasă în mijlocul gheșurilor Groenlandei. — Doar

câte unul, ca Nansen, dacă a putut birui greutățile vieții din acele ținuturi aspre). Și totuși, cu toată istețimea lor, nici esckimoșii, nici laponii sau alți locuitori ai tundrelor n-au izbutit să întemeieze vreun stat cât de mic.

Care este cauza? — Întâi de toate e *numărul* cel mic. Vânătorii trăiesc mereu risipiți, umblând după hrana de toate zilele și sunt puțini în fiecare hoardă. Pentru ca să se lege de locul pe care trăiește, omul trebuie întâi să ajungă la un număr mai mare, adică să formeze o „gloată" care să nu se poată răsleți ușor și să aibă un fel mai sigur de trai. — Abia atunci se ivește ceea ce se cheamă un popor.

Eskimoșii, ciucii, kamciadalii, iukagirii, aino, samoezii, laponii etc. sunt numai niște *seminții* sau *neamuri*, adică grupe, deosebite prin înfățișare, limbă și obiceiuri. — Popoare ajung numai semințiile care se înmulțesc în așa măsură, încât se lipesc undeva de un ținut, deosebindu-se lămurit de toți vecinii și având putere să înghită pe veneticii care s-ar amesteca în ele. — Astfel, pornind din marginea nordică a Asiei spre miazăzi, când trecem peste ciuci, kamciadali și aino, spre a ajunge la japonezi și chinezi simțim că am ieșit din zona semințiilor, adică a grupelor mici și nestatornice, și am intrat în „gloate" mari omenești, legate de pământul lor, întocmai ca niște copaci mari cu multe rădăcini înfipte în pământ.

Semințiile au fost multe pe fața planetei și multe au pierit fără urmă. Numai câteva au putut ajunge la *treapta de popor* și au croit *state* de sine stătătoare. — În Italia de pildă erau cu o mie de ani înainte de Hristos multe semințiile. Dar peste toate s-a întins cu timpul o singură limbă — cea *latină*, iar după câteva secole de stăpânire romană, vechile neamuri: umbri, osci, samniți etc., au format un singur popor — *populus romanus*.

Tot așa în Dacia, au fost în zorile istoriei mai multe semințiile: carpi, carpodaci etc. Au venit peste ele fel de fel de venetici de la răsărit (sciți), de la apus (celți) și de la miazănoapte: bastarni, goți, gepizi, etc. Dar toți veneticii au pierit fără urmă. Tulpina dacică și altoiul roman au rămas neclintite. Cauza a fost întâi de toate *numărul mare* al localnicilor, apoi alipirea lor de pământ, limba și sufletul lor — superior față de al năvălitorilor.

O clipă s-a părut că străinii vor copleși Dacia. — După retragerea legiunilor, a zăbovit aici neamul goților. S-a risipit... Au venit apoi hunii, roind până departe în apusul Europei, dar având lagărul de căpetenie în câmpia Tisei. S-au risipit și ei... Au urmat apoi gepizii. Fiind puțini la număr și nu destul de legați cu pământul,

ci mereu în neastâmpăr gata de pradă, s-au risipit și ei... S-au mai izbit de zidul cetății carpatice și alte valuri de barbari: slavi, bulgari, avari... ca un fel de oștiri în marș, urmate de care cu femei, copii, calabalâc și turme. Dar nici unul dintre acești năvălitori n-au putut împânzi tot pământul românesc, până în crestele munților, unde viața aspră a păstorilor nu-i potrivită pentru orișicine.

E drept că au pătruns unii venetici și între munți, dar numărul lor a fost prea mic, ca să răsune limba lor măcar în lungul unei singuri văi mai însemnate. Dovadă că de la izvor până la vărsarea în Tisa vechiul *Samus* a rămas Someș, *Marissus* a rămas Mureș, *Tissia* — Tisa, *Aluta* — Olt, *Ordessus* — Argeș, *Pyretus* — Prut, *Dunaris* — Dunăre. Ba chiar unele râuri mici au putut scăpa cu numele lor străvechi: Berzava*, Ampoiul etc. Iar când începe a se face lumină iarăși, după turburările evului mediu, gloata cea mare a neamului românesc împânzea toată cetatea carpatică și împrejurimile până la mare (vlahi pontici), până în stepa slavilor (bolohoveni), până în Balcani (formând un însemnat element politic în timpul Asaneștilor) și până în pustă (*pastores Romanorum*), unde îi arată cronicele ungurești. — Așadar, românii au putut stărui în Carpați și împrejurimile lor, fiindcă aveau întâi de toate numărul cu ei, adică erau poporul cel mai răspândit în toată această regiune.

Când însă un popor se simte destul de puternic și stăpân pe voința lui de a-și întocmi pe pământul său o viață deosebită de a vecinilor, el croiește atunci și *hotarele* unui stat. — Românii, în evul mediu, abia puteau să-și afirme puterea în ținuturi mici: *cnezate* și *voievodate*. Câte vor fi fost și cât de mare va fi fost întinderea lor nu se poate ști; în cununa munților au fost mai multe țărișoare, cum mărturisesc chiar ungurii care au venit cu război asupra lor. Dintre toate însă, cele care s-au putut ridica mai iute au fost cele de la poalele Carpaților. Aci, între mongolismul care apăsa de la răsărit (tătari) și catolicismul unguresc, care apăsa de la apus, Basarabii și Mușatinii au putut închega cele dintâi „principate" mai întinse. Dar nu fără legături cu cetatea: Muntenia s-a simțit legată de Banat, de țara Hațegului, Amlașului și Făgărașului, iar Domnii Moldovei au stăpânit o bună parte din valea Someșului și aveau posesiuni chiar în mijlocul Ardealului, pe Târnave (Cetatea de Baltă). — În sfârșit, în zilele noastre, după ce între-

* Din toată cartea lui Traian, *De bello dacico*, au rămas numai cinci cuvinte. Între ele este și numele care explică pe Bârzava: *inde ad Berzobis processit*[27].

girea teritorială s-a împlinit la răsărit (1829, 1856, 1959, 1878, 1913) a venit la rând întregirea deplină într-un singur stat.

Statul așadar *este voința și puterea unui popor de a stăpâni fără amestecul nimănui, tot pământul moștenit de la străbuni*, cu scopul de a-și întocmi viața potrivit cu *simțirea* masei etnice, care și-a croit *hotare* prin munca ei de secole.

Când un popor ajunge pe această treaptă, el se cheamă *națiune*. — O națiune prin urmare nu se naște într-o zi, ci este o mare ființă care se dezvoltă încetul pe încetul, iar *statul* este haina care îmbracă corpul națiunii ajunsă la maturitate, adică cu *dorința* și *putința* de a trăi *autonom* (după legile sale).

Secolul al 19-lea a avut un mare păcat: a devastat omenirea mai puțin civilizată, nimicind ramuri întregi din arborele omenirii: tasmanieni, maori, Pieile Roșii etc. În Europa însă a pus înainte „principiul naționalităților". Statele vechi, cu apucături medievale: Austria, Ungaria, Turcia și Rusia, au fost silite să lase libere țările cucerite odinioară prin silnicie. Astfel, rând pe rând, au ieșit la iveală în secolul trecut țări noi: Grecia, Serbia, Italia, România, Belgia s-a desfăcut de Olanda, Norvegia s-a despărțit de Suedia, Irlanda s-a dezlipit de Anglia, Polonia a ieșit din mormânt, Cehoslovacia, Lituania, Letonia, Estonia și Finlanda au căpătat libertatea.

Cele înșirate până aici dovedesc că statul seamănă în adevăr cu un *organism*[28].

Fiecare popor caută să trăiască în casa lui proprie, adică între hotarele lui adevărate, iar cine cuprinde pământ străin, acela întocmește un organism politic fals. — Așa era Austro-Ungaria, compusă numai din petice, și de aceea a pierit.

Cât privește veneticii pripășiți pe pământul altora, fie prin silă (colonizare impusă de străini, cum sunt coloniile făcute de unguri în Ardeal, de austrieci în Banat sau Bucovina și de ruși în Moldova dintre Prut și Nistru, — ba și în Dobrogea), fie prin furișarea pe încetul între hotarele altei țări: țigani, lipoveni, rusnaci, evrei etc., aceia rămân cu libertatea de a se întoarce în patria lor, dar n-au nici un drept de a îndruma soarta poporului autohton și a statului întemeiat de el.

ALTĂ CREȘTERE ȘCOALA MUNCII

INTRODUCERE

PUNCTE DE PLECARE PENTRU CITITORI

1. Educația nu e atât artă, cât știință. — Istoria pedagogiei ajută puțin, căci mulți pedagogi vestiți au scris într-o vreme când creierul nu era cunoscut mai deloc, iar sufletul copilului era o taină. Abia *Rousseau* a bănuit drumul cel adevărat. *Pestallozzi* îl urmează în educația simțurilor. *Fröbel* ghicește însemnătatea muncii. În sfârșit, etnografia modernă a arătat însemnătatea fundamentală a conceptului de *muncă* pentru toată evoluția *omenirii* și deci și a *individului*, care e în mare parte un produs al muncii sociale.

2. Știința pedagogiei are drept scop să dea cea mai mare și mai armonioasă dezvoltare energiilor sădite în fiecare ins, potrivit cu interesele societății și ale individului. Și fiindcă viața trebuie mai întâi de toate trăită, educația e datoare să facă din fiecare copil un „om de ispravă" în sensul însușirilor sale celor mai favorabile, — să-i ajute adică să devină un om harnic și un *caracter bine definit*.

3. Caracterul nu e un dar, ci o sumă de deprinderi tari, dobândite prin muncă. — Primitivii au de obicei mai mult caracter decât civilizații, care, de multe ori, nu învață deplin nici un fel de muncă, ci rătăcesc de la o îndeletnicire la alta, până se obișnuiesc a pune vorba în locul faptelor.

4. Jocul nu ține locul muncii. — Animalele se joacă, omul muncește. Cartea și abstracțiile, care sunt un joc al minții, nu pot înlocui realitatea muncii.

CONCLUZIE: Doctrina educației trebuie să se sprijine pe învățătura trasă din munca întregii omeniri. Pedagogul și omul de stat n-au alt drum spre edu-

cație decât munca, fie că voiesc să formeze individul, fie că tind să îndrepteze obiceiurile unui popor nărăvit.

„Ofensiva națională"*[1] a fost gândul cel mai apăsător al generației care se apropie acum de sfârșit. De aceea, când am văzut zdrobirea țării chiar din lunile dintâi ale războiului, ne-a izbit pe toți nepotrivirea dintre sarcina pusă pe umerii poporului și lipsa lui de pregătire**, iar pornirea cea dintâi a fost spre critică. Dar cuvântul singur e sterp; el nu poate vindeca o zgârietură, necum să lecuiască rănile unui neam întreg. De aceea, am lăsat judecata pe seama viitorului.

Pentru oamenii de etatea mea, anii câți ne-au mai rămas pot fi întrebuințați mai cu folos la altceva: să dăm tineretului o minte mai chibzuită decât a generației trecute.

Se poate?

Credem că da: deșteptând în părinții buni și în profesori (care ar trebui să fie toți buni), un nou simț de răspundere față de copii și o vie dorință de a-i îndruma cum se cade. Iar asta nu-i cu putință dacă nu cunoști firea copilului. Zadarnic te frământi, sfătuind, îndemnând, ori pedepsind, dacă sufletul cuiva nu e în stare să răspundă gândurilor tale. Degeaba apeși afară, la capătul soneriei, când firul nu-i încă legat înlăuntru. Prin urmare, din capul locului, educatorul trebuie să-și dea seama: *ce se poate și ce nu se poate în fiecare etate.* După cum spițerul are veșnic la îndemână caietul rețetelor, ca să nu greșească măsura, de asemenea, cel ce poartă grija de educație trebuie să-și dea socoteala *an de an* de schimbările copilului, așa cum le arată știința pedologiei.

Spre a nu rătăci însă calea, e nevoie să înlăturăm chiar de la început trei greșeli.

*

Mulți cred că educația ar fi numai o *artă*, iar gândul lor e să se ia pe urmele pedagogilor pe care îi laudă istoria. Firește însirarea doctrinelor pedagogice își are și ea folosul ei. Dar nu trebuie să uităm că cei mai mulți dintre educatorii veacurilor trecute scriau într-o vreme când sufletul copilului era aproape necunoscut. Până la Rousseau copiii erau priviți ca niște oameni maturi, doar de un format mai mititel. De aceea li se da aceeași învățătură, din aceleași cărți, ca și celor mari, — numai în porții mai mici*. Rousseau a fost cel dintâi care a cerut părinților să lase pe copii a fi copii. Cu toate că habar n-avea de anatomia și fiziologia creierului, el punea ca regulă: *să urmăm naturii* și să ne amestecăm cât mai puțin în viața copilului. — Unele povețe din vestita sa operă, *Emile*, sunt în adevăr minunate; dar altele sunt curate năzdrăvănii. De altfel, pedagogul fusese el însuși un biet hoinar, petrecându-și copilăria și tinerețea pe la ușile oamenilor, iar când a ajuns să aibă și dânsul familie și-a lăsat vlăstarele pe mâna străinilor, dându-le la azilul copiilor de pripas!

Mult mai aproape de adevăr a păsit Pestalozzi[2]. El și-a dat seama că nu oricine poate urma povața lui Rousseau, adică să-și ia dascăl acasă pentru copii. De aceea, cu gândul la gloata poporului, el cerca să aplice sfaturile lui *Émile* într-o școală. Dar, cu toată dragostea lui pentru copii, greșelile se țin lanț și la dânsul. Într-o privire însă a nimerit bine: în educația *simțurilor* și a *judecății*. „Tot ce intră în mintea copiilor trebuie, zicea Pestalozzi, să fie limpede și ușor de văzut ca luna pe cer. Elevii trebuie mai ales *să vadă bine și să înțeleagă bine...*" De aci grija sa pentru desen, calcul, intuiție și alte mijloace care să ajute mintea a primi numai lucruri simțite și în adevăr știute.

Bun plan, dar neîndestulător și acesta. Deoarece a vedea și a judeca nu e de ajuns. Pentru desăvârșirea omului mai trebuie încă multe; iar „omul deplin", la care se gândea uneori și Pestalozzi, nu putea să se formeze într-o biată școală plină încă de dibuiri cum era cea întemeiată de el.

Abia Fröbel[3] a făcut un pas mai departe în calea adevărului. El a băgat de seamă că copiii simt de timpuriu nevoia de *a lucra*, și a spus marele adevăr că nimic nu intră în sufletul copilului dacă nu se leagă cu această firească pornire spre lucru. De aci ideea „grădinilor de copii" și o sumă de măsuri rânduite înadins: cântarea, jocul, desenul, dansul și altele, pentru a da ocazie elevilor să-și încerce puterile, fiind ei înșiși activi.

Însă, chiar după Fröbel, educația a rămas tot pasivă. Lucrul elevilor e și azi abia un simulacru. Dovadă că mulți tineri învață fizica, fără să poată drege o sonerie; foarte mulți isprăvesc botanica, fără să poată altoi un copăcel; iar cei mai mulți cunosc zoologia numai din tablouri de intuiție, fără să știe cum să îngrijească o pasăre din curte. Prin urmare, nici până în clipa de față nu ne-am

* *SOVEJA, Ofensiva națională*, 1912.

** „Intrarea României în război a fost, din punct de vedere militar, foarte rău pregătită" (Mareșalul Foch).

* În țara noastră, de pildă, ucenicii treceau de la *Bucoavnă* la *Ceaslov*, apoi la *Psaltire*, cartea unde David își mărturisește păcatele și pocăința. Se rugau adică bieții copii să fie iertați de „mulțimea... fărădelegilor" lor...! (*Psalmul* 50).

încredințat că singurul chip de *a ști și a putea* ceva e să lucrezi *în adevăr*; ci răsfoim operele pedagogilor vestiți, amăgindu-ne cu închipuirea că educația e o artă în care izbutesc numai cei care au un talent special, ca în pictură, sculptură, poezie și alte arte, unde numai oamenii excepțional înzestrați ajung la izbândă.

Aceasta e întâia mare greșeală de care suferă creșterea generației de azi. În locul ei trebuie să punem adevărul modest, că, înainte de a fi o artă, educația începe a fi prin studiul creierului o *știință* exactă, ca și fiziologia, iar meșteșugul de educator se poate învăța, și *trebuie* învățat, ca orice alt meșteșug.

*

A doua greșeală e concepția falsă despre ceea ce numim *caracter*. Cineva a spus un cuvânt plin de înțeles: „Nu uitați că, mai mult decât talentele, *caracterele* hotărăsc soarta popoarelor" (Carol I); iar un critic a formulat cunoscutul aforism: „Cu cât se adaugă experiența vieții, cu atât pun caracterul mai presus de știință și de talent" (Titu Maiorescu).

Dar ce e caracterul? — Nimeni nu-și prea dă osteneala să ne spună lămurit: De aceea, pentru mulți, caracterul pare a fi un dar din naștere, ca frumusețea, talentul artistic, ori deșteptăciunea. Iar urmarea se vede îndată: după cum școala nu poate da frumusețe ori talent, tot astfel ți se pare că nu poate da nici caracter. Ai impresia că fiecare om intră de la început în hotarele caracterului său, ca într-o stradă înfundată.

De-ar fi așa, adică: dacă educația ar fi o artă, iar caracterul un dar de sus, de care nu te poți atinge, ar fi vai și-amar de sufletul celor ce-și iau sarcina de a crește tineretul.

Din fericire, nici educația nu e numai artă și nici caracterul nu e un dar tainic, cum ni se pare citind viața eroilor lui Plutarh. Adevărul e cu mult mai simplu și-l găsim îndată dacă lăsăm la o parte pe Plutarh, care ne înfățișează numai câteva flori rare, și privim traiul de toate zilele, la oricare dintre neamurile pământului.

Să ascultăm de pildă ce spune Nansen despre eskimoșii din Groenlanda:

„E vremea rea: o furtună cumplită răscolește oceanul. Cei ce plecaseră de dimineață la vânătoare se zăresc pe valuri abia ca niște puncte negre. Îi simți cum vâslesc din răsputeri către mal. Dar zadarnic. Furtuna i-a ajuns. Vântul biciuiește apa de-o face numai spumă, iar cei din kaiac simt uraganul în spate, ca pe un

uriaș care îi ridică și-i azvârle înainte. Talazurile aci se înalță în chipul unor turnuri, aci se rup și se prăvălesc peste ei. Aproape fiecare creastă de val îi îngroapă sub apă; nici nu mai văd de mulțimea stropilor, iar din mijlocul spumei abia se mai zăresc câteva capete, câteva mâini ori vârfuri de lopeți.

În sfârșit, iată unda cea mare: valul se ridică, se ridică mereu... În depărtare nu se mai vede decât negru și puțin alb. Cerul aproape a pierit. Repede, vâslașii leagă lopata de curea, pleacă trupul înainte... Iar muntele cel prăpăstios îi copleșește... Totul a pierit... În curând se arată însă un kaiac... Încă unul... Dar acesta e cu fundul în sus. Pedersuak s-a răsturnat. Iute, vecinul îi sare în ajutor, însă alt val îi cuprinde într-o clipă și fiecare trebuie să se gândească la sine. Prea târziu! Iată, s-au răsturnat amândoi. Ci îndată unul se scoală, iar cugetul cel dintâi e la tovarășul lui, spre care se îndreaptă ca să-i dea ajutor. Împinge kaiacul alături, sprijină lopata punând-o curmeziș peste amândouă luntrile și, cu o smucitură zdravănă, trage în sus pe cel cufundat, așa că poate și el să apuce vâsla. Cât te-ai șterge la un ochi a și îndreptat kaiacul... când tocmai soseau și alți tovarăși. Aceia prind lopata pierdută și se îndreaptă cu toții către mal".

Au *caracter* eskimoșii? Nansen spune că scene de acestea se petrec zilnic și zilnic eskimosul își pune viața în primejdie pentru tovarășii săi. Cât privește *știința* lor, adică priceperea la vânătoare, meșteșugul de a clădi case de zăpadă și îndemânarea la vâslit ori la construirea kaiacului și altor unelte, este iarăși mai presus de orice critică. Amundsen, alt martor vrednic de crezare, nu se poate îndestul minuna de înțelepciunea, statornicia și cumințenia obiceiurilor lor. Până și ciucurii de la poalele hainelor au un rost hotărât: ei împiedică marginea pieptarului de a se răsfrânge de umezeală, ceea ce ar face cu neputință purtarea hainei.

Și același e cazul cu toți sălbaticii, de la pol până în pădurile calde de la ecuator și în mijlocul pustiilor africane, australiene și asiatice. Toți umblă în viață pe căi bine cunoscute de tovarășii lor.

Întrebarea e: cine a dat acestor sălbatici obiceiuri atât de înrădăcinate, încât știi mai dinainte cum vor lucra în anume împrejurări — chiar dacă fapta lor i-ar costa viața?

Răspunsul e scurt și lămurit: știința lor și deprinderile lor nu se învață din cărți, ci din *munca adevărată*, începând chiar din copilărie. Îndată ce poate să-și lege bernevicii, eskimosul începe a prinde peștc. La 6 ani ține cu arcul în păsări și apoi an cu an se îndeamnă la vânat tot mai mare. Iar îndeletnicirea asta nu e o glumă. Când unul lunecă sub gheață, *s-a dus*...dacă nu i-ar sări în

ajutor tovarășii — niște omuleți de 7–8 anișori. De aceea, a sări în apă ca să mântui pe altul nu li se pare vreo ispravă mare, ci obișnuință de toate zilele — adică drumul cel mai drept spre *caracter*. Căci munca, oricare ar fi, lasă urmele ei nu numai în palmă, ci și în creier: deșteaptă anume *cugete*, stârnește anume *simțiri* și aduce pe buze anume *cuvinte* potrivite cu gândurile, după cum haina se mlădiază, potrivindu-se după trup. — *Cum muncești, așa gândești și tot așa vorbești.*

De aci urmează că singura cale pentru a dobândi o învățătură temeinică și caracter sigur e *munca efectivă*. Iar adevărul acesta, pe care etnografia îl sprijină cu mii de dovezi, e întărit și de pedagogie sau cunoașterea științifică a copilului. Cine își dă seama de felul cum lucrează creierul, vede că *nimic nu poate pătrunde în sufletul nostru dacă n-a trecut mai întâi prin simțurile* noastre și îndeosebi prin *mână*, tovarășa oricărui simț[4]. Căci ea mânuiește lucrurile spre a fi văzute mai bine de ochi; ea le lovește spre a înștiința urechea despre sunetul lor; ea le duce la gură spre a fi gustate și la nas ca să fie mirosite; tot ea le pipăie, le saltă și le ridică spre a ne încredința de tăria ori moliciunea, căldura ori răceala, ușurătatea ori greutatea lor. De aceea, numai muncind (și îndeosebi muncind cu brațele[5]) poți împuternici trupul și creierul, lăcașul sufletului. *Numai muncind în adevăr poți cunoaște deplin lumea dimprejur, poți prețui valoarea lucrurilor sau a oamenilor și poți fi tu însuți gata a trece de la vorbă la faptă — adică poți dobândi caracter*[6]. Căci caracterul nu e numaidecât un dar de sus, ci *un obicei* sau *o sumă de obiceiuri*, însă așa de tari, că nu poți lucra altfel decât într-un chip știut mai dinainte de toți cei care te cunosc. Cum ziceam, eskimosul nu stă o clipă la îndoială să sară în ajutorul tovarășului, măcar că dedesubtul lui se deschid genunile oceanului.

Prin urmare, *educația* nu-i vreo artă misterioasă, ci e o *știință*, iar toată filosofia ei se mărginește la atât: *să îndrumezi pe copil*, potrivit cu dezvoltarea creierului, *către munci adevărate*, spre a-i forma *deprinderi tari*. Încolo, se însărcinează natura să-i spună pas cu pas ce e adevăr și ce e minciună, — dovadă că eskimosul și atâția sălbatici știu bine ceea ce știu și fac cu deplinătate ceea ce trebuie să facă potrivit cu mediul lor geografic, pe când europeanul adeseori nu știe exact nici ce știe, nici cât poate. Iar când nu trece de la vorbe la faptă, atunci îi zicem că n-are caracter, fără să ne dăm seama că este absurd să-i cerem a lucra ceea ce el nu s-a deprins *niciodată să lucreze*.

Hotărât, a sosit timpul s-o lăsăm mai domol cu Plutarh și chiar cu istoria pedagogiei. Nu doar că ne-am gândi să reeditățm paradoxele bietului Rousseau, și să îndemnăm pe oameni a se întoarce

în pădure spre a căpăta știință și caracter. Nu, dar a venit vremea să înțelegem că istoria sistemelor pedagogice este până azi în mare parte înșirarea unor încercări pornite din concepții individuale. De aci caracterul ei mai mult biografic și mulțimea erorilor legate de viața cutărui ori cutărui reformator.

Din contră, adevărata doctrină a educației trebuie să plece de la antropologie, fiziologie, pedagogie, etnografie și etnopsihologie, căci experiența omenirii întregi este neasemănat mai instructivă decât experiența câtorva individualități, — mai ales în faza magică și metafizică a cugetării omenești. Viața unui eskimos, a unui bakair sau botocud te învață în unele priviri mai multă pedagogie decât Seneca, al cărui ucenic a dat foc Romei, și decât Bacon, care a sfârșit luând mită, ori Rousseau, care și-a părăsit copiii pe drumuri... Lăsând deci la o parte pe cei ce privesc educația numai ca o artă practicată de câțiva artiști, să ne punem înainte o țintă mai modestă: să considerăm creșterea copiilor ca un meșteșug pentru care trebuie nu numai inspirație, ci cât mai multă știință exactă. Să cunoaștem mai întâi schimbările prin care trece trupul și mintea copilului an cu an și apoi să-l deprindem a lucra efectiv.

Întâi să muncim, apoi să citim, — să urmeze adică fiecare individ calea pe care a mers omenirea întreagă de la început și până azi*, deoarece omul s-a ridicat din treapta animalității mai ales prin *muncă și unealtă*, ca să ajungă unde îl vedem acum[7]. — Aceasta ni se pare a fi calea adevărată, iar nu întoarcerea spre pustietățile codrilor**.

*

Dar din capul locului, să luăm seama la o greșeală: să nu confundăm munca cu simulacrul muncii sau cu jocul. Cât timp copiii

---

* Asta nu însemnează că va repeta munca omenirii întregi, ci, alături de partea generală, comună tuturor grupărilor etnice, copilul se va lega îndeosebi de tradiția neamului său, deoarece prin educație se înțelege întâi de toate, cum am spus, *integrarea individului în națiune*[8].

** Se înțelege, și în direcția aceasta, a muncii efective, peste știința metodelor pedagogice și deprinderea de a le aplica se ridică totdeauna *arta*, adică îndemânarea superioară a unui adevărat talent de educator. Atâta numai că talentul e un lucru rar. De aceea ni se pare necesar să apăsăm îndeosebi asupra laturii științifice a educației moderne, care se poate câștiga aproape de orice om, prin silință și luare aminte, ca orice meșteșug. Căci e mai bine să ai profesor bun fără talent, decât un om de talent dar profesor mișel, adică o piatră a scandalului pentru tineret. De o mie de ori e mai de laudă un meșteșugar superior decât un artist cârpaci, adică un închipuit care, sub pretext de „creație" și „concepție personală", nu cunoaște nici măcar regulile obișnuite ale muncii sale profesionale.

erau priviți ca niște oameni mari, jocul era socotit ca un păcat și pedepsit... De când am început a lăsa copiii mai în voie, ni s-a părut că activitatea copilului e numai joc și jucărie. Iarăși rău. De aci a ieșit tândăleala din grădinile fröbeliene și lipsa de roade practice a marelui principiu pe care îl pusese înainte Fröbel: educația întemeiată pe activitatea copiilor.

A venit vremea să observăm că *jocul e numai o îndrumare spre muncă*. La început, zburdălnicia este ceva animalic. Mai toate vietățile, când sunt sătule și sănătoase, cheltuiesc prisosul de putere zbenguindu-se — îndeosebi puii, și chiar dobitoacele adulte. La om însă starea aceasta se vede numai în pruncie: copilul de câteva luni gângurește, mișcă mâinile, își apucă piciorul, se zbate ca un pisoi care se joacă cu vârful cozii. Dar îndată ce încetează pruncia, copilul, spre deosebire de dobitoace, se îndrumează instinctiv spre muncă. Creierul omenesc, de la cei dintâi ani, e capabil de a combina reprezentările și începe a crea, adică a închipui lucruri noi, — ceea ce animalul nu poate. Leul bătrân, ca și puiul de leu, sare, dă cu laba, scoate unghiile, mârâie și lovește cu coada când e sătul. Atât. Pe când puiul omenesc, prin simpla lucrare a creierului său plin de energie nervoasă, se simte atras spre o activitate originală și începe a modela într-un chip propriu natura înconjurătoare, adică începe *a munci*. Firește, activitatea aceasta îi face plăcere și astfel jocul devine început de muncă serioasă. Dovadă că copilul, cât de mic, se crede foarte cinstit să ia parte la lucrările celor mari. (Ce fetiță nu se amestecă să frământe aluatul împreună cu mama ei și să-și facă un colăcel mic?) Dimpotrivă, simulacrul de muncă, începând cu falsitatea multor jocuri fröbeliene (adevărate caricaturi) și sfârșind cu învățătura verbală din școlile secundare și chiar superioare, e calea cea mai sigură nu numai spre ignoranță, dar și spre lipsa de caracter. A înlocui deci munca cu un surogat: a simula cu creta ori cu creionul ceea ce poți face din plin cu mâinile, e o mare și primejdioasă greșeală. Astfel de încercări nu-s „lecții de lucruri", ci intuiții false, adică începutul minciunii, al neștiinței și al lipsei de caracter.

Așadar, ca să nu greșim cumva drumul, trebuie să pornim în orice etate, pe cât se poate, de la *munci adevărate*. Acest îndreptar e cel mai sigur dintre toate acelea pe care etnografia și etnologia (adevărata filosofie a istoriei) le-a pus la îndemână pedagogiei și moralei. Pe ușa oricărei locuințe omenești, și mai ales a școalelor, ar trebui să stea scrise aceste cuvinte:

Atâta știi și atâta poți, cât muncești. Munca este izvorul obiceiurilor fiecărui popor — adevărata sa constituție, — iar cine nu schimbă felul și rostul muncii, acela degeaba mai schimbă legile.

Prin urmare, oamenii de stat și educatorii nu trebuie să mai stea o clipă la îndoială, căutând alte leacuri acolo unde e unul singur, dovedit și răsdovedit prin toate pățaniile omului din perioada paleolitică și până azi. În loc de legi multe, — ne trebuie *școale de muncă directă* spre a îndruma tineretul. Iar pentru cei maturi, în loc de predica oficială care de multe ori e cu totul stearpă, e de o mie de ori mai bine să deprinzi pe oameni a munci chibzuit. Cine s-a deprins a altoi copaci și știe ce însemnează să aștepți până ce dintr-un mugure va ieși un pom întreg, acela nu va mai rupe niciodată copacii sămănați pe marginea drumului, necum să vatăme ultoana din grădina vecinului. De asemenea, cine și-a dat osteneala să îngrijească de aproape o pasăre, o vită, sau alt dobitoc folositor omului, acela, simțind că dragostea dragoste aduce, nu va mai înjura, nu va mai bate ori blestema nici o vietate, dezbărându-se pentru totdeauna de aceste apucături uricioase.

Cine a înălțat munca până la iubire, acela a coborât raiul pe pământ.

Încheiere: Caracterul nu e un dar, ci o sumă de deprinderi tari. (Pascal zicea că firea nu-i decât un obicei vechi, după cum obiceiul e o a doua fire.) Însă deprinderile nu se pot căpăta decât prin munca cu rost, iar nu prin carte sau alt surogat al muncii.

Firește, uneori și *vorba* are mare înrâurire în educație. Când un copil e atât de simțitor, încât dintr-un cuvânt el rămâne sugestionat și deci cu o anume deprindere pentru toată viața, asta e un mare dar al naturii, ca și talentul muzical al celui care prinde dintr-o dată cu urechea o întreagă melodie. — Dar astea sunt excepții, nu reguli.

În orice caz: Creșterea copiilor, înainte de a fi o artă, e o știință, și anume o știință cu caracter *regional* în ce privește partea de aplicație, cea cu adevărat hotărâtoare.

Iar regula generală e aceasta: *adevărata școală a unui om și chiar a unui neam este munca lui de toate zilele.* Învățământul fără muncă efectivă e o amăgire, care aduce după sine, ca orișice minciună, căderea și pedeapsa mincinosului, fie că e vorba de un individ, fie că e vorba de un popor întreg.

DATORIA GENERAȚIEI ACTUALE

PRELEGEREA I

Evitarea raționalismului ca o atitudine extremă. Una este știința și alta aplicațiunea practică. Să facem diagnoze etnografice înainte de a da soluțiuni de natură social-politică.

Domnilor, un profesor din secolul trecut și anume Schelling* a spus odată o vorbă semnificativă: „Catedra ține pe om tânăr." Nu știu exact la ce s-o fi gândit idealistul Schelling, dar cred că observațiunea lui este într-o oarecare măsură exactă. Catedra face să pătrunzi ritmul vieții și de aici o grijă deosebită a profesorului față de tineretul care trece necontenit pe sub ochii lui, ca o lume nouă. Stăpânit de unele griji pentru viitor, în legătură cu politica relativă la *ethnos*, să încercăm în primul rând să răspundem ce însemnează o generație nouă din punct de vedere etnografic[1].

Noțiunea biologică este clară pentru toți: este trecerea de la părinți la copii. Toți copiii dintr-o epocă sunt față de părinții lor o nouă generație, după cum sămânța unui fag încolțește și crește, continuând să trăiască alături sau cel puțin în umbra celei vechi.

Noțiunea de generație nouă, din punct de vedere etnografic, este cu totul altceva.

---

* Friedrich Schelling filozof german (1757–1854).

Pentru etnografie (care este știința ce descrie, caută să explice și să caracterizeze civilizația și cultura popoarelor) o generație nouă nu poate să fie decât aceea care *introduce elemente noi în civilizația și cultura unui popor și un ritm nou în viața poporului respectiv*, adică îi adaugă și alte mijloace de adaptare la mediul geografic și social.

O generație nouă contribuie până și la dezvoltarea unor aptitudini organice, putând să îmbogățească chiar substratul inconștient al poporului despre care este vorba. Acei dintre dumneavoastră care cunosc lucrările anterioare de etnografie* știu că faptele pe care le studiem noi le raportăm întotdeauna la niște coordonate: la coordonata culturii și la coordonata civilizației.

În anul acesta, ca o urmare a problemelor de anul trecut, să încercăm înainte de a trece la cursul de etnografie propriu-zis, să răspundem la următoarea întrebare: „Ce ar trebui să facă generația de astăzi dacă vrea să fie într-adevăr, o generație nouă nu numai în sensul biologic, dar și în sensul etnografic istoric?"

Domnilor, termenii problemei sunt — mi se pare — clari, căci însemnează atât crearea unor elemente noi pentru civilizație, cât și pentru cultura poporului român. Puteți să creați și să adăugați elemente noi de civilizație și de cultură românească? Dacă da, atunci sunteți o generație nouă; dacă nu, atunci nu sunteți decât niște exemplare tinere, o simplă continuare.

Dar, înainte de a răspunde la această întrebare, să-mi fie permis, ca o paranteză necesară, să răspund la altă întrebare:

„Cam ce atitudine trebuie să aibă cineva în viață ca nu cumva să greșească rostul propriului său trai, al propriei sale vieți și, evident, rostul neamului din care face parte?"

Domnilor, în genere sunt două atitudini ca răspuns al acestei întrebări: una externă care privește lumea dimprejurul său cu microscopul până în amănunțime, care cercetează viața în amănuntele ei reale (în abisul infinitului mic cum ar spune metodica lui Pascal); cealaltă atitudine, diametral opusă primei, te face să privești lumea altfel, mărind viața ta și a celor dimprejur în raport cu spațiul astral, în timp cosmic, privind până în abisul infinitului mare, așa cum ar spune foarte liniștit Immanuel Kant.

Căci dacă privește cineva lumea din punctul de vedere al speculației, trebuie să știe că speculațiunile pun stăpânire pe existență și te fac să le întrebuințezi, schimbând preocupările practice. Ele nu pot să ducă popoarele la ținta lor normală.

* *S. MEHEDINȚI, Coordonate etnografice*, 1930.

Evident, extremitatea aceasta a speculațiunilor pentru speculațiuni trebuie să fie înconjurată. Veți privi viața mai degrabă telescopic, adică pe cât este posibil toată sfera societății și a epocii pe care o poți influența prin cugetul și fapta ta.

Iată prima observare și primul sfat în legătură cu întrebarea pe care ne-o pusesem.

Dar, Domnilor, în expunerea aceasta nu vom analiza abstract, ci vom privi mai mult faptele concrete, așa cum trebuie să fie în latura etnografică. Am citat numai pe Pascal și pe Kant, exemplare destul de rare în omenire, care au căzut în extreme.

Dacă ne gândim la Buddha, un asiatic cu inteligență și sensibilitate foarte fine, vedem că, din nefericire pentru dânsul (privind mai mult spre latura prea umbrită a existenței), a încercat și a ajuns la concluzia amară, la cumplita concluzie a Nirvanei: să renunți până și la viață, până și la dorința de existență.

Care a fost rezultatul acestei doctrine, așa cum putem constata în latura etnografică?

Ar fi trebuit ca, acolo unde budismul este adoptat, să găsim regiuni fără ființe umane, pe când în realitate am văzut că este un furnicar, poate cel mai mare furnicar de omenire. Doctrina lui Buddha s-a răspândit deci într-un chip cu totul și cu totul neașteptat. Între doctrina lui Buddha și practica acestei doctrine este o nuanță cu totul deosebită. Gândiți-vă la aceasta și veți vedea că aplicarea doctrinei lui Buddha este, în latura etnografică, cu desăvârșire nulă. Dacă este vorba de Nirvana, deci de doctrina lui Buddha, atunci te aștepți, acolo unde budismul este adoptat, să găsești suprafața pământului goală; pe când dimpotrivă întâlnești cel mai mare focar de populație omenească, și în condiții cu totul și cu totul penibile, condiții din cele mai grozave din câte au existat. Se poate o antiteză mai grozavă decât acest plus de populație enormă, decât acest furnicar de populație omenească de o parte și acel paradox al Nirvanei de altă parte?

Dar, partea tragi-comică este aceea care privește personal pe bietul Buddha, căci el nu mai moare niciodată. De 22 secole Buddha trăiește necontenit reîncarnat prin Dalai-Lama, cu neputință să scape de viață (dacă moare este înlocuit cu un altul în care Buddha se reîncarnează).

Dacă este vorba de un sfat, și mai ales pentru dumneavoastră, generația nouă care trebuie să interveniți în desfășurarea vieții poporului românesc, cel dintâi sfat pe temeiul celor înșirate este:

să vă feriți de atitudini extreme în viață, să jertfiți orice atitudine extremă chiar și în viața intimă. Gândiți-vă bunăoară la discuțiunile care au dat naștere teoriei lui Einstein, pentru a vedea că puterea de cugetare omenească te poate pune în poziții de acestea extreme, de intuițiunea spațiului și timpului care să treacă dincolo de obișnuința noastră.

Așadar, feriți-vă de aceste atitudini extreme.

Se pot face constatări și îmi permit să vi le pun înainte:

Evitarea raționalismului. Personal sunt convins că toate erorile se plătesc, legea de cauzalitate naturală nu iartă niciodată și nu poate ierta.

Am avut suficiente exemple de astfel de erori în viața omenirii, atât cât se întinde perspectiva istoriei și dacă a fost eroare mai mare, fără îndoială aceea a fost raționalismul[2]. Pentru aceasta am să vă dau și alte exemple concrete ca să lămuresc mai bine cugetarea de adineaorea, când a fost vorba de budism. Este cazul filosofului Socrate, acea interesantă personalitate care se prezintă într-un chip foarte curat, simpatic și cu un suflet într-adevăr frumos. Eternul Socrate, care a avut o activitate atât de prodigioasă, trăia la Atena într-o stare de sărăcie, necunoscând bucuriile vieții. Era simpatic mai ales în latura etică a simțămintelor lui și totuși, când a pus întrebarea pentru sine și pentru alții: „Ce este de făcut cu viața? Care este menirea vieții? Viața trebuie trăită în toată plenitudinea scopurilor ei? Fericirea poate să fie foarte repede atinsă?", răspunsul lui Socrate a fost că, *dialectica este singurul drum care duce spre adevăr și fericire*. Iată că și mintea echilibrată a lui Socrate a comis o cumplită eroare, susținând că oamenii pot ajunge spre idealul de fericire prin știință, prin dialectică. Mare nenorocire să susții că virtuțile sunt raționamente[3]. Și nenorocirea a fost așa de mare, încât a plătit cu propria lui viață. Ce cumplită eroare, ce naivitate, ce credință pripită, să crezi că în puterea științei (în sens rațional) stă îndrumarea unei activități practice.

Dar, după cazul lui, au venit altele care au dovedit eroarea pe care a comis-o. Pentru noi etnografii lucrul capătă îndată altă însemnătate și altă explicare. Ia gândiți-vă la viața animalică întemeiată pe instincte. Ce firească viață și ce normală este! Dar ia gândiți-vă la aberațiunile neînchipuite, în care a căzut biata ființă omenească, *socializând totul*. În toată animalitatea o singură specie nu poate să fie în pace și să aibă o seninătate, pentru că a întrebuințat dialectica și n-a urmat calea obișnuită a instinctului. Dar partea cea mai grozavă este că omul greșește nu numai când se bazează pe un concept magic despre Univers, dar și atunci

când, pe temeiul raționalismului, caută să-și explice viața. Am avut exemplul șamanilor, al lui Buddha, al bietului Socrate care a fost cel mai drept și primul cetățean al Atenei. Însemnează că nu știința[4] și nu dialectica[5] este drumul drept în desfășurarea vieții, în practica vieții. Cazul lui Socrate este poate cel mai dramatic din câte le cunoaștem, așa cum povestește Platon discipolul lui (ținând seamă — firește — de oameni de nivelul lui Socrate). Singur cazul lui Iisus, care a fost răstignit, îl întrece prin grozavul proces ce s-a făcut și aci tot de cărturari.

Iată cum Buddha și Socrate au trebuit să plătească grozava eroare a raționalismului. Aceste fapte sunt de deosebită importanță pentru evoluția omenirii. Din ele se poate constata că omul poate greși nu numai când se găsește pe treapta întâi de cugetare magică, sau când s-a ridicat pe treapta de cugetare metafizică, ci chiar atunci când se găsește în sfera științelor pozitive, în sfera pozitivismului lui Auguste Comte. Omul poate greși întotdeauna fiindcă, repet, una este a cunoaște, alta este știința și alta este practica unei științe. Pe primul plan intră emotivitatea. Virtuțile nu sunt raționamente cum zice Socrate, ci sunt talent, după cum talent este pictura, muzica etc. Știința este una, aplicațiunea practică este cu desăvârșire altceva. Este un mare progres când o generație își dă seama că nu știința și dialectica, așa cum susținea Socrate, este calea cea mai simplă către idealul de fericire al vieții omenești.

Din nenorocire, eroarea lui Socrate nu se termină cu el. A durat și după el și putem spune că a ajuns la mare înflorire cu ajutorul gânditorilor faimosului secol al XVIII-lea. Dacă se gândește cineva la J.-J. Rousseau cu faimosul lui „Contract social", își dă seama cum a conceput omenirea în secolul al XVIII-lea și cât de departe au fost aceste concepte față de realități.

Așadar, a fost un mare progres când s-a început, din latura pedagogică socială, să se considere altfel societatea omenească. Aceasta este de un real folos pentru educațiunea tineretului, care trebuie să-și dea seama că una este adevărul abstract și cu desăvârșire alta este aplicațiunea practică a unei științe. Mă gândesc la un mare filosof, care arată cât de adâncă este diferența între știință și latura ei practică. Într-adevăr a fost un mare progres, când lumea a început să-și dea seama cât de mare este primejdia acestui raționalism naiv (care pornește din epoca lui Socrate) ajuns la o enormă manifestare, cu foarte grave consecințe în timpurile moderne.

Gândiți-vă la revoluția franceză cu cultul rațiunii cât și la celelalte revoluții din Europa. Revoluția foarte agitată a secolului al XVIII-lea se ocupă cu ceva extraordinar de grozav pentru judecata noastră: a hotărât că populația nu poate trece de 5 milioane. Așa era raționamentul acelora care hotărâseră că acesta este numărul pe care Franța îl poate hrăni. Ce naivitate! Când ne gândim la toate revoluțiile ce au urmat în Europa și s-au comis sub ochii noștri, până la revoluția de peste Nistru, care a fost o întrecere a jertfelor omenești, într-adevăr rămâi impresionat de consecințele laturii etnografice datorite marii erori a raționalismului. Căci, în definitiv, atâtea și atâtea revoluțiuni, pe care ne-a fost dat să le vedem și să le suferim, sunt produsul și concluziunile speculațiunilor pur raționaliste. A fost un mare progres când cei care se gândesc și la probleme de etnografie aplicată și-au dat seama ce însemnează eroarea aceasta a raționalismului. Cred că v-am dat suficiente exemple spre a vă face o idee despre consecințele dezastruoase și cu desăvârșire false ale raționalismului. Și atunci, care este punctul de vedere la care să ne oprim, ca să propunem o serie de soluțiuni juste ale problemei pe care ne-am pus-o de la început?

Domnilor, evident, nu mai poate dura iluzia raționalismului din veacul al XVIII-lea, care privea toată omenirea sub același unghi. Știți cu toții că este timpul când se dăduseră unele explicări asupra pământului, când nu se știa până unde se întinde omenirea și nici dacă formează o unitate. Unii chiar își imaginau că la periferie se găsesc monștri (oameni cu cap de câine sau oameni cu un singur ochiul). Este pentru prima dată când s-a desemnat o hartă unde se vede întinderea uscatului și a oceanului și s-a considerat omenirea ca o unitate sociologică (*genus humanus*). Din nenorocire a fost concepută de raționaliști cu o foarte bogată imaginație, așa cum a conceput-o în „Contractul social" ideologul J.-J. Rousseau.

A trebuit să vină multe studii antropogeografice, noi studii etnografice, până să se priceapă că omenirea este o unitate, însă una foarte complexă, un adevărat mozaic de fragmente etnice. Și atunci, față de marea problemă care ne interesează și pe noi etnografii, evident, e bine să vedem ce trebuie să facă o generație tânără a poporului din care face parte. Din capul locului ne grăbim să răspundem că nu există și nu a existat nici o formulă valabilă pentru toate țările și pentru toate neamurile.

Ca să vedem ce avem de făcut trebuie întâi de toate (înainte de a da soluțiuni de natură social-politică) să facem diagnoze etnografice, să constatăm care este situația de fapt a poporului din

care cu toții facem parte și de abia atunci când am făcut această constatare (lăsând la o parte orice preocupare rațională) să vedem care este legătura cu alte popoare, precum și toate legăturile cu faptele mari geografice și etnografice. Numai așa vom fi pe punctul de a fi capabili să ne apropiem de soluțiuni care, într-adevăr, să merite numele de soluțiuni potrivite cu împrejurările reale ale vieții poporului nostru.

Domnilor, aceste cercetări trebuie neapărat să fie făcute și analizate din punctul de vedere specific țării noastre.

Cercetând care este situația reală și actuală a poporului românesc, de abia vom îndrăzni să răspundem la întrebarea pusă:

„Care este datoria generației actuale?"

Dar răspunsul care trebuie dat acestei întrebări îl vom începe în prelegerea viitoare.

ACADEMIA, INSTITUȚIE ETNOPEDAGOGICĂ
INSTITUTUL — ORGANIZARE INTERNAȚIONALĂ*

Peste câteva luni, nu se știe ce mai poate fi... Iată de ce, un coleg care nu v-a îmbulzit niciodată cu comunicările sale (a tipărit numai două dintre cele făcute la Academie[1]) vă roagă să-i acordați câteva minute pentru a vă prezenta unele observări de caracter etno-pedagogic. Ele sunt, în parte, urmarea prelegerilor de etnografie la Universitate, dar și a preocupării de îndrumare a tineretului, lucru firesc pentru orice profesor — mai ales după o catastrofă ca cea din 1940[2].

Titlul comunicării fusese acesta: *Etnopedagogia ca fundament al renașterii unui neam*. Dar, fiind vorba nu demult și de reorganizarea Academiei[3], am socotit nimerită o introducere, în care să înfățișăm chiar această înaltă instituție din punctul de vedere al educației neamului. Știu și eu, ca orice român, că viitorul nostru va atârna de felul cum vor ieși la urma războiului hotarele țării, — cu alte cuvinte de o înlăturare cât mai grabnică a ciuntirii politice impuse României prin dictatul de la Viena. Însă oricare ar fi împrejurările și oricum va fi harta Europei la încheierea păcii, ființa neamului nostru și viitorul lui vor atârna la urma urmelor

* Comunicare făcută în ședința publică de la 14 februarie 1941.

de propria sa putere, manifestată pe de o parte prin vigoarea populației, iar pe de alta prin nivelul civilizației și al culturii sale, față de care Academia are capitale răspunderi.

Iată de ce, reorganizarea acestei instituții — cu toată gravitatea ceasurilor prin care trecem — nu este alături de interesele imediate ale sufletului românesc, ci în strânsă legătură cu el, deoarece, după cum știți, Academia Română a fost cea dintâi instituție care, încă de pe la jumătatea secolului trecut, a căutat să reprezinte măcar simbolic *unirea* tuturor țărilor românești[4].

I

Mai întâi, ce însemnează o *Academie*, spre deosebire de atâtea alte asociații de caracter cultural?

În câteva cuvinte, am putea răspunde așa:

Academia unei națiuni este expresia cea mai înaltă a culturii neamului de care e vorba.

Pentru ca definiția aceasta să nu fie un simplu *flatus vocis* sau o vorbă goală, ar trebui să ne înțelegem și asupra sensului acestui cuvânt: *cultura*.

Ce însemnează cultură?

Acum doisprezece ani, am făcut aici încercarea de a defini analitic „coordonatele etnografice": *civilizație și cultură**. Iar grija noastră n-a fost de prisos. Doi ani mai târziu, problema aceasta a fost discutată în „Centre International de Synthèse" în legătură cu o mare instituție științifică („Fondation pour la Science"), unde au luat parte la dezbateri profesori de la Sorbona, de la „Hautes Études", de la Universitatea din Strasbourg, Neapole și altele**. Iar la câțiva ani după aceea, Societatea Națiunilor — ce departe ni se pare azi, în 1941, timpul când exista o „societate" a tuturor națiunilor! — a organizat un congres internațional, ca să lămurească o dată pentru totdeauna înțelesul celor două noțiuni. Congresul s-a ținut la Madrid (1934), și a fost botezat de ironiști cu numele de „sinod icumenic". — Gluma nu era tocmai rea. Însă chiar gândul acesta de a glumi cu solemnitate era o dovadă că încercarea pornită de la Geneva avea la temelie o preocupare de reală însemnătate pentru toate țările de cultură.

* *Coordonate etnografice, civilizația și cultura*, ședința Academiei Române, de la 8 noiembrie 1928 (vezi: Memoriile Secțiunii Istorice, seria III, tom. XI).

** Fondation pour la Science, Fasc. I, *"Civilisation": le mot et l'idée*, Paris, 1930.

Nu mai amintim rezultatele slabe ale dezbaterilor din acea adunare foarte eterogenă, unde d-na Curie, reprezentanta fizicei, sta alături de poetul Paul Valéry, delegatul Academiei Franceze. Amintesc în treacăt că lucrarea prezentată în Academia noastră s-a bucurat de aprobarea conducătorului celei mai însemnate publicații sociologice din Franța*. Definițiunea impusă de cercetarea fenomenelor etnografice suna astfel:

Civilizația este suma tuturor invențiunilor tehnice prin care omul a ajuns să se adapteze la mediul geografic, precum și dispozițiile organice, pe care grupările rasiale și chiar etnice le-au dobândit în timpul acestei milenare adaptări. — Civilizația unui popor se măsoară așadar după *numărul uneltelor* și *calitatea producției*, iar ca urmare după *desimea populației* și *calitatea biologică* a indivizilor care compun gloata acelui popor. Pe scurt: civilizația se măsoară după coeficientul *muncii*, potențialul *producției* și spațiul vital al *populației*.

Cultura e altceva: *e suma tuturor creațiilor sufletești, prin care omul a căutat să ajungă în armonie nu numai cu universul fizic, dar și cu cel psihic.* Prin urmare, în „cultură", intră și *dispozițiile intelectuale, etice și estetice*, prin care un neam tinde a depăși lumea îngustă a cunoașterii empirice, pentru a prinde ceva din ceea ce stă „dincolo" de mărginirea noastră telurică. Pe scurt: cultura este suma *științei, artei* și a *eticei* unui popor, începând cu folclorul și terminând cu cele mai înalte produse sufletești.

Cum vedeți, definițiunile acestea arată unele mari nepotriviri cu terminologia franceză și germană — ca să amintim numai limbile străine cu mare răspândire în țara noastră, — cum se poate constata din catalogul tuturor bibliotecilor din România. Francezii, cu toată dorința lor de preciziune, au întârziat: limba lor întrebuințează același cuvânt și pentru progresul material, și pentru cel cultural. După dicționarul Academiei Franceze, chiar parizianul cel mai de rând, fiindcă se luminează cu lumină electrică, călătorește cu ajutorul trenului metropolitan, trece prin Luvru, aude muzica de la operă sau de la radio, este *civilisé;* iar un breton, normand ori savoyard cu cel mai fin simț moral și cu cea mai bogată imaginație nu e civilizat, fiindcă trăiește uneori pentru economie într-o casă împărțită în două printr-un perete mic, să-i vină căldură de la vitele casei; ori locuiește câteodată între ziduri

* Făcând o dare de seamă despre *Coordonate etnografice: civilizația și cultura*, d. Gaston Richard a găsit că autorul are „deplină dreptate față de O. Spengler" (*pleinement raison contre Spengler*) (*Revue internationale de sociologie*, 1936, Paris, p. 566[5]).

pe care nu le-a văruit nimeni de când lucrătorul a pus piatră peste piatră...

Limba germană, tot așa, a întârziat. Cuvântul *Kultur* exprimă și *die materielle Kultur* și cele mai înalte produse ale sufletului. — *Faust* și cereale ori alte mărfuri arătate prin același cuvânt...

A defini însă precis o noțiune, apoi a o exprima exact este un lucru de o enormă însemnătate pentru înlesnirea cugetării, pentru răspândirea ideilor și prin urmare pentru progresul sufletesc al unui popor. E bine, așadar, că împrejurările ne-au silit din vreme să precizăm în limba noastră înțelesul celor două neologisme (*civilizație și cultură*), pe care le întâmpinăm la fiecare pas în descrierile etnografice. De asemenea, credem că e folositor pentru orientarea noastră, a tuturor, să cercăm azi a trage cât mai exact, linia despărțitoare între Academie, ca organ al culturii naționale, și ceea ce se numește în Universitate și afară din Universitate un Institut de cercetări sau Institut ca asociație onorifică pentru consacrarea oamenilor de știință.

II

Să precizăm așadar ce însemnează Academia unei națiuni.
În dicționarele franceze, am găsit această lămurire:

Académie, société de gens de lettres, de savants ou d'artistes[6].

N-ar fi rău ca definiția aceasta să fie cunoscută la noi de mai multă lume. Poate că n-am fi ajuns la abuzul de care suferă acum acest cuvânt: Academie de *negoț*, Academie de *export* (avem una la Galați, dar, potrivit cu însemnătatea porturilor, s-ar putea să se mai înființeze una la Brăila sau mai degrabă la Constanța, unde exportul cerealelor nu încetează nici în lunile de iarnă; ori la Turnu-Severin, pentru mărfurile trimise în susul Dunării). Apoi, avem Academie de *croitorie* (și încă „superioară", ceea ce lasă a se înțelege că sunt — ori pot fi — și Academii de croitorie „inferioară"); Academie de *dans*, de *călărie*... și Dumnezeu știe ce alte academii se vor mai putea înființa. Fiindcă mania aceasta bântuie nu numai pe la noi, ci și pe aiurea. În același dicționar, la cuvântul *Académie*, am mai găsit:

École de peinture, d'escrime, d'équitation[7].

Ba aud că ar fi pe undeva și „Academie de înfrumusețare", ceea ce, de altfel, nu-i prea departe de al treilea înțeles al cuvântului:

Figure dessinée d'après un modèle nu[8].

Cum vedeți, există o mare libertate în ce privește întrebuințarea titlului de „Academie", iar abuzul a ajuns în unele țări să intereseze chiar instanțele judiciare, — o dovadă că trebuie să fie ceva nesănătos la mijloc*.

Ce-o fi atunci Academia în sensul cel mai propriu al cuvântului? Dacă putem da un răspuns lămurit la această întrebare, vom înțelege mai lesne și raportul dintre Academie și Institut.

*

Cuvântul „Academie" ne duce cu gândul întâi și întâi la așezământul filosofic al lui Plato. Dascălul său, Socrate, un fel de „Înainte mergător" al lui Iisus, trăise muncind cu palmele, ca orice meseriaș; i s-ar fi părut o înjosire să primească leafă pentru lecțiile sale de filosofie[9]. El credea că va mântui Atena prin dialectică[10], discutând mereu cu cine se întâmpla să-l întrebe și cele mai de multe ori întrebând el pe alții când îi vedea că rătăcesc cu vorba ori cu fapta. Zilnic predica celor dimprejur „judecata dreaptă", căutând să deschidă ochii concetățenilor săi asupra erorii și mai ales asupra minciunii și a mincinoșilor, — fiind încredințat bunul educator că știința înseamnă dobândirea virtuții.

Plato ajunsese a privi lucrurile mai sistematic. După încercările făcute în Siracuza, unde fusese chemat ca un fel de organizator social și politic, scăpând ca prin urechile acului de pieire (ajunsese rob!), întors în patrie și redat filosofiei, marele cugetător

* Înființându-se la noi o „Academie de Științe", cu multe secțiuni, cu ședințe în aceleași ore cu ale Academiei Române, pentru a evita confuzia în ce privește corespondența, precum și schimbul de publicații cu academiile din alte țări, Academia Română a supus cazul tribunalelor țării. Câtva timp, noua organizare a fost silită să renunțe la titlul de Academie, numindu-se „Societate de Științe". Dar, după 1941 confuzia a început iarăși.

Se înțelege de la sine că nu poate fi în cugetul nimănui ideea de a nu prețui munca științifică serioasă, ori de unde ar porni. Cine cunoaște cât de sumar preocupările etnografilor, acela știe cu ce adânc respect e prețuită în etnografie nu numai munca oamenilor de știință, dar și cea privitoare la aplicările științei în viața de toate zilele a fiecărui popor. Ca o mică dovadă, putem aminti lucrarea *Altă creștere: școala muncii*, întemeiată tocmai pe constatarea că unealta și munca cu uneltele a fost cel dintâi pas spre „omenie" și în genere spre cultură.

îmbrățișă sistematic problema statului, considerat ca cea mai înaltă formă de viață socială. Ademenit pe de o parte de cele văzute în Grecia Mare, unde societățile pitagoreice erau în mare cinste, iar cărturarii erau îmbiați să pună la cale trebile publice*; pe de altă parte, dezgustat de cele ce se petreceau în patria sa, unde Atena, Sparta, Corintul, Teba și alte stătulețe trăiau în necurmate intrigi și ciocniri, filosoful plănui să scrie un fel de îndreptar social și politic: să nu mai fie cu putință nici despotismul tiranilor, nici șarlatania demagogilor, nici ostracizarea celor meritoși, nici război peloponesiac... și alte izvoare de anarhie și nedreptate. De aci a ieșit *Republica* sa.

Republica sa poate fi considerată ca cea dintâi încercare de caracter etnopedagogic. Pentru cârmuirea oricărui stat (fie și o singură πόλις[11]), ucenicul lui Socrate își dăduse seama că e nevoie numaidecât de cârmuirea prin oameni anume pregătiți în arta de a guverna. De aceea, a și deschis aproape de Atena, lângă un sanctuar, un fel de școală superioară de științe politice. Se preda acolo aritmetica, geometria (cu stereometria), astronomia și muzica, adică teoria armoniei. După numele grădinii lui Akademos, această instituție de înaltă cultură, destinată nu copiilor, ci tinerilor și oamenilor maturi, s-a numit Academie. — Aci a fost și sâmburele celei dintâi Universități.

Discipolul său, Aristotel, făcu un pas mai departe. Adunând colecțiile pentru studiul științelor naturale (era fiu de medic și făcuse multe excursii), cumpărând manuscrise pentru bibliotecă, strângând hărți cu periple și periegeze, apoi ținând prelegeri atât publice cât și esoterice, adică un fel de cursuri speciale și „seminarii" cum am zice azi, Stagiritul a fost o fericită anticipare a timpurilor moderne, în ce privește grija de progresul științei. Plato și Aristotel pot fi considerați ca cei dintâi rectori de Universitate, iar așezămintele lor au fost modelele din care s-au dezvoltat cu timpul academiile, universitățile și toate instituțiile menite a înlesni progresul științei.

Dar sămânța a încolțit pe încetul. Abia în evul mediu, arabii de o parte și neamurile creștine de altă parte au început a dibui cu mare greutate calea deschisă de filosofii din antichitate, pe măsură ce în Bizanț, în Italia, apoi și în celelalte țări ale Apusului, stu-

* Archytas, savant matematic (unul dintre întemeietorii mecanicei și acusticei) fusese ales de șapte ori strateg în Tarent, cu toate că legea nu permitea să fie chemat în fruntea statului decât o singură dată. Pilda aceasta de omenie, precum și legătura personală cu matematicul devenit om de stat îl încântase pe Plato, în timpul călătoriei sale în sudul Italiei.

diile clasice ajunseseră tot mai mult a fi cinstite. Însă sporul a fost la început tare mic. Până în secolul la XVIII-lea, omul de știință era subordonat teologiei. Naturalistul Buffon a fost silit să facă *mea culpa* în fața Sorbonei, fiindcă îndrăznise să calculeze etatea pământului, pe temeiul unor experiențe cu globuri metalice lăsate să se răcească pe încetul — închipuind adică acele globuri răcirea plantei noastre. Biblia și prin urmare cronologia mozaică cu cele vreo 5 000 de ani era încă *tabu* în mijlocul secolului rațional al enciclopediștilor.

Totuși, exista o instituție, unde libertatea de cugetare — măcar în unele ramuri de cercetări — fusese destul de bine asigurată încă din secolul al XVII-lea. E vorba de Academia din Paris. Am putea spune că regilor Franței li se cuvine cinstea de a fi bănuit cei dintâi rolul unei Academii în viața națiunilor. Carol al IX-lea (cel cu ponosul persecuțiilor față de hughenoți) aduna în fiecare duminică, la Hotel de Baïf, o seamă de cărturari, mai ales poeți și câțiva muzicanți. Alături de concerte, se mai ocupau de prozodie și de ortografie (*droicte escripture*). Suveranul luase titlul de *Protecteur* et *Premier Auditeur*, iar membrilor Academiei le făcea onoarea să-i lase a ședea pe scaun, cu pălăria pe cap în fața lui. Sub urmașul său Henric al III-lea, ședințele se țineau chiar la palat (în Luvru). De două ori pe săptămână, membrii acestei „Académie du palais" trebuiau să țină conferințe de filosofie și de retorică asupra unor teme date, iar la urmă se adăugau și discuții contradictorii, spre a-și arăta fiecare meșteșugul de a vorbi*.

Sainte-Beuve credea că dacă timpurile acelea ar fi fost mai liniștite, cei din urmă regi din casa de Valois ar fi apucat înaintea lui Ludovic al XIV-lea în ce privește mișcarea culturală. Ipoteza însă e cu totul de prisos. Nu academiile determină epocile literare, ci operele scriitorilor, iar acestea atârnă întâi de toate de geniul lor. Adevărul e că acele academii cu concert și cu întreceri retorice erau mai mult pentru distracția regelui. La ședințe luau parte și doamnele de la curte, precum și alți invitați, ca la orice petrecere. Cel care a înțeles cu adevărat menirea unei Academii în viața unui popor a fost Richelieu. Lăsând la o parte muzica și declarațiile, el organiză o instituție cu numele semnificativ: *Académie Française*, „la portion la plus noble et la plus durable de sa glorie"[12], cum va zice Montesquieu.

Care fusese scopul cardinalului?

* *TH. GRAUR, L'Académie du palais et un discours inèdit de Desportes.* (Mélanges d'histoire littéraire et de littérature comparée, Buc., 1940, p. 179 ș.u.).

Să creeze un sanctuar pentru cugetare, întemeiat pe deplina libertate de gândire și pe egalitate în fața meritului, fără nici o deosebire de naștere, rang, avere sau alte considerații sociale. Măcar că era nobil și cleric (episcop la etatea de 19 ani!), gentilomul Armand du Plessis[13] fiind crescut într-o școală aleasă — o „Academie" condusă de Pluvimel, „Grand Écuyer du Roi"[14] —, căpătase o creștere nu atât cărturărească, ci mai mult în genul nobililor englezi de azi, care consideră sportul ca o parte a educației lor chiar la Universitate. Așadar, *grand seigneur* pe de o parte, catolic deprins cu anume disciplină spirituală pe de altă parte, Richelieu, prim-ministru la etatea de 30 de ani, în chip foarte firesc concepu planul de a da țării sale *ordine* și *unitate*. Interesele statului întâi și mai întâi de toate. De aceea, îl vedem că în politica externă face alianțe cu protestanții în contra Austriei catolice, iar înăuntru urmărește cu cea mai mare asprime pe protestanți și pe toți seniorii (protestanți ori catolici) care îndrăzneau să facă alianțe cu străinii, fără să țină seama că Franța este și trebuie să fie pentru orice francez o *unitate* mai presus de orice considerație religioasă, politică sau socială. Richelieu nu numai că a înlăturat teologia din politică, dar a și arătat politicii adevăratul ei țel: *organizarea tuturor puterilor națiunii* pentru a realiza *statul deplin autonom* în ce privește urmărirea idealului cultural și material al neamului pe care îl reprezintă. Putem spune că, după cum Descartes a fost cugetătorul care a inaugurat filosofia modernă, Richelieu este cel dintâi „om de stat" în sensul superior al cuvântului. El își dăduse seama că după cum pământul unei țări e ceva unic, care nu se mai repetă nicăieri pe fața planetei, tot așa un popor este o formație unică în ce privește adaptarea sa la mediul teluric, adică *civilizația* sa, și reprezintă în sânul omenirii iarăși o măsură unică prin felul cum înțelege Universul, prin concepția sa etică și estetică despre lume, adică prin ceea ce numim cu un singur cuvânt *cultură*.

De aceea cardinalul, lăsând la o parte în politică vechea idee a „Sfântului Imperiu Roman", cu care își bătea capul împărații Austriei; lăsând de asemenea la o parte catolicismul papal și prin urmare universal, cu latineasca lui ca limbă internațională, ca om de stat, măcar că purta rasa, el nu vedea înaintea ochilor decât un lucru: Regatul Franței, cu o biserică apărată față de papă prin „concordat" și cu o limbă franceză ca mijloc de înțelegere pentru gloata întregului popor compus din atâtea provincii cu tradiții și graiuri deosebite: breton, basc, provensal etc.

Iată de ce, Academia Franceză a fost concepută din capul locului cu un scop precis: să se ocupe de limba poporului francez. Înainte de a se dezmetici profesorii de la Sorbona, cardinalul și-a dat seama că morții nu se mai întorc de la groapă. Latineasca și greceasca nu mai puteau învia și nu mai erau în stare a sluji ca organ de comunicare pentru nevoile vieții moderne. Gândul acesta trecuse și prin mintea altora. Montaigne, care pățise ce pățise cu învățarea limbii latine încă din pruncie[15] și mai ales neastâmpăratul Rabelais, amândoi iubitori de călătorii în țări străine și preocupați de educația tineretului, își dăduseră seama ce rău e să pornești la drum cu roată veche la căruță și ce minunat lucru ar fi fost o limbă vie, care să înlesnească relațiile dintre popoare, mai mult decât puteau s-o facă elina și latina.

Însă abia Richelieu, ca om politic, pășește la dezlegarea problemei, dând cărturarilor de la „Académie Française" grija să facă din limba franțuzească un mijloc de înțelegere cât mai precisă, — mai ales când era vorba de corespondență diplomatică, de legiferare și de tratate, unde se cere o exprimare cât mai lămurită și mai exactă.

În șirul acesta de idei, sarcina cea dintâi era fixarea unei scrieri regulate, adică a *ortografiei*. Cine zice însă ortografie, acela presupune anume reguli, adică stabilirea *gramaticei* acelei limbi. Și fiindcă pronunțarea cuvintelor se schimbă cu timpul — ba chiar și înțelesul lor, — era numaidecât nevoie de un *Mare Dicționar* al graiului francez, pentru ca întreaga națiune și mai ales scriitorii să-l poată avea la îndemână.

Mai mult: unele cuvinte mor. Dicționarul le culege și le păstrează pentru știința filologilor. Dar se și nasc unele cuvinte, ori sunt împrumutate de la vecini, din cauza nevoilor vieții, — mai ales în partea meseriilor, unde se născocesc unelte noi sau lucrări noi. Cine să hotărască primirea cuvintelor celor noi? Alegerea nu poate fi lăsată în voia întâmplării, mai ales că unele sunt schimonoseli ale unor cuvinte străine sau sunt pocite înadins și capătă înțelesuri tăinuite (cum se întâmplă între hoți, între bețivani, cartofori și alte gunoaie sociale). Cine să judece valoarea cuvintelor în privința înțelesului, sau din punct de vedere estetic și etic, adică al bunei cuviințe?

Așadar, vrând-nevrând, Academia devenea arbitrul cuvintelor și deci măsura supremă în ce privește cultura exprimată prin limba respectivă. Și cum se întâmplă adeseori în lucrurile omenești, nici Richelieu n-a bănuit la început ce mare dezvoltare va dobândi cu timpul instituția pe care o crease. În curând s-a văzut că suveranitatea asupra cuvintelor n-o au cărturarii și nici măcar filologii de meserie, ci scriitorii cei mari. Claritatea sau neclaritatea înțe-

lesului unei vorbe, frumusețea ori urâțenia ei, cuviința sau necuviința întrebuințării, artiștii graiului o hotărăsc. Ei sunt „piatra de încercare" a celor ce se ocupă cu redactarea Dicționarului. Prin urmare, în chip firesc, Academia a trebuit să devină *locul unde se adună scriitorii cei mai de seamă ai unui neam.*

Și fiindcă limba crește și se perfecționează nu numai în partea ei literară, ci și în legătură cu cugetarea oamenilor de știință, era firesc ca și aceștia să intre la socoteală. Astfel, Academia lui Richelieu, în loc de a mai fi o școală, ca în timpul lui Plato, sau ocazie de petrecere cu muzică și versuri, ca sub regii din Casa de Valois, deveni încetul pe încetul un fel de *simbol al vieții poporului francez în tot ce are el mai tipic în latura culturii.* După cum vechile „acropole" erau sâmburele unor πόλις, unde stau zeii tutelari ai cetăților respective și unde cetățenii se retrăgeau pentru ultima apărare în timpuri de primejdie, tot așa academiile moderne au devenit un fel de acropole culturală a fiecărui neam. De bună seamă, la asta se gândise Montesquieu când afirma că Academia Franceză este „partea cea mai nobilă și mai durabilă a gloriei lui Richelieu". După ce a făcut unitatea politică a statului francez prin întărirea monarhiei, cardinalul i-a adăugat și unitatea sufletească prin Academie. Ceea ce însemnase *Discours de la Méthode* și *Regulae ad directionem ingenii* ale lui Descartes pentru spiritele filosofice, același lucru a fost crearea Academiei pentru orientarea spiritului francez în cultura națională și chiar în cea politică. Avem dovezi pipăite: toate neamurile europene, pe măsură ce s-au întărit politicește, au căutat de atunci încoace să-și creeze și o Academie, ca simbol al națiunii întregi; ba unele au anticipat unitatea politică prin unitatea culturală, reprezentată de Academia respectivă (cum s-a întâmplat cu noi, românii[16]). Atâta e de adevărat că Academia reprezintă azi „acropolea" unei națiuni, încât chiar în timpuri de catastrofe politice, când hotarele sunt fărâmate, iar neamul pare strivit de dușmani, Academia rămâne mai presus de toate vânturile și de toate valurile. (Când războiul mondial adusese cu sine invazia asupra României, apoi un tratat sălbatic care strivea statul, rupându-i tot hotarul de la apus și o mare parte din cel de la răsărit și miazăzi, singura instituție care și-a continuat ființa și lucrările sale chiar în timpul ocupației dușmanilor a fost Academia.)

Din cele spuse până aici, rezultă că Academia unei națiuni cuprinde și trebuie să cuprindă în fiecare epocă *valorile cele mai reprezentative ale neamului respectiv.* În aceasta se cuprinde esența creațiunii lui Richelieu.

*

Cum rămâneau atunci celelalte instituții culturale ale Franței și, mai întâi de toate, Sorbona?

Vechea universitate medievală își continuase viața ei mergând pe făgașul tradițional. Scopul ei cel mai de seamă era să formeze: magistrați, clerici, avocați și medici — toți legați încă de studiul limbii latine sau măcar de o teză scrisă în latinește. Știința însă sporea și ea, dând lăstari tot mai mulți prin munca unor cercetători, eruditi și savanți care n-aveau altă preocupare decât aflarea legilor naturii (unii ca Daubenton[17], Adanson[18], Haüy[19] ... au fost adevărați mucenici ai științei). Sorbona însă rămăsese „închisă, anchilozată și pe jumătate moartă"*, când fu surprinsă de marele cutremur al revoluției franceze. Revoluționarii plănuiră să răstoarne toate instituțiile care aduceau aminte vechile diferențe sociale. Până și titlul de *médecin* și *chirurgien* se păreau „contrare principiului de egalitate"**. Atunci se abătu asupra Franței o adevărată furie de organizare a tuturor instituțiilor culturale. Revoluționarii au croit alături de Academie și de Sorbona *Institutul*, cu menirea de a înlesni progresul științei și al democrației, ca reacțiune în contra spiritului teologic și monarhic. Abia Napoleon, moștenitorul revoluției, izbuti să potolească pornirea organizărilor inspirate de pasiunile politice. Având nevoie de chirurgi, de farmaciști militari, de ingineri și alți specialiști pentru armata de uscat și marină, el pune temelia școalelor speciale din care au ieșit politehnicele de azi: un fel de universități profesionale. Tot Napoleon făcu rânduială și în altă direcție. Însărcină pe chimistul Fourcroy[20] să organizeze *Institutul* ca o asociație de savanți, grupați pe specialități, pentru a reprezenta toate ramurile însemnate ale cercetării științifice. (Un moment, gândul fusese să dea membrilor institutului și însărcinarea de a priveghea învățământul, adică răspândirea cunoștințelor în toată țara. Cu alte cuvinte, oamenii care făceau știința, tot aceia să aibă și răspunderea propagării cunoștințelor în gloata națiunii. Dar, pe urmă, Institutul a rămas cu caracter pur teoretic, lăsând aplicarea științei la instrucția poporului pe seama altor organe.) Astfel științele au putut căpăta și ele un fel de autonomie, lăsând la o parte atât Sorbona, cât și Academia Franceză, cu menirea sa specială: preocuparea de

* *PAUL DUPUY, Le centenaire de l'École Normale*, Paris, 1895, p. 77.
** *G. CUVIER, Eloges historiques*, Paris, 1874, p. 191.

limba, literatura și în genere de cultura franceză în cel mai larg înțeles al cuvântului.

Se înțelege că nici Universitatea nu putea întârzia prea mult. Și în Franța, și în alte țări, ea rămăsese lângă vechiul ei scop: adică o instituție cu caracter profesional, din care să iasă magistrați, clerici, avocați și medici. Dar încetul pe încetul, s-a văzut că nici una din aceste meniri nu putea fi împlinită cum se cade. Învățământul universitar putea să pregătească juriști, teologi, filologi, istorici, naturaliști, matematici, fizicieni etc., etc. în „seminarii" și „institute" de cercetări; dar până la aplicarea acestor cunoștințe speciale în vederea profesoratului, a bisericii, magistraturii, barourului, medicinii sociale etc., mai era nevoie de o *practică deosebită*, care nu-și poate găsi locul cel mai potrivit în sfera prelegerilor universitare. Așa că, încetul pe încetul, universitățile au rămas sau tind să rămână focare de știință pentru știință și sunt pe cale de a părăsi cu totul vechiul lor caracter de școale profesionale, lăsând această sarcină pe seama unor seminarii normale superioare, cu alte programe, alți auditori, altfel de profesori, adică un fel de nouă politehnică de caracter social*.

În acest chip, dezvoltarea firească a lucrurilor a adus cu sine următoarea împărțire a muncii științifice în timpurile noastre:

Cercetătorii tineri intră în pepiniera ce se cheamă Universitate, unde încep ucenicia. Cei care s-au dovedit capabili să lucreze pe tărâmul științei, au la îndemână în anii lor maturi „institutele de cercetări", ca un fel de a doua pepinieră, unde pot lucra cât de intens și în deplină libertate. În sfârșit, cei care au dat la iveală lucrări însemnate pot fi aleși membri ai *Institutului central* al țării lor, unde se află adunați la un loc cărturari din toate ramurile științei, ca un fel de consacrare a meritului, iar pe de altă parte ca un suprem control al rezultatelor dobândite în toate direcțiile de cercetare. „Institutul" așadar este un fel de universitate a bătrânilor care, în loc de lecții zilnice, aduc științei ca prinos operele lor și din timp în timp comunicări mai mărunte, al căror auditor e țara întreagă și chiar lumea întreagă, deoarece știința nu cunoaște hotare politice ori naționale.

În rezumat: Institutul unei țări (al Franței, de pildă, care a dat modelul acesta de organizare) este exponentul cel mai înalt al științei din țara și epoca de care e vorba. Cum am spus: la început fusese vorba să aibă și însărcinarea de a priveghia răspândirea cu-

* *S. MEHEDINȚI, Trilogii*, Buc., 1940, p. 31 ș.u.

noștințelor în gloata națiunii, dar pe urmă a rămas un așezământ pur științific, de caracter universal și deci internațional*.

*

Cu totul altceva este o Academie. Ea este purtătoarea de grijă numai a tezaurului culturii naționale.

Sarcina ei cea dintâi este îngrijirea *limbii*, fiindcă limba este oglinda cea mai credincioasă a sufletului unei națiuni; ea înregistrează veac după veac cugetul și simțirea neamului care, muncind (mult ori puțin), cugetând (bine ori rău), simțind bucurii și întristări, mergând pe căi drepte ori nedrepte, lasă în graiul său urma tuturor particularităților etnice și chiar ale vicisitudinilor sale istorice.

Dar nu numai de limbă și de literatura națională trebuie să se ocupe Academia, ci și de purtătorul graiului, adică de *om*. Antropologia descriptivă a poporului de care e vorba se impune de la sine ca sarcină a oamenilor de știință adunați în acest for suprem de cultură. Pentru ce oare, îndată după studiul limbii, vine la rând cercetarea antropologică a neamului respectiv? Pentru a înlesni însăși știința despre grai. În adevăr, nu toate ramurile speciei colective *homo sapiens* au aceeași capacitate de a exprima prin sunete articulate stările sufletești. Mai întâi, sunt unele populații cărora le lipsesc cu totul din limbă anume sunete. Altora le lipsesc chiar părți de cuvânt. Limba armeană nu are verbe. Ce fel de grai o fi acela, în care nu există cuvinte pentru a exprima acțiunea! La bakairi sunt numai două numerale: *unu* și *doi*. Trei se zice 2 și 1; patru: 2 și 2; cinci: 2, 2, 1; șase 2, 2, 2. Și atât. Numărătoarea s-a isprăvit. Prin urmare, după cum capacitatea de elaborare cerebrală a impresiilor căpătate din mediul înconjurător nu este aceeași de la individ la individ și n-a progresat deopotrivă în toate grupările etnice, tot astfel capacitatea de exprimare prin sunete articulate nu este egală. Grafologia, cum se știe, este de un real sprijin pentru caracterologi. De bună seamă, la fel va fi și cu fonologia, când *cantitatea, calitatea* și *ritmul* graiului vor fi înregistrate și analizate cât mai exact la fiecare popor. E posibil ca și *timbrul* vocii să fie utilizat în acest scop. Proverbul spune că „toată pasărea pe limba ei piere". Adevărul acesta e valabil atât pentru individ, cât și pentru popor; fiecare „pe limba și prin limba sa trăiește". După cum unealta a fost de la începutul omenirii și este și azi

* *G. CUVIER, op. cit., p. 193.*

mijlocul de exprimare a născocirilor în tehnica materială, tot astfel *limba* (cu însușirile sale favorabile ori defavorabile) a fost și este unealta prin care se manifestă întreaga viață sufletească a fiecărui neam.

Așadar, limba are și ea o vădită latură antropologică și e firesc lucru ca analiza sunetelor (*Schallanalysis*) să ajute stabilirea de legături între anatomia aparatului vocal-auditiv și acustica fiecărui grai. După cum urma lăsată de deget pe ceară ori pe cerneala iscăliturii este un mijloc de identificare, fonogramele vor putea fi nu numai un mijloc de determinare a particularităților unui individ, dar și ale unui neam. (Cine nu deosebește după ureche un tenor italian, de unul german, francez ori englez...! Parcă ar avea un adaos deosebit undeva, în fundul gâtului.) S-ar putea ca anume diagrame acustice să ne ajute a stabili deosebiri foarte caracteristice între fonetica neamurilor. (Gândiți-vă un moment la diagrama vorbirii maghiare și a celei românești, una sacadată, ca o cascadă, alta potolită în felul curgerii unui izvor.) O astfel de analiză ar putea veni chiar în sprijinul cercetării stratificărilor de populație, deoarece când împrumutăm vocabularul străinilor, păstrăm încă *vocea, urechea* și ceva din *pronunția limbii poporului* din care ne-am născut.

În orice caz, alături de fundamentul anatomo-fiziologic al graiului, sunt încă o sumă de caractere somatice pe care antropologul le cercetează și trebuie să le cerceteze, dacă vrea să-și dea seama de ceea ce este caracteristic în ființa unui popor. Serologia, cum se știe, a deschis și ea interesante perspective pentru cunoașterea complexului omenesc, pe care, în timpurile din urmă, unii îl numesc *ethnie*.

Poate Academia unui neam să fie nepăsătoare față de astfel de probleme?

Alături de studiul *antropologic* al rasei, se mai adaugă în programul preocupărilor academice și *etnografia* descriptivă. Aici, nici nu mai e nevoie să stăruim. Cele spuse altădată în *Coordonate etnografice* și în *Caracterizarea unui popor prin munca și uneltele sale* credem că sunt de ajuns. Cine știe cum se reflectă viața fiecărui neam în civilizația sa, adică: în *locuință, port, nutriment, mijloace de circulație* și în particularitățile muncii de toate zilele, acela știe că „Muzeul etnografic" al unui popor este rezumatul cel mai complet al civilizației lui; iar pentru cultură, potrivit cu definiția dată la început, același rol îl joacă „Muzeul de artă" și alte manifestări ale culturii. O dovadă concretă este „Muzeul Limbii Române", ale cărui fericite rezultate începem a le simți nu numai în progresul *Dicționarului*, dar și pentru dezlegarea unor mari probleme, cum este cea privitoare la continuitatea elementului român în Dacia[21]. Prin urmare, se înțelege de la sine cât de însemnată e strângerea și studierea *folclorului* sub toate manifestările lui. Dacă e vreo sarcină mai grabnică de împlinit pentru Academia unei națiuni, *aceasta* e, când cugetăm ce repezi schimbări s-au ivit în viața tuturor neamurilor, de când s-a întețit grozava revoluție adusă de „marea industrie".

Mai departe, nu e nevoie să mai dovedim însemnătatea capitală a studiilor *istorice*, culegerea și îngrijirea tuturor documentelor despre trecutul neamului, până în timpurile preistorice.

În sfârșit, *antropogeografia*, urmărind legăturile dintre neam și mediul său fizic (acțiunea țării asupra omului și reacțiunea omului asupra pământului) se adaugă și ea ca o nouă temelie a cercetării asupra poporului. Iar antropogeografia presupune la rândul ei cunoașterea prealabilă a solului, a subsolului, a climei, a hidrografiei, vegetației și a tuturor formațiilor biogeografice, cu un cuvânt a *geografiei* ținutului respectiv.

Cine să țină în mână toate firele acestei complexe probleme, dacă nu Academia, ca manifestarea cea mai întreagă a ființei unui neam? De soarta unei națiuni nu poate îngriji oricine, iar în numele ei nu poate vorbi orice ins, pe temeiul că e cărturar de seamă. Am putea aminti exemple de mari erori... pentru că în numele națiunii au vorbit oameni care, prin făptura lor antropologică și prin caracterele lor sufletești, n-aveau calitatea de a vorbi și hotărî în numele poporului român. Și totuși au vorbit și au hotărât, spre paguba lor, dar mai ales spre paguba noastră a tuturor și cine știe dacă nu pentru totdeauna. De aceea, socotim că mult mai bine au făcut aceia care, măcar că erau născuți cu nume românesc, simțindu-se totuși prin moștenirea lor fiziologică și sufletească de alt neam, au renunțat la pretenția de a trece drept români.

Așa s-a întâmplat — ca să dăm o pildă mai cunoscută — cu nepoata fostului Domn Bibescu, contesa de Noailles. Cu o lăudabilă sinceritate, ea a mărturisit că nu se simte legată de cultura românească. Mai întâi, nu știa limba și prin urmare nu putea să aibă o comunicare directă cu simțirea și cugetarea poporului român. Era pentru noi un fel de *N-aude, Nu-vede*... doar un „greu" al pământului, adică o ființă pe care gravitatea o ținea lipită de scoarța planetei, ca și pe noi — atâta avea comun cu românii. Născută și crescută în Franța, vorbind din pruncie limba franceză, contesa simțea circulând în vinele sale sângele grecesc al mamei și al bu-

nicei. Oglinda însăși îi spunea că nu face parte din neamul oltenesc al tatălui, ci avea sânge foarte amestecat, — un *sang nombreux*, cum zicea ea însăși, gândindu-se la Fanar. În sfârșit, nu cunoștea nici țara. Văzuse cerul României numai câteva zile, la etatea de 9 ani. Și i se mai întâmplase o nenorocire: dăduse cu ochii de o ceată de danci cu pielea goală, ceea ce o făcuse să creadă că românii sunt un neam *sans pudeur*. Cine știe dacă nu vor fi fost chiar niscaiva țigănuși prăsiți pe moșiile Bibescului, pe care nepoata de domn se temea să nu-i considere ca rubedenii din punct de vedere etnografic. Apoi, s-a adăugat și altă împrejurare defavorabilă: i-a dat cineva să guste din mămăligă, *un plat sans finesse*... Judecați singuri: cum ar fi putut biata înstrăinată să afle cam ce-o fi limba românească și că în această limbă scrisese un oarecare Eminescu, unul dintre cei trei-patru poeți-filosofi ai omenirii![22] Vorba lui Goethe: *sângele* e un suc grozav de scump (*ein ganz besonderer Saft*); este un *dar* din naștere, iar *limba* și *folclorul național* sunt de asemenea mari daruri ale naturii, răsunet și ele al sângelui, în sensul larg al cuvântului.

III

Iată, domnilor colegi, câte și cât de mari sarcini are de purtat Academia unei națiuni, spre deosebire de institutele științifice, care își pot împărți munca lor cu oricâte așezăminte de caracter internațional. Toate științele sunt necesare și toate sunt binevenite în Academie. Dar dacă astăzi s-ar întâmpla să nu fie tocmai înlesnită astronomia în România, am regreta fără îndoială, totuși ne-am mângâia cu speranța că ceea ce ne lipsește o clipă aici s-ar putea face în Australia, în Canada, în Japonia sau aiurea. Pe când studiul limbii și al poporului nostru, cu toată civilizația și cultura lui, dacă nu se face aici și acum, nu se mai poate face nicăieri și niciodată (cel puțin când e vorba de ceea ce rămâne neînregistrat la timp). Iar sarcina aceasta enormă de a face mereu inventarul material și sufletesc al vieții unui neam presupune numaidecât concentrarea tuturor ramurilor de cercetare mai sus-amintite într-un singur organism cultural, *Academia Națiunii*.

Uriașă greutate, când te gândești numai la împlinirea *Dicționarului*, ca tezaur al sufletului etnic. Câtă cernere trebuie spre a scoate gunoaiele și boabele șiștave din grâul cel sănătos, adică a deosebi cugetarea și scrisul proștilor de al celor deștepți; de a deosebi simțirea bădăranului de a celor înzestrați cu mare sensibilitate etică și estetică...; într-un cuvânt: a despărți ceea ce este trecător și piere împreună cu gloata (analfabetă ori alfabetă), de ceea ce rămâne din viața celor aleși ca inimă și minte (fie analfabeți, fie alfabeți).

Doamne, ce greutate! Francezii au o vorbă impresionantă: ei zic despre ceea ce trece dincolo de marginile puterii omenești *c'est la mer à boire*[23]. A cunoaște însă limba unui neam în toată desfășurarea ei seculară; a găsi reguli pentru scrierea ei cât mai exactă (închipuiți-vă ce s-ar alege din limba latină, dacă ar tipări fiecare autorii latini după felul cum o pronunță neamul său!); a găsi deci regulile pentru scrierea cât mai exactă a unei limbi, ținând seamă de articulațiile ei gramaticale și de rânduiala ei sintactică; a dibui apoi toate nuanțele de înțeles ale fiecărui cuvânt după împerecherea cu altele și a stabili un canon al tuturor valorilor estetice și etice în care s-a întrupat cugetul și simțirea unei națiuni întregi..., e totuna ca și cum ai vrea să înghiți o mare.

Enormă sarcină atât scrierea, cât și vorbirea oricărei limbi. De aceea, drept vorbind, s-ar cuveni să intre în Academie numai cei care stăpânesc deplin graiul neamului lor. Cine pocește cuvintele, acela să se ducă aiurea. Fie el primit cu onoruri cât de mari în secția Institutului, unde e vorba de filologie, dar pragul Academiei nu-l poate călca fără să aducă o scădere a prestigiului țării... Nu chemi pe un mut-balamut să cânte la Operă, chiar dacă ar fi cel mai erudit muzicolog. Știm toți că unul din cele mai bune dicționare ale limbii române a fost compus de un străin, care vorbea însă slut de tot românește. Statul i-a prețuit cu generozitate munca sa științifică. S-ar fi putut însă ca străinul acela să fie primit și în Academia Română?[24]

Ba avem dreptul să mergem și mai departe. Chiar românii din naștere care vorbesc pocit sau dialectal, dovedesc și dânșii că nu respectă destul regulile instituției care i-a chemat în sânul ei. Dacă, de pildă, urechea unui academician nu face deosebire între *ia-l* **de pe** *mine* și *ia-l* **după** *mine*, adică nu poate să deosebească în vorbire *locul* de *timp*, acela nesocotește în chip vădit regulile ortoepiei. Tot așa, expresiile lătărețe *pă*, în loc de *pe*, *dă* (parcă e verb) în locul lui *de*... și alte schimonosiri caracteristice pentru graiul vulgar (pocit îndeosebi de explozitivitatea vocalelor la o anume populație exotică din țara noastră), nu este un omagiu adus limbii literare și regulilor Academiei. Așa ceva n-ar trebui să se audă în nici o școală, de la cea din cătun până la Universitate și în nici o biserică, unde preotul, rugându-se să fim scutiți *de* holeră, *de* ciumă, *de* războaie, secetă, cutremure și alte nenorociri, le înșiră ca și cum ar cere: *dă* holeră, *dă* ciumă, *dă* războaie... și altele.

(Între pițigăiatul *di, pi* și lăbărțatul *dă, pă*... Academia și limba literară au ales pronunția mai deschisă și mai armonioasă de, pe... Și bine a făcut. Dar dacă a ales, ales să fie.)

Academia este *Academie — cea dintâi instituție unde se arată deplin respect față de tot ce e scump neamului.* Cel puțin așa e rânduiala în Academia Franceză, unde nimănui nu-i este îngăduit a păcătui contra prestigiului limbii franceze. Acolo, nu numai *noblese oblige*, dar și *nationalité oblige*. Atât de mult obligă, încât Academia se simte datoare să primească în sânul ei tot ce este mai tipic francez. Ea cheamă între „nemuritori" bărbați care nu s-ar potrivi pentru nici una din secțiile Institutului. După războiul mondial a chemat pe Foch, Joffre, Pétain[25] și alții, nu pentru numărul și însemnătatea operelor științifice ori literare, ci numai în calitate de figuri reprezentative ale sufletului etnic, pentru eroismul francez, politețea franceză, spiritul francez și toată distincțiunea manierelor franceze. Victor Hugo, Pasteur, Renan, Barrès, Foch... nu-s mărimi comparabile. Dar toți au avut câte ceva din tiparul francezului, un „nu știu ce"... greu de definit și totuși simțit de cei dimprejur și prețuit ca o realitate de ordin superior — „național".

*

Să ne întoarcem acum la noi.

Cea dintâi grijă a instituției noastre, cum se știe, a fost cultivarea limbii, deoarece a simțit că graiul unui neam este creația sa cea mai personală. Atâta numai că bunii noștri bătrâni, mâhniți de nedreptățile ce ne făceau vecinii, au crezut că vor înlătura ponosul, alungând din limbă toate cuvintele pe care le primisem și le romanizasem de atâtea secole. Ciudată supărare, să arunci de râpă niște metale pe care le-ai făurit, făcând din ele unelte de muncă, ba din unele chiar monede cu o frumoasă efigie românească...

Încercarea lui Treboniu Laurian și Massim a ieșit rău[26]. Dar cu filologii următori am intrat pe drumul cel drept, iar acum *Dicționarul* e pe cale de încheată împlinire.

E drept că studiile antropologice cu privire la poporul nostru n-au căpătat din partea Academiei toată încurajarea ce li se cuvenea. Folclorul însă e binișor îngrijit, deși culegerea lui n-a fost și nu e nici azi destul de științifică. În schimb, istoria neamului a fost sprijinită prin bogata colecție a moldoveanului Hurmuzaki; în timpul din urmă, săpăturile arheologice și preistorice au căpătat oare-

care avânt (regretabilă întârziere când atâtea castre așteaptă să fie dezgropate, iar cetățile lui Decebal, în mijlocul munților, pe vârfuri de peste 1 000 m, ascund și azi tainele marelui război dintre romani și daci); de asemenea, cercetarea geologică, geografică, climatologică, botanică și zoologică a țării a fost îmbrățișată cu interes de Academia noastră. Nimeni dintre cei care au arătat un real interes pentru pământul și neamul românesc, în orice manifestare de cultură și chiar de știință aplicată, n-a fost trecut cu vederea de Academie. (Când un inginer român, în timpul epocii de laudă a lui Carol I, a izbutit cu ajutorul inginerilor și lucrătorilor români să lege malurile Dunării de Jos printr-un pod — cea dintâi lucrare asemănătoare cu a lui Traian, la Severin —, Academia a fost bucuroasă să-i arate cuvenita prețuire[27].)

Dreptatea ne obligă să mărturisim totuși, că atenția n-a fost concentrată deopotrivă asupra tuturor ramurilor culturii românești. Există, de pildă, o arhitectură rurală vrednică de luat în seamă. Au simțit-o de multă vreme chiar artiști străini care s-au minunat de luminoasa înfățișare a casei țărănești de la munte, unde, lemnul fiind la îndemână, libertatea de clădire și de împodobire a fost mai mare. Au simțit-o și artiștii noștri, mai ales de la Mincu încoace. Firesc ar fi fost ca acel arhitect reprezentativ să fi dobândit un loc în Academia țării, iar cei care construiau după modele arhitectonice franceze, italiene, americane ori altele (bunăoară arhitecții „blocurilor"), dacă ar fi dovedit și ei merite reale, să fi avut locul lor în secția respectivă a Institutului. La Institut, nu la Academia națiunii.

Cu muzica tot așa. Este importantă opera muzicală a cuiva pentru felul de a cânta al românului? Binevenit la Academie. Dacă nu, să i se recunoască meritele în instituțiile de caracter internațional. (Ați văzut cum miorlăitele „romanțe" purtate de lăutarii țigani prin toate grădinile de vară ale mahalalelor au fost părăsite cu dezgust îndată ce un cântăreț și o cântăreață cu simț pentru muzica românească au început a cânta cu adevărat românește, cântecele adevărat românești? Cine și-ar fi închipuit că bocetul din cimitirele satului cuprinde atâta durere și doina atâta melancolie, până ce a venit revelația folclorului muzical printr-o adevărată înțelegere a cântecului popular?)

Cu pictura tot așa. Pentru ce sunt școale deosebite? Una italiană, alta franceză, flamandă, spaniolă și câte mai sunt...? Pentru ce Grigorescu e pictor român? Unii cred că s-ar fi ivit între noi pictori superiori mușneagului de la Câmpina, cel cu multe oi, mulți ciobani și multe care cu boi sub un cer de un albastru primăvăra-

tic. Foarte bine. Să li se recunoască meritele în expoziții internaționale. Ne vom bucura de toate izbânzile (și chiar de încasările lor), dar în Academie locurile dintâi se cuvin pictorilor în care se simte cât mai lămurit fizionomia neamului și a peisajului românesc. Pentru ce Grigorescu, zugravul atâtor icoane din mânăstirile României, pictorul războiului de neatârnare, artistul care a simțit mai deplin în ce stă „fierul" rasei, eleganța portului, ritmul și coloarea vieții autohtone, de ce n-a fost chemat în Academie?

Și cât de greu apasă și va apăsa de-a pururi conștiința noastră lipsa lui Eminescu din șirul academicienilor! Ivitu-s-a oare vreo minte mai bogată decât a lui în generațiile de care își mai aduce aminte poporul nostru? Fost-a în vremea poetului vreun român mai conștient de greutățile nației și cu mai multă grijă de viitorul ei? Găsește cineva în paginile istoriei noastre literare vreun scriitor care să se apropie de măsura lui? — Ce amară și ireparabilă greșeală că „între ai săi a fost, însă ai săi pre el nu l-au cunoscut..."

Tot așa cu Creangă. Dacă minunatul povestitor ar mai fi printre noi, cine nu s-ar feri la o parte ca să-i dea locul de cinste! Chiar cel mai închipuit de sine și-ar strânge întreg calabalâcul romanelor, dramelor, versurilor și toată volumăraia de proză cât de erudită, spre a face loc operei unice a genialului țăran, pe urmele căruia nimeni nu va mai putea păși, după cum nimeni nu poate întoarce scripetul vremii, ca să dea unui popor tinerețea sa sufletească și sănătatea graiului netulburat de influența altor limbi.

Fiecare neam își are făptura sa fizică și morală. Spaniolul e mândru și religios. (Unamuno, înainte de a muri, văzând cruzimile războiului civil din patria sa, a mărturisit că acelea nu-s fapte ale spaniolilor adevărați, ci ale celor corciți cu țigani.) Francezul e iubitor de glorie și generos. Italienii au înclinare mare spre muzică și în genere spre artă. Englezii sunt utilitari, dar au și umor. Germanii treceau până mai ieri drept poporul poeților și al filosofilor... Câte nații, atâtea idealuri de viață. Iată de ce, prin firea lucrurilor o Academie trebuie să cuprindă, pe cât e cu putință, toate laturile caracterului etnic, începând cu cele mai caracteristice. *Ea este și trebuie să fie esența sufletului fiecărei națiuni.* Făcând în fiecare epocă suma valorilor celor mai reprezentative, Academia devine astfel un îndreptar, o școală de perfecționare a neamului, o instituție *etnopedagogică* — adică educatoare a națiunii întregi.

Mare cinste, dar grozavă răspundere. Fiindcă e o cumplită fatalitate a naturii: în viața unui neam nu-s numai zile cu soare, ci și zile de întunecime și cutremur. Istoricul Treitschke, măcar că era voluntar și foarte încrezut, mărturisește undeva, că „nici un popor nu are în fiecare epocă tot ce-i trebuie". Ba uneori îi lipsește tocmai ceea ce-i trebuie mai mult, adică omul de stat. Atunci cine să-i țină locul? Singură Academia, ca educator al națiunii, ca *Spiritus rector*, poate pe temeiul tradiției să-i mai arate cât de cât pe ce cale să apuce, apreciind fără părtinire ce se cuvine și ce nu se cuvine.

*

Aci am ajuns însă la o mare răspântie. Dacă Academia este simbolul culturii naționale și deci regulatorul vieții științifice, estetice și chiar etice a neamului, nu cumva știința și arta sunt și ele supuse cenzurii?

Întrebarea e grea, dar răspunsul nu poate fi câtuși de puțin îndoielnic. Vom pune înainte un exemplu concret. Benvenuto Cellini a fost fără îndoială un puternic artist. Cine i-a privit opera în muzeele Florenței nu va sta o clipă la îndoială să-i recunoască tot meritul. Dar Benvenuto a ucis oameni; ba încă a și descris cu plăcere felul de a junghia pe adversar, învățând adică și pe alții meșteșugul asasinării... Urmarea a fost pușcăria (cum au pățit, pentru alte păcate, Oscar Wilde și alți oameni de real talent, dar și cu mare deficit moral în viață).

În epoci ca ale lui Cesar Borgia, când baroni bandiți pândeau ca eretele din turnul castelelor așezate pe vârfuri de deal; când până și în mijlocul orașelor unele familii trăiau în case cu turn înalt, gata mereu de asediu (Bologna păstrează și azi câteva duzini); când până și papii încingeau spada, iar industria stiletului și a veninului era la modă, crimele și asasinatele erau floare la ureche. Pe vremea aceea multe se puteau și foarte multe se iertau, mai ales unui artist ca Benvenuto Cellini... Azi însă, rânduielile vieții sunt altele.

Întrebăm, fără înconjur: care Academie din lume ar fi gata să primească în sânul ei un criminal ca reprezentant al sufletului națiunii? Opera artistică e una, omul e cu totul altceva. Toată admirația pentru operă, dar pentru om nimic decât mila creștinească și severitatea justiției. (Grecii vechi, învățătorii noștri în atâtea și atâtea priviri, dezlegaseră problema așa: *kalonkagathon*. Adică: frumosul să fie unit cu binele și deci cu adevărul care, în latura practică a vieții, se cheamă dreptate. Fără această indisolubilă legătură între Adevăr, Bine și Frumos, nu numai cultura neamului, dar chiar și ființa lui și a statului este primejduită. La asta se

gândise Plato, întemeietorul celei dintâi Academii. Și tot un scop de perfecționare intelectuală și morală a statului urmărise și Richelieu prin crearea unei Academii a poporului francez. Unitatea granițelor politice nu i se părea destul de solidă; nu se putea bizui numai pe comunitatea administrativă, economică ori militară. Își dăduse seama că temelia cea mai tare este unitatea sufletească, exprimată întâi printr-o limbă înțeleasă de toți, apoi printr-un ideal de viață națională, personificată prin cei mai aleși fii ai neamului francez, așezați ca o pildă vie în fața națiunii întregi.

Prin urmare, cine zice Academie, acela zice o *supremă selecționare a tuturor valorilor pozitive din fiecare epocă* și o riguroasă înlăturare a tuturor celor negative. Căci poate avea cineva reale calități în unele priviri și totuși să nu fie potrivit a ocupa un loc în Academia țării sale. Putem formula chiar unele reguli valabile pentru orice om deplin, așa cum își închipuia Richelieu pe membrii unei Academii.

Mai întâi, nu poate intra în Academia unei națiuni nimeni dintre cei care nu respectă adevărul, ci-l confundă cu oportunitatea. Știm că toate lucrurile omenești sunt relative, dar cultul față de adevăr trebuie să fie absolut, adică necondiționat de nimeni și de nimic. Iar cine măsluiește adevărul nu e vrednic să intre în Academie, oricâte merite literare, științifice sau de altă natură ar avea. Nu poate fi vorba de nici o toleranță și de nici o excepție. Fiindcă cetatea în care s-a furișat un singur trădător, poate fi oricând în primejdie. Națiunea care ar primi în acropolea sa intelectuală un singur mincinos, își pierde tot prestigiul și dă dreptul oricărui om cu adevărat cinstit să întemeieze alături de instituția pătată o alta care să reprezinte cu toată demnitatea sufletul națiunii (fiindcă aceasta nu poate lua asupră-și minciunile nimănui).

Știm mai dinainte întâmpinarea. Dar care om nu poate greși, luând uneori eroarea drept adevăr?

Nu de asta e vorba. Ca oameni toți greșim și vom greși până la mormânt. Viața nu e geometrie, ci o continuă aproximație și prin urmare mereu avem nevoie de iertare. Biserica se și roagă să fie iertați în ceasul din urmă toți, fie că au greșit, „au cu vorba, au cu gândul ... cu știință și chiar *fără știință*".

În Academie însă, rânduiala e alta: ea nu poate tolera nici greșeli făcute din imperfecțiunea metodelor de cercetare, necum cele făcute „cu știință". Cine sluțește înadins adevărul, pentru ambiție, vanitate, ură sau din alte slăbiciuni personale, acela este pentru totdeauna pierdut în fața Academiei. Unul ca acela a păcătuit, cum zic teologii, în contra Sfântului Duh, fiindcă prin purtarea sa

a mânjit chipul neamului pe care Academia îl reprezintă în fața lumii și a istoriei. Poate o Academie să primească în blazonul ei o caricatură, spre a o da ca pildă generațiilor viitoare?

În al doilea rând, nu poate păși pragul Academiei cel care nu respectă Binele și Frumosul. Aceste noțiuni presupun o adaptare cât mai deplină la armoniile naturii și ale societății... iar cine nu-i capabil de o astfel de armonizare e un biet „varvar" care se exclude de la sine din sfera culturii adevărate. Stăpânit de impulsii egoiste, barbarul (fie cât de erudit), prin firea sa inferioară, e incapabil să respecte obiectivitatea în știință, emoția impersonală în artă, și ceea ce se cheamă *esprit de finesse* în morală. Barbarul e și bădăran. La astfel de suflete slute, eul se dilată uneori până la îngâmfarea care nu admite decât ceea ce-i gâdilă vanitatea; ori se aricește până la invidia ce neagă orice valoare străină, considerând-o ca o pagubă pentru sine. Bădăranul, impulsivul și vanitosul e șchiop la gândire. Are exact atâta ambiție, câtă inteligență îi lipsește. Întrebăm: poate fi *vir bonus*[28] și poate fi numit măcar „inteligent" cine e într-atâta lipsit de simțul relativității, încât să se ia pe sine unitate de măsură a tuturor valorilor trecute, prezente și viitoare? Istoria e plină de pilde tipice. Vanitatea l-a îndemnat pe Xerxe să bată marea cu biciul; fudulia l-a făcut pe Alcibiade să taie coada câinelui, numai să vorbească lumea de el; trufia lui Nero a ajuns până la nebunie: smintitul a dat foc Romei ca să aibă motiv de inspirație literară. Astfel de suflete deficitare, fiind lipsite de măsura lucrurilor, devin izvor de insanitate morală. Plato avea o adevărată groază de *timocrație*, adică de ajungerea la cârmă a celor fuduli și ambițioși. Nu e vorba numai de cârmuirea politică, ci și de cea culturală. A pătrunde în Academie un astfel de suflet ar însemna să se prefacă această instituție într-un izvor de impuritate sufletească. Mincinoșii, trufașii, pornografii și toate specimenele dubioase lucrează asupra sufletului unui neam, după cum toxinele lucrează asupra corpului, aducându-l la boală și la pieire. De aceea, Academia, ca simbol al sănătății sufletești, are datoria să prețuiască nu numai adevărul în știință, dar și latura morală a vieții. Exemplare cu scăderi ca cele mai sus înșirate nu pot căpăta însărcinarea de a reprezenta un neam în fața eternității, — cum lasă a se înțelege titlul de „nemuritori" dat cu atâta omenească indulgență membrilor unei Academii.

Nemuritoare sluțeniile sufletești? Niciodată și nicăieri. La nici o națiune care se respectă, Academia nu poate deveni nici adăpost pentru iobagi fără autonomie intelectuală și morală, nici podium pe care să-și înalțe cineva arțagul, vanitatea, ura și alte beteșuguri ale firii omenești. Ea este și trebuie să fie un altar la care, cu

adâncă smerenie, cel ales să aducă numai ofranda cea mai pură a sufletului său. Fiindcă nu atâta de știință, de artă și de filosofie are nevoie un neam și un stat (acestea se pot găsi azi aproape în toate țările și pe toate cărările), ci mai ales de savanți, de artiști și de filosofi, a căror viață să fie ea însăși o învățătură pentru cei dimprejur. Și cu drept cuvânt, fiindcă viața reală a cuiva cuprinde mult mai mult decât toate operele lui... Iată de ce, a fi primit în Academia unei țări înseamnă pentru bietul muritor în luptă necurmată cu scăderile traiului său teluric un fel de arvună provizorie a unei presupuse „nemuriri" după moarte, — dacă cel „ales" a fost în adevăr bine ales și continuă a trăi în chip demn până la sfârșitul vieții sale. Prin urmare, intrarea în Academie nu este o apoteoză, cum își închipuie vanitoșii, ci un *votum*[29] de a spori cu grijă și smerenie prin toată activitatea sa averea culturală a națiunii, păstrând scăderile personale numai pentru sine și ferindu-se ca de foc de a le da pildă și altora, din înălțimea acestui loc unic.

Așadar, orice merite ar avea cineva în vreo latură a vieții, dacă într-o singură privire ar deveni izvor de pilde rele, acela nu merită să calce pragul Academiei. Un impur nu poate să se apropie de sanctuarul unde suprema datorie e să te conformezi vechii învățături a lui Plato: *kalonkagathon*.

*

Cer iertare celor care mă ascultă că am stăruit atât de mult asupra laturei etice din menirea unei Academii, dar aci nu e vorba de trecătoarea noastră viață individuală, ci de însăși ființa neamului pe care o dorim să fie și să rămână „nemuritoare". Și tocmai acum, cum s-a spus răspicat: „Suntem amenințați a fi copleșiți din dreapta, din stânga, din toate părțile". Tocmai acum s-a afirmat mai categoric decât oricând în relațiile internaționale cel mai grozav cinism ca doctrină socială și politică[30]. Un scriitor cu renume, făcând inventarul ideilor morale într-o operă intitulată *Kultur und Ethik*, nu s-a sfiit să mărturisească fățiș, că „Numai nouă, europenilor, ne-a fost cu putință să dăm la iveală filosofia brutalității". Ne-am întors așadar la *homo homini lupus*[31].

Totdeodată și noi, românii, am găsit chiar acuma ceasul cel mai potrivit să zdruncinăm până în temelie sufletul națiunii prin cele mai urâte pilde de viață publică din câte a văzut până azi poporul nostru[32]. Parcă a fost un blestem: tocmai când trebuia să dăm după întregirea teritorială cel mai trainic fundament statului, atât de amenințat și la hotare și înăuntru, am uitat vechea învățătură

a lui Zamolxe că *trup sănătos* — și deci stat sănătos — *nu poate avea decât cel care are suflet sănătos*.

Iată pentru ce am stăruit atât de apăsat asupra menirii Academiilor în genere și a instituției noastre îndeosebi.

*

Cu acestea, domnilor colegi, credem că am stabilit destul de lămurit unde stă deosebirea între Academia fiecărui neam, ca instituție etnopedagogică, de caracter național, și orice Institut, ca organizare supra-națională, ca să nu mai repetăm calificativul internațional (de felul „Biroului de longitudini", al institutelor meteorologice, poștale, de navigație și multe altele de interes general omenesc). Pe când Institutul e polivalent, având aceeași unitate de măsură peste tot — ca un cec în relațiile bancare —, Academia e ceva unic, reprezentând, cum am spus, esența sufletului fiecărei națiuni în parte. Ca chimist și biolog, Pasteur era membru al Institutului, dar ca francez de o valoare culturală reprezentativă, el a intrat în Academie. Ca semitolog, Renan se ocupa la institut de *Corpus inscriptionum* și de alte cercetări laterale, dar ca scriitor al atâtor pagini de clasică armonie, a ajuns și membru al Academiei Franceze.

După aceste observări, socotim că menirea Academiei va fi de aci înainte lămurită pentru oricine și sperăm că va înceta abuzul făcut cu numele ei. E o chestie de igienă intelectuală să se ia măsuri contra desfrâului de vorbe, întocmai ca și contra desfrâului în fapte. Nu numai pornografia, de care s-a ocupat nu de mult Academia[33], dar și alte abateri anti-culturale merită să fie cenzurate și împiedicate ca o necuviință față de națiune.

Lăsând deci statului libertatea de a înființa oricâte institute științifice și dorindu-i să le ajute cât mai mult în toate privirile, credem că e o datorie de conștiință culturală și de demnitate națională să-i amintim în același timp obligația neînlăturabilă de a asigura prin toate mijloacele ființa unei Academii Române, deasupra tuturor organizărilor științifice din institute.

După cum națiunea este o valoare unică în fața istoriei, tot așa în ierarhia valorilor culturale Academia ocupă un loc iarăși unic, fără a întrista pe cineva. Din contra, ea e gata a primi cu recunoștință pe toți cei care dau o parte cât mai însemnată din traiul lor pământesc pentru neamul care ne cuprinde pe toți și de a cărui durată atârnă și neînsemnata noastră viață individuală.

DE SENECTUTE
BĂTRÂNEȚEA ÎN CADRUL MUNCII PENTRU CULTURĂ*
– scădere și adaos –

Scăderea trupului,
Înălțarea sufletului.
*
În latura etică,
bătrânețea e culminarea vieții.

În ultima comunicare**, mărturisisem că aș dori să vă spun câteva cuvinte despre *România viitoare*, așa cum o văd geografii și etnografii. S-a ivit însă din capul locului o întrebare: cei ajunși în seara târzie a vieții mai au ei oare vederea destul de ageră spre a zări măcar ceva din ceea ce va putea fi mâine ori poimâine?

Urma deci de la sine că ar trebui să cercetăm mai întâi *Bătrânețea*, — cel puțin în cadrul muncii pentru cultură, când e vorba de Academie. Gândul acesta se leagă însă și de o împrejurare mai veche. Stând odată de vorbă cu Titu Maiorescu, îndrumătorul generației noastre, mi s-a părut că se uita cu oarecare sfială spre zilele bătrâneței. Trecuse de 60 de ani, în plină sănătate trupească și sufletească. Întâmpinase multe-multe greutăți, unele nebănuite nici de prietenii cei mai de aproape, cum se constată din „Însemnările"[1] de curând publicate. Văzând însă vioiciunea excepțională a minții și munca atât de punctuală a întemeietorului criticei româ-

* Comunicare făcută în ședința publică de la 15 noiembrie 1946.

** *Metoda geografică în științele naturale și sociale* (ședința de la 5 octombrie 1946).

ne, nu știu cum mi-a venit să-i spun că bătrânețea e doar o boală, iar cine poate lucra ca-n zilele tinereței n-are temei să se plângă.

Cumpănit ca totdeauna, magistrul m-a privit câteva clipe în tăcere; apoi, dându-și seama că vorbele acelea nu erau o măgulire de ocazie, s-a înseninat. — Totuși, stângăcia mea de a pune în fața unui om cărunt bătrânețea și boala pe același cântar mi-a lăsat o amintire foarte neplăcută. Dar aveam o scuză: în copilărie, nu văzusem nici un bătrân bicisnic. Vasile Diaconu[2], care păștea cel dintâi la nafură, sta în mijlocul bisericii drept ca un brad, măcar că pletele lui erau albe. Ioniță Vornicu — tot așa. Alde Bitirez, Balcu, Vântdevară, Bunghez, Gosav, Sfârnog... un sobor de moșnegi tot unul și unul. — Iertați-mă că înșir aici numele unor oameni, care neam de neamul lor n-au visat că vor fi pomeniți dincolo de marginea satului aceluia ascuns între munți. Dar s-a mai întâmplat ceva: copilul, care văzuse acei falnici bătrâni, s-a nimerit să citească pe la 15 ani cartea lui Cicero *De senectute*. Și măcar că n-avea pregătirea cuvenită, a simțit o reală plăcere. Avusese parte de un dascăl rar, un cărturar și jumătate, care colindase prin multe țări, știa o mulțime de limbi — învățase și sanscrita. Ce nu citise, ce nu văzuse și ce nu povestea, când era în toanele lui cele bune! Clasa ajungea o șezătoare... Și astfel, minune a tuturor minunilor, niște băietani în anii jocului cu mingea au citit într-o întinsoare toată cartea lui Cicero *Despre bătrânețe*[3].

Fie-mi deci îngăduit, pe temeiul acestor vechi amintiri și a celor văzute și trăite de atunci încoace, să vă spun ceva despre ultima fază a vieții omenești. Bucuros aș fi lăsat altora sarcina asta, dar nu mai văd împrejurul meu pe nimeni dintre cei aflați aici acum 31 de ani[4]. Știind însă că există o asociație pentru cercetarea fenomenelor legate de bătrânețe, m-am încumetat să vă înșir câteva observări, care s-ar putea să aibă: întâi, oarecare interes din punctul de vedere pur științific; apoi, fiindcă se vor lega la urmă și cu noua ramură a științei — *etnopedagogia*, de care a mai fost vorba aici, când am înfățișat Academia fiecărei națiuni, ca cea mai înaltă instituție educativă a nației respective[5].

I

În latura fizică — scădere,
apoi cădere. Insuperabile fatum[6].

Să începem cu partea fizică. — Din capul locului, cată să mărturisim că bătrânețea însemnează o firească scădere. Tot începutul are și un sfârșit. Se aprind și se sting sorii, se înalță și se ruinează munții, se nasc și pier speciile vegetale și animale, se ridică și cad popoarele și împărățiile... Cum să nu scadă, apoi să cadă și individul omenesc! E numai o chestie de timp și de *tempo*. Cedrii Californiei umbresc pământul de sute și mii de ani. Unii au fost contemporani cu faraonii care clădeau piramidele Egipetului. Câte dinastii și câte imperii n-au trecut de atunci până azi! Va trece și împărăția cedrilor uriași (*sequoia gigantea*), ca să le urmeze alte dinastii vegetale. La fel și popoarele. Iar poetul care a spus că nu se sperie „de moarte, ci de veșnicia ei", ar fi fost mai logic dacă s-ar fi speriat mai degrabă de încremenirea lui într-o viață veșnică. Vechii elini aveau despre moarte o închipuire destul de firească. Morții lor se odihneau de-a pururi; nu mai simțeau nimic, nu mai știau nimic*. Singur Tiresias, ghicitorul cel încărcat de ani, păstrase și sub pământ știința lui, ne spune Homer. Însă era sătul bietul moșneag de povara științei și-ar fi dorit din suflet să aibă și el parte de liniștea morții depline. — Iată cum se tânguia:

„O, Zeus, părinte și stăpân, de ce nu mi-ai dăruit o viață mai scurtă și de ce nu m-ai făcut părtaș neștiinței oamenilor? Tu nu mi-ai voit binele când mi-ai lungit traiul șapte veleaturi de om"...

Așadar, gândul trecerii *dincolo*, în liniștea eternă, ar trebui să fie cel mai odihnitor pentru om. Însă ivirea creștinismului a răsturnat dintr-o dată toate perspectivele. În loc de lumea sub-pământeană a lui Hades, unde umbrele stau cuprinse de un somn necurmat, teologia creștină ne-a pus înainte două mari priveliști: o genune de chinuri nesfârșite în flăcări și smoală topită — iadul, și o veșnică feerie — raiul. Ce se găsește în fiecare, putem afla chiar din pridvorul bisericilor (de pildă la Mitropolie). Iar cine vrea să știe și mai multe, să citească opera lui Dante. Vorba cronicarului: „Să sparie gândul...", citind numai o pagină din povestirea poetului florentin despre grozăviile infernului. E drept, că la el mai găsim și un purgatoriu, deci o rază de speranță. Culmea ororilor au atins-o însă acei creștini, care cred că oamenii sunt dați diavolului chiar de la naștere și că Dumnezeu s-a înșelat croind iadul prea îngust, așa că trebuie acum să-l mai lărgească spre a încăpea toată gloata celor ce se nasc și se vor mai naște.

Cumplită perspectivă! Noroc că cineva a găsit leacul... Există un popor cu atâta simț de armonie și cu atât respect față de logică, încât a scăpat și pe acești creștini pesimiști de grija lărgirii iadului. Poporul acela judecă așa[7]:

* Doar cei fără mormânt mai rătăceau noaptea, arătându-se în vis rudelor și prietenilor, rugându-i să-i îngroape spre odihna de veci.

Este Dumnezeu atotputernic? — Este. Atunci Diavolul a fost un mare nătărău, când a început războiul cu Creatorul lumii. Cum să te lupți cu cel Atotputernic? Infinitul nu poate fi biruit de nimeni niciodată. (E chestie de logică și de bun-simț.) De aceea, Satana a pierdut războiul și a fost aruncat, cu toate oștile lui drăcești, în adâncimile întunecate ale iadului. — Cu timpul va vedea și el cât a fost de neghiob, îi va părea rău și se va pocăi...

Apoi, este Dumnezeu nemărginit de bun? Este. Așadar îl va ierta și pe Scaraoschi... Iadul va rămânea ca o șandrama pustie, iar morților, potrivit cu vrednicia lor, le va rămânea o singură împărăție, a cerului, „unde nu este durere, nici întristare, nici suspin, ci viață fără de sfârșit". Dialectica optimistă a poporului din Carpați (fără analogie în folclorul altor neamuri) este o dovadă pipăită că doctrina dacilor „nemuritori", atât de admirați de greci și de însuși Socrate, a putut da creștinismului o nuanță de unică armonie. Concepția neamului românesc despre lume este un document de o neprețuită valoare etnopedagogică. Pot să se sperie alții de moarte și de iad; noi, cei legați de pământul dacic și de străvechile datini, care fac să însoțim cu veselie priveghiul morților (ba, în unele ținuturi de la munte, să trimitem și scrisori până la cei din cer ... unde ne așteaptă Lumina cea veșnică), noi suntem deplin asigurați. În locul iadului mohorât al anticilor în care bietul Tiresias nu-și putea afla odihnă și în locul grozavului infern al lui Dante și al creștinilor pesimiști care cer lărgirea iadului, blândul popor din Carpați, cu seninătatea sa dacică, a simplificat radical problema, deschizând tuturor calea spre rai, — până și Diavolului (dacă se va pocăi...).

De n-ar fi făcut poporul acesta pe fața pământului nici o ispravă afară de cea mai frumoasă *baladă*, cea mai duioasă *doină* și cea mai omenească exegeză a creștinismului[8] și tot s-ar cuveni să fie respectat și îngrijit de toate Națiunile Unite, ca o raritate a tuturor rarităților omenirii. (Iar asta nu ca o favoare, ci ca un act de riguroasă dreptate. Îndeosebi ne sunt datoare neamurile pesimiste, deoarece exegeza țăranului român le-a scăpat de grozavul ponos că Dumnezeu, cel atotputernic și nemărginit de bun ar consimți să împartă pe veci stăpânirea lumii cu Belzebut, simbolul mișeliei și al răutății.)

*

Bine. Toate bune. Ne-am asigurat deocamdată în ce privește frica de moarte...

Cum stăm însă cu neajunsurile bătrâneții?

După anii fermecători ai copilăriei, care găsește mari bucurii chiar jucându-se cu pietricele și cu surcele; după spornica tinerețe, când omul trăiește „zile cu trei sori în frunte... cu izvoare ale gândirii și cu râuri de cântări"[9], să vezi în amurg puterile scăzând, nu e oare o pedeapsă care întunecă toate plăcerile din trecut? La ce slujește chiar nectarul, băutura zeilor, dacă în fundul cupei, cele din urmă picături sunt amare ca veninul?

Datori suntem să răspundem limpede la astfel de întrebări. Și iată răspunsul. E adevărat, foarte adevărat că bătrânețea aduce cu sine de la un timp o scădere fizică. Dar să nu uităm că și finalul unei opere muzicale e o scădere; unele instrumente ale orchestrei amuțesc și totuși sentimentul armoniei crește în loc de a scădea... Recunoaștem dar că bătrânețea coboară pe om fizicește, începând cu agerimea simțurilor. Cel mai viu dintre toate, văzul, își scurtează raza. Doamne, câtă înlesnire în tinerețe, când din vârful unui munte cuprinzi cu ochii depărtări pe care ar trebui să le străbați cu piciorul ceasuri și chiar zile întregi. De pe culmea Zboinei, la cotul cel mare al Carpaților, ciobanul zărește tocmai în câmpia Siretului trenul înaintând ca o omidă neagră. (Vede vălătucul de fum, lungindu-se în urma locomotivei.) Baciul cel bătrân duce palma la ochi, în chip de streașină, dar nu mai poate deslușì vedenia din depărtarea încețoșată, are însă destulă agerime să deosebească bine toate oile boteiului ce se apropie de strungă, la mulsoare; ba încă să bage și firul în undrea, când trebuie să cârpească gaura vreunui burduf.

Apoi, să nu uităm că mai sunt și ochelari. Greu era, când omenirea nu cunoștea încă meșteșugul de a îndrepta văzul, ajutându-se cu sticle subțiate în anume chip, după nevoile fiecăruia. De atunci, ochiul a căpătat puterea de a întineri. Nu mai pomenim de lunete și alte aparate, care lungesc ori scurtează raza vederii după voie. Cu telescopul, pot vedea și bătrânii până în adâncimile spațiului ceresc, iar cu microscopul ei pot descoperi într-o picătură de apă sumedenie de vietăți, pe care nici ochii tinerilor nu le pot zări fără ajutorul lentilelor.

Doamne ferește, să nu rămână cineva orb. Însă asta se poate întâmpla nu numai bătrânilor, ci la orice etate.

Apoi, dacă e vorba numai de slăbirea unui simț, trebuie să ținem seamă că mai rămân altele, care pot să-i împlinească lipsa. Ceea ce nu vezi poți pipăi, auzi, gusta ori mirosi. Când vederea pictorului impresionist Degas a slăbit, el s-a lăsat de pictura în ulei, care cere mai multă agerime vizuală, înlocuind-o cu pastelul

(servindu-se de creioane colorate și de linii tari), iar în cele din urmă a părăsit și pastelul și s-a apucat de sculptură. Sensibilitatea ochiului se mutase oarecum în vârful degetelor, ajutându-l să modeleze lutul. Compensarea aceasta nu e numai o iluzie. Nu prea demult, botanistul cel mai vestit din Scoția era un orb, dar asta nu-l împiedica să iasă la câmp pentru a ierboriza. Cunoștea toate plantele după pipăit, alteori după miros și după gust.[10] Nici cititul nu lipsește orbilor, dacă se ajută cu degetul. Cine a văzut odată un orb primblând palma pe pagina cărților făcute anume pentru pipăit și cum zâmbește de plăcere când degetul arătător se oprește la pasajele interesante, acela nu se mai sperie nici de pierderea văzului. Natura se ajută în multe feluri. Orbirea agerește nu numai pipăitul, dar ascute și auzul, apoi întinerește și memoria. Lipsa vederii nu l-a împiedicat pe Homer să ticluiască în gând miile de versuri ale *Iliadei* și *Odiseei*. — E un lucru știut că cele mai multe cântece și cele mai lungi le cunosc lăutarii orbi.

Mai greu e cu auzul. Când începi a fi tare de-o ureche, te bizui pe cealaltă, cum te ajuți și cu un singur ochi, când ai nenorocul să-ți lipsească celălalt. Unde mai pui înlesnirile timpurilor din urmă. Cum ochiul e ajutat de ochelari, urechea se ajută cu un soi de pâlnie, care adună și întărește sunetul; megafonul poate întări în chip uriaș vocea, microfonul poate culege și cele mai fine vibrații acustice, iar cu stetoscopul auzim nu numai ce se petrece în anumite părți ale corpului, dar am ajuns să sondăm chiar adâncimile oceanului. Prin urmare, și urechea bătrânilor poate întineri. — E de prisos să mai amintim lungirea auzului prin telefonie și radiofonie, care ne permit azi să auzim, ca și cum ar vorbi alături, pe cel ce ne șoptește ceva din dosul pământului, tocmai de la antipozi. În sfârșit, de când am putut înregistra până și răsunetul undelor trimise în spațiile interplanetare, ne putem aștepta la isprăvi și mai mari. Fără de voie ne gândim la Pitagora, al cărui cosmos era imaginat ca un imens instrument muzical; mișcarea astrelor da naștere la o „dulce muzică de sfere", pe care urechea zeilor o auzea „cum se naște din rotire și cădere"[11]. Cu atâta deci e mai dureroasă pierderea totală a auzului — al doilea corifeu în ierarhia simțurilor. Ce grozavă schimbare: dintr-o dată oamenii rămân muți, păsările mute, apa râurilor și chiar valurile mării — mute; mut și vântul care frânge copacii, mută și furtuna care răscolește oceanul. Cumplită pagubă lipsa vocilor omenești și a nenumăratelor sonorități armonioase, născute din atâtea și atâtea instrumente muzicale. Orchestra, cu dirigent cu tot, pare o ceată de smintiți care se strâmbă pe întrecute... Îi mai rămâne surdului

doar amintirea sunetelor. După cum muzicantul cetește partitura, cum cetește în tăcere gazeta, ascultând însă în gând orchestra, tot astfel cel care a păstrat în memorie unele fraze le poate repeta în gând (cum se zice, în „surdină") și simte același fior de bucurie, ca și când le auzise în zilele cele pline ale vieții. Așa se înțelege de ce Beethoven, chiar după ce asurzise, a continuat a făuri melodii noi, ascultându-le doar în minte. — Prin urmare, nici pierderea auzului nu-i tocmai o catastrofă.

Nu mai înșirăm celelalte simțuri: pipăitul, mirosul și gustul. În genere, când slăbește unul, îi poate ține locul în oarecare măsură altul. Cât de departe poate ajunge compensarea aceasta, o știm din întâmplarea cu Helen Keller. Îmbolnăvindu-se de scarlatină, când era numai de doi ani, a rămas oarbă, surdă și mută. Până la 7 ani a vegetat ca o plantă. Atunci o profesoară isteață a izbutit s-o învețe alfabetul, scriindu-i literele pe palmă, cu vârful degetului și punând fetița să pipăie îndată lucrurile de care era vorba. Ajutându-se astfel numai cu pipăitul, copila cea oropsită de soartă a ajuns să treacă examene la universitate, apoi să scrie opere — cunoscute azi până la marginile pământului. Dar mirarea tuturor mirărilor este filosofia ei optimistă. A trăit (și mi se pare că trăiește și azi) încântată de viață. Cunoaște oamenii după felul cum dau mâna; atingerea degetelor unui copil, adierea vântului, alipirea unui trandafir de obraz... au fost pentru dânsa adevărate izvoare de bucurie. Și dacă o biată ființă oarbă, mută și surdă a putut fi atât de mulțumită[12], se cuvine oare să se plângă de slăbirea simțurilor cei ce văd, vorbesc, citesc și se desfată privind peisaje pe fața pământului și pe bolta înstelată a cerului?

Cer iertare că mai înșir lucruri atât de evidente pentru cine are ochi de privit și minte de gândit. Dar le înșir fiindcă lumea prea le trece cu vederea, când e vorba de izvoarele de bucurii ale bătrâneții. Scăderea simțurilor — da; nu însă cădere ca în fundul unei carcere. Veștejire — da; însă este și o bătrânețe verde. Pe amândouă poezia populară le arată în imagini pline de înțeles:

Bătrânețe, haine grele!
Mult aș vrea să scap de ele...

Obosit trebuie să fie bătrânul, care simte și greutatea hainelor de pe el! — Suind încet plaiul, baciul își amintește sprinteneala din tinerețe, când urca priporul, cântând din frunză, și chema codru-n ajutor:

Fagule cu frunza lată
Din poiana cea rotată,

Schimbă șirul anilor,
Anilor dușmanilor,
Să-nflorească culmea toată
Să mai fiu ce-am fost odată...

Melancolie — firește. Dar nu totdeauna și nu la toți. De la Gheorghe Buian[13], care la 80 de ani călărea ca un haiduc, am auzit altă vorbă:

Tinerețe c-ale mele
Se mira lumea de ele
Patru veri am fost haiduc,
Și la vară iar mă duc...

Râdeau strengărește ochii moșneagului. Căldura anilor tineri îi înviora și apusul vieții. Se temea de un singur lucru: să nu cumva să-l părăsească puterile pe neașteptate; să nu pozmăgească, ajungând ca o „babă turcească", să râdă și copiii de el. Fudulie? Nu. Dar se ferea să nu rămână slut, fiindcă bătrânul cel verde avusese parte de ceea ce se întâmplă unor oameni norocoși: să fie la bătrânețe mai înfățișători decât la tinerețe. Se zice că așa era Plato. Cel din stanțele lui Rafael e senin, puternic, dominator — ca un zeu. Se înțelege, frumusețea aceea este creația pictorului. Dar lăsând la o parte fermecătoria artei, e știut că chiar în realitatea vieții, la unele popoare (la francezi, bunăoară), tocmai în anii bătrâneții, fizionomia capătă expresia cea mai fină și mai caracteristică.

Dar dacă asta e o excepție, o altă împrejurare e aproape regulă generală: boalele molipsitoare ocolesc pe bătrâni; organismul lor capătă un fel de stabilitate. Zicătoarea populară sună așa: „Am văzut mai multe piei de miei, decât de oi bătrâne". În adevăr mortalitatea cea mai mare este în anii dintâi ai vieții, iar cei care au apucat multe ierni și multe veri, dacă ritmul traiului lor nu e prea zbuciumat, aceia se apropie de ceasul inevitabil într-un *tempo* destul de domol, făcând popasuri care îi odihnesc și-i desfată. A se mișca cu foarfeca în mână printre pomii unei grădini cât de mici este pentru un bătrân un izvor de bucurie zilnică. Pe când excursiile tinerilor sunt însoțite de zbenguială — o zburdare animalică[14] —, plimbarea potolită a bătrânilor bucură sufletul tot atât (sau chiar mai mult) decât corpul. Odihnindu-se pe malul pârâului, pe un trunchi de copac sau pe un bolovan, moșneagul stă de vorbă cu apa ce saltă peste pietre, ascultă cântecul păsărilor din zăvoi, se bucură de vântul care îi aduce miros de iarbă cosită, iar susurul cetinei brazilor îi amăgește urechea, ca răsunetul unei cascade foarte depărtate. Iluzie...! Dar amestecând cele ce-i stau acuma

înaintea ochilor cu cele văzute ori auzite cu ani și ani în urmă, i se deșteaptă în suflet amintiri care îl fericesc... Pe când tinerii se plimbă mai mult cu picioarele, bătrânii călătoresc mult și cu gândul. — Câtă deosebire între alpinistul acrobat, care se leagă cu funia de mijlocul călăuzei și, potcovit cu scoabe de fier, se cațără pe stânci drepte ca zidul (căzând uneori prostește în prăpastie) și bătrânul care, cu un bețișor în mână: hai, hai... colindă în voie potecile, gustând pe îndelete priveliștile naturii. Tinerii aleargă, bătrânii contemplă. Uneori, în pauzele mai lungi ale somnului, ei repetă agale: suirea pe cutare munte, cutare coborâre cu plutele pe sub vârfurile golașe ale unui pisc ce se aseamănă cu o mânăstire înălțată spre cer, cutare pescuit de noapte, cu fachia aprinsă, în lungul pâraielor pe unde calcă numai sălbăticiunile codrului... panorame peste panorame, văzute în gând cu aceeași mulțumire, ca și în zilele cele mai spornice ale vieții. — Bucurii și iarăși bucurii, fără nici o osteneală.

În sfârșit, dacă șirul anilor e prea lung, natura se îngrijește de o ultimă compensație:

Când dorești mai mult somnul? Atunci, când te simți foarte obosit. În ceasul acela, ce noroc poate fi mai mare decât să închizi ochii și s-adormi somnul cel mai lung dintre toate. Poeții-filosofi (ca Alfred de Vigny ori Eminescu), departe de a se teme copilărește de veșnicia morții au spus dimpotrivă:

Sunt însetat de somnul pământului s-adorm...[15]

Liber deci să creadă fiecare ce va voi și cum va voi. Dar, pentru orice om cu judecată, gândul la moarte și la locul unde se odihnesc morții — *campo santo*[16], cum zic, așa de frumos italienii — trebuie să fie cel mai liniștitor dintre toate. Vederea unui cimitir e o ocazie de înseninare, nu de încruntare. Și nu e vorba numai de cimitirele cu multe flori, cu sculpturi de artă, sau cu bogate amintiri istorice, ci chiar de cele mai umile, cu cruci fără nume ori cu niscaiva lespezi pe mormintele năpădite vara de buruieni. Până și astfel de cimitire, pentru omul care e om, sunt ocazie de socoteli cu veșnicia și de înălțare peste nivelul vieții de toate zilele.

Dar să fie destule cele spuse despre latura fizică; să ne întoarcem acuma și spre sufletul bătrânilor.

II

În „partea sufletului", vedem: cum crește cantitatea cunoștințelor, *cum sporește* calitatea gustului estetic *și cum se înalță* tonalitatea simțului etic.

Dacă în partea corpului e scădere, în latura sufletească se poate constata în unele priviri o reală adăugire.

A) NUMĂRUL CUNOȘTINȚELOR CREȘTE. SINTEZE ȘTIINȚIFICE. Mai întâi, sporește numărul cunoștințelor. Cine a văzut multe și-a auzit multe, nu se poate să nu știe multe. Cetind azi una, mâine alta, de la o vreme saltarele bătrânilor se umplu cu tot felul de însemnări. În *Trilogia științei*, am arătat că cei care stau în preajma cărților, vrând-nevrând ajung spre bătrânețe erudiți. În țările cu o viață mai tihnită, nu e familie în care să nu se fi adunat o mică bibliotecă, potrivit cu gusturile și ocupațiile celor din casă. A ceti e pe-acolo un obicei zilnic. Mi-aduc aminte de o franțuzoaică bătrână, care cetea în fiecare seară câteva capitole din *Istoria Franței* de Michelet. Era pentru toți pensionarii ei un fel de enciclopedie... Adesea o auzeam zicând: *Si jeunesse savait... si jeunesse savait...*[17] Adevărul e că toți cei înaintați în etate știu multe, — uneori chiar mai mult decât ar fi dorit să știe. De aceea și sunt buni de sfat; spre ei se îndreaptă în zilele grele ochii tuturor. Formula cea mai solemnă la romani era: *Senatus populusque romanus*[18], adică „adunarea bătrânilor" întâi, apoi gloata poporului. — În *Iliada*, cel mai respectat dintre greci era bătrânul Nestor. La serbările pentru înmormântarea lui Patroclu, alături de ceremonia funerară, se organizase și jocuri de întrecere: alergare cu carele de luptă, tragere cu arcul, trântă, fugă, bătaia cu pumnul ... și altele, și altele. Au ieșit din rânduri vitejii vitejilor: Aiax, cel mai înalt și mai spătos dintre ahei, purtând un scut din șapte piei de taur; Diomed cel cu lancea cât un răzlog și cu un glas care acoperea strigătul unei cete de 50 de luptători; apoi puternicul și vicleanul Ulise și mulți-mulți alții. Îndureratul Ahile a împărțit tuturor premiile cuvenite, dar „urna cea mai adâncă și neatinsă încă [de] flacără", știți cui a dat-o? Unuia care nu luptase, ci numai privise, divinului Nestor, înțeleptului bătrân, care știa să dea grecilor sfaturile cele mai potrivite, povestind cele văzute și pățite

de dânsul, în vremuri pe care tinerii n-aveau de unde să le cunoască. La Roma, tot așa. Când Pyrrhus încercase cucerirea Italiei, aducând în contra legiunilor chiar elefanți (un fel de tancuri ale epocii), spre cine s-au îndreptat ochii tuturor? Nu spre consuli, tribuni, auguri sau vreun *pontifex maximus*, ci spre unchiașul Appiu Claudiu adus de mână la Senat de fiii lui, fiindcă vederile îi slăbiseră. Nu însă și mintea. Cuvântul lui a hotărât atunci soarta Italiei și prin urmare a tuturor țărilor dimprejurul Mediteranei. (Asta nu mai e poezie, ca la Homer, ci politică de stat, adică realitatea cea mai aspră dintre toate.) Să mai amintim că Roma a ajuns la apogeu, dobândind pe cel mai bun împărat, *optimus princeps*, după chibzuința cui? A bătrânului senator Nerva care, ales împărat, cu firească grijă și smerenie a bătrânilor, a pus ochii, dintre toți generalii, tocmai pe Traian și l-a înfiat chemându-l la tron! (Cât de vrednic a fost „alesul", se poate judeca dintr-o împrejurare unică: un papă din evul mediu, care revizuia pesemne listele celor din rai, s-a rugat de Dumnezeu să primească în locul cel mai de cinste și pe monarhul cel prea bun, măcar că nici nu fusese botezat. Dumnezeu i-a ascultat rugăciunea, dar cu o condiție: să nu mai ceară așa ceva pentru nimeni altul[19].)

E de prisos să mai stăruim. Prin firea lucrurilor, tinerii n-au de unde să știe o sumedenie de fapte, pe care abia încercările vieții le scot la iveală. Vorba ceea: „Tot pățitu-i priceput", de unde a ieșit și înțeleapta zicătoare: „Cine n-are un bătrân, să-l cumpere". — Să lăsăm însă la o parte viața practică, unde hotărește întâi de toate bunul simț și să vedem dacă bătrânețea ajută și munca pentru cultură.

Din capul locului, răspunsul este afirmativ. Tinerii, îndată ce găsesc câteva fapte noi își închipuiesc că au ajuns reformatorii specialității lor. Cum se îndeasă unele femei frivole să cumpere grabnic ceea ce numesc ele „modern" (un calificativ foarte impropriu), tot astfel începătorii ambițioși sunt gata să primească în bagajul lor științific cât mai multe noutăți — mai ales vorbe noi — ca semn de cultură. În ajunul războiului mondial, bântuia pe la noi mania inovațiilor „cu orice preț". Cuvântul *proaspăt* ajunsese o adevărată obsesie. Cei cu procesul generațiilor țineau să asigure mereu lumea că ei sunt „proaspeți", adică trufandale. Bătrânii însă care în cursul vieții lor au văzut atâtea „noutăți" ajunse vechituri (și chiar cârpe aruncate pe maidan) nu-și mai pierd cumpătul în fața nici unei mode. Verificând mereu faptele și teoriile, ei știu că este o primejdie tot atât de mare a te închide cu nătângie în cadrul unei singure teorii, considerată ca un fel de Coran al

specialității, pe cât e de mare pericolul de a schimba teoriile ca decorațiile, numai din dorința de paradă.

Bătrânii sunt scutiți de astfel de fudulii; sunt gata să primească și înnoiri, dar cu măsură și sub rezerva unei verificări cât mai lungi. Pe lângă inevitabila erudiție, ei dobândesc un simț critic tot mai fin. Apoi, de la o vreme, capătă ceva și mai de preț: putința de a ajunge la sinteze, o însușire care nu se poate cere tinerilor. Pentru ce? Pentru că sinteza, pe lângă un material considerabil, mai are nevoie și de un fel de presbiție intelectuală, adică înlesnirea de a vedea lucrurile mai depărtate, fără să te împiedici de cele apropiate. Iată câteva pilde. Alex. Humboldt a scris marea sa operă *Cosmos*, abia după 70 de ani; foile din urmă le-a dat la tipar în al 89-lea an al vieții sale neobosite. (Despre valoarea acestei monumentale sinteze, e destul să amintim atât: contemporanii credeau că secolul al 19-lea se va numi „Secolul lui Humboldt", după cum al 18-lea fusese numit „secolul lui Voltaire.") Dar vestitul istoric Ranke l-a întrecut și pe Humboldt ca inițiativă până în seara târzie a vieții. După ce publicase o sumă de opere capitale, patriarhul istoricilor începu la 90 de ani să mai scrie o istorie universală (*Weltgeschichte*), dând gata câte un tom pe fiecare an. S-a oprit la al șaselea volum, lăsând în al 96-lea an al vieții lucrarea neterminată. — Din fericire, putem cita pilde chiar din România. Frumoasa sinteză bio-geografică, prezentată anul trecut Academiei în chip atât de elogios de colegul nostru d-l Traian Săvulescu, este opera octogenarului naturalist de la Grumăzești[20]. Entomologul „filosof", ajuns la 89 de ani în plină activitate științifică, e o dovadă pipăită că bătrânețea nu împiedică pe cineva de a ocupa un loc de onoare în cadrul muncii pentru cultură. Și fiindcă e vorba de științele naturale, se cuvine să mărturisim că, după cum d-l Caradja a făcut dintr-un sat moldovean „un centru pe glob"*, Clujul a ajuns și el un centru de însemnătate mondială în ce privește speologia prin silințele altui bătrân naturalist, profesorul Racoviță.

Puteau să fie realizate astfel de opere, fără o muncă urmărită până la adânci bătrânețe? Fără de voie ne aducem aminte în șirul acesta de idei și de vestitul entomolog Fabre. Putea el să ajungă, cum i s-a zis, „Homer al animalelor", fără ostenelile unei lungi vieți în pustnicia grădinei sale, unde a venit însuși Președintele Republicii să-i aducă omagiul Franței întregi? — În minunata sa

* *TRAIAN SĂVULESCU, Aristide Caradja — entomolog și filosof* (Analele Academiei Române, Mem. Secț. Științif., 1945).

operă *Banchetul*, Plato pune în gura lui Socrate aceste cuvinte: „Ochii minții nu văd limpede decât atunci când ai trupului slăbesc".

Solemnă mărturisire și vrednică de ținut minte, fiindcă fusese făcută față de floarea intelectualității ateniene, din cel mai luminos secol al culturii antice. Nu uitați că între alții erau de față spiritualul Socrate și amarul umorist Aristofan. Dar iată alături de lumină și inevitabila umbră. Dacă bătrânețea, sporind cunoștințele și ascuțind simțul critic, înlesnește sintezele, nu-i mai puțin adevărat că amânarea operei până în anii din urmă ai veleatului omenesc e și o reală primejdie. De-ar fi murit Humboldt la 70 de ani, mai exista un *Cosmos*? Câte și câte întâmplări nu pot risipi munca cuiva chiar în clipa din urmă! Incendii, cutremure, revoluții, războaie, epidemii și alte și alte calamități. Întâmplarea este atotputernică și în bine, dar și în rău. Zeul roman Fatum era legat la ochi... (Uneori la întâmplările oarbe ale naturii fizice se mai poate adăuga și nătângia omenească. În astfel de cazuri, singura speranță e ca opera să fie continuată de cineva dintre urmași, iar răspunderea întârzierii cade întreagă pe creștetul celor ce au împiedicat realizarea la timp a operei de sinteză.)

Un lucru rezultă clar din faptele înșirate până aici: măcar că bătrânețea însemnează scădere fizică, ea poate fi în latura intelectuală un real câștig, atât prin sporul cunoștințelor, cât și prin întărirea simțului critic, care înlesnește închegarea marilor sinteze științifice.

B) SPOR ÎN CALITATEA GUSTULUI ESTETIC. Mai mare și decât sporul cunoștințelor este ascuțirea gustului estetic.

Cine nu îndrugă în anii adolescenței câteva stihuri, „ce din coadă au să sune", ca și zmeii de hârtie! Dar zornăiala asta încetează iute și degrabă. Răsunet durabil au numai operele cu adevărat artistice, iar acelea se ivesc tocmai spre maturitate. Ce deosebire între *Faust*, abia însăilat de tânărul Goethe și opera deplină, cum ne-a lăsat-o la 82 de ani bătrânul poet, după ce o netezise până la sfârșitul vieții, potrivind mereu cuvintele! Căci ce este versul decât un mozaic de vorbe, menite a deștepta în sufletul altora anume cugete, anume armonii de imagini și anume ritmuri muzicale (fără a cădea în exagerarea simbolistului care cerea *de la musique avant tout*[21]). Dar spre a realiza o astfel de operă, pe lângă geniu mai trebuie timp și iarăși timp. Ce viu a simțit adevărul acesta Goethe, scriind tocmai la sfârșitul vieții cuvintele dedicației din

Faust. Copleșit de mulțimea amintirilor din tinerețe e cuprins de melancolie, văzându-se acuma aproape singur:

S-a risipit îmbulzeala prietenilor!
Cântarea mea răsună mulțimii necunoscute...*

Ce-i sta dinaintea ochilor i s-a părut dintr-o dată departe, foarte departe, iar ce fusese odinioară îi devenise iarăși o realitate apropiată. Lacrimile îi păinjinesc vederea (*Thräne folgt den Thränen*)... Însă bătrânul maestru își dă seama că, fără larga perspectivă a unei vieți atât de lungi, cu atâtea bucurii și atâtea întristări, n-ar fi putut înfățișa în opera sa tot universul moral: Cerul, Pământul și iadul laolaltă, — o nouă *Divina Commedia*, însă nu în tonul contemplativ al descrierii epice, ci în desfășurarea dramatică a vieții înseși (punând față în față cei doi poli ai omenirii: „eternul feminin" — frumusețea și simțirea Margaretei și eternul masculin — cugetarea și fapta lui Faust). Drama aceasta filosofică (un fel de *Cosmos* al sufletului) ar fi fost cu neputință să ajungă la împlinire, dacă artistul însuși n-ar fi ajuns, ca și doctorul Faust, până la limanul liniștit al bătrâneții. Mare noroc pentru Goethe, cum mare fusese și norocul lui Humboldt coborârea aceasta lină spre pragul din urmă al vieții!

Doamne, de ce n-a trăit și Eminescu [al] nostru, să fi apucat anii poetului de la Weimar! Ce păcat că mintea cea mai cuprinzătoare și simțirea cea mai adâncă dintre câte s-au ivit în viața neamului românesc, n-au avut parte să dea la iveală tot ce era sădit în ele! Geniul care își arătase puterea de creație în *Satire*[22] și *Luceafărul*, zugrăvind ca nimeni altul marile aspecte cosmice:

Un cer de stele dedesubt
Deasupra — cer de stele,
Părea un fulger ne-ntrerupt,
Rătăcitor prin ele...;

inspiratul cântăreț care, în fragmentul epic de la Rovine a reînviat trecutul mai clar decât toate volumele istoricilor, de ce n-a apucat să isprăvească măcar drama sa *Decebal*! În lumina de apoteoză a flăcărilor Sarmisegetuzei, el ar fi arătat lumii că nu la Troia, la Tyr sau la Cartagina, ci în Carpați s-a arătat culminarea sufletului antichității în latura etică. Cel care a scris *Rugăciunea unui dac* și a implorat ca pe un sfânt pe Ștefan-Vodă în versurile *Doinei*,

* Mein Lied ertönt der unbekannten Menge... zerstoben ist das freundliche Gedränge...

cel care colindase toate ținuturile neamului românesc, plângându-i toate durerile și bucurându-se de toate bucuriile lui, ne-ar fi lăsat la urmă acel *Carmen Saeculare* ce-l visase el odată ... ca un etern imn pentru toată suflarea românească. — De aceea, întunecarea atât de timpurie a lui Eminescu este și va fi o veșnică umbră deasupra vieții poporului nostru. De-ar fi avut parte de regala bătrânețe a lui Goethe, contribuția românească la cultura omenirii ar fi fost de pe acuma atât de însemnată, încât am fi putut privi cu seninătate orice nenorocire trecătoare.

Ce norocos a fost neamul elin!

În *Iliada* și *Odiseea*, Homer a lăsat întregului popor grec un nesecat sprijin sufletesc și un temei de educație națională, chiar și pentru veacurile când atinsese culmea filosofiei, artei și științei antice. Care efeb atenian se suia pe Acropole fără să se simtă înviorat de amintirea unor strămoși „asemenea zeilor", cum îi înfățișase genialul povestitor al tinereții neamului elin! Virgiliu a dat și el poporului roman un fel de încununare seculară prin *Eneida* și *Georgice*. Dante, călăuzit de Virgiliu, a dăruit la rândul său o operă de artă mai durabilă decât toate statuile, templele, palatele și pânzele din muzeele întregii Italii, iar Goethe, scriind *Faust*, a lăsat țării sale și lumii întregi o zestre sufletească ale cărei dimensiuni nu știm cum vor mai putea fi întrecute. Ce nu ne-ar fi dăruit Eminescu dacă ar fi atins pragul bătrâneții, după ce încă din anii tineri se așezase alături de cei doi–trei poeți-filosofi ai omenirii!

Căci nu sunt veșnici oamenii ca Traian!

Așa suspina acum vreo două veacuri și mai bine Miron Costin, după ce văzuse ruinele podului făcut de împărat la Dunăre și se gândea la toate amărăciunile de care a avut parte *Dacia felix*, așezată „în calea răutăților". Ce păcat că geniului i-a lipsit Timpul ... când știm că toate operele mari au avut nevoie și de mult timp, iar pentru muritori timpul lung se cheamă bătrânețe.

E drept că anii amurgului pot aduce cu ei și multă umbră în suflet. Cicero mărturisește că bătrânețea l-a făcut mai amar (*amariorem me senectus facit*). Este însă vreo etate scutită de amărăciuni? Apoi să nu uităm și anume împrejurări din viața „amărâtului" orator. De soție se despărțise; fata lui, Tullia (Tulliola cum o alinta el) murise, iar bătrânul făcuse greșeala să se însoare din nou, luând o femeie mai tânără și sub nivelul său sufletesc; băiatul trimis la Atena pentru studii — se alesese un rău: se ținea numai de petreceri și de blestemății. Câtă deosebire față de anii tinereții, când Cicero se dusese până la Rhodos să asculte pe învățatul Posidonius, a cărui cultură universală și echilibru sufletesc îi făcuseră

reputația unui fel de Goethe al antichității. Unde mai pui și declarațiile politice... Să vezi Roma frământată de Catilina și alții de teapa lui; să vezi că tânărul pe care l-ai ridicat, în loc să fie apărătorul republicii, se arătase un oportunist de rând, gata să pună (cum l-a și pus) pe binefăcătorul său în capul listei celor ce aveau să fie asasinați sub noul triumvirat[23].

Dar asta nu înseamnă că bătrânețea e de vină. Dimpotrivă, experiența anilor din urmă îl ajutase să scrie *De senectute* și alte opere filosofice, iar în senat să pronunțe *Catilinarele*, după care au urmat *Filipicele* ce l-au ridicat alături de faima lui Demostene.

Repetăm: e adevărat că zilele amurgului sporesc umbra. Dar faptele înșirate mai înainte sunt de ajuns spre a dovedi că bătrânețea poate fi un dar, iar uneori — chiar darul cel mai mare al vieții, când ajută împlinirea unor opere capitale în știință sau în artă. Ce s-ar fi ales de Goethe, de Beethoven, Michelangelo, Leonardo da Vinci, ori Dante, dacă ar fi murit și ei în tinerețe, ori măcar la jumătatea drumului vieții?

E de prisos să mai întrebăm, când știm că chiar celor mai puternici între puternici, viața lungă le adaugă nu numai cantitatea cunoștințelor, dar și calitatea gustului estetic, ducând pe artist până la opere de universală însemnătate.

C) SPORUL SIMȚULUI ESTETIC. Al treilea câștig al vieții lungi este cel mai însemnat dintre toate: bătrânețea sporește nu numai cantitatea cunoștințelor și calitatea gustului estetic, dar înalță și tonalitatea simțului etic. Eroii științei sunt respectabili și merită toată recunoștința noastră. Eroii artei sunt vrednici de admirație, fiindcă lor le datorăm partea cea mai încântătoare a culturii. Dar eroii moralei stau și mai sus în ierarhia valorilor sociale, fiindcă munca lor e cea mai grea dintre toate.

Pentru ce? Pentru că toți ceilalți au măcar libertatea de a se odihni după ce muncesc. Omul de știință — chiar când ajunge la treapta de savant — nu creează decât intermitent. Ideea sa cea mai originală (intuiția majoră, cum ar fi zis Descartes) apare de obicei pe la începutul carierei, iar mai târziu urmează dezvoltarea corolarelor ei. Și încă ceva: munca pentru progresul științei e în bună parte colectivă, sprijinindu-se pe colaborarea contemporanilor și pe temeliile puse de predecesori. Chimistul Ostwald spunea încă de acum jumătate de secol, că o descoperire științifică poate fi comandată ca o pereche de încălțăminte, — atât de întinsă e colaborarea celor ce dau asalt aceleiași probleme. N-am fost și noi martori la pregătirea bombei atomice după comandă? Cutare institut tehnic (Zeiss, bunăoară) are la îndemână o cohortă întreagă de specialiști, care lucrează numai la dezlegarea problemelor de optică. Iată de ce numărul oamenilor de știință crește azi atât de repede.

În artă lucrurile stau altfel. *Faust* întreg e opera lui Goethe. Ajutat-a cineva pe Beethoven să compună *Simfoniile*, ori pe Eminescu să scrie *Satirele*? E drept că unii artiști (în sculptură, arhitectură și chiar în pictură) se folosesc și de muncă străină pentru unele părți din opera lor. În tablourile sale uriașe, Rubens încredința executarea unor fragmente discipolilor mai meșteri: dar gruparea figurilor, expresia fizionomiei, armonizarea colorilor și dinamismul scenei întregi ... într-un cuvânt, partea esențială era toată de mâna maestrului. Însă creația artistului, întocmai ca și a savantului, este intermitentă. Nici Leonardo da Vinci, cu toată universalitatea și puterea lui neasemănată, nu picta în toate zilele — și nici măcar în toți anii — câte o Mona Lisa. Ba încă la unii artiști, izvorul inspirației seacă chiar de la început, mărginindu-se apoi la repetarea clișeului. Și totuși, numărul artiștilor, ca și al oamenilor de știință este relativ mare. Poeți, pictori, sculptori, dramaturgi, arhitecți, actori, muzicanți și cântăreți — cu sutele și cu miile.

Din contra, geniile etice, sunt extrem de rare: le putem număra pe degetele de la mână în tot șirul veacurilor. De ce? Fiindcă morala nu admite intermitențe. Ea cere o încordare neadormită — fără pauză. Omul de știință face azi o descoperire însemnată, iar mâine poate cădea în cine știe ce erezie; fără să sufere partea pozitivă a muncii sale. Cuvier creează anatomia comparată, apoi vine la Academie cu basmul catastrofismului, *Discours sur les révolutions du globe*. Basmul s-a dus, anatomia a rămas. Artistul tot așa: azi, creator puternic; mâine — un adormit ori autor al unei opere secundare. Din timp în timp, adoarme și te adoarme chiar povestitorul genial care a fost Homer. Așa mărturisea Horațiu și poetul roman știa ce spune, fiind el însuși un mare artist, ba încă și autorul unei *Ars Poetica*. — Dar nici în artă, scăderea de azi nu anulează genialitatea de ieri.

Cu totul altele sunt canoanele moralei. E de ajuns o singură cădere gravă — și tot restul vieții rămâne definitiv surpat. Maiorescu avea o vorbă pe care bătrânul critic o spunea cu un fel de seriozitate umoristică. Despre unul care se poticnea rău, el zicea: Bun, bun băiat... Atâta numai că a ucis pe tat-său... Cine a greșit o dată grav, acela s-a sinucis moralicește. (Despre astfel de nenorociți nu se mai poate repeta vorba veche: *De mortuis nihil nisi*

bene...[24] Veninul le-a otrăvit tot vinul, oricâtă vechime și orice aromă va fi avut.

Repetăm: creația artistului și a savantului e sporadică; ținuta morală este ceva permanent și cere o necurmată apropiere de notele cele mai înalte ale gamei. Iată de ce geniile etice au fost atât de rare, de la marele mucenic Socrate, până la martirul contemporan Gandhi.

Întorcându-ne acum spre bătrânețe, ce găsim? Un lucru nu se poate mai îmbucurător: cu cât se apropie amurgul vieții, cu atâta numărul greșelilor scade. Departe de noi gândul că bătrânețea ar însemna perfecțiune. Nu, hotărât — nu. Greșește omul cât trăiește, „au cu fapta, au cu gândul ori cu cuvântul... cu știință și fără știință". Un lucru e însă vădit: pe măsură ce scade încordarea luptei pentru trai, scade și egoismul — izvorul atâtor rele, așa că ocazia de a greși e tot mai rară. La tineri, e precumpănitor nesațul; uneori sunt chiar agresivi; cumpătarea se ivește abia la maturitate și tocmai bătrânețea aduce cu sine liniștea și renunțarea. E cunoscut și prea cunoscut aforismul întemeietorului Junimii: „Arta vieții? Rezervă, discrețiune, cumpătare; în genere negațiune și în rezumat abnegațiune". Vorbele astea parcă sună a prohodire. Nu ne împăcăm chiar cu toate, însă recunoaștem că ele cuprind mult adevăr mai ales în ce privește faza din urmă a vieții. Căci dacă bătrânețea nu-l apropie pe om de perfecțiune, e sigur că-l apropie cel puțin de abnegare. E știut că părinții dau de la o vreme copiilor lor tot ce-au agonisit, iar din „partea sufletului" lasă cât pot și așezămintelor publice, pe care le socotesc mai potrivite cu idealul urmărit de ei în viață. Imputarea că bătrânii ar fi zgârciți se reazemă pe o iluzie; ei sunt „strângători" nu zgârciți, știind din experiență că e greu să găsești ceea ce n-ai pus bine din timp. Zgârcitul e altceva: chiar din tinerețe, e lacom și acaparator, cărăbănește de toate și de la toți numai pentru el. Père Grandet al lui Balzac e un monstru, un rechin gata să înghită orice pradă. În loc să lase bănetul și toată averea fetei, singura lui moștenitoare (o mucenică, împreună cu biata maică-sa), ce-i dă diavolul în gând? Îndeamnă fata să-i facă ea testament lui! Avarii lui Plaut, Molière și Balzac nu-s niscaiva căzături neputincioase, ci oameni în puterea anilor și plini de o luciditate reptiliană; dacă ar putea, s-ar încolăci ca șerpii împrejurul propriului lor corp...; își ascund trupul sub haine corcoțoase, gem, se tânguiesc, ca cerșetorii ce se prefac că-s bolnavi și lipsiți; își mănâncă de sub unghii, iar la moarte îi găsește lumea încremeniți pe saltele putrede, în care stau dosite averi nebănuite de nimeni.

Din contra, bătrânii sunt de obicei milоși și darnici. Isprăvindu-și socotelile vieții, ce le rămâne decât să dea? A dărui e pentru ei nu numai ceva logic, dar și un izvor de bucurie. — Bătrânețe: cumpătare, îngăduință, înseninare, abnegare.

Putem spune fără teamă de a greși, că *asprimea sufletului este invers proporțională cu etatea.* Copiii se încaieră ușor și adesea, din lipsă de experiență, sunt și cruzi cu animalele; tinerii ajung chiar la violențe (*joco din mano*); bărbații se stăpânesc, iar bătrânii sunt îngăduitori nu numai față de semenii lor, dar blânzi cu toate vietățile. Gândiți-vă: idealul cel mai dintâi al copilului e să crească repede și puternic. Campionul clasei este fala camarazilor, — chiar dacă e sărac la minte; abia în rândul al doilea sunt prețuiți școlarii talentați și muncitori; cât despre însușirile etice: simțul de dreptate, lealitatea, modestia, generozitatea, discreția și altele, târziu dacă sunt luate în seamă. Și cum sunt indivizii așa sunt și popoarele tinere. La Homer, faima cea mai mare o au ghiogarii cei puternici: Aiax, Diomed și în fruntea tuturor bătăiosul Ahile, asemănat mereu de poet cu un leu înfuriat, gata să rupă și cu dinții din trupul lui Hector, târât după carul de luptă, până în tabăra grecilor. Iar cine crede că astfel de apucături brutale se potriveau numai cu timpurile lui Homer, să nu uite că și azi gloata mai puțin reflexivă, adică tânără la minte, prețuiește întâi de toate vârtutea, nu virtutea. Cel mai admirat în circuri, arene și cinematografe este cel tare la ciolan (cutare negru: Jim, Joe, Noe... sau cum îl mai cheamă); entuziasmul e la culme când labele lui de urs aruncă pe podeala ringului altă namilă tot atât de grobiană, cu fălcile fărâmate și cu gura plină de sânge.[25]

În rezumat:

În pruncia omenirii, pornire instructivă și brutalitate animalică: *homo homini lupus*[26]. Mai târziu, începe a miji simțul estetic — un mare pas spre îmblânzire (zorile culturii); și tocmai spre maturitate se adaugă respectul față de înțelepciune și *omenie*, însușirea cea mai caracteristică și mai târzie a speciei colective *homo sapiens.*

Trecând de la omenire la individ:

Pruncul și copilul e abia un sâmbure de om și stă deci foarte aproape de restul animalelor. Adolescentul și tânărul, adăugându-și experiența, începe a-și înfrâna pornirile animalice, stăpânindu-și egoismul; iar omul matur face un pas și mai departe: caută punctul de contact cu antagoniștii și încearcă să stabilească norme de purtare valabile pentru toată lumea. În sfârșit, bătrânul, văzând cât de jos rămâne viața reală față de etica ideală, își anulea-

ză aproape tot egoismul, devenind ca budiștii prieten al tuturor făpturilor, până și al firului de iarbă peste care e nevoit să calce. După faza ofensivă a traiului urmează astfel o nouă fază — retragerea, manifestată întâi și întâi prin ștergerea oricărei urme de vanitate. Căci ce este vanitatea? E forma cea mai neghioabă și mai ridicolă a egoismului; e mulțumirea omului-fleac cu aparența lucrurilor — cu coaja fructelor, chiar când miezul lor lipsește. Am putea spune aforistic: omul are exact atâta vanitate, câtă inteligență și cât bun simț îi lipsește. Poate fi inteligent cel care ia aparența drept realitate? Care poartă decorații cerute prin milogeală? Care se laudă cu recenzii scrise tot de el? Se bucură de banchete și de omagii pe care singur și le-a pus la cale? Astfel de păpușării sunt semn sigur de paupertate intelectuală. Din contra, pe cât e vanitosul de mișcăreț și grandilocvent, umflându-și vocea și încărcându-și pieptul cu alămuri, cordoane, colane, panglici și alte panglicării din bâlciul deșertăciunilor omenești, pe atâta e de rezervat și smerit cel care își dă seama de caducitatea formelor. Și tocmai acesta e cazul bătrânilor. În locul ostentației și grandilocvenței, ei simt plăcerea tăcerii (*libido tacendi*, cum zicea mi se pare Juvenal); în locul ambiției de a întrece pe alții, ei simt mulțumirea de a înlesni dezvoltarea tuturor valorilor pozitive, — oriunde le-ar întâlni. Văzând că viața nu-i geometrie, cel ajuns în pragul bătrâneței începe a mai schimba chiar unele din aforismele pe care le primise în tinerețe fără nici o împotrivire. Cu experiența unor timpuri neasemănat mai grele decât acelea prin care trecuse generația lui Maiorescu, în fața aceleiași întrebări am ajuns acum la alt răspuns: „Înțelepciunea vieții? — *Smerenie* (în fața întâmplării, atotputernică în bine, dar și în rău), *discreție, rezervă, iar ca pavăză contra factorilor imponderabili, muncă din toată inima*"*. Am pus în frunte smerenia, fiindcă ea însemnează simțul relativității valorilor și ne îndeamnă la respectarea Adevărului. Fără adevăr nu poate fi nici o formă de asigurare a vieții, nici înțelepciune, nici *omenie* — însușirea supremă a speciei *omenești*. Când vanitosul pune aparența în locul realității, el minte. Poate fi mincinosul înțelept? El nu-i decât o maimuță, care ar vrea să treacă drept om. Din contra, cei ajunși în seara vieții, prin firea lucrurilor, sunt în genere scutiți de o astfel de ridicolă slăbiciune. Trupește, bătrânețea e scădere și desfigurare; sufletește însă este o transfigurare, adică lepădarea de toate impuritățile, începând cu cea mai neroadă — vanitatea. De la egoism, trece tot mai mult spre altruism, de

* Cf. „Decalogul muncii", în *[S. MEHEDINȚI,] Altă creștere: școala muncii.*

la semeție la modestie. Dovada, Faust. După ce încercase să cuprindă în mintea sa Universul (studiase filosofia, medicina, *Juristerei* — ba încă și teologia*), cu ce se mulțumește după atâta zbucium care îl dusese până la un pas de sinucidere? Ajuns la bătrânețe, își simte sufletul împăcat, fiindcă a izbutit să secе o mlaștină făcând-o loc bun de arătură!

Va zice însă cititorul: Faust e literatură, adică ficțiune. Goethe, ca un burghez alintat de soartă, a trăit toată viața cu deprinderi aristocratice în cercul curții de la Weimar, culegând florile cele mai frumoase și mai bine mirositoare din grădina vieții. — Fie și așa!

Iată însă cazul lui Tolstoi. Se născuse între cei de sus și cunoscuse în tinerețe toată lărgimea unei vieți întemeiate nu pe sclavie, ca cea din antichitate, dar pe un fel de iobăgie asiatică, nu prea departe de sclavie. Pe ce cale îl îndreaptă experiența vieții și bătrânețea? Se leapădă de toate; îmbracă sumanul mojicilor, trăiește între țărani, muncind cu palmele și găsind pacea cugetului în măruntele creații ale plugarului. Poate că nimeni între moderni n-a arătat atâta sete de purificare, ca mucenicul de la Iasnaia Poliana. Asemenea proorocului retras în pustia Iordanului, bătrânul conte trăia predicând nu numai cu vorba, ci și cu fapta, smerenia și altruismul, începutul unei epoci noi în viața omenirii.

Și asta e literatură? Pentru cel care s-ar îndoi și de sinceritatea lui Tolstoi, nu ne rămâne decât să trecem dincolo de lumea cărturarilor spre a judeca bătrânețea celor care nu-și obosesc mintea citind și scriind. — Iată cutare moșneag „cu mână bună". Îl știe tot satul. În ce grădină nu-s pomi altoiți de mâna lui? De când a îmbătrânit, care e rostul lui cel mare? În fiecare primăvară colindă grădinile satului, altoind pădureții ale căror poame el știe bine că nu va putea să le vadă și e mulțumit bătrânul ca un preot care, ieșind din liturghie, dă binecuvântare poporenilor lui zicându-le: „Pace vouă!" — Asta nu mai e literatură, ci pildă de reală înseninare la cei ajunși în amurgul vieții. Iar dacă ne uităm cu luare-aminte, astfel de pilde putem descoperi în toate colțurile lumii și pe toate treptele sociale. — Nu strică să amintim câteva chiar din viața poporului nostru.

La 1891, cu câteva luni înainte de moarte, Mihail Kogălniceanu a primit însărcinarea de a rosti în fața regelui Carol I cuvântarea festivă la împlinirea unui sfert de secol de la întemeierea Academiei. Cel care ținuse în tinerețe vestita prelegere despre istoria patriei, un imn ce răsunase în sufletul românilor de pretutindeni[27],

* Leider auch Theologie...

apoi își măcinase timpul și puterile slujind țara, nu ambițiile sale ori interesele vreunui partid, cu toată suferința trupească, a pronunțat aici, la 74 de ani, o cuvântare tot așa de vibrantă ca cea din tinerețe, rezumând istoria întregii noastre Renașteri. Cel mai inimos orator al neamului (repet: cel mai inimos) a lăsat atunci și suveranului cărunt și tânărului principe de coroană îndrumări „cu limbă de moarte":

„Sire, în timpuri foarte grele (se gândea la sfârșitul războiului pentru neatârnare) ați dus Țara la izbândă. Moștenitorul vostru să ia învățătură, să urmeze și el cu aceeași stăruință lucrarea cea mare a redeșteptării și înălțării neamului românesc".

Se putea o atitudine mai solemnă, mai multă uitare de sine și grijă de urmași?[28]

Altă pildă. — La 1913, Titu Maiorescu, în etate de 73 de ani, după ce condusese atât de magistral politica țării că atrăsese laudele tuturor Puterilor Mari (afară de Austro-Ungaria, monarhia cu două capete), iată-l prezidând tot așa de magistral și pacea de la București, apogeul domniei regelui Carol. Îndată ce sarcina a fost îndeplinită, el renunță la rangul de prim-ministru, se dezbracă chiar de șefia partidului, lăsând altora onorurile. Adânc îngrijorat, dar și înduioșat până la lacrimi, regele Carol, îmbrățișându-l, i-a zis: „Ai fost nu numai ministrul, ai fost și prietenul meu"[29].

Se putea mai multă lepădare de sine și de toate slăbiciunile omenești în fața intereselor pentru stat?

Cred că nu mai este acum nici o îndoială că bătrânețea, mai mult decât tot restul vieții, ajută la înălțarea simțului etic.

*

Făcând deci suma celor înșirate până aici, socot că nu ne depărtăm de adevărul faptelor, încheind așa:

În latura intelectuală, pentru omul de știință, norocul cel mare e să trăiască destul spre a-și aduna materialul necesar cercetărilor sale, iar — dacă poate — să ajungă și la o sinteză originală, ceea ce prețuiește totdeauna mai mult decât orice lucrare parțială.

Pentru artist, fericirea cea mai mare e să aibă destul timp pentru realizarea operelor capitale și îndeosebi a capodoperelor care se leagă mai adânc de firea poporului din care s-a născut, îmbogățind astfel cu ceva nou cultura omenirii.

În sfârșit, pentru omul de temperament etic, soarta cea mai prielnică e să se poată apropia măcar la bătrânețe — și să apropie și pe alții — de ceea ce se cheamă *omenie*, însușirea cea mai de

preț a vieții. La fel, în lunga călătorie pe bolta cerului, soarele — cât e de soare — aproape nu-i luat în seamă. Momentul solemn al zilei e spre seară, când astrul se stinge pe încetul în aureola propriei sale lumini.

Aceasta e treimea postulatelor omului de cultură, iar realizarea lor — cum vedeți — presupune între altele și apropierea de bătrânețe.

Atâta am avut de spus.

Și acuma, o ultimă întrebare: nu cumva, în cele afirmate aici, povestitorul s-a arătat părtinitor față de cei cu părul alb?

Să lăsăm răspunsul pe seama celor ce au ascultat de[spre] ce a fost vorba. Geografului să-i fie permisă o singură constatare: cel mai larg orizont se înfățișează călătorului nu pe umerii muntelui, ci tocmai pe culme, după ce târâș-grăpiș a trecut de greutățile urcușului. De acolo își poate arunca privirea până în zare, unde pământul se sfârșește și începe seninul cerului. În acea altitudine, gândindu-se la cei ce vin pe urmă, el nu mai are alt interes decât al adevărului: să le spună cât mai exact ce-a văzut în cale, spre a le cruța orice zadarnică abatere din drum.

Povestitorul a spus ce-a văzut. Dacă în mijlocul aproximațiilor traiului zilnic ochii săi nu vor fi deosebit lucrurile destul de precis*

* Înșirând scăderile bătrânilor, văd că n-am stăruit destul asupra unei împrejurări, pe care o pot judeca exact numai cei sosiți la pragul din urmă. E amărăciunea lor că nu mai pot îndrepta unele erori. Cine are timp înainte compensează cât de puțin greșelile. Când se apropie însă noaptea cea mare, toate isprăvile vieții nu trag la cântar cât o singură lunecare.

Rămâne doar o mângâiere: speranța că vei scuti măcar pe urmași de eroare. Cum? În două chipuri: arătându-le [în] ce fel s-ar putea ocoli rătăcirile și ce lacune trebuie să fie împlinite, apoi atrăgând tineretului luarea-aminte asupra slăbiciunilor firii omenești. Cea mai obișnuită este supra-evaluarea. „Vanitatea este atât de înfiptă în inima omului, că chiar tâmpitul se laudă și ar dori să aibă admiratori" (Pascal). Mai ales începătorii cad lesne în ispită. Îndată ce au făcut doi–trei pași, cred că soarele stă pe loc să se uite la ei. Bătrânii firește nu mai au astfel de slăbiciuni (afară de rare secături, a căror vanitate e fără leac).

În ce privește întâia sarcină, autorul a căutat s-o împlinească scriind *Terra*; pentru a doua, ar fi dorit să termine o lucrare cu acest titlu: *Cum s-ar putea scrie biografia unei științe?* (Vezi *Premise și concluzii la „Terra"*, 1946, p. 247).

Împrejurările i-au fost potrivnice; s-a mărginit deci să înșire câteva premise într-o *Anexă*. Dacă vor folosi cuiva, nu se știe. Ele dovedesc însă măcar atâta: dorința bătrânilor de a fi impersonali. În India unii cărturari își leapădă chiar numele, semnând cu un număr (un fel de *Nirvana* literară). Dacă nu pot înlătura imperfecțiunile vieții, pot nimici măcar numele celui care a greșit... cu gândul, cu cuvântul... cu conștiință și chiar fără știință. Un francez, Père Foucauld, a mers mai departe. Lepădând titlul de noblețe, renunțând la rangul din armată, s-a făcut misionar în Africa și, pe lângă sarcina preoției, a terminat opera filologică a

iar alții au avut norocul să descopere Adevărul deplin, datoria acelora e să nu ascundă lumina sub obroc, ci s-o arate întreagă omenirii întregi. După zile de atâta întuneric, de care am avut parte în secolul al XX-lea până azi, să ne putem bucura măcar de aici înainte de „mai multă lumină", cum a dorit cel mai senin dintre muritori în clipa din urmă a vieții[31].

altui erudit misionar, tipărind-o numai cu numele răposatului pe copertă[30]. Doar lucrarea interesa... Ce mai prețuiește și un biet nume în fața eternității?

Bătrânii ajung ușor la astfel de gânduri. Cei mai mulți se apropie de convingerea exprimată în cunoscutul aforism: „Înțelepciunea vieții? Discreție, rezervă, în genere, negațiune, în total abnegațiune", iar ca ultimă alinare *munca*.

PREMISE ȘI CONCLUZII LA „TERRA" AMINITIRI ȘI MĂRTURISIRI

VINDECARE ȘI ÎMPĂCARE

Când *Ethnos** va fi la îndemâna oricui (ca împlinire la *Terra*), mărturisirile înșirate aici vor părea ceva de la sine înțeles. Până atunci vor fi de ajuns câteva rânduri pentru cetitorul care ar voi să știe *cum* și *de ce* geograful s-a apropiat uneori și de literatură. Ca să nu lungim vorba, lăsăm să urmeze aceste scurte constatări:

1. *Arta este o vindecare*. Cuvântul „vindec" își are originea în vorba latină *vindecare* ce însemna a răzbuna. Cum a putut din răzbunare să iasă tocmai vindecare?

La munte, când cerul începe a se însenina după mai multe zile de ploaie, se zice că „se răzbună vremea". Ciudată imagine, deoarece norii nu se pot răzbuna contra nimănui, nici vremea. Aici putem însă dibui înțelesul vechi al cuvântului. A se *răzbuna* însemna odinioară a se face iarăși bun, după cum a *răs*cumpăra însemna a cumpăra încă o dată, a *răs*foi, *răs*gândi, *răs*plăti... însemnează repetarea unei stări anterioare. Legătura în ce privește vremea s-a făcut de bună seamă așa: dacii priveau furtuna și vremea rea ca un atentat contra seninătății zeului suprem, ale cărui raze luminau tot cerul. De aceea, ei trăgeau cu săgeți asupra norilor ca să alunge spiritele rele, cum fac și azi sătenii noștri trăgând clopote-

* Autorul fiind despărțit de cărțile sale, lucrul devine tot mai îndoielnic (Nota: S. Mehedinți).

le, să alunge vârcolacii când cearcă să mănânce luna. Prin analogie, rana — fie trupească, fie sufletească — provoacă o reacțiune, adică o luptă a corpului sau a sufletului contra izvorului suferinței, și numai când durerea încetează e vădit că vine biruința, adică întoarcerea spre *bine*, în-*bunarea* sau răz*bunarea*. Abia rana închisă e semn de *vindecare*; binele a biruit răul (Ormuz a învins pe Ahriman[1]).

Pentru suflet, leacul cel mai subtil e arta. Cum corpul își repară rănile, tot așa le repară și sufletul pe ale sale, creând în gând, în marmură, în sunete, în colori întinse pe pânză, în cuvinte înșirate pe hârtie... o lume mai bună, mai frumoasă și mai armonioasă decât aceea pe care o întâlnim în viața de toate zilele. Aici stă esența cea mai înaltă (chintesența) culturii în ipostazele ei principale: artă, morală, știință. Dintre toate însă, cel dintâi și cel mai general leac al suferinței omenești a fost și este și până azi *arta*. De la cântecul *monoton* și lălăit al botocudului până la simfoniile lui Beethoven, artele au fost și sunt *încercarea supremă de a realiza măcar parțial armonia care lipsește vieții în total*.

Nici o mirare așadar că toate gloatele omenești caută să aline suferințele traiului lor prin mici încercări de artă, îndeosebi prin cântare, dansuri și împodobire, apoi prin povestirea de basme, creând o lume imaginară, mai plăcută decât cea reală. Lucrul e atât de firesc, încât nu numai omul, dar și alte vietăți (îndeosebi păsările cântătoare) caută să-și împlinească viața prin apropierea de artă. (Privighetorile cântă și învață cântece ascultând pe altele mai meștere. Cocorii dănțuiesc, iar o pasăre din Noua Guinee își împodobește cuibul cu flori de anume coloare, puse în anume rânduială).

Arta — vindecarea imperfecțiunilor vieții.

2. *Arta este oglinda cea mai dreaptă a sufletului etnic.* În opera sa de creațiune, artistul *desface* și *reface* toate încheieturile lumii spre a le potrivi după gustul său. (Cuvântul „poet" a ieșit din ποιέω = fac). Poetul însă, adică „făcătorul", nu lucrează croind lumea ca ceva de iznoavă; nu ară în țelină, ci numai adaugă brazda lui la brazdele trase mai înainte de alții. În pieptul său bate inima întregului neam, care, veac după veac, a cercat să realizeze tot mai multă armonie, înlăturând disonanțele vieții. Începând cu descântecul unei răni fizice și sfârșind cu cântarea ce alină rănile sufletului, melopeea umană s-a repetat de mii și milioane de ori, cum se repetă vântul, ploaia și înseninarea după furtună.

Prin urmare, arta este îndreptarea naturii; este crearea din nou a universului, după un ideal potrivit cu sufletul unui popor; ea

este manifestarea cea mai tipică a sufletului etnic în momentele sale de osebită vibrare, fie în clipele de amărăciune, când nădejdea este aproape pierdută, fie în momentele de euforie, când ființa omenească simte „împlinirea tuturor lucrurilor divine și umane", când pământul e mai aproape de cer sau chiar una cu cerul.

Asta e arta: o întrupare și fixare concretă a sufletului etnic, începând cu creația anonimă numită folclor și culminând cu opera personală a individualităților celor mai reprezentative ale neamului. Arta devine astfel un testament în fața veșniciei și de acea este solemnă ca și moartea.

3. *Arta poporului e mai tipică decât a individului.* Ce e mai însemnat: izvorul care curge acuma din coasta muntelui, ori ploaia și zăpezile care topindu-se an după an au pătruns în inima muntelui, picătură cu picătură, până ce a găsit un loc prielnic să iasă mai la vale curată și limpede ca lacrima? Nu va tăgădui nimeni că mama izvorului este ploaia; cu ea se aseamănă și sufletul etnic, născut și crescut pe încetul din experiența multor veacuri, cu toate bucuriile și durerile lor. Întâi se naște poporul și limba lui, ca inventar credincios al cugetării și simțirii neamului respectiv; apoi, de la o vreme, încep a miji ici-colo mici creațiuni anonime nu la întâmplare, ci împrejurul unor forme-tip, potrivite cu idealul de viață al poporului de care e vorba. Nici unui negru nu-i va trece prin minte să socotească frumoasă fața oamenilor de rasă albă, veștedă ca a morților (zic negrii din Congo); nici un european nu va considera ca ideal de frumusețe nasul turtit al negrilor și buzele lor răsfrânte, sau ochii strâmbi ai mongolilor etc., etc. Idealul etnic este ca un poligon unic ce nu se poate suprapune deasupra altora, ci dă la iveală particularitățile sale tocmai prin alăturarea cu altele.

Sufletul etnic are așadar de două ori precădere față de cel individual. Întâi, prin aceea că-l simțim deosebit de al tuturor străinilor; al doilea, fiindcă e o formă tipică, de care nu se poate depărta fără pagubă nici unul din sfera neamului de care e vorba. Oricât ar vrea să imite pe alții, „își dă în petec", adică se va simți legat cât de puțin de țesătura multiseculară a cugetării și simțirii pe care și-a apropiat-o odată cu limba. În toate cazurile normale, viața individului — oricât de singular ar fi — urmează o „datină", adică un canon *dat* de alții (de strămoși), iar arta fiecărui popor este o necurmată încercare din partea celor mai înzestrați să vindece rănile vieții, adică să-i îndrepteze imperfecțiunile, apropiind-o de idealul colectiv sau etnic. Istoria este martora permanentă a acestui adevăr (...)[2].

S-a dovedit astfel și la noi, ca și în viața altor neamuri, că literatura, înainte de a fi expresia unor suflete individuale, este mani-

festarea cea mai credincioasă a sufletului colectiv-etnic. A te apropia deci de literatura unui popor, pornind de la temelia ei — folclorul, însemnează să te apropii de însuși sufletul acelui popor. Cât despre părerea celor ce au afirmat în timpurile din urmă că o „cultură" ar fi un organism independent de mediul geografic și etnografic, astea sunt vorbe deșerte[3], ca și bâiguiala metafizică a celor ce pretindeau acum vreo sută de ani astronomilor de atunci să creadă ce le spun ei din carte, nu ceea ce le arătau telescoapele pe cer.

Din contra, faptele ne impun altă concluzie. Începând cu bătrânul Homer și până la Goethe și alți doi, trei poeți-filosofi ai omenirii (între care unul este Eminescu), cultura unui popor este oglinda sufletului său colectiv, în care se reflectă vrând-nevrând și împrejurările mediului. Pământul unei țări și amintirea celor ce s-au coborât în țărâna mormintelor cârmuiesc traiul fiecărui neam, după cum albia unui râu îndreptează necurmat curgerea apelor lui. Individul, fiind vremelnic, e ceva minor față de marea ființă a neamului din care s-a născut, care, împreună cu limba, i-a dat și chintesența sufletului strămoșilor. Când se întâmplă însă că un geniu excepțional cerne încă o dată gândurile unui popor și face sinteza tuturor valorilor lui sufletești, turnându-i chiar și limba în tipare noi, acel geniu devine simbol suprem al națiunii, cum au fost Homer, Dante, Cervantes, Goethe și cei asemenea lor. Sufletul etnic exprimat de un geniu sintetic, iată semnul că poporul de care e vorba a ajuns la o cultură majoră. Așa a fost Eminescu. *Doina* lui este culminarea tuturor doinelor românești. *Glossa* lui a concentrat ca într-un focar toată înțeleapta resemnare a neamului carpatic; *Satirele* și *Luceafărul* au dăruit sufletului românesc perspective de o cosmică măreție. Abia atunci când urmașii vor analiza opera poetului ca pe a lui Dante ori Goethe, vor putea să-și dea seama de ceea ce apropierea noastră epigonică ne împiedică să vedem azi.

Summa:

— Arta este vindecare.

— Arta adevărată este oglinda sufletului etnic.

— Sufletul etnic are precădere asupra celui individual, după cum izvoarele permanente, adunate din ploile ce au pătruns ani de zile, picătură cu picătură, până în straturile cele mai adânci ale muntelui, întrec pe cele superficiale, ce scad după fiecare ploaie.

Până azi, vedem în Panteonul literaturii universale multe lumini, unele mai vii, altele luminând abia împrejurimea lor, altele s-au stins. Din timp în timp, se ivesc însă și astre de mărimea întâi, a căror strălucire răzbate peste veacuri. Astfel de artiști sunt un fel de creatori (am putea zice *re*-creatori) ai vieții poporului lor, vindecându-i suferințele, sporindu-i puterile și arătându-i calea spre viitor. Prin urmare, literatura și arta nu sunt un joc deșert, ci suprema încercare de a înlătura disonanțele vieții reale și de a înălța progresiv sufletul unui neam.

Cu acest gând, plecând de la această fundamentală convingere, nici un om de cultură, oricare ar fi specialitatea sa, nu poate rămânea cu totul departe de literatura și de arta poporului din care s-a născut. Aceasta explică pentru ce și autorul „Mărturiilor și amintirilor" înșirate aici a lunecat de câteva ori spre literatură. Dacă abaterile acestea sporadice vor fi contribuit cât de puțin la conturarea imaginii neamului carpatic, se va putea vedea mai târziu. Deocamdată, puținele încercări de care a fost vorba mai înainte[4] l-au ajutat să-și împace cugetul, ca orice prinos de pietate față de seculara ființă a neamului*.

---

* Ca o completare la cele spuse despre „formația științifică și literară"[5] și ca semn exterior al rezervei față de amestecul geografiei în literatură, poate fi amintită următoarea împrejurare:

Când istoricul I. Bogdan, simțindu-se obosit, n-a putut duce mai departe publicarea *Convorbirilor literare (Luceafărul* din Sibiu chiar anunțase încetarea revistei cu sfârșitul anului 1906), dorința întemeietorilor acestui organ literar a fost ca el să continuie. Au decis deci să încredințeze nu numai direcția, dar și actul de proprietate celui ce scrie aceste rânduri. Răspunsul profesorului de geografie a fost însă negativ. După multe dezbateri, argumentul hotărâtor a fost dat de Maiorescu: „Voiți să înceteze? Bine, foarte bine... numai să nu vină vremea să voiți a vă spune liber părerile și să n-aveți unde..." (Cuvintele au uneori un înțeles cu totul scăzut, dacă nu vezi și fizionomia celui ce le-a pronunțat.)

Știind cât de mult considerațiile personale pot să întunece adevărul și să lovească interesele unei națiuni, înțelegând deci nu numai amărăciunea dar și dreptatea observării lui Maiorescu, cel designat să primească direcția revistei s-a supus, mărturisind însă din capul locului hotărârea de a trece cât mai repede sarcina asupra unui literat. Tânărul poet Cerna i se părea cel mai indicat și prin talent și prin temperamentul său etic, străin de vanitate și de alte vulgarități ale vieții. Din nefericire, moartea lui Cerna și tulburările Europei întregi au întârziat împlinirea acelei dorințe. Îndată ce a fost posibil, direcția a fost trecută asupra colaboratorului care se ocupase de cronica artistică[6], punând în evidență arta populară (interesantă și pentru etnografi), apoi asupra scriitorului bucovinean, prof. Torouțiu, cel mai bun cunoscător al trecutului Junimei. Marea sa colecție de documente privitoare la *Convorbirile literare* amintește fapta altui bucovinean, Eudoxiu Hurmuzaki, sub al cărui nume Academia Română a publicat un vast material pentru istorici. — În ce privește proprietatea revistei *Convorbiri literare*, aceasta a fost trecută prin act legalizat (20 februarie 1945) Academiei Române. Fiind cea mai înaltă „instituție etnopedagogică"[7], Academia este cea mai potrivită să asigure libertatea de cugetare și de exprimare, — ultimul gând al întemeietorilor Junimei și ai revistei *Convorbiri literare*. Cea mai înaltă instituție culturală a neamului se cuvine să îngrijească de tot ce poate însemna *vindecarea* neajunsurilor ce împiedică realizarea idealului băștinașilor acestui pământ.

PRIMĂVARA LITERARĂ

SPRE OPTIMISM

Pentru cultura românească de la începutul acestui veac, ni se pare cu deosebire caracteristică însufleţirea faţă de Carlyle[1]. Pe cât era de cunoscut odinioară numele lui Schopenhauer (nu şi filosofia sa), pe atâta e azi de răspândită între români faima filosofului scoţian. Şi nu se poate tăgădui că optimismul celui ce a scris despre «Eroi» a contribuit într-o măsură însemnată la înviorarea sufletească a generaţiei de azi. Tinerii nu se mai jelesc în versuri ca altădată, şi chiar scriitorii care începuseră cariera lor smoliţi la faţă, bocindu-se în public, şi-au venit în fire, scriu potolit — uneori cu o reală seninătate — scutind astfel pe începători de lunecările pseudo-pesimiste de la sfârşitul veacului trecut.

Semn de progres. — Căci melancolia, atât în artă, cât şi în viaţă, nu e o însuşire a tinereţii popoarelor, ci un simptom de scădere organică şi prin urmare un pas mai mult către bătrâneţe şi moarte. Dimpotrivă, tinereţa, ca manifestare a unei energii în creştere, trebuie să fie veselă. Ba în ordinea normală a lucrurilor, chiar şi moartea ar trebui să ne găsească senini. Dacă rodul care se dezlipeşte din pom nu se întristează, de ce să se supere omul ajuns la sfârşitul firesc al drumului? Anticii, sănătoşi cum erau, înfăţişau moartea sub chipul unui geniu frumos, care întorcea spre pământ flacăra unei torţe aproape de a se stinge...

Era aşadar de aşteptat, ca vigoarea poporului nostru, tânăr încă, să biruiască în cele din urmă epidemia pesimistă de altă-

dată, iar popularitatea lui Carlyle e o probă că însănătoșirea a ajuns acum aproape deplină.

De altfel, nu numai la noi, ci și aiurea, îndrumarea sufletului omenesc pare că va fi de aci înainte tot mai mult spre optimism, pe măsură ce concepția despre Cosmos va limpezi din ce în ce orizontul cugetării omenești.

Cât de înguste erau perspectivele lumii de odinioară! Universul lui Homer era abia cât o colivie. În zece, unsprezece ceasuri ajungeai din cer pe pământ (dovadă căderea lui Hefaistos în insula Lemnos[2]); iar dedesubt, până în fundul «negrului Tartar» era tot cam aceeași depărtare. De aceea și omul trăia sub spaima trăznetelor lui Zeus care, cu un singur fulger, putea să prăpădească dintr-odată și cerul și pământul. De atunci însă, veac după veac, cerul s-a înălțat mereu deasupra pământului. Azi, măsurăm în adâncimile spațiului depărtări pe care doar calculul le arată simbolic, dar mintea nici nu le mai poate concepe. Căci de-am încerca „să le prețuim în «unități ordinare», ar trebui să punem în șir un număr incalculabil de zerouri, chiar dacă am voi să le exprimăm în milioane de kilometri". — Pas de mai amenință acuma cu scânteia unui biet fulger acest uriaș univers, pe care nici gândul nu-l mai poate ocoli.

Apoi, la aceeași liniștitoare concepție am ajuns și în ce privește timpul cosmic. La sfârșitul veacului al XVIII-lea Buffon sărise de la cele cinci mii și câteva sute de ani ale tradiției mozaice la 76 000 de ani ca etate a planetei. Și încă a trebuit să-și ceară îndată iertare de la cenzura Sorbonei. Dar socoteala sa, întemeiată pe răcirea globurilor turnate înadins, fusese totuși un pas înainte; așa că urmașii lui au putut spori vârsta pământului (după grosimea păturilor sedimentare etc.), iar azi, după unele analogii scoase din radioactivitate, etatea probabilă a globului pământesc pare a fi de două miliarde de ani! Cât privește durata lui în viitor, aceea se confundă cu înseși perspectivele eternității.

Așadar, de la lumea pitică a lui Homer, până la fluxul și refluxul ceresc al lumilor lui Herschell și Humboldt, pe care telescopul (iar de curând *ultra*-telescopul) și fotografia ni le arată formându-se chiar sub ochii noștri, e aceeași distanță ca de la o picătură până la oceanul cu adâncimi nemăsurate încă. De aceea, vechea temere de vreun sfârșit grabnic al lumii — cum fusese vorba pe la 1 000 după Hristos — sau de niscavaia catastrofe telurice ni se pare azi cu totul înlăturată. Cuvier a fost cel din urmă om de știință, care a întristat lumea cu astfel de vedenii posomorâte în

vestitul său «*Discours sur les révolutions de globe*». De atuncea însă, desvoltarea grandioasă a științelor naturale, culminând în filosofia evoluționistă, ne-a liniștit pe deplin. Cu drept cuvânt, Humboldt a putut pune în fruntea marii sale opere despre Lume (*Weltbeschreibung*) frumosul cuvânt pitagoreic *Cosmos*, adică podoabă și armonie.

> Știința a tras înlături perdeaua cerului;
> la cele mai depărtate țărmuri ale întunericului
> se face lumină...

cum zice plină de însuflețire Helen Keller — oarbă, surdă și mută, dar desăvârșit optimistă de pe urma concepției senine despre Univers, pe care ne-o dă minunata știință a epocii noastre.

Despre Giotto s-a zis că a înnobilat artă, fiindcă a pus mai multă bunătate peste toate chipurile sale. Cu privire la știința exactă a veacului nostru se va putea zice de asemenea, că, arătându-ne mai pe aproape armoniile lumii fizice, a înseninat sufletul omenesc, dându-i iarăși ceva din liniștea filosofiei din antichitate. Parcă din nou, vedem armonia pitagoreică umplând spațiile cerești. Parcă din nou πάντα ρεῖ al lui Heraclit în chipul unei evoluții veșnic „creatoare" deschide planetei noastre o nesfârșită perspectivă de progres.

*

Dar nu tot astfel se înfățișează lucrul, când de la universul material ne întoarcem spre cel moral.

Aci ne întâmpină unele antinomii, care apar ca un veșnic izvor de pesimism. În adevăr, pe când în lumea fizică acțiunea este deopotrivă cu reacțiunea, în lumea morală din contra, pare că domnește un capriciu cu neputință de înlăturat: binele e răsplătit cu rău, admirația cu dispreț, iubirea cu ură, prietenia cu vrăjmășie și așa mai departe. Îți vine să crezi că în umbra fiecărei vieți omenești pândește o putere nevăzută, care încurcă înadins firul faptelor cu o satanică ironie. Iar aceasta turbură adânc încrederea în bine.

Căci optimismul, ca să slujască în viața de toate zilele, trebuie să fie nu numai o impresie trecătoare, izvorâtă din felul cum se răsfrâng în mintea noastră armoniile lumii fizice, ci o reală convingere lăuntrică, pe care nici o împrejurare din afară să n-o poată clătina durabil.

Să privim deci spre colțul de umbră al sufletului omenesc. — E adevărat că binele e răsplătit uneori cu rău. Istoria ne arată nenumărate cazuri. Vorbind despre Greci, Macaulay, cu toată aplecarea lui spre îngăduință, mărturisește că «Spartanii au privit ca dușmani de moarte tocmai pe cetățenii care le făcuseră mai mult bine». Machiavel de asemenea relevă nerecunoștința față de Scipio (I, cap. 29). Tucidide, la rândul său, pune în gura lui Pericle aceste amare cuvinte: «a fi urât și povară lumii e soarta tuturor celor ce cârmuiesc pe alții» spre binele lor. Și mai nu este istoric de seamă, care să nu fi relevat această neagră parte a sufletului omenesc. Până și oameni de știință exactă, ca potolitul Poincaré, n-au pregetat să afirme cu tărie că «sunt unele suflete uricioase pentru care dreptul la ingratitudine e cea mai scumpă dintre toate libertățile» (*Dernières pensées*, p. 277).

Cum să ne explicăm acest întristător fenomen? Mai întâi, la temelia acestei antinomii ni se pare că stă o mare parte de iluzie. Căci ceea ce numim noi faptă bună e adeseori numai o impresie personală, fără cel mai mic răsunet în cugetul sau simțirea altora. Cel dintâi care prețuiește actul nostru de generozitate, suntem noi înșine; și-l prețuim cu atât mai mult, cu cât ne-a costat o cheltuială mai mare de energie. Așa se explică în parte dragostea timpurie a părinților pentru copii, iar mai târziu împrejurarea absurdă, că tocmai „fiul pierdut" e adeseori privit cu mai multă părtinire; — e așa, fiindcă el a pricinuit celor dimprejur mai multe sacrificii!

Vambéry[3] povestește undeva (*Voyage dans l'Asie centrale*) un amănunt curios: la unii turcomani e obiceiul ca cel ce dă bani cu împrumut să lase zapisul tot la datornic. Pentru ce? a întrebat călătorul. Fiindcă *cel* ce s-a împrumutat trebuie doar să poarte de grijă pentru plătirea datoriei...!

Cam de acest fel ni se pare și judecata celor ce săvârșesc o facere de bine. Își închipuiesc că au lăsat în mâna debitorului lor moral un zapis, care să-i urmărească în veci,— fără să le vină în minte că binefacerea lor a trecut, poate, ca umbra peste valuri, iar în strâmtul cerc al conștiinței celui ce o primise, amintirea acelui moment abia dacă s-a mai ivit vreodată... Cine privește însă mai de aproape realitatea, vede că sunt atâtea și atâtea grade de pauperism intelectual și moral, încât toate formele de uitare sunt cu putință. Iar cel ce așteaptă numaidecât recunoștință de la alții, dovedește că are o foarte superficială pricepere a sufletului omenesc.

Cu uitarea așadar ar fi ușor să ne împăcăm. Mult mai greu e cazul, când binefacerea nu e trecută cu vederea, ci e răsplătită, însă — cu rău! Antinomia pare atunci desăvârșită.

Cum să ne-o explicăm?

O motivare ar fi aceasta: Sentimentul recunoștinței deșteaptă de obicei în sufletul datornicului ideea de subordonare. Nu însă totdeauna. Pentru omul superior, binele primit de la altul e tot așa de firesc ca mireasma unei flori, pe care o respirăm trecând pe lângă grădina cuiva. A întâlnit, cum se zice, „o grădină de om"; a primit într-o formă ori alta un sprijin moral ori chiar material și e fericit să *recunoască* în fața oricui această faptă, — după cum e bucuros să se plece deasupra trandafirului și să mulțumească întâmplării care i-a scos înainte aroma binecuvântată a unei flori atât de alese. — Pentru astfel de oameni, sentimentul recunoștinței e deci spontan și deplin, deoarece, în circumstanțe asemănătoare, și ei ar face binele cu aceeași firească lipsă de interes. Cu drept cuvânt observă Spinoza în teorema LXXI, că «numai oamenii liberi sunt plini de recunoștință unii față de alții" — iar liberi cu adevărat nu se pot simți decât cei ce se simt sufletește egali.

Altfel stă lucrul cu cei mediocri. Pentru aceștia, recunoștința e o reală subordonare, un jug și deci o apăsare. De aceea și caută să se scape de ea, iar forma cea mai obișnuită e negațiunea: omul vulgar crede că se poate ascunde în dosul nerecunoștinței, ca în dosul unui scut. Ca și struțul, el bagă capul în nisip, iar când la vulgaritate se mai adaugă și rafinarea, atunci, după cum legea contradicției cere calomniatorului să afirme despre cineva tocmai însușirea contrară calităților sale bune, de asemenea, logica stringentă a nerecunoștinței îndeamnă pe mișel să plătească binele tocmai cu rău. Negațiunea datoriei către binefăcător este atunci deplină, și pe această cale i se pare mișelului că și-a câștigat cu desăvârșire libertatea. — Aceasta credem că este explicarea cea mai apropiată de adevăr.

Oricum ar fi, de aci nu urmează însă că omul superior trebuie să înceteze de a face binele. Dimpotrivă, celor neprihăniți cu duhul (cum sunt de obicei oamenii din popor), precum și individualităților în adevăr alese, poate oricine să le facă bine fățiș, fără nici o teamă de urmări. Celor mediocri, egoiști și vulgari, din contra — cât mai în taină.

Așa ne sfătuiește de altfel și zicătoarea populară: «fă binele și-l aruncă în mare». Ea trebuie să se fi născut tocmai din observarea că numai prin discreție poți scăpa din cleștele antinomiei care te

pândește, de câte ori, săvârșind o faptă meritorie, ai de a face cu făpturi de rând. — Fă binele deci, nu uita însă și vechiul sfat: *cave canem*[4]...

Ușor de zis, dar ce greu e de urmat această povață! Căci, cum să deosebești pe oamenii de rând de cei cu suflet în adevăr ales, când vezi că chiar între cei cu însușiri intelectuale de seamă sunt unii cu totul lipsiți de armonia superioară pe care o numim bunătate de caracter! Pe lângă experiența vieții, îți trebuie și mult noroc, ca să nu nimerești în calea vieții creaturi de acestea, care să-ți întindă paharul ingratitudinii.

Oricum ar fi însă realitatea, și oricare ar fi explicarea contrazicerii amintite, binele e totdeauna cu putință și totdeauna obligator pentru omul în adevăr superior. Căci, oricum l-ar răsplăti lumea, în sufletul său fapta bună lasă un simț de atâta armonie, încât chiar cea mai mare mișelie nu-l mai poate tulbura durabil. Cel ce pune criteriul valorilor în judecata sa proprie, nu în a altora, se poate încinge cu liniștea ca cu o haină, și chiar după cea mai urâtă dezamăgire, e gata să înceapă din nou a face binele, după cum și pasărea începe iarăși cântecul ei obișnuit, îndată ce zgomotul vijeliei a trecut.

Prin urmare, la drept vorbind, antinomia mai sus-pomenită e o iluzie. Cât timp singura plată reală e aceea pe care ne-o dăm noi înșine, binele *nu* poate fi răsplătit cu rău. Ceea ce ni se pare rău e doar o acțiune străină, care se întoarce tot asupra sufletului din care a isvorât — fără să poată atinge armonia interioară a omului superior, după cum nici cea mai grozavă catastrofă nu poate schimba esența aurului, chiar dacă l-ar zdrumica până la atomii atomilor.

**

O altă antinomie: admirația răsplătită cu dispreț.

Aceasta pare și mai ciudată. Căci, la ce te-ar supăra admirația cuiva, când acela nu-ți cere nimic în schimb! Și totuși e oarecare logică și în această absurditate.

Pornirea admirativă față de cineva deșteaptă în acela sentimentul puterii. Iar cel ce se crede puternic, lunecă pe nesimțite spre despotism și tinde a se izola față de lume. Suveranii se izolează. Cei ce ajung la situații sociale *en vue* se izolează de asemenea. Ușa care mai înainte se deschidea la orice adiere a prieteniei, și chiar a simulacrului prieteniei, acuma se închide, așa că nici vi-

jeliile n-o mai pot crăpa câtuși de puțin. Doar singur fumul de tămâie al lingușirii, dacă o mai poate deschide iarăși. — De aci primejdia de a recunoaște în chip admirativ suveranitatea intelectuală a cuiva, dacă vrei să te oprești la sentimentul cinstit al respectului sincer, fără să treci la colachie și servilitate — un prinos, pare-se, bine primit de mai toți cei ce se joacă de-a suveranitatea. O, ce vicleană e închipuirea de sine! Și ce ușor poate să se creadă Apollo chiar cel ce poartă urechile unui faun...

Dar și față de această antinomie e un leac. Între oamenii care stau pe planul întâi al unei epoci sunt trepte și trepte de superioritate. Sunt unele personalități de o reală mărime. Acestea de obicei sunt atât de absorbite de menirea lor socială, științifică sau artistică, încât admirația altora nu le tulbură judecata, după cum nu se tulbură în mijlocul mulțimii nevinovata frumusețe a fecioarei care trece prin lume, fără să se gândească măcar că e frumoasă. — Pe unii ca aceștia, admiră-i fără nici o teamă.

Sunt apoi valori reale, dar de un preț secundar sau chiar valori superioare într-o direcție, însă pătate de unele infirmități intelectuale ori morale. Aceastea sunt mai mult frumuseți de fațadă, ca cele datorate sulimanului. Iar dacă o rază de admirație se rătăcește cumva asupra lor, urmarea va fi aproape invariabil: nemulțumire, gelozie și chiar dispreț.

Pentru ce!— Sunt lacrimile curtezanei care turbează de necaz, de câte ori își desface înaintea oglinzii podoabele false, care îi ascund slutenia reală. Pentru astfel de făpturi, a fi admirate e o nevoie. Dar setea lor de laudă nu poate fi potolită, căci totdeauna le rămâne în suflet amărăciunea lipsei lăuntrice de armonie. Și de aceea, vinul lor e gata a se preface oțet; în fiecare clipă, admirația ce li s-a acordat e gata să se întoarcă asupra celor dimprejur în chip de jignire și nedreaptă asprime.

Dar de aci nu urmează deloc, că trebuie să stârpim din sufletul nostru pornirea spre admirație. Cât era de ursuz și încrezut, Nietzsche mărturisește că «cel mai mare bine al vieții e să ne simțim una cu un suflet mare; să urmărim cu dreptate șirul ideilor sale, ca într-o patrie a cugetului și ca într-un adăpost al ceasurilor tulburi». Prin urmare, departe de a zice ca scepticul Horațiu: *nil admirari*[5], vom zice dimpotrivă: atât prețuiește fiecare om, cât e de mare capacitatea lui de a admira. Rotește-ți așadar ochii în uni-vers și admiră cât de mult și cât mai multe. Păzește-te însă să nu începi cu treptele de jos ale meritului. Ci din contra, pune

criteriul valorilor atât de sus, încât să fii sigur că în grâul tău nu s-a strecurat nici un fir de neghină.

Și, slavă Domnului, ai de unde alege. De la orbul care a cântat Troia și până la Goethe sunt destui spre care să-ți îndrepți ochii. Iar când e vorba de contemporani, ai un mijloc aproape sigur ca să descoperi pe cei fără prihană: e smerenia. Omul cu adevărat superior pricepe relativitatea tuturor valorilor și e impersonal chiar față de sine însuși. De aci modestia care stă atât de bine lui Darwin, Pasteur, Poincaré și altor somități ale spiritului omenesc. Pe unii ca aceștia, cum ziceam, îi poți admira fără teamă.

Îndată însă ce te cobori la valori secundare, ia seama: ține mereu în evidență linia care desparte în fizionomia lor lumina de umbră și, vorba franțuzească: *pas trop de zèle*[6]. Dă Cezarului ce este al Cezarului, dar păstrează pentru tine toată libertatea sufletească de a judeca liber și umbrele fiecărei figuri. Ridică datoria morală la nivelul sufletului tău, nu-ți coborî sufletul la nivelul slăbiciunii altora. La cartea corăbierilor stă scris: pentru a scăpa de vârtej, întoarce spatele către vânt și apucă *spre dreapta*. «Spre dreapta...» — asta e siguranța față de toate vârtejurile care se pot naște din relațiile cu oamenii. Iar pe această cale, și admirația rămâne un sentiment de liniștită contemplație, pe care imperfecțiunea altor suflete n-o poate tulbura, după cum și furia vântului rămâne cu totul neputincioasă în urma celui ce se ține la cuvenita depărtare de drumul știut al ciclonului.

***

Dar, la urma urmei, admirația e un sentiment sporadic. Nu oricine poate admira, și mai ales nu oricine e vrednic să fie admirat.

Prietenia însă e un sentiment foarte firesc și obișnuit. Și totuși, o grozavă fatalitate pândește și legăturile prieteniei, spre a le schimba în dușmănie! Biografiile arată că cele mai mari nedreptăți nu-ți vin de obicei de la dușmani, ci tocmai de la prieteni. Scylla și Charybda fiecărei vieți omenești nu e în mijlocul valurilor, ci totdeauna aproape. Pumnalul lui Brutus e un simbol. Iar Caesar, cu toată genialitatea lui, dovedește că nu observase destul mecanica spiritului omenesc, când a zis: *tu quoque*[7]... Ar fi trebuit de la început să-și acopere fața cu toga; trebuia să fie sigur că nu din mulțimea anonimă se va ridica pumnalul...

Și tocmai aci pare că stă cel mai mare izvor de nefericire în viață. Căci nimic nu e mai necesar sufletului omenesc decât prietenia. Chiar în vieți ca a lui Goethe și Schiller, ea este un mare ferment de energie. «Sunt zile de sărbătoare când întâlnim ființe care înrâuresc asupra noastră ca o poezie frumoasă, oameni a căror atingere de mână ne umple de o simpatie negrăită, făpturi bogate la suflet care împărtășesc inimii noastre nerăbdătoare o minunată liniște... Neastâmpărul, amărăciunea și chinul, care ne-au urmărit, pier ca niște visuri rele și ne trezim că vedem cu alți ochi frumusețea și armonia lui Dumnezeu, și o ascultăm cu alte urechi. Formele seci, care umplu traiul nostru de toate zilele, câștigă dintr-odată un adânc înțeles...» (Helen Keller). — Iar toate acestea le scrie o biată dezmoștenită a vieții: lipsită de grai, de văz și de auz, dar care a fost scoasă din întuneric tocmai prin minunile pe care le poate săvârși.

Cu toate acestea, legea antinomiilor cere ca și acest dumnezeiesc sentiment să fie uneori răsplătit tocmai prin contrariul său: dușmănia. La Bruyère o spune fățiș: «*Disons hardiment une chose triste et douloureuse à imaginer: il n'y a personne au monde, si bien liée avec nous de société et de bienviellance, qui nous aime, qui nous goûte, qui nous fait mille offres de services et qui nous sert quelquefois, qui n'en ait en soi, por l'attachement a son interêt, des dispositions très proches à rompre avec nous et a devenir notre ennemi*[8]». E cunoscută apoi observarea că dușmăniile cele mai mari se nasc de obicei între cei ce au fost odinioară prieteni.

Cum să mai fii optimist și după o astfel de constatare?

Este totuși cu putință. Observarea lui La Bruyère despre nestatornicia prieteniei, credem că în genere nu are valoare decât pentru relațiile banale, pe care lipsa de preciziune a limbii le botează cu frumosul nume de amiciție. Din contra, în sufletele unde «egoismul — rădăcina tuturor relelor» — e temperat de o reală putere de abstracțiune, prietenia e și rămâne până la sfârșitul vieții un armonios schimb de idei și de sentimente între două sau mai multe suflete. Căci dacă ai în adevăr un scop impersonal în viață, atunci ce prețuiește și traiul tău, și traiul altora proiectat pe nesfârșita linie a secolelor ce au să vină? Și cum să sfărâmi farmecul acestei treceri prin *existență*, ridicând ceea ce este secundar peste ținta pe care o urmărești cu gândul la un viitor pe care știi bine că nu-l vei apuca? Dimpotrivă, e o chibzuință elementară pentru cine atinge acest grad de obiectivitate, să trăiască în fiecare zi, ca și când aceea ar fi cea din urmă zi a vieții sale. Iar cu astfel de lozincă, egoismul fiind tăiat chiar la rădăcina lui, prietenia

este asigurată, și acel «*interêt*», de care vorbește La Bruyère, devine, dacă nu o deplină absurditate, cel puțin atât de scăzut, încât e ca și cum n-ar fi.

Prin urmare și antinomia dintre prietenie și dușmănie e la urma urmei numai aparentă. La vrăjmășie nu pot ajunge decât aceia a căror amiciție a fost un fel de *mésalliance*. Numai vinurile slabe se prefac în oțet. Cele nobile, cu cât se învechesc cu atât devin și mai nobile. De aceea, ca și pentru admirație, în loc de a predica neîncrederea și izolarea, vom zice, din contra, că valoarea cuiva e cu atât mai mare, cu cât sufletul său e un izvor mai bogat de prietenie.

Cât despre decepții, acelea nu trebuie, niciodată, imputate decât celui ce le are. Pentru ce n-a observat îndestul calitatea sufletească a celor pe care și i-a luat drept prieteni? În orice caz, mângâiecă a celor pe care și i-a luat drept prieteni? În orice caz, mângâierea le stă aproape: căci e mai onorabil să fii păgubaș, decât hoț; iar mulțumirea de a-ți simți sufletul cald e mai mare decât toate ácele de gheață pe care pseudo-prietenii ajunși dușmani ți le trimit în față; ele nu te ating, ci cad dinaintea disprețului liniștit, și se topesc în noroiul inevitabil pe poteca oricărei vieți omenești. — Însă nici asta nu e spre pagubă. Nu numai prietenii, ci și dușmanii sunt de folos omului în adevăr spornic. Dacă prietenii îi dau însuflețire și avânt, vrăjmașii îi dau o rectitudine mai mare și-l țin deștept asupra țintei finale. Norocul cel mare în viață e să ai alături de prietenii ideale, și câteva dușmănii reale.

****

Mai pomenim în sfârșit o antinomie a cărei aplicare se vede mai ales în viața politică. E observarea aproape generală că «nepărtinitorul n-are parte».

În adevăr, ai aștepta ca omul iubitor de dreptate să fie ascultat de toți, căutat și chiar îmbrățișat. Se întâmplă însă tocmai dimpotrivă,— și e firesc să fie așa. Căci, de obicei, spre latura practică a vieții, unde intră și politica, se îndreaptă nu oamenii contemplativi, ci aceia la care stăpânește voința, iar aceștia au despre lume o reprezentare quasi-sultanică.

Pe când contemplativul își poate închipui lumea cu destule nuanțe și destulă lepădare de sine, găsind și celor nepărtinitori un loc împrejurul său, pentru cel voluntar, lumea nu mai e «reprezentarea» lui, ci i se pare lucrul, adică posesiunea lui. De aceea, orice rezistență îl întărâtă; și, cu cât orizontul conștiinței sale e mai restrâns, cu atâta omul de acțiune practică e mai autoritar și mai

nedrept. Pentru astfel de exemplare omenești, nepărtinitorul e mai greu de suportat chiar și decât un vrăjmaș.— Așa se explică de ce dușmanii se unesc câteodată tocmai în prigonirea omului drept, uitând pentru un timp vrăjmășia reciprocă.

Alungarea lui Aristide din Atena este un exemplu clasic[9]. Memoriile lui Saint-Simon cuprind iarăși nenumărate dovezi cât de nesuferit poate ajunge nepărtinitorul înaintea celui ce are puterea și vrea ca toată lumea să trăiască și să moară după toanele sale. Nu mai vorbim de epocile agitate; atunci imparțialitatea ajunge aproape o vină. Cazul lui Chateaubriand e caracteristic. La începutul revoluției, el cade, firește, la fund; om de seamă pentru francezi e faimosul scrib Barère, a cărui nepilduită mișelie a fost așa de magistral zugrăvită de Macaulay. Când sosește la cârmă Bonaparte, împăratul uită și el pe camaradul său din tinerețe și aduce lângă sine pe lipsitul de caracter Talleyrand — unealta de mai târziu a Bourbonilor. Iar când vine, în sfârșit, rândul Bourbonilor, trec și aceștia peste loialitatea și serviciile lui Chateaubriand, punându-i înainte pe Fouché (fostul instrument al lui Napoleon). Fără parte rămâne astfel numai cel ce scrisese *Le génie du christianisme*, fiindcă fusese nepărtinitor.

Se înțelege că acesta e numai un fel de a vorbi. În realitate, omul imparțial nu poate fi niciodată nedreptățit, căci el își face de la început «partea cea bună, care nu se va lua de la dânsul»— cum scrie la Evanghelie. Căci ce înseamnă la urma urmei a fi nepărtinitor? Înseamnă o afirmare atât de puternică a judecății cinstite, încât cel ce simte în sine această lumină, capătă un fel de suveranitate ca a vulturului ce plutește deasupra tuturor vânturilor.

De la această depărtare, larma pe care o fac vrăbiile în praful drumului nu se mai aude și nici nu se zărește măcar. Nepărtinitor în admirație, ca și în dispreț, sufletul celui drept se oprește ca limba unei cumpene în punctul echilibrului desăvârșit, arătat de justiția imanentă. — Meteorologia, se știe, atârnă mai întâi de altitudine. De la vreo șapte mii de metri în sus, nu mai e nicăieri în jurul pământului nici vară, nici iarnă, ci același rece și liniștit senin. Morala e și ea într-un fel chestie de altitudine. Nedreptatea oamenilor nu poate atinge decât pe acela care stă în regiunile inferioare ale vieții de părtinire, adică de club, facțiune, partid și alte variante ale interesului particular. De la înălțimea nepărtinirii în sus, încetează îndată orișice nedreptate, cum încetează și larma vrăbiilor în regiunea unde zboară liniștit pasărea lui Zeus.

Așadar, toate antinomiile înșirate până aci sunt, la drept vorbind, iluzii izvorâte dintr-o măsură prea de rând a judecăților noastre despre viață. Dimpotrivă, nu numai în lumea fizică, ci și în lumea morală, acțiunea este egală cu reacțiunea. Binele real aduce totdeauna bine. Răul e totdeauna rău — pentru cel ce l-a săvârșit, și va fi ispășit cu siguranță, chiar dacă făptuitorul l-ar fi făcut singur, în taina cea mai adâncă a nopții. Prin urmare, singura răutate ce ne poate întâmpina în viață, e aceea care izvorăște din sufletul nostru; după cum și singurul bine mai trainic este iarăși acela, pe care ni-l facem noi înșine.

Și avem cuvânt să credem că morala șchioapă a antinomiilor va rămânea din ce în ce mai mult în umbră, cu cât sufletul omenesc va vedea mai limpede în sine și împrejurul său. Progresul omenirii ne îndreaptă pas cu pas spre o armonie și un echilibru tot mai desăvârșit. Nici cea mai puternică imaginație nu ne-ar putea zugrăvi azi priveliștea vieții omenești de peste câteva secole. Ceea ce acuma zece–douăzeci de ani ni se părea roman, azi e realitate. De la minuni fizice, am trecut la minuni fiziologice. După ce ne-am deprins cu ideea transformării corpurilor simple (vechiul vis al alchimiștilor), cercetările din urmă asupra secrețiunii unor anume glande ne deprind cu ideea schimbării experimentale a sexului viețuitoarelor! Aceleași cercetări, arătându-ne modificarea vieții sufletești în raport cu anume altoiri, par a ne deschide calea spre adevărate minuni psihologice. Unde va fi hotarul progresului omenesc?

Oriunde va fi, un lucru e sigur: cele câteva mii de ani de viață istorică de până acum, sunt ca și nimic față de evoluția viitoare a omenirii. Izvoarele de energie sporesc; sporește armonia trupească și sufletească; va spori desigur și frumusețea, și binele, și dreptatea.

Cei cu scăderi morale vor pieri ori vor rămâne îndărătul omenirii, tot așa cum cei ce suferă de neajunsuri fizice rămân în urma convoiului unei oștiri.

Prin urmare, după cum încrederea în sănătate e un postulat al științei moderne, încrederea în bine — optimismul — mi se pare un postulat al întregii culturi moderne. Părerea lui Schopenhauer că „cei fără fiere sunt proști" e o eroare din vremea când biologia abia pipăia drumul, iar psihologia mergea încă legată la ochi. Azi, când «umorismul organic» începe a fi cunoscut, adevărul ni se pare cu totul altul: fierea sufletească e dovadă nu de superioritate, ci de boală și prin urmare de inferioritate. Adevărata distincțiune se manifestă la acei a căror cugetare sănătoasă urmărește nu numai

adevărul, dar îl și pot împerechea într-o unitate armonică cu binele și frumusețea.

De aceea, cu voie ori fără voie, *video meliora, meliora sequor*[10]: aceasta e legea viitorului. Iar dacă ai în suflet o largă perspectivă de timp și de spațiu, căderile și scăderile contemporanilor de rând nu te pot nici măcar tulbura, necum opri din drumul tău spre progres. Sprijinit pe știința și conștiința veacului, optimismul devine astfel din ce în ce mai mult o credință generală. Iar cine se împărtășește cu adevărat din roadele culturii și ajunge la un real echilibru sufletesc, poate trăi deplin fericit, simțindu-se și el o undă de armonie în nenumăratele ondulări ale veșniciei.

NOTE

SECȚIUNEA ÎNTÂI

CARACTERIZAREA ETNOGRAFICĂ A UNUI POPOR PRIN MUNCĂ ȘI UNELTELE SALE

1. Simion Mehedinți a fost ales membru titular al Academiei Române în 1915. Rostirea discursului și-a amânat-o cu cinci ani din pricina războiului, după cum însuși lasă să se înțeleagă.

2. Dimitrie A. Sturdza (1833–1914) om politic și istoric, născut la Roman. A fost președinte al Partidului Național Liberal între anii 1892–1908 și prim-ministru în patru guverne, dar ca figură politică n-a rămas prin vreo faptă mare. Meritele istoricului și omului de știință pe care i le evidențiază succesorul său la fotoliu academic, sunt reale. D. A. Sturdza a sprijinit activitatea Academiei Române, fiind timp îndelungat secretar, iar între 1882–1884 chiar președinte al celei mai înalte instituții culturale a țării. A scris numeroase studii istorice și numismatice și a contribuit mult la îmbogățirea colecțiilor, susținând îndeosebi colecția „Acte și documente relative la istoria renașterii României".

3. *Geografia politică* (1897), operă prin care Fr. Ratzel a pus bazele geopoliticii. Această doctrină avea menirea de a scoate în evidență importanța factorilor geografici (a așezării, a dimensiunilor și a hotarelor) asupra vieții unui stat. Ea a degenerat rapid, devenind una din bazele teoretice pentru planurile expansioniste ale cercurilor agresive din Germania. În contextul de față interesează, în legătură cu geopolitica, nu atât

poziția lui D. A. Sturdza, cât aceea a lui S. Mehedinți. Discipol al lui Ratzel, Mehedinți a promovat unele idei geopolitice în parte din studiile sale. El nu a creat un sistem de geopolitică, așa cum a creat unul de geografie generală și de antropogeografie, dar a adus în acest domeniu contribuții substanțiale. Viziunea sa asupra relațiilor interstatale a fost una pacifistă, adică opusă direcției în care s-a dezvoltat geopolitica germană: „planeta, cu fatalitățile ei fizice, vrând-nevrând ne împinge spre colaborare geoeconomică și geopolitică" (*Trilogii*, 1940, p. 402; vezi de asemenea *Școala păcii*, 1928, din care citām: „asigurând cât mai multe păci regionale, va rezulta de la sine și pacea generală..." — p. 6).

4. Idealismul exaltat la D. A. Sturdza e de factură morală.

5. Unul din cele trei principii ale dreptului roman *(honeste vivere; alterum non laedere; suum cuique tribuere,* adică: *să trăiești cinstit; să nu lezezi pe altul; să dai fiecăruia ce i se cuvine).*

6. Este vorba de Muzeul Național de Etnografie și Artă din București, devenit apoi Muzeul de Artă Populară al R. S. R., fuzionat într-o vreme cu Muzeul Satului, iar în prezent Muzeul Țăranului Român. Ca instituție independentă, acest muzeu a fost întemeiat documentar în 1874. Mehedinți a fost una din personalitățile de seamă care i-au încurajat activitatea.

7. Construcție țărănească din lemn, înălțată în satul Ceauru (Gorj) pe la 1875–1876, de meșterul Antonie Mogoș. Vestită mai ales prin eleganța fațadei (frânghii, rozete, stâlpi cu caneluri oblice etc.), casa a fost adusă în Muzeul de Etnografie în 1909. În prezent ea face parte din patrimoniul Muzeului Satului (București).

8. Ediția întâi a discursului cuprinde următoarea notă cu privire la această lucrare: „Prezentată Academiei spre publicare la 30 ianuarie 1920". Lucrarea însă nu a mai văzut lumina tiparului (oricum, ea nu figurează în „Analele Academiei"); probabil de aceea, în ediția a doua a discursului, nota dispare.

9. Principala carte de pedagogie scrisă de Mehedinți, cu titlul ei complet: *Altă creștere: școala muncii* (ediția întâi: 1919).

10. În Europa continentală, antropologia era redusă pe atunci la antropologia fizică, adică la biologia umană. Denumirile de „antropologie socială" și „antropologie culturală" nu intraseră încă în uz.

11. Afirmația se justifică numai prin dorința de a îndrepta discuția pe terenul faptelor etnografice. De altfel autorul însuși, cum se va vedea în *Coordonate etnografice*, concepe graiul drept o unealtă psihică specifică omului.

12. Termenul, des întâlnit în paginile de față, nu e folosit cu sens peiorativ, ci ca substitut pentru „primitivi". Prin „primitivi" Mehedinți înțelegea „primii oameni". Cum însă în timpurile noastre nu mai există populații care să stea pe aceeași treaptă de evoluție cu cei dintâi oameni, pentru populațiile contemporane întârziate el preferă cuvântul „sălbatici" (vezi și p. 110), dar fără vreo coloratură etică. Nici acest cuvânt nu este cel mai potrivit, însă omul de știință român a trăit față de termenul

„primitiv" o insatisfacție care abia în ultimul timp s-a generalizat între specialiști (vezi M.F. Ashley Montagu, ed., *The Concept of the Primitive*, New York: Free Press, 1968).

13. Altă denumire pentru populația baltică a letonilor.

14. Teoria originii artei prin joc și a jocului ca eliberare de energie fusese fundamentată de filosoful englez Herbert Spencer (1820–1903) și nuanțată de psihologul și esteticianul german Karl Groos (1861–1946). Un punct de vedere diferit, dezvoltat de Karl Bücher, era acela al originii artei prin muncă. Mehedinți nu respinge prima teorie, dar acordă mult mai multă atenție celei de a doua.

15. Ușurarea efortului prin crearea unei plăcute ambianțe sonore la locul de muncă, chiar într-o uzină, este o constatare făcută și de cei ce se ocupă de studiul științific modern al muncii (ergonomia).

16. Afirmație izvorâtă din recunoscuta sobrietate a autorului. În fapt, dansul este o artă mai complexă, a cărei expresivitate se bazează nu doar pe mișcarea picioarelor. Cât despre tango, acesta e un dans totuși vechi: în secolul al XV-lea îl practicau maurii din Spania. De-acolo a ajuns în America de Sud. Ca dans de petrecere, a început a se răspândi în Europa în anii 1910–1913.

17. Ideea sincretismului originar al artelor, adică a îngemănării lor primordiale, este pusă de savantul român sub semnul determinării acestui fenomen de procesul foarte complex al muncii.

18. În traducere: „jocul se prefăcuse încetul cu încetul în artă".

19. Citatul este din *Ab Urbe condita (De la fundarea Romei).*

20. Venus din Milo.

21. Trimiterea are în vedere articolul lui D. Pușchilă, *Furca de tors*, publicat în „Convorbiri literare", 1914, nr. 5 (pp. 465–474) și nr. 6 (pp. 660–664). Autorul era un talentat cercetător, dispărut însă de timpuriu.

22. Se referă probabil la *diorama*, procedeu de expunere a unor forme de viață într-un mediu creat artificial, care reproduce însă în mic mediul real în care viețuitoarele respective trăiesc. Diorama a fost introdusă în muzeistica mondială de biologul român Grigore Antipa.

23. A se vedea studiul acestuia, *Doina*, apărut în revista „Albina", V (1902), numerele 48–49, pp. 1246–1250 și 1281–1284 și reprodus ulterior în Delavrancea, *Opere* (ediție îngrijită de Emilia Șt. Milicescu), vol. 5, Editura pentru literatură, 1969, pp. 441–450, precum și în *Elogiul folclorului românesc* (antologie de Octav Păun), Editura pentru literatură, 1969, pp. 168–174.

24. Numele nefrânțuzit, moștenit de la strămoșii săi din ținutul Orheiului, al lui Alecu Russo, cel ce a scris *Cântarea României* și care, în timpul exilului de la Soveja (1846), a descoperit *Miorița*. Pentru grafia Rusu ori Russu vor mai pleda ulterior Const. Turcu, Const. C. Angelescu, Al. Dima și Geo Șerban (vezi Geo Șerban, „Inerția tradiției", în *România literară*, nr. 16, din 20 aprilie 1989).

25. Ultimele rânduri conțin față de ediția întâi câteva modificări, prin care autorul a voit să se pună de acord cu sine însuși, retroactiv. Repro-

ducem, spre comparație, din ediția întâi (păstrând sublinierile autorului): *Cine zice cultură, acela zice suma muncii de creare a unui popor, începând de la tehnica materială până la cele mai fine produse intelectuale, izvorâte din munca sa.* Cultura este ceva organic, legat de întreaga luptă de adaptare zilnică a omului cu ținutul în care trăiește. Cultura așadar nu se poate importa de nicăieri, ci ea se poate numai crea, adăugând cel mult de aiurea unele elemente asimilabile. Cine zice cultură, acela nu se poate gândi la împrumut de forme exterioare, amalgamate haotic, ci numai la o *dezvoltare domoală și unitară a tuturor formelor de viață ale unui popor.* În ultima sa expresie, cultura este concepția *proprie* și *unică* a unui popor cu privire la universul material și moral" (S. Mehedinți, *Caracterizarea etnografică a unui popor prin munca și uneltele sale,* Academia Română: Discursuri de recepțiune, XLVII, 1920, p. 21).

Se vede limpede că în 1920 Mehedinți renunțase la distincția între civilizație și cultură, pe care în 1914 (*Către noua generație*) o trasa categoric (vezi nota 2 la *Coordonate etnografice*). Fără îndoială, l-au făcut să revină apariția volumelor lui Spengler, *Declinul Occidentului* (1918–1922), dar mai cu seamă întețirea discuțiilor chiar la noi în țară: în 1925 avusese loc, pe această temă, o polemică între C. Rădulescu-Motru și E. Lovinescu.

26. În ediția întâi: „Dacă cultura e suma muncii... " etc.

COORDONATE ETNOGRAFICE
CIVILIZAȚIA ȘI CULTURA

1. Cuvintele acestea nu servesc bine funcția de motto, întrucât nu exprimă esențialul din poziția lui Mehedinți și lasă impresia unei apropieri de Spengler, de care, dimpotrivă, gânditorul român își propune să se depărteze. Ca motto erau mai nimerite cuvintele de pe contrapagina prefeței. Autorul se simte chiar el dator cu explicații în plus — cf. Anexa II. El nu renunță la viziunea istorică, dar în timp ce la Spengler istoria era o *alternanță* a două forme, la savantul nostru istoria prinde viață ca dinamică a raportului de *coexistență* dintre cele două forme.

2. Conferința purta titlul *„Rustica natura" ca temei al culturii românești în veacul al XIX-lea* și a fost ținută, mai exact, la 13/26 aprilie 1914. Cele câteva considerații despre civilizație și cultură conținute acolo dau prilejul unor importante observații. Mai întâi, devine clar că Mehedinți adoptase încă de atunci dihotomia civilizație–cultură, pe care în discursul de recepție nu o mai aflăm. În ediția a doua a volumului *Către noua generație* (1923), el anunță o revenire, concretizată tocmai în *Coordonate etnografice.* Apoi, în conferința amintită, atitudinea care urma din tratarea culturii era vădit discriminantă: „la cultură, adică la dezvoltarea armonioasă a însușirilor caracteristice ale omului, nu poate ajunge nimeni pe deplin decât în măsura în care are sau nu din naștere însușiri alese. Prin urmare, sunt indivizi (și pare că sunt și neamuri întregi) care din capul locului rămân afară din sfera culturii" (*Către noua generație;* 1914, p. 325). În *Coordonate etnografice,* Mehedinți va păstra părerea despre pecetea etnică a culturii, spre deosebire de civilizație, dar va părăsi punctul de vedere discriminator, ceea ce lasă loc ipotezei că a fost vorba de o influență preluată inițial fără discernământ, din Germania, unde se instruise. De altfel, în lucrările sale ulterioare, credința în aptitudinile creatoare ale fiecărui popor, mare sau mic, este clar exprimată: „Peste tot, atât în ramurile protomorfe, cât și în cele mai noi, omenirea arată deci posibilități de progres. Iar un fapt vrednic de luat aminte e acesta: nu numai grupările etnice numeroase și puternice ca gloată sau ca tehnică, ci și altele mai puțin numeroase, dar cu însușiri rare, au avut un rol însemnat în evoluția omenirii". Iar omenirea trebuie socotită „nu ca sumă de unități aritmetice, simple, ci ca o mare asociație de unități etnice complexe, având fiecare darurile sale și putând fiecare contribui la progresul speciei umane" (*Trilogii,* 1940, p. 409, respectiv 410).

3. Cu toate acestea, pe parcurs, Mehedinți va trece prea ușor cu atribuirea celor două determinări de la grup etnic la individ, fără a marca nuanțarea sensului pe care o aduce cu sine această trecere.

4. Explorator polar, originar din Groenlanda. A trăit între 1879–1933. A fost fiu al unui danez și al unei eskimose. A cercetat mai ales Arctica americană și Groenlanda, arătându-se interesat de originea și de viața eskimoșilor.

5. Craina — ținut sârbesc la Dunăre, în care locuiește și populație de origine românească.

6. În traducere: „Civilizația apare ca una din cele mai remarcabile, chiar în comparație cu aceea a celor mai avansate națiuni".

7. Aprecierea, ca și aceea asupra civilizației eskimoșilor, se sprijină pe un anume punct de vedere funcționalist, implicat în chiar definirea civilizației ca modalitate specific umană a adaptării, mai exact a adaptării la mediul natural. Dar plurifuncționalitatea unor produse materiale dovedește poate nu atât un grad înalt de civilizație, cât mai cu seamă (și nu mai puțin important) ingeniozitatea, *aptitudinea* de a crea o civilizație înaltă.

8. A se vedea nota 10 la *Caracterizarea unui popor prin munca și uneltele sale.*

9. Engramă = termen de origine medicală, desemnând urmele lăsate de evenimente în sistemul nervos.

10. Gustav Theodor Fechner (1801–1887), psiholog german, a pus bazele psihofizicii. A încercat să exprime matematic raportul dintre intensitatea stimulului fizic și intensitatea senzației (legea lui Fechner).

11. Atât în privința legăturii dintre fenomenele psihice și cele fiziologice, cât și în privința distincțiilor biologice dintre om și speciile apropiate, adoptarea de către Mehedinți a unei atitudini sceptice este un act de circumstanță, care i se pare îndreptățit savantului „până ce vom căpăta din latura aceasta informații mai precise". Sensul scepticismului trebuie

căutat tot în dorința de a da întâietate „dovezilor etnografice", altfel zis: culturale (vezi și nota 11 la *Caracterizarea unui popor...*). Dorință legitimă, fiindcă acestea își păstrează și astăzi, în chip privilegiat, gradul de importanță, deși între timp psihofiziologia a adus într-adevăr „informații mai precise" în problemele de mai sus.

12. În traducere din franceză: „Suntem constrânși a proceda prin tatonare".

13. Cuvintele acestea pot sta drept motto la orice tratat de filozofie a ciberneticii.

14. Silur = silurian (a treia etapă a paleozoicului, în geologie).

15. În original, acest cuvânt străin dintre paranteze apare și subliniat: *Bohn* — ca mai jos *Blickfeld* și *Blickpunkt* — ceea ce poate crea impresia că ar fi corespondentul cuvântului românesc anterior, *mutație*. În realitate, pentru acesta din urmă, în limba germană există, simplu, *Mutation*. Bohn (Georges) este numele unui biolog, mai puțin cunoscut astăzi, care s-a pronunțat în problema respectivă; l-am grafiat fără subliniere, ca în celelalte cazuri similare din original.

16. Mutația nu mai este considerată astăzi „un fenomen obscur și nedeterminat". Ea este pusă de geneticieni pe seama unui determinism probabilistic. Iar memoria nu este un fenomen de mutație, ci e legată de dezvoltarea îndelungată a creierului. La Mehedinți însuși găsim solid fundamentată această idee.

17. Psihologii actuali văd apercepția ca operație de integrare a unei experiențe noi în structurile cognitive anterioare. Unealta va fi declanșat desigur un astfel de proces la o anvergură sporită, concentrând asupra ei resursele principale ale eului. Meritul lui Mehedinți e de a fi relevat acest fenomen rămâne neștirbit, cu toate că existența unui centru nervos aperceptiv cu localizare fixă nu se mai susține.

18. De fapt, la punctul (a) este vorba de o diferențiere a uneltelor în tipuri, iar la punctul următor, (b), de o diferențiere în cadrul fiecărui tip.

19. Cititorul poate aduce singur la zi exemplele date și poate chiar spori numărul lor.

20. Atras de matematică încă din școală, Mehedinți a păstrat despre ea imaginea unei științe pur cantitative. De aceea el nu a ajuns la niște metode matematice rafinate. Reprezentările grafice pe care le propune lasă de asemenea impresia de naivitate, poate și din cauza limbajului folosit, care conține entități concrete și nu variabile abstracte. Totuși, ideea aplicării instrumentelor matematice la etnologie trebuie apreciată în sine, ca idee strategică (vezi „Cuvânt introductiv" la prezentul volum, p. 33).

21. Salangane = păsări mici, cunoscute și sub numele de „rândunele de mare". Trăiesc în Asia și în Oceania.

22. Rubricând la un loc elemente în aparență deosebite, dar care îndeplinesc funcții asemănătoare, se vede clar în ce sens concepția lui Mehedinți poate fi considerată funcționalistă. Dar la el aflăm de asemenea elemente de morfologism, de istorism, de difuzionism și chiar de configurationalism, ceea ce ne face să-l alăturăm unei figuri de complexitatea lui Franz Boas, adică aceluia în a cărui operă, clădită în primele patru decenii ale veacului nostru, putem recunoaște în stadiu de prefigurare principalele direcții ale antropologiei mondiale contemporane.

23. Phormium tenax — plantă liliacee, din ale cărei frunze se scot fibre textile și care se mai cheamă „in de Noua Zeelandă".

24. Cartografierea fenomenelor culturale este un procedeu foarte uzitat de specialiștii de astăzi. Autorul *Coordonatelor etnografice* stă în această privință ca un precursor.

25. Discorides Pedanios (sec. I d.Hr.), medic și botanist grec, originar din Asia Mică. A scris *Despre mijloacele de vindecare*, lucrare foarte răspândită în evul mediu. În sec. al III-lea, în lucrare au fost interpolate și denumiri dacice de plante.

26. Cuvântul „îmbrăcare" (cu derivatele lui) provine de la *bracca*, un fel de izari cu care dacii își acopereau picioarele, adică partea de jos a corpului.

27. Taylorism = sistem de organizare a muncii industriale creat la începutul secolului nostru de inginerul american F. W. Taylor. Bazat pe un control riguros al timpului și al mișcărilor și pe folosirea rațională a utilajelor, taylorismul viza creșterea productivității muncii. Pentru punctul de vedere critic al lui Mehedinți la adresa taylorismului a se vedea p. 128. Vezi, de asemenea, și nota următoare.

28. Este vorba de fordism, un alt sistem de organizare a muncii, introdus prima oară în uzinele de automobile Ford. Fărâmițarea procesului tehnologic în o mulțime de operații mici (reintegrate apoi prin intermediul benzii rulante) permitea folosirea mâinii de lucru mai puțin calificate, de unde și impresia dispersării de experți. Creșterea randamentului prin aplicarea metodelor tayloriste și fordiste reprezintă un scop strict pragmatic. Aspectele pur științifice din aceste metode au fost însă integrate principiilor ergonomiei, știință relativ recentă a muncii.

29. Adolphe Quételet (1796–1874), statistician belgian, considerat întemeietorul statisticii moderne.

30. Louis-Adolphe Bertillon (1821–1883), medic francez, unul dintre fondatorii Societății de Antropologie din Paris. A lăsat și importante lucrări de statistică.

31. Franz Müller-Lyer (1857–1916), sociolog și filosof german. A detectat în istoria culturală teme mari — administrație, familie, drept, școală — împărțindu-le apoi pe fiecare în faze. Din compararea fazelor ar rezulta direcția dezvoltării.

32. Alfredo Niceforo (1876–1960), statistician, criminalist și psiholog italian, calități în care a predat la Lausanne, Bruxelles și la Sorbona. Dintre lucrările lui, în țara noastră a circulat destul de mult *Indicii numerici ai civilizației.*

33. Hilotehnică = cu tehnică materială. Derivă de la grecescul „hile", care înseamnă „substanță", „materie".

34. În traducere mai apropiată: „inteligența noastră a fost turnată în tiparul acțiunii".

35. „...Starea de reflecție este o stare împotriva naturii, iar omul care gândește este un animal decăzut".

36. În afară de „dialogul" cu unealta, originea limbajului mai trebuie căutată și în nevoia omului de a comunica cu semenii săi, în primul rând tot în procesul muncii. Mehedinți invocase anterior (p. 102) un „substrat social" al apariției graiului, dar ideea rămâne nedezvoltată.

37. Autorul *Atlasului* este Jules Gilliéron (1854–1926), lingvist francez, originar din Elveția, creator al geografiei lingvistice. A coordonat (împreună cu E. Edmont) *Atlasul lingvistic al Franței* (1902–1909). A fost membru de onoare al Academiei Române.

38. Titlul inițial al capitolului era: *CUGETAREA MAGICĂ. RELIGIA.* În exemplarul de arhivă (pe care l-am semnalat în „Nota asupra ediției") Mehedinți șterge religia, fără a o scoate însă din componența culturii (v. mai încolo p. 140 și nota noastră nr. 65 la prezenta lucrare).

39. Foarte interesantă idee! Pe baza datelor etnografic-antropologice, Simion Mehedinți modifică modelul celor trei „stări" ale spiritului uman (teologică — metafizică — pozitivă), model elaborat de Auguste Comte!

40. Inițial: „starea teologică": în exemplarul de arhivă: „starea magică și mitologică". Substituire motivată mai sus (vezi nota noastră anterioară).

41. În sensul adăugirii imediat următoare, care completează fraza, ideea merită atenție. Altfel, Mehedinți însuși consideră faza magică drept vârstă a rătăcirilor.

42. Altă modificare importantă în exemplarul de arhivă (inițial era: „pridvorul religiei").

43. Limba capitalizează nu numai experiența pozitivă, dar și eroarea. Constatarea, foarte importantă, depășește cadrul de explicare a începutului rătăcirilor magice, putând fi luată și ca un semnal de profilaxie culturală: atenție la cuvântul rostit și mai ales la cel scris, fiindcă el amplifică nu numai o idee bună, dar și o idee greșită!

44. O valoroasă intuiție. Modelului celor trei stări în evoluția spiritului uman, așa cum îl concepuse Comte (teologie — metafizică — pozitivism), i s-a reproșat pe bună dreptate că urmărește evoluția mentalității în totală independență față de substratul material al vieții omenești. Adoptând acel model, Mehedinți nu numai că îi aplică o corecție (vezi p. 112), dar îi descoperă și un fir cauzal de esență materială: munca cu uneltele.

45. E vorba de Ernst Mach (1838–1916), fizician și filosof austriac, considerat un precursor al lui Einstein.

46. Prima obiecție făcută lui Pârvan rezultă dintr-o neînțelegere, în care au căzut și alții. Autorul *Geticei* se referea nu la romanizarea, ci la occidentalizarea carpato-danubienilor (prin intermediul celților), ceea ce a facilitat romanizarea lor de după cucerire (cf. Radu Vulpe, nota 273, în Vasile Pârvan, *Dacia*, ediția a cincea, Editura științifică, 1972, p. 203).

Totuși, am adăuga noi, Pârvan, fără ca prin aceasta să se facă vinovat de vreo contradicție logică, vorbește de o penetrație romană în spațiul nostru înainte de Traian, dar o susține prin prezența a o mulțime de *mercatores*, negustori romani, încă de pe vremea lui Burebista, precum și de meșteri zidari și de oameni de afaceri (vezi Vasile Pârvan *Dacia*, ediția citată, p. 133). De altfel, Mehedinți însuși îi va numi pe daci „aproape creștini înainte de creștinism" (vezi în volumul de față p. 154 și nota noastră nr. 84). Cât privește cealaltă obiecție, se pare că, spre deosebire de filozofi, arheologii n-au găsit necesar să teoretizeze prea mult distincția dintre civilizație și cultură.

47. Asemenea afirmații scot cel mai mult în evidență partea de convenționalitate a distincției dintre civilizație și cultură și a definițiilor respective. Sunt demne de luat în seamă, în acest context, comentariile lui P. P. Negulescu. Referindu-se chiar la pasajul marcat de noi prin prezenta notă, Negulescu obiectează: „Dacă ar fi așa, formele de exprimare de care e vorba ar trebui să rămână excepționale, adică rare, și să nu fie întrebuințate decât de oamenii inculți, pe când ele alcătuiesc în realitate regula generală, întrebuințate fiind și de oamenii culți. Nu există oare cuvântul «agricultură», cu derivatele lui, în toate limbile neolatine? Nu-l au chiar și unele din celelalte limbi? În limba engleză, bunăoară, găsim cuvintele: *agriculture, agriculturist, agricultural*". Negulescu întreprinde apoi o digresiune etimologică și istorică, la capătul căreia constată că cei doi termeni — „cultură" și „civilizație" — n-au avut niciodată sensuri exclusive (spiritual, respectiv material). El ajunge să înțeleagă prin cultură (din latinescul „colere") „îngrijirea ce se da lucrurilor și ființelor spre a le ameliora calitatea și a le augmenta cantitatea", iar prin civilizație (de la cuvintele înrudite „civis", „civitas", „civilis" și „civilitas") „complexul de sentimente privitoare la raporturile dintre oameni — sentimente care au făcut mai întâi posibilă și apoi mai sigură, mai ușoară, sau chiar mai plăcută, viața în comun a oamenilor, în societăți organizate" (vezi P. P. Negulescu. *Scrieri inedite*, II: *Destinul omenirii*, vol. V, București, Editura Academiei R.S.R., 1971, pp. 448, 458, 503 ș.a.). Prilejuită vădit de tezele lui Mehedinți, analiza întreprinsă de Negulescu pe seama conceptelor de cultură și civilizație sporește în chip notabil diversitatea de definiții și determinări aplicate acestor concepte. E o diversitate exegetică ce nu face decât să reflecte, cu partea de convenționalitate cu tot, bogăția și complexitatea reală a fenomenelor împricinate.

48. Afirmația cu totul ipotetică, referitoare la un caz particular și menită a prelungi până la limită exemplul imediat anterior, care nu se însoțește cu vreo intenție discriminată. Așa cum arătam și în prefață, S. Mehedinți nu a pus la îndoială resursele creatoare ale vreunei populații de pe globul pământesc. Vorbind, de pildă, despre variația acestor resurse de la o rasă la alta, învățatul român arăta că: „Oamenii de rasă neagră sunt de obicei vioi, veseli și gata spre tot ce seamănă a teatru, dans și muzică. Pare că au ceva tineresc și chiar copilăresc în purtarea lor; de aceea, mulți au socotit că rasa neagră este o rasă inferioară. (Mai ales ți-

neau la părerea asta cei care făceau negoț cu robi și voiau să se păstreze mai departe robia.) Adevărul e însă altul" (S. Mehedinți, *Antropogeografia*, ed. a IV-a, 1942, p. 226). În continuare, Mehedinți precizează următoarele aptitudini ale rasei negre: (a) inteligența, iuțeala în a pricepe ceva și a se acomoda unei situații noi; (b) îndemânarea practică, dovedită prin destoinicia africanilor în prelucrarea metalelor; negrii au găsit ei singuri mijlocul de a scoate fierul din minereu, pe când unele popoare azi civilizate au împrumutat metalele; (c) înzestrarea pentru artă, îndeosebi pentru muzică. „Ceasuri întregi, sălbaticul african nu mai contenește din cântare, iar numărul instrumentelor muzicale din Africa e mai mare decât în orice stat european. Nu e noapte în care să nu auzi undeva, în depărtare, sunetul muzicii care adună pe negri la dans. Nu se știe dacă nu cumva din rasa neagră vor ieși cu timpul mai multe genii muzicale decât din cea albă" (*Ibidem*, p. 227).

49. Caracterizarea stării de înapoiere a fuegienilor (populație din Țara de Foc) aparține lui Darwin și conține nu dispreț, ci compasiune (vezi Charles Darwin, *Călătoria unui naturalist în jurul lumii pe bordul vasului Beagle*, Editura tineretului, București, 1959, pp. 228–233). Mehedinți nu conferă altă nuanță acestei caracterizări; după cum am relevat, savantul român a privit cu simpatie spre așa-zișii „primitivi". El se exprimă însă neriguros când afirmă că Jemmy Button rămăsese „sub treapta culturii în care fusese transplantat". Din cele relatate de Darwin (*op. cit.*, p. 223) rezultă de fapt că fuegianul, împreună cu alți doi compatrioți ai săi între care o femeie nu se deprinseseră a concepe alternativele; cu alte cuvinte, gândirea lor nu putea opera în cadrul logicii binare. L. Lévy-Bruhl și Cl. Lévi-Strauss, în spiritul unei etici obiective, au arătat că există într-adevăr anumite particularități ale gândirii arhaice, fie că această gândire este caracterizată drept „prelogică", sau „analogică", sau „mitică", dar că particularitățile respective nu poartă cu ele nimic stigmatizant. Un logician de reputație ca Anton Dumitriu consideră chiar că gândirea așa-zisă „primitivă" funcționează pe baza logicii polivalente. În privința lui O. Mai, Forster afirmă că, după doi ani petrecuți la Londra în cercurile înalte, tahitianul încă se purta ca un copil, emoționându-se și cerând tot ce vedea și îi făcea plăcere. E greu de spus cât de edificatoare sunt aceste experiențe de transplantare a unui individ uman dintr-un mediu social în altul. Dar, obiectiv vorbind, manifestările spirituale, în mai mare măsură decât producțiile materiale, poartă într-adevăr o pecete etnică. Important însă ni se pare faptul că această determinare particulară nu împiedică, ci, dimpotrivă, face mai necesară circulația universală a valorilor de la o arie culturală la alta, de la un popor la altul.

50. În principiu, Mehedinți nu este refractar la orice împrumut de civilizație. „Dacă tehnica însemnează o ușurare a muncii și o înnobilare a vieții, nu poate să rămână o clipă de îndoială că invențiunile sunt bine venite și datoria fiecărui popor este să le armonizeze condițiilor lui de viață" (S. Mehedinți, *Datoria generației actuale*, curs multiplicat, 1933–1934, p. 63 și urm.). Convingerea sa e că, pe lângă unele forme de civilizație care sunt „bunuri ale tuturor", „forme, mijloace și metode de viață internaționale", există în viața fiecărui popor și condiții particulare, de care poporul respectiv nu se poate desprinde. Astfel de condiții particulare cer forme de civilizație particulare.

51. Se are în vedere mișcarea pașoptistă, sau, mai precis, o parte din supraviețuitorii ei, învinuiți de junimiști (al căror descendent direct Mehedinți era) de a fi transpus la noi liberalismul occidental și ceea ce Titu Maiorescu a numit „forme fără fond". Critica aceasta, întemeiată pe evoluționismul organic, a atins expresia ei cea mai clară în publicistica profesată de Mihai Eminescu. Expus la rându-i reprosului de a fi o concepție antiprogresistă, evoluționismul organic a cultivat de fapt, în adâncul său, încrederea în resursele autohtone de creație originală, în toate domeniile.

52. Teoretician al „școlii muncii" și legiuitor în spiritul ei, Mehedinți și-a făcut o țintă de bătaie din „cultura generală" ca sumă de cunoștințe livrești, fără finalitate practică. El este autorul unui dicton care a stârnit multe discuții: „Mai bine muncă fără carte, decât carte fără muncă". Aceste cuvinte aveau în vedere o situație-limită. Criticii nu au înțeles convenția și Mehedinți a fost nevoit să revină cu lămuriri suplimentare: „Nu e nici o îndoială că-i mare neajuns pentru omul care muncește cu brațele să fie lipsit de lumina cărții; dar e și mai mare nenorocire să cetești mereu fără să aduci la îndeplinire cele cetite" (*Altă creștere: școala muncii*, prefață la ediția a patra, 1922, p. 3).

53. Rechizitoriul care urmează trebuie înțeles în adevărata lui direcție: el nu se adresează tuturor efectelor civilizației moderne, ci numai acelora care se întorc împotriva omului. Iar latura de adevărat progres pe care o recunoaște civilizației, constituie temeiul pe care savantul umanist își reface elanul, spre a-și formula în cele din urmă un crez optimist (vezi p. 137 și următoarele).

54. Afirmație exagerată. Datele stricte arată că în general, în lume, natalitatea este mai scăzută în mediul urban decât în cel rural. Pe de altă parte, în orașe populația este mai mobilă, mai fluctuantă, dar nici acolo indicele de natalitate nu a coborât vreodată la zero. Fenomenul natalității depinde de calitatea vieții, de mentalitatea oamenilor, precum și de alți factori, pasibili de acțiune pozitivă printr-o politică socială judicioasă.

55. Vezi Arsène Dumont, *Dépopulation et civilisation*, Paris, 1890, capitolul 6.

56. Reflecție profundă, surprinzător de modernă, a filozofului francez Etienne Bonnot de Condillac (1715–1780).

57. În alte lucrări, Mehedinți socotește drept înclinații de acest fel: deprinderea locuitorilor din pustiuri de a răbda foamea și setea, a polinezienilor de a bea apă sărată, plăcerea tot a acestora din urmă de a sta în apă etc.

58. Fără preocuparea de a ilustra în mod expres și adaosul la definiția culturii, autorul vorbește în alte ocazii de înclinația către muzică la negri, către arta figurativă la polinezieni, către gândirea abstractă la europeni și la tasmanieni.

59. A se vedea nota 1 — aici, supra.

60. A se vedea nota 47 — aci, supra.

61. Armonizarea între civilizație și cultură merită un loc principal în strategia de dezvoltare a societății umane. Dar este o iluzie a crede, cum spune Mehedinți, că pragmatismul poate pune de acord tehnica înaintată, pe de o parte cu o înaltă moralitate, pe de altă parte. Pasajul este semnificativ pentru inadecvarea între *o idee* și *exemplificările* pe care ea le poate primi. Asemenea inadecvări — adevărate denivelări valorice — apar uneori în gândirea lui S. Mehedinți. E de remarcat totuși că, în cele mai multe din asemenea cazuri, ideea (aici, tocmai: armonizarea între civilizație și cultură) rezistă valoric prin ea însăși, situându-se deasupra exemplificării.

62. A se vedea nota 35 — aci, supra.

63. După sensul antropologic al civilizației și culturii, opinia aceasta nu trebuie să stârnească mirare. Conceptele respective desemnează formele specifice ale comportamentului uman. Dar nu numai expresia scrisă a comportamentului uman (sau *ca* parte a lui) este aptă a primi evaluări superioare. *Miorița*, spre exemplu, este un fapt de cultură, dar putem fi siguri că aceia care au creat-o și ne-au transmis-o prin vreme nu știau carte.

64. În general, Mehedinți a nutrit o mare încredere în știință, ca mijloc prin care omul poate deveni mai puternic și își poate îmbunătăți modul de trai. În anii tulburi de dinaintea celui de al doilea război mondial, el a văzut în știință instrumentul optim de înlăturare a răului din lume. Linia de cenzură pe care o dezvăluie aici, izvorăște pe de o parte din înțelegerea caracterului asimptotic al înaintării cunoașterii umane, iar pe de altă parte, cum vădește ansamblul paragrafului, din dorința de a împăca știința și religia.

65. În concepția lui Mehedinți despre religie își dau întâlnire teza comteană a evoluției stadiale a spiritului uman cu teza kantiană după care problemele religioase fundamentale sunt probleme ale rațiunii practice, adică ale moralei. Astfel, în lucrările ulterioare (vezi mai ales *Antropogeografia*) religia va fi tratată la un loc cu știința, discursul urmărind îndeosebi felul cum cunoașterea s-a desprins de magie și mitologie (ca forme ale religiei primitive) spre a deveni știință exactă. Concepția rămâne dualistă, întrucât religiilor doctrinare, spre deosebire de cele primitive, li se recunoaște un statut complementar științei. Așa se face că în *Antropogeografie*, în *Trilogia științei*, în *Academia, instituție etnopedagogică*, structura culturii nu mai este: religie — știință — artă, ci: știință — artă — etică.

66. Mehedinți critică aici raționalismul pentru caracterul vag atribuit în cadrul acestui curent „rațiunii", adică pentru privarea conceptului

respectiv de determinarea lui particular-etnică. Derivat dintr-un astfel de concept sărac în determinații, conceptul de „cultură universală" împrumută automat și caracterul abstract al sursei. În fapt, cultura universală cuprinde valori din orice mediu etnic, este ansamblul lor, și, prin urmare, conținutul conceptului are o concretitudine logică exemplară. Mehedinți știe că lucrurile stau așa, ca atunci când vorbește de „panteonul literaturii universale", în care își au locul acei artiști ce sunt „un fel de creatori (am putea zice re-creatori) ai vieții poporului lor..." (vezi *Premise și concluzii la „Terra"*, în volumul de față, p. 332–333). Dovadă că savantul era limpezit asupra raportului dintre național și universal în cultură stă și următorul fragment din cuvântul înainte („Către cetitori") la volumul de povestiri *Oameni de la munte:* „...arta, deși universală în scop, poate fi națională în subiecte și mijloace, adăogând lângă ceea ce este general omenesc și ceea ce este specific în fiecare națiune".

67. Vezi nota 12 la *Caracterizarea unui popor prin munca și uneltele sale*.

68. Pasajul acesta trebuie interpretat ca o critică a europo-centrismului și, implicit, ca o probă de umanism foarte larg.

69. Titlul uneia dintre lucrările lui Karl Weule (în traducere: *Cultura celor lipsiți de cultură*).

70. Am menționat în studiul introductiv rezervele cu care e necesar să întâmpinăm asemenea descrieri, dat fiind timpul care a trecut de când ele au fost realizate.

71. A. D. Xenopol credea că un lanț de munți ar trebui să *despartă* două popoare și, prin urmare, i se părea o anomalie prezența Carpaților în mijlocul masei de populație românească. Cu îndreptățirea specialistului în antropogeografie, dar și cu aceea provenită dintr-o deplină cunoaștere a istoriei neamului, Mehedinți a adus corecția necesară. Contribuțiile sale la lămurirea unor probleme privind etnogeneza românilor au fost foarte importante și se află sintetizate în *Le pays et le peuple roumain* (1927), în *Geografie și geografi la începutul secolului al XX-lea* (1938, pp. 117–153), precum și în alte lucrări.

72. Această teorie a fost susținută de unii istorici români din secolul trecut, Grigore Tocilescu, citat cu câteva rânduri mai înainte, numărându-se printre ei. Ideea-program era afirmarea originii pur latine a poporului român și a limbii lui. Teoria s-a dovedit a fi exagerată. Un mare merit în dezvăluirea acestui fapt a avut B. P. Hasdeu, cu articolul său *Perit-au dacii?* (1860).

73. Respingerea teoriei lui Robert Roesler, istoric german din secolul al XIX-lea, care a încercat să conteste continuitatea poporului român în teritoriul carpato-danubian și, în directă consecință, dreptul românilor de a-și stăpâni teritoriul de astăzi. Roesler, reamintim, afirmase că, odată cu plecarea trupelor romane de ocupație (271 e.n.), Dacia ar fi fost părăsită și de populația autohtonă. Absurditatea punctului de vedere roeslerian a fost demonstrată la vreme de B. P. Hasdeu, A. D. Xenopol, D. Onciul și alții. Mehedinți li se alătură. El privește continuitatea sub

mai multe aspecte: continuitatea rasei (a tipului antropofizic), continuitatea masei (a densității blocului), continuitatea în concepția despre viață și continuitatea politică. Toate aceste aspecte se regăsesc în unitatea organică dintre pământ și popor (vezi *Le pays et le peuple roumain*, 2-e édition, 1930, pp. 3–23).

74. Socotirea năvălirii popoarelor migratoare ca moment de început în istoria popoarelor din partea aceasta a Europei era un punct de vedere derivat din amintita teorie a lui Roesler.

75. Alcătuitorul prezentei ediții nu a reușit încă să afle despre ce conferință e vorba.

76. Inițial: „vertical". În exemplarul din arhivă, corecție operată de autor: „orizontal".

77. Aluzie la cunoscutul pasaj din dialogul platonic *Charmides*, unde Socrate se adresează tânărului al cărui nume îl preia ca titlu al dialogului și care se plânge de durere de cap, spunându-i că știe un descântec, învățat „acolo, în tabără, de la un trac, unul din medicii lui Zalmoxis, despre care se zice că stăpânesc meșteșugul de a te face nemuritor" (în Platon, *Opere*, vol. I, Editura științifică, 1974, p. 183 și urm.). De asemenea, Herodot povestește că: „Înainte de a ajunge la Istru (numele grecesc al Dunării — Gh. G.), Darius îi supune mai întâi pe geți, care se cred nemuritori... " și că Zamolxis, pe vremea când era om, „a pus să i se clădească o sală de primire unde-i găzduia și-i ospăta pe cetățenii de frunte; în timpul ospețelor, îi învăța că nici el, nici oaspeții lui și nici urmașii acestora în veac nu vor muri, ci se vor muta numai într-un loc unde, trăind de-a pururea, vor avea parte de toate bunătățile" (Herodot, *Istorii*, cartea a IV-a, capitolele XCIII, respectiv XCV).

78. A se vedea nota 23 la *Caracterizarea unui popor prin munca și uneltele sale*.

79. A se vedea notele 52 și 63 la prezenta lucrare.

80. Eugène Pittard (1867–1962), bioantropolog elvețian; a făcut cercetări în țara noastră și a susținut mișcarea antropologică de la noi, între cele două războaie mondiale. A fost membru de onoare al Academiei Române.

81. Simion Mehedinți a încurajat continuu activitatea muzeelor etnografice din toată țara. Ca mărturie a acestei preocupări, în 1926, cu ocazia ținerii la Sighetul Marmației a Congresului anual al profesorilor de geografie, Mehedinți va patrona inaugurarea în acel oraș a Muzeului etnografic maramureșean, unul dintre cele mai importante muzee etnografice regionale din țară (întemeietor: prof. Gh. Vornicu). A salutat, de asemenea, înființarea la Iași (prin eforturile lui Ion Chelcea) a Muzeului etnografic al Moldovei. Savantul se gândea chiar la înființarea, pe lângă Universitatea din București, a unui muzeu etnografic național în aer liber. Proiectul acesta va fi dus la îndeplinire de Dimitrie Gusti, în 1936, când va lua ființă Muzeul Satului.

82. Prin prisma exigențelor unui trai sănătos, critica aceasta este îndreptățită, cel puțin parțial. Dar progresul *real* se înfăptuiește printr-o competiție a mai multor factori. În cazul de față, vestimentația de tip urban s-a impus prin avantajul de a fi lesne de procurat și de întreținut. Problema e complexă și își găsește expresia generală în tehnica de abandonare a portului tradițional. Acționează în acest sens multiple cauze — sociologice, economice, psihologice —, dar nu e locul aici să le analizăm.

83. Intrarea societății românești în epoca modernă a produs o stare de alertă în legătură cu destinul culturii folclorice, populare, amenințată să dispară. De aici imperativul dacă nu al conservării în forme vii, autentice, măcar al consemnării ei. În acest sens, reacția lui Mehedinți, dictată de simțul răspunderii, nu a fost singulară. Academia însăși, în ordinea imperativului amintit, a inițiat concursuri tematice pentru cercetarea poeziei populare, a basmelor, a obiceiurilor; în 1908, înalta instituție a inițiat colecția „Din viața poporului român", iar în 1930 a aprobat înființarea la Cluj a Arhivei de Folklor, sub conducerea lui Ion Mușlea.

84. Pentru contestarea valorii alfabetului ca indice de progres, trimitem la notele 52 și 63 — aci, supra. Cât privește expresia „aproape creștini înainte de ivirea creștinismului", ea merită toată atenția științifică, fiind vorba de o ipoteză lansată pe terenul istoriei culturale a poporului român. Istorici de astăzi ai religiei (îndeosebi Ioan G. Coman) sprijinindu-se pe izvoare scrise din primele secole ale erei noastre, au pus în lumină o serie de similitudini între cultul lui Zalmoxis și creștinism (năzuința spre nemurire, cumpătarea etc.). Tocmai acesta este sensul expresiei folosite de Mehedinți. Cum creștinarea propriu-zisă a daco-romanilor s-a înfăptuit prin mijlocirea limbii latine, aceste două momente (pătrunderea noii credințe și cristalizarea limbii autohtone pe baza celei latine) apar indestructibil legate de însăși formarea poporului român.

85. La 20 august 1929, guvernul național-țărănist condus de Iuliu Maniu promulga „legea pentru reglementarea circulației pământurilor cultivabile". Conform acestei legi, terenurile arabile dobândite prin împroprietărirea din 1921 — terenuri inițial inalienabile — puteau fi înstrăinate fără nici o formalitate. Legea circulației pământurilor a dus la fărâmițarea proprietății rurale și la sporirea numerică a proletariatului agricol, o parte din țăranii săraci și mijlocași fiind nevoiți să renunțe la bucata de pământ pe care o primiseră prin împroprietărire. Cumpărările și vânzările de pământ au favorizat de asemenea proliferarea creditelor bancare și a cametei, manevrate în bună măsură prin capital străin (vezi și Ioan Scurtu, *Din viața politică a României (1926–1947)*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1983, pp. 135–136). În rândurile de mai sus, Mehedinți deplânge faptul că legea amintită nu a protejat grupurile de aromâni care migraseră din Peninsula Balcanică în România, după primul război mondial.

86. Nu e nevoie să fii pășunist spre a recunoaște că numai acolo unde a existat o tradiție pastorală și unde limba (element prin excelență etnic) a îngăduit o anume simplă asociere de sunete, unul din primele exerciții de citire din abecedar a putut fi: „o-i, oi!"

87. Această orientare regionalistă e acceptată în prezent și de UNESCO. Fără a se exclude și posibilitatea unor asemănări de condiții între diverse țări, ceea ce poate conduce la unele soluții educaționale asemănătoare, într-un raport al acestei organizații se spune: „Sistemele educative exprimă în cel mai înalt grad conștiința națională, cultura și tradițiile fiecărui popor. Nici o națiune nefiind identică cu alta, problemele de educație au tot atâtea modalități de a fi concepute, câte țări există; în domeniul educației, poate mai mult decât în oricare altul, *determinările majore se situează deci în planul strategiilor naționale*" (sub direcția lui Edgar Faure: *A învăța să fii — un raport al UNESCO*, Editura didactică și pedagogică, București, 1974, p. 236; subl. în orig.).

88. Două obiecții sunt de adus în legătură cu cele afirmate în acest alineat. Mai întâi, este discutabilă generalizarea că „mai toate descoperirile mari ale geniilor științifice apar la începutul, nu la sfârșitul carierei lor". Apoi, extinderea unei pretinse legi a naturii la domeniul istoriei culturale nu se justifică. Operația de extindere evocă opinia lui Mehedinți că popoarele și omenirea sunt „unități biogeografice". Ideea nu este falsă, o recunosc și alți specialiști în materie, dar ea nu exprimă esența realității în cauză. Mehedinți însuși se depășește pe sine afirmând cu alte prilejuri că un popor nu trebuie socotit doar ca o masă de oameni legată de sol și de climă, ci poporul se definește pe un plan mai înalt, prin originalitatea creației în sfera civilizației și a culturii.

SECȚIUNEA A DOUA

INTRODUCERE ÎN GEOGRAFIE

1. „În esență, geografia noastră generală trebuie să privească Pământul drept locuință a neamului omenesc" (Carl Ritter, *Allgemeine Erdkunde*, Berlin, Georg Reimer, 1862). Reprezentant de seamă al spiritului german în secolul al XIX-lea, Carl Ritter (1779–1859) trece drept unul din întemeietorii științei geografice. Ca gânditor, a fost profund influențat de Herder și Pestalozzi.

2. Capitolul la care trimite autorul se intitulează „Pământul ca operă a voinței omenești" (a se vedea S. Mehedinți, *Opere complete*, vol. I, partea 1: *Introducere în geografie*, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1943, pp. 156–169; capitolul a fost reeditat în S. Mehedinți, *Opere alese* sub red. Vintilă Mihăilescu), București, Editura științifică, 1967, pp. 192–203.

3. Theodor Waitz (1821–1864), antropolog și filosof german. A fost profesor la Universitatea din Marburg. Opera principală, citată și de Mehedinți: *Anthropologie der Naturvölker*, 5 vols., Berlin, 1859–1872.

4. Mehedinți menționează numele marelui geograf al antichității atât în versiunea greacă (Strabon), cât și în versiunea latină (Strabo). Întrucât motivația nu este evidentă, respectăm alternarea uzitată de autor. Opera lui Strabon din care Mehedinți citează este *Geographia*.

5. În traducere, din latină: „În rest, să nu socotești că se pot afla lucruri mai plăcute decât o vilă, un litoral, o perspectivă asupra mării. Și nici chiar acestea nu merită o scrisoare mai amplă" (Cartea a XII-a, scrisoarea a IX-a, din *Scrisori către Atticus;* Atticus reprezintă numele celui mai apropiat prieten al lui Cicero). De asemenea: „Și deși mă ascund de dimineață în pădurea deasă și sălbatică, nu ies din ea înaintea serii" (*Op. cit.*, Cartea a XII-a, scrisoarea a XV-a).

6. Textul citat aparține lui Plinius cel Tânăr, din Scrisoarea a V-a către Împăratul Traian. În traducere: „Și de fapt nici nu vei vedea distingându-se niște teritorii, ci o formă oarecare, zugrăvită cu deosebită frumusețe".

7. Amintim că acest text, altfel de sine stătător, reprezintă capitolul al II-lea din S. Mehedinți, *Opere complete*, vol. I, partea 1: „Introducere în geografie".

8. Sub denumirea de „materialism naiv", Mehedinți are în vedere o variantă de pozitivism, înrudită cu un determinism liniar, mecanicist.

9. „Când omul nou și dezarmat se pomenește în mijlocul naturii, ea îl învăluie, îl șlefuiește, îl modelează, iar *lutul moral*, încă moale și flexibil, se supune și se plămădește sub presiunea fizică..." (din fr.).

10. „Istoria e la început geografie întreagă", sau, și mai în spiritul sentinței: „Istoria e la început curată geografie" (din fr.).

GEOGRAPHICA

1. Hanno (sau Hannon), navigator cartaginez (sec. 6–5 î. Hr.). A călătorit de-a lungul coastelor de vest ale Africii, cu 60 de vase pe care se aflau 30 000 bărbați și femei. A întemeiat mai multe cetăți și temple în teritoriul actual al Marocului. A atins coastele Gambiei și Sierrei Leone. Se bănuiește că ar fi ajuns până în Camerun. Scrisă în limba punică, în templul Baal, istoria călătoriei sale s-a păstrat într-o versiune greacă, sub titlul *Periplul lui Hannon*.

2. E vorba de Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840), fiziolog și anatomist german, considerat părintele antropologiei biologice. A relevat importanța craniului în clasificara raselor omenești. În spatele variabilității somatice, a intuit, însă, unitatea speciei umane.

3. Hologeic: termen preluat de S. Mehedinți de la Fr. Ratzel, cu referire la descrierea geografică. Aceasta, afirmă Mehedinți, trebuie să fie „hologeică" și „holocronică", adică trebuie să înfățișeze fenomenul și efectele lui la scara *întregii planete* (gr. *holos* — întreg, *gea* — pământ) și pe *întreaga perioadă* a manifestării în timp (gr. *holos* și *chronos*). A se vedea S. Mehedinți, *Terra,* ed. princeps, vol. I, pp. 207–235.

4. Charles Augustus Lindbergh (1902–1974), aviator american, intrat definitiv în istoria aviației prin performanța de a fi realizat primul zbor fără escală peste Oceanul Atlantic, de la New York la Paris. Zborul a avut loc între 20–21 mai 1927 și a durat 33,5 ore.

GEOGRAFIA ECONOMICĂ

1. Termenul „primitiv" avea inițial sensul de „primii oameni". Concepția evoluționistă a adăugat însă sensului inițial pe acela (peiorativ) de „înapoiat", „rămas în urmă pe scara devenirii sociale". Cu timpul, termenul de „primitiv" a ajuns incomod atât pentru lumea pe care o desemna, cât și pentru oamenii de știință care îl foloseau (vezi M. F. Ashley-Montagu, ed., *The Concept of the Primitive*, New York, Free Press, 1968). Mai mult încă, antropologia culturală a scos în evidență excepționala bogăție valorică a fondului uman *arhaic* (un atribut mai adecvat decât „primitiv"). Deși utilizează termenul „primitiv", Mehedinți își orientează demersul tocmai către punerea în valoare a civilizației și culturii arhaice.

2. Fenomenul canibalismului sau antropofagiei e mult mai complex în semnificații decât îl prezintă Mehedinți, întrucât, așa cum afirma Marshall Sahlins, canibalismul este „întotdeauna simbolic, chiar atunci când este real". Deplorabil în sine, el presupune practici funerare, sacrificiale, alimentare, în cursul cărora cei ce le înfăptuiesc sunt convinși că-și însușesc virtuțile celor sacrificați (J. G. Frazer). Între lucrările mai noi dedicate acestui fenomen menționăm: E. Sagan, *Cannibalism: Human Aggression and Cultural Form,* New York, Harper and Row, 1974; P. Brown and D. Tuzin (eds.), *The Ethnography of Cannibalism,* Washington, Society for Psychological Anthropology, 1983; etc.

3. E vorba de celebrul proverb: *Time is money.*

4. Vezi nota 27 la *Coordonate etnografice.*

5. Tema „formelor de cultură economică" (spre a utiliza expresia lui S. Mehedinți) nu și-a pierdut din actualitate. Dintre studiile mai recente despre societățile de culegători, vânători și crescători de vite menționăm: T. Ingold, D. Riches, and J. Woodburn (eds), *Hunters and Gatherers,* 2 vols, Oxford, Berg, 1986; A. Barnard, *Hunters and Herders of Southern Africa,* Cambridge, Cambridge University Press, 1992; etc.

6. Citat extras din *Călătoria unui naturalist în jurul lumii pe vasul Beagle.*

7. Peste tot unde vorbește despre pitici, Mehedinți se referă la populațiile de pigmei din Africa.

8. Prin „împărțirea muncii", Mehedinți înțelege, evident, ceea ce Marx numea „diviziunea socială a muncii", iar Durkheim „diviziunea muncii sociale".

9. Această prohibiție funcționează și în practicarea păstoritului la români (vezi, de exemplu, Traian Herseni, *Probleme de sociologie pastorală,* 1941). Motivația ei pleacă de la elemente biologice (de constituție și fiziologie specifică) spre a atinge sfera moralei și a religiei. În toate culturile lumii, femeia apare mai vulnerabilă la impuritate: fiind mai supusă primejdiei, ea este totodată o potențială sursă de primejdie (vezi Mary Douglas, *Purity and Danger,* 1966).

10. O astfel de bucată de fier (în formă de U, cu un șanț în partea interioară), servind drept ramă pentru lama hârletului, se află de asemenea în muzeul sătesc de la Șirnea (Bran). Îngrijitorul ediției de față deține în arhiva personală o fotografie a acestei piese.

ANTROPOGEOGRAFIA

1. Steregoaie = *Veratrum album,* plantă ierboasă, veninoasă, din familia *Liliaceae,* cu flori albe. Crește prin fânețe, livezi și pășuni, la munte. Pentru toxicitatea ei este întrebuințată în practicile populare ca insecticid (vezi și alte întrebuințări, în Valer Butură, *Enciclopedie de etnobotanică românească,* 1979, p. 224).

2. Spânț (spânz, sau bozotei) = *Helleborus odorus,* plantă ierboasă, veninoasă, din familia *Ranunculaceae.* Crește prin păduri și zăvoaie. Sunt mai multe soiuri de spânz, folosite în practicile populare (vezi Valer Butură, *op. cit.* pp. 41, 221–222).

3. Expresia în original: *„das Erziehungshaus der Menschheit".* Simion Mehedinți a apelat adesea în scrierile sale la această formulă a lui Ritter pentru a sublinia funcția modelatoare a planetei în raport cu specia umană (vezi, de exemplu, în volumul de față capitolul respectiv din *Introducere în geografie*). Alte expresii apropiate ca sens folosite de Ritter sunt: *Wohnsitz...*, *Wohnplatz...*, sau *Heimat des Menschengeschlechtes.* Așa cum s-a observat, ideea ca atare este de inspirație herderiană, Johann Gottfried Herder fiind (alături de Johann Heinrich Pestalozzi) unul din marii îndrumători ai lui Ritter (vezi Klaus E. Müller: „Carl Ritter und die kulturhistorische Völkerkunde. Darstellung und Überlegungen", în *Paideuma,* 11, 1965, pp. 24–57).

4. Despre grai sau limbă ca unealtă fizico-psihică vezi *Coordonate etnografice,* îndeosebi (în volumul de față) pp. 101–110.

5. E vorba de Sir George Strong Nares (1831–1915), navigator și explorator polar britanic. A deținut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea două recorduri: călătorind cu o navă cu aburi, a trecut în premieră

dincolo de 67^0 spre Polul Sud și dincolo de 82^0 spre Polul Nord. A lăsat mai multe descrieri ale expedițiilor sale.

6. Julius Ritter von Payer (1842–1915), explorator austriac. A participat la o expediție germană pe coastele Groenlandei. Între 1872–1874 a condus, cu nava „Tegetthoff", expediția austro-ungară în Oceanul Arctic, în cursul căreia a descoperit arhipelagul Franz Josef. Și-a descris călătoriile în *Die österreichisch-ungarische Nordpolexpedition.*

7. Cele două citate succesive sunt, probabil, din lucrarea lui von Payer.

8. Formulă geopolitică de care cercurile conducătoare ale Germaniei naziste s-au slujit în acțiunile lor expansioniste. La Mehedinți, ea nu reprezintă altceva decât o metaforă care exprimă impulsul speciei umane de a lua în stăpânire planeta.

9. Ansamblu de insule ce delimitează la nord-est Oceanul Indian, între Asia și Australia, cu o suprafață totală de aproximativ 2,2 milioane km^2. Acest ansamblu cuprinde Sumatra, Java, Sondele Mici (Bali, Lombok, Flores etc.), Borneo, insulele Celebes, Moluce și Filipine.

10. În 1994, populația planetei se ridica la aproape 5,590 miliarde locuitori (cf. *Britannica Book of the Year,* 1995, p. 756).

11. Actualizate, datele din tabel (rotunjite) se înfățișează astfel: Europa 730, Asia 3 385, Africa 683, America de Nord și de Sud 763, Australia și Oceania 28 (cf. *Britannica Book of the Year,* 1995, p. 756).

12. Vezi aci, supra, nota 10.

13. În 1994, China singură avea 1,192 miliarde locuitori, iar Japonia 124,9 milioane (*Britannica Book of th Year,* 1995, pp. 584 și 638).

14. În 1994, populația Indiei se ridica la 913,7 milioane locuitori (*ibidem*, p. 628).

15. Vezi și capitolul (reprodus în prezentul volum) „Omul ca factor economic". Asemenea afirmații nu sunt doar simple constatări sau postulate teoretice. Ele sunt adevărate îndemnuri la *muncă serioasă,* ca *unica soluție* pentru societatea românească de a depăși crizele ce-i tulbură mersul înainte spre starea de prosperitate generală.

16. În fapt, mișcarea demografică nu se caracterizează printr-o creștere constantă. Factori imprevizibili intervin în acest proces. Previziunile lui Mehedinți nu s-au adeverit, pentru că între timp populația globului, mai ales în țările industrializate, a trăit fenomenul cunoscut sub denumirea de „tranziție demografică". Este vorba de trecerea de la un regim demografic caracterizat prin niveluri *înalte* ale natalității și mortalității la un regim demografic cu niveluri *joase* ale celor doi indicatori demografici. E de notat că în procesul de tranziție — care durează decenii — tendința de scădere afectează *ambii* indicatori amintiți (atât natalitatea cât și mortalitatea). A se vedea Vladimir Trebici și Ion Ghinoiu, *Demografie și etnografie,* 1986, p. 36 și urm.

17. În etnografia românească, asemenea sălașe se numesc „case (sau gospodării) cu ocol întărit". În unele zone (în Bran, de exemplu) ele nu au dispărut nici astăzi, dimpotrivă s-au dezvoltat și mai mult.

18. În Munții Apuseni, ele se numesc „crânguri".

19. De unde și cunoscutul cântec: „A plecat motul în țară/ Cu doniți și cu ciubară...".

20. Nikolaj Frederik Severin Grundtvig (1783–1872): episcop, poet, istoric și pedagog danez, fondatorul unei mișcări reformatoare complexe ce-i poartă numele (grundtvigianism). Războaiele napoleoniene, conflictele cu Anglia și pierderea Norvegiei au avut asupra Danemarcei, la începutul secolului al XIX-lea, efecte economice și politice catastrofale. Grundtvig a renovat spiritul lutheran, a relevat necesitatea cunoașterii mitologiei, limbii și istoriei daneze, a creat o vastă rețea de școli populare de nivel liceal. Prin activitatea sa prodigioasă, Grundtvig a redat danezilor încrederea în ei înșiși, ajutându-i să-și înțeleagă identitatea națională. Pentru considerații mai recente despre această contribuție, vezi Uffe Østergård: „Peasants and Danes: The Danish National Identity and Political Culture", în *Comparative Studies in Society and History,* vol. 34, no.1, 1992, pp. 3–27.

21. *Durus* are aci sensul de „neobosit". *Durus arator* s-ar traduce deci (din latină) prin „plugarul neobosit". Spre o mai bună înțelegere a expresiei, citățm din Theodor Mommsen (cuvinte referitoare la plugarul roman): „În general, țăranul nu obosea să are de mai multe ori pe an. Ogorul era considerat neglijent cultivat, dacă brazdele nu erau trase atât de dese încât grăparea să devină inutilă" (*Istoria romană,* vol. I, Edit. șt. și enciclop., 1987, p. 119). Mehedinți face apel la *durus arator* ca încă un îndemn la muncă asiduă.

22. Oroles = rege geto-dac, care, în sec. I. î. Hr., a ținut piept atacurilor din partea triburilor germanice ale bastarnilor, la cotul Carpaților.

23. E vorba, desigur, de războiul mondial prim.

24. În bătălia celebră de la Actium (anul 31 î. Hr.) s-au înfruntat armatele lui Octavianus cu cele ale lui Marcus Antonius. Conform lui Dio Cassius (*Istoria romană,* LI, 22), înainte de bătălie dacii adresaseră lui Octavianus niște cereri. Întrucât acestea nu le-au fost luate în seamă, în bătălia ce a urmat trupe de daci au luptat de partea lui Antonius. Dacii căzuți prizonieri au fost puși, ulterior, să lupte în arenă cu suebi.

25. E vorba de Canalul Suez. O formă de canal a fost realizată încă din antichitate, dar nefiind de mare utilitate, canalul a fost abandonat. Actualul canal a fost construit în secolul al XIX-lea (inaugurat în 1869).

26. Vezi nota 23.

27. În traducere din latină: „apoi [sau: de acolo] au înaintat spre Berzobis". Berzobis este un toponim traco-dacic, actualmente localizat la Berzovia (jud. Caraș-Severin). Acolo s-a descoperit un mare castru roman din perioada războaielor de cucerire a Daciei.

28. Ideea statului ca organism, atât de radical promovată de Mehedinți, este de origine evoluționistă (s-a vorbit în secolul al XIX-lea, prin Herbert Spencer, despre societate ca organism). În paralel, Ratzel (magistrul lui Mehedinți) a gândit statul ca „formă de viață" (*der Staat als Lebensform*). În zielele noastre, societatea umană a devenit foarte

dinamică și liberală, regulile dreptului contemporan acordând indivizilor umani libertatea de alegere a rezidenței și cetățeniei. În legislația statelor moderne există norme speciale privitoare la străini: fie de protecție a indivizilor minoritari față de masa majoritară și față de stat, fie de protecție a statului față de intențiile străinilor care solicită rezidența în spațiul său. Mai presus de toate acestea, prin constituție sau legislație expresă, orice individ — autohton sau străin — este invitat să se integreze cu dăruire și loialitate în viața socială a statului respectiv. Așadar, în condițiile globalizării (sau planetarizării — proces diagnosticat de Mehedinți însuși), ideea statului ca organism nu e complet depășită. Ea apare în primul rând ca o metaforă. Atunci însă când este adoptată mai mult decât ca metaforă, ea suferă un transfer de accent, de pe sensul *evoluționist* pe sensul *funcționalist*.

ALTĂ CREȘTERE
ȘCOALA MUNCII

1. Expresia (și implicit titlul lucrării, semnată de Mehedinți cu pseudonimul Soveja) nu trebuie să inducă în eroare. Ea nu închide un gând agresiv sau șovin, ci numai „ideea de *integrare* a vieții naționale" (Soveja, *Ofensiva națională*, 1912, p. 28), adică de desăvârșire a unității social-politice a poporului român.

2. Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827), pedagog elvețian. A arătat că educația trebuie să trezească dispozițiile înnăscute ale copilului. Și-a îndreptat atenția mai ales către învățământul primar. Concepția sa pedagogică se axa pe intuiția vie și fixa drept scop al educației încadrarea individului uman în comunitatea socială, de la familie la întreaga omenire.

3. Friedrich Fröbel (1782–1852), pedagog german, adept și colaborator al lui Pestalozzi. L-a preocupat îndeosebi educația preșcolară. În 1837 a înființat prima grădiniță de copii.

4. Șirul de cuvinte subliniate reprezintă o parafrazare a tezei principale din filosofia lui John Locke: nimic nu există în intelect care să nu fi fost mai întâi în simțuri (*nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu*). Ideea că mâna este călăuza tuturor simțurilor vine însă ca un adaos al lui Mehedinți și constituie premisa filosofică empirist-activistă a doctrinei sale pedagogice, adică a școlii muncii.

5. A se vedea nota 52 de la *Coordonate etnografice*.

6. Aici autorul trimite la capitolul XV al cărții, capitol în care se ocupă mai pe larg de problemele caracterului (definiție, tipologie, metode pentru cunoașterea lui).

7. Pe acest temei, Mehedinți considera etnografia ca un fel de „pedagogie a omenirii".

8. În consens, amintim acea memorabilă definire dată de Mehedinți scopului pe care îl are educația: „Încadrarea eului individual și empiric, supus lunecărilor de toate zilele, în eul normativ al neamului..." (Vezi S. Mehedinți *Trilogii*, 1940, p. 135).

DATORIA GENERAȚIEI ACTUALE

1. După primul război mondial, odată cu realizarea idealului politic de unitate națională, a apărut pe scena vieții sociale românești generația lui Mircea Eliade, Mircea Vulcănescu, Constantin Noica, Emil Cioran, Petru Comarnescu ș.a. Idealul acestei generații a fost de la bun început o creație culturală care să depășească perimetrul provincial românesc și să se înscrie în sfera valorilor absolute, universale. În formularea lui Mircea Vulcănescu, țelul era „o lume românească a valorilor", în care omul românesc, cu faptele lui, urma nu doar să intre în judecata altora, ci să fie în stare la rându-i să judece pe alții. Țelul acesta nu era diferit de acela al generației mature care domina viața social-culturală românească atunci (Iorga, Pârvan, Rădulescu-Motru, Gusti, Mehedinți), dar noii-veniți și-au făcut în arenă o intrare intempestivă și superb provocatoare, auto-numindu-se „noua generație". Prelegerea de față (ca de altfel întregul curs) reprezintă o întâmpinare a acelei generații „noi" din partea unui exponent al generației „vechi": o întâmpinare — după cum se poate vedea — caldă, părintească.

2. Așa cum am mai argumentat (vezi nota 66 la *Coordonate etnografice*), Mehedinți critică raționalismul nu pentru încrederea în rațiune ca facultate a spiritului uman, ci fie pentru înțelegerea ei abstractă (vezi nota amintită), fie, ca în contextul de față, pentru abuzul în întrebuințarea ei. Dialectica socratică, privită ca exercițiu strict verbal, este în continuare socotită de Mehedinți drept un exemplu de asemenea abuz.

3. Întreagă această prelegere se centrează pe postulatul că e deajuns să știi a distinge binele și răul ca să poți săvârși binele. Ideea — considerată o axiomă a eticii socratice — constituie tema dialogului platonician *Hippias Minor* (vezi G. Liiceanu și Petru Creția: „Note la Hippias Minor", în Platon, *Opere*, vol. II, București, Edit. șt. și enciclop., 1976, pp. 42, 54). Nu-i mai puțin adevărat, totuși, că Socrate îndeamnă nu numai la cunoașterea virtuților, ci și la practicarea lor: „Ascultă, deci, Critobul. Calea cea mai sigură și cea mai bună, dacă vrei să fii onorat, este să te străduiești să devii într-adevăr virtuos. Ceea ce oamenii numesc virtuți le vei afla, urmărind să le cunoști, pe toate, și să le dezvolți prin *practicarea* lor" (Xenofon, *Amintiri despre Socrate*, București, Editura Univers, 1987, p. 53 – subl. ns., Gh.G.).

4. E vorba nu de știință ca sistem de concepte și teorii; cuvântul „știință" înseamnă aici „a fi conștient de ceva", sau „a lua cunoștință de ceva".

5. Mehedinți folosește termenul „dialectică" cu sensul de practică a conversației prin folosirea excesivă a raționamentului.

ACADEMIA, INSTITUȚIE ETNOPEDAGOGICĂ

1. Prima: *Coordonate etnografice: civilizația și cultura*, comunicare susținută în ședința de la 9 noiembrie 1928 și publicată în 1930; a doua: *Trilogia științei: cercetător — erudit — savant*, comunicare susținută în ședința de la 17 ianuarie 1936 și publicată în 1939.

2. Erau foarte proaspete rănile produse în trupul țării. Cu numai câteva luni în urmă avusese loc dictatul de la Viena. Ca geograf, ca om cu sentimentul adânc și cu conștiința clară a valorii pământului pentru o țară, Simion Mehedinți va fi trăit cu maximum de acuitate dramaticul an 1940.

3. Discuțiile privind reorganizarea Academiei Române începuseră de fapt în 1929. Realizarea, la 1918, a idealului politic de unitate națională dăduse un puternic impuls științei și culturii românești. Se simțea nevoia ca instituția Academiei să reflecte procesul de înflorire a acestora — atât prin activitate, cât și prin structura organizatorică. La dezbateri, au participat, între alții, Emil Racoviță, Sextil Pușcariu, Ioan Bianu. Propunerile vizau în principal mărirea numărului de secții și a numărului de membri (din 1867, Academia funcționa cu trei secții: literară, istorică și științifică, iar în 1879 se reglementase ca fiecare secție să cuprindă câte doisprezece membri titulari). Discuțiile continuă și după 1930. Deși aspectele organizatorice erau foarte importante, nu s-a pierdut niciodată din vedere, în timpul dezbaterilor, aspectul fundamental al menirii și funcției academiilor în general și Academiei Române în special. Comunicarea de față a lui Mehedinți succedă imediat încercării de sinteză *Despre academii și institute*, de Radu Rosetti (în ședința de la 17 ianuarie 1941) și precedă cuvântările rostite la 29 mai (același an) de C. Rădulescu-Motru (*Ființa și menirea Academiei Române*) și de Al. Lapedatu (*La a 75-a aniversare a Academiei Române*), în ședință festivă, cu ocazia expres menționată în titlul cuvântării lui Lapedatu. În același cadru, mai este de menționat articolul lui Traian Săvulescu *Academia Română și progresul științific în țara noastră* (în „Convorbiri literare", nr. 11–12/1941), după cum nu trebuie dat uitării mai vechiul discurs de recepție al lui Dimitrie Gusti, *Ființa și menirea academiilor* (1923). În raport cu toate aceste contribuții, comunicarea lui S. Mehedinți se remarcă prin derivarea concepției despre Academie dintr-o concepție filosofică (relația dintre civilizație și cultură), precum și prin altitudinea etică foarte ridicată la care autorul proiectează idealul academic.

4. Chiar în „Regulamentul" privind constituirea Societății Literare Române — devenită după un an Societatea Academică Română și proclamată în 1879 Academia Română —, se menționa că în componența acesteia urmează să intre membri din „România de peste Milcov", din „România de dincoace de Milcov", precum și din Transilvania, Banat, Maramureș, Bucovina și alte regiuni (*Analele Societății Academice Române*, tomul I, 1869, pp. 3–4, apud „Documentar", de Antoaneta Tănăsescu, în *Discursuri de recepție la Academia Română*, ediție îngrijită de Octav Păun și Antoaneta Tănăsescu, București, Editura Albatros, 1980). Așa se face că printre membrii fondatori figurează maramureșanul Iosif Hodoș, ardelenii Timotei Cipariu și George Barit, bănățenii Andrei Mocioni și Vincențiu Babeș, bucovinenii Alexandru Hurmuzaki și Ioan Sbiera, basarabenii Alexandru Hasdeu și Constantin Stamati, macedoneanul Ioan Caragiani, moldovenii Vasile Alecsandri, Costache Negruzzi, V. Alexandrescu-Urechia și Titu Maiorescu, muntenii Ion Heliade-Rădulescu, August Treboniu Laurian, C.A. Rosetti și Ioan Massim.

5. Așa cum am mai precizat (v. Studiul introductiv la prezentul volum, nota 47), Gaston Richard recenza, împreună cu *Coordonate etnografice*, încă două lucrări ale lui S. Mehedinți: *Caracterizarea unui popor prin munca și uneltele sale* (ediția a 2-a, 1930) și *Le pays et le peuple roumain* (1927).

6. „Academie, societate de oameni de litere, de savanți, sau de artiști."

7. „Școală de pictură, de scrimă, de echitație."

8. „Figură desenată după un model nud."

9. Acesta este unul din sensurile în care Socrate își neagă statutul de profesor: „De fapt, profesor nu am fost nimănui", spune el, adăugând că tot ce-i revine e de a nu fi împiedicat pe nimeni să-l asculte dacă cineva dorea să o facă. „Și nici nu iau bani ca să vorbesc, nici nu tac dacă nu iau bani", mai spune Socrate cu un aer mucalit, deși era în joc însăși viața sa (v. „Apărarea lui Socrate", în Platon, *Opere*, I, Edit. științifică, 1974, p. 34). Dar nu numai Socrate, ci în general filosofii greci nu primeau bani pentru lecții (despre caracterul dezinteresat al acestei filosofii — *philosophia akerdés* — vezi Anton Dumitriu, *Alétheia*, Editura Eminescu, 1984, pp. 57–65); singurii care au făcut excepție, spre mirarea și dezaprobarea celorlalți, au fost sofiștii. Tot o îndeletnicire neretribuită era la greci poezia. Întâmplarea face — dar oare a fost numai întâmplător faptul? — că și la noi revista *Convorbiri literare*, cu un rol atât de important în cultura română, a apărut timp de 77 de ani (1867–1944) prin participarea publicistică gratuită a tuturor colaboratorilor. În timpul directoratului său la această revistă, Mehedinți a numit scrisul pentru bani „americanism literar" (v. cartea sa *Primăvara literară*, 1914). În principiu, el nu contesta dreptul unui artist la răsplata materială, se alerta numai față de posibila obturare a idealului în creație.

10. Aici, dar nu numai, Mehedinți întrebuințează termenul „dialectică" în sensul lui etimologic: „a convorbi", „a discuta" (din gr. *dia* și *legein* = „a vorbi cu").

11. *Pólis* = „cetate" (în gr.).

12. „Partea cea mai nobilă și mai durabilă a gloriei sale" (din fr.).

13. Numele complet al cardinalului este Armand Jean du Plessis de Richelieu.

14. „Marele scutier al regelui" — dregător la curtea regilor Franței.

15. La vârsta de doi ani, Montaigne începuse să învețe limba latină după o metodă specială, pe care i-o aplicase tatăl său. Acesta l-a dat pe mâna unui profesor german, pe nume Horstanus, care, neștiind deloc franceza, vorbea cu micul Montaigne numai latinește. Servitorii din casă i se adresau de asemenea, sumar, numai în limba lui Cicero. Pe această cale, Montaigne a ajuns — cu toate consecințele, favorabile și nefavorabile — să stăpânească mai bine latina decât franceza. „Limba mea franțuzească este stricată, și ca glăsuire și în altele, de barbaria ce zace în mine", va recunoaște el însuși (în *Eseuri*, II, București, Editura științifică, 1979, p. 213).

16. Vezi aci, nota 4.

17. Pe numele său complet și real: Louis-Jean-Marie d'Aubenton (1716–1799), naturalist francez, la început de carieră colaborator al lui Buffon, apoi profesor de agricultură și aclimatizare la Collège de France, la École Normale și la alte instituții prestigioase din Franța.

18. Michel Adanson (1727–1806), botanist francez. Revoluția l-a surprins în toiul cercetărilor. Fiind chemat să-și reocupe fotoliul la Academie (după ce vârtejul evenimentelor îl îndepărtaseră din înalta instituție), răspunde malițios că nu are pantofi. Lucrări principale: *Les familles naturelles des plantes*, *Traité de physiologie végétale* etc.

19. René-Just Haüy (1743–1822), mineralog francez. Studiile sale asupra cristalelor atrag atenția lui Daubenton și Laplace, care-l recomandă Academiei. Revoluția franceză îi aduce necazuri, inclusiv condamnarea în închisoare, de unde este eliberat prin intervenția lui Geoffroy de Saint-Hillaire. A fost profesor la Universitate și întemeietor al unei vestite colecții mineralogice la Școala superioară de mine din Paris.

20. Antoine François, conte de Fourcroy (1755–1809), chimist și om de stat francez. În timpul Revoluției a făcut parte din diverse comitete. A colaborat la întemeierea Școlii Normale, a Școlii de medicină, precum și a Institutului Franței. Ca director în domeniul instrucțiunii publice, s-a ocupat de reorganizarea liceelor și a colegiilor.

21. Muzeul Limbii Române a fost întemeiat în 1920, pe lângă Universitatea din Cluj, de Sextil Pușcariu. Instituția a avut și un Buletin, publicație de mare prestigiu în țară și în străinătate: *Dacoromania*. În programul Muzeului, dat publicității chiar în primul număr al *Dacoromaniei*, erau prevăzute multiple sarcini: strângerea materialului lexicografic al limbii române din toate timpurile și din toate regiunile locuite de români, pregătirea unificării limbii literare și a terminologiei tehnice, deșteptarea interesului obștesc pentru cultivarea limbii române, pregătirea de filologi, publicarea de monografii, dicționare, glosare etc. În cadrul Muzeului s-a depus o muncă uriașă la *Dicționarul limbii române* și la *Atlasul lingvistic român*, ambele lucrări desfășurându-se sub egida Academiei Române. La ele au contribuit Vasile Bogrea, Theodor Capidan, George Giuglea, Emil Petrovici, Dimitrie Macrea și alte figuri ilustre ale lingvisticii clujene. *Dacoromania* — prin studiile riguroase de lingvistică generală, istorie a limbii, fonetică, dialectologie sau stilistică — a reprezentat un puternic bastion de apărare a limbii și a ființei românești împotriva tentativelor externe de contestare a continuității poporului român în Dacia.

22. Atât cât o relatează Mehedinți, povestea Annei Brâncoveanu, contesă de Noailles, este neterminată. Celebră poetă de limbă franceză, Anna de Noailles s-a născut la Paris, în 1876. Tatăl său, Grigore Bibescu, era fiul ultimului domnitor al Țării Românești (Dimitrie Bibescu), cu antecesori în neamul Brâncovenilor. Mama poetei era cretană la origini. Traiectoria literară a Annei de Noailles a fost plină de strălucire. Încă de la debut (1901, cu volumul *Le coeur innombrable*) primește premiul Academiei Franceze. În 1921 e aleasă membră a Academiei Belgiene. Cucerește admirația și prietenia unor personalități de întâie mărime, precum: Jean Cocteau, Paul Valéry, Henri Bergson, Louis Barthou, Edouard Herriot, Marcel Proust. A murit în 1933, dar faima îi supraviețuiește. Când se afla în plină ascensiune, contesa a comis imprudența să declare în revista *Les Annales* că nu e româncă și că nu cunoaște România, în care a călătorit o singură dată, în drum spre Constantinopol. Este tocmai episodul de care face caz și Mehedinți. Cea mai insolită replică o dăduse însă, prompt, Octavian Goga. Acesta a răspuns contesei în revista *Luceafărul* (nr. 16, din 15 aprilie 1912) printr-o frumoasă poezie, în care dojana poartă sigiliul unei nobleți de alt gen decât aceea pe care o afișa atunci destinatara: „Tu ne-ai uitat, tu din strigarea noastră /Nu știi nimic, nimica nu te doare: /Nici Dunărea nu-ți plânge la fereastră, /Nici munții mei nu pot să te-nfioare". Avertizând-o apoi pe destinatară (poezia se cheamă chiar *Scrisoare*) că „noi mințim, dar sângele nu minte" și că suflarea strămoșilor nu-i va da pace nici pe malurile Senei, în „palatele cu creștete bronzate", Goga încheia: „Când vei simți o jale vag-adese /Și-n liniștea amurgului de toamnă /Te vor fura îndemnuri ne-nțelese, /Nu te mira: sunt Brâncovenii, doamnă!" La drept vorbind însă, în locuința sa de la Paris, Grigore Bibescu rezervase o întreagă sală amintirii strămoșilor de la Dunăre; în această atmosferă începuse el a-și crește fiica. Dar Grigore Bibescu a murit când copila avea 9 ani. În sufletul acesteia va renaște, totuși, — mai bine mai târziu decât niciodată! — sentimentul obârșiei. Ca urmare, în 1925, va fi aleasă membră de onoare a Academiei Române. Înșiși comentatorii străini vor recunoaște că suflul nou adus de ea în poezia franceză se datorează filonului valah. Dar dovada definitivă că poeta va fi fost tulburată într-adevăr de acele „îndemnuri ne-nțelese" asupra căreia o avertizase Goga, e poezia *Le souvenir des aïeux (Amintirea străbunilor)* din volumul postum *Derniers vers et poèmes d'enfance* (Paris, Grasset, 1934). Citățm fragmentar: „Une enfant qui naquit dans la Gaule latine /Et dont le rêve fut chantant et pastoral, /Est puissamment liée au sécret ancestral /Qui du bord d'un pays vers d'autres bords l'incline.// (...) Mon père me parlait des rives bucoliques,

/Des espaces brillants de maïs et de blé; /J'imaginais debout, dans les sillons comblés, /Le paysant rieur, au coeur mélancolique". Alta este acum și impresia din călătoria în țară: „Là, j'ai vu des palais, des églises, des tombes, /Tout ce dont mon esprit ignorant était né./— Depuis combien de temps prépariez-vous, colombes, /Le pur roucoulement que les dieux m'ont donné?" (În încercarea noastră de transpunere, cele trei strofe ale Annei de Noailles ar suna așa: „O copilă născută în Galia latină /Și-al cărei vis fu cântec duios și pastoral /E-nlănțuită foarte de-un mister ancestral, /Ce dintr-un țărm de țară spre altele-o-nclină. // (...) Despre pure meleaguri da tatăl meu a-mi spune, /Despre lucii întinderi de porumb și de grâne; /Eu vedeam stând drept, între grelele lanuri, /Un țăran surâzând, încercat de aleanuri.// (...) Văzui atunci palate, biserici și morminte, /Toate câte-al meu suflet ignorant zămisliră. /— O, voi, porumbi, gătarăți cu mult timp înainte/ Duiosul ciripit ce zeii-mi dăruiră?").

23. În traducere textuală: „a sorbi (a bea) marea".

24. După un astfel de criteriu, Lazăr Șăineanu (lingvistul la care se referă, probabil, Mehedinți) nu numai că nu a ajuns membru al Academiei Române (în pofida operei sale excepționale), dar a fost nevoit să se expatrieze. Pe de altă parte, nu-i mai puțin adevărat că exigențele vorbirii și scrierii corecte au fost și sunt cu o dezolantă constanță ignorate chiar și de reprezentanți ai elitei sociale românești, din trecut și de astăzi: publiciști, politicieni, educatori, oameni de știință și cultură.

25. Mareșali ai Franței, distinși în primul război mondial.

26. August Treboniu Laurian și Ioan C. Massim au elaborat împreună, din însărcinarea Academiei Române, — printre ai cărei membri fondatori s-au numărat — un *Dicționar al limbii române*, în două volume (la volumul al doilea au contribuit, de asemenea, Iosif Hodoș și George Bariț). Dicționarul acesta a rămas celebru prin exagerările latiniste. El cuprinde numai cuvintele de origine latină; celor considerate „străine", autorii le-au rezervat un volum separat, sub titlul: *Glosar care cuprinde vorbele din limba română străine prin originea sau forma lor, cum și cele de origine îndoioasă*. Greșeala fundamentală a lui Laurian și Massim a fost aceea de a fi ignorat limba română reală, cu istoria și tradiția ei populară și cultică și cu un fond slavon deja asimilat. Dicționarul nu e complet lipsit de valoare, iar eșecul lui spectaculos nu anulează alte merite ale autorilor.

27. E vorba de Anghel Saligny și de podul de la Cernavodă, construit sub conducerea sa între anii 1890–1895. La vremea aceea era cel mai lung pod din Europa.

28. „Bărbat vrednic (cinstit)" — din latină.

29. „Jurământ (făgăduință)" — din latină.

30. În momentul când Mehedinți rostea acest discurs, situația din Europa era foarte sumbră. La 1 septembrie 1939 începuse deja al doilea război mondial. Anul 1938 marcase o criză gravă în existența Societății Națiunilor, care nu izbutise să împiedice agresiunile Germaniei și Italiei

în Europa, precum nici pe-acelea ale Japoniei în Orientul îndepărtat. Tratatele diplomatice deveniseră formalități cu totul nesigure, fiind încălcate fără scrupule. Unele state mici erau ciuntite (cazul României), altele desființate (cazul Austriei și al Cehoslovaciei). Și toate acestea se petreceau sub privirile tolerante ale marilor puteri.

31. Pentru sensul acestei expresii, vezi nota 26 la *De senectute*. Adăugăm doar că Mehedinți a repudiat teoriile de ultim moment venite din Germania, cum că omul ar fi „un animal de pradă".

32. Nu trecuse nici o lună de la rebeliunea mișcării legionare, prin care aceasta voise a rămâne singură la conducerea statului. Avuseseră loc cu acel prilej masacre, jafuri, distrugeri.

33. Cel care, la mijlocul deceniului al patrulea, lansase o fulminantă campanie împotriva literaturii pornografice fusese Nicolae Iorga, în publicațiile-i proprii *Neamul Românesc* și *Cuget clar*. În capul listei de acuzați erau puși E. Lovinescu, cel care ar fi încurajat prin cenaclul *Sburătorul* literatura degradării, și Tudor Arghezi, ca principal exponent al acestei literaturi. Mai figurau pe listă: Geo Bogza, Felix Aderca, H. Bonciu, Ion Călugăru, N. D. Cocea, I. Peltz, G. M. Zamfirescu ș.a. Nu e mai puțin adevărat că pe lângă autentica literatură modernistă se înmulțiseră și „creațiile" genului pornografic. În acest context, problema a fost adusă și la Academie, în ședința din 26 martie 1937. Raportul a fost prezentat de I. Al. Brătescu-Voinești și susținut de Octavian Goga, Nicolae Iorga, Andrei Rădulescu, Sextil Pușcariu. De astă dată n-au mai fost numite decât trei cazuri: H. Bonciu, M. Celariu și Geo Bogza (ultimul pentru *Poemul invectivă*). S-a făcut și propunerea de a se apela la organele de justiție.

DE SENECTUTE

1. Sub titlul *Însemnări zilnice*, apăruseră în 1937 și 1940 două volume din jurnalul lui Titu Maiorescu, acoperind perioadele 1855–1880 și, respectiv, 1881–1886. Această primă încercare de editare a prețioaselor manuscrise maioresciene se datora lui I. A. Rădulescu-Pogoneanu.

2. Numele acesta și cele imediat următoare sunt nume de țărani din Soveja, satul natal al lui Simion Mehedinți. Invocarea lor sub cupola celui mai înalt for cultural al țării are semnificația unui omagiu. Purtătorii acestor nume sunt înfățișați nu doar ca modele de vitalitate, ci în primul rând ca depozitari și modele de virtute. Să nu uităm că Mehedinți a relevat cu insistență — am putea spune chiar că a redescoperit — străvechiul principiu autohton: cine are suflet sănătos, are și trup sănătos. Gestul de a invoca la Academie figuri proto-tipice este unic în felul lui concret, dar, pe de altă parte, prin semnificația generală, omagială, se înrudește cu acela săvârșit de Lucian Blaga, iar apoi și de Liviu Rebreanu, care — primul în 1937, al doilea în 1940 — și-au ales ca discursuri

de recepție la Academie *Elogiul satului românesc*, respectiv *Lauda țăranului român*.

3. Acel „dascăl rar, un cărturar și jumătate", era Constantin Georgian, profesor de latină la Seminarul central din București (v. S. Mehedinți, *Premise și concluzii la „Terra"*, 1946, p. 15).

4. Atâția ani trecuseră de când (în 1915 deci) Mehedinți fusese ales membru titular al Academiei Române.

5. Vezi *Academia, instituție etnopedagogică*, comunicare reprodusă în volumul de față.

6. „Implacabilul destin" (din lat.).

7. Ceea ce urmează în paragrafele proxime constituie o imagine a folclorizării în linie morală a creștinismului românesc. Se știe că în mentalitatea românească tradițională, dogma creștină și-a înmuiat tăria prin amestecul ei cu tot felul de imagini, credințe și datini precreștine sau profane, caracteristice modului de viață al autohtonilor. Faptul acesta a fost înfățișat sub diferitele lui aspecte de istorici de artă, de folcloriști, de antropologi, de filosofi ai culturii. Mai puțin cunoscute sunt ingredientele morale ale acestei viziuni despre lume. Fără doar și poate însă că poveștile și colindele cu Dumnezeu și Sfântul Petru umblând ca niște moșnegi înțelepți printre oameni, sau icoanele pe sticlă cu sfinți îmbrăcați în straiele țăranilor din Carpați, sunt solidare cu imaginea (relevată de S. Mehedinți în continuare) a unui Dumnezeu nu numai atotputernic, dar mai ales atotiertător: toate sunt rezultate ale filtrării etno-psihologice a dogmei, în toate avem de-a face cu autoproiecții specifice ale ethosului tradițional românesc.

8. Nu e vorba de o exegeză propriu-zisă, ci mai curând de un mod de trăire. Atributul „omenească" (și încă în formă de superlativ) merită să fie reținut: el subliniază efectul umanizant pe care l-a generat folclorizarea în plan moral a dogmei creștine (vezi nota anterioară).

9. Imagini împrumutate din *Epigonii* lui Eminescu, unde poetul, evocând „zilele de-aur" ale culturii române, tinerețea ei îndepărtată, se simțea cufundat „într-o mare de visări dulci și senine" și vedea în juru-i „dulci și mândre primăveri", nopți cu oceane de stele, sau: „Zile cu trei sori în frunte, verzi dumbrăvi cu filomele,/Cu izvoare-ale gândirii și cu râuri de cântări".

10. Botanistul orb, pe nume Wilkinson, a ajuns chiar doctor în disciplina sa, Universitatea din Leeds acordându-i titlul respectiv în 1915.

11. Alte imagini de inspirație eminesciană, de astă dată din *Scrisoarea V*. Se simte la S. Mehedinți o adevărată voluptate în a cita din versurile marelui poet, pe care le integrează de fiecare dată cu măiestrie în țesătura propriilor sale idei.

12. Scriitoarea americană Helen Adams Keller a trăit între 1880–1968. Când avea doar 19 luni, în urma unei boli, a rămas oarbă, surdă și mută. La 7 ani a început să se ocupe de ea Anne Mansfield Sullivan (ulterior căsătorită Macy). Cu ajutorul educatoarei sale, Helen Keller a învățat să citească și să scrie. În 1904 a absolvit „cum laude"

studiile la nivel de colegiu. Dintre cărțile sale menționăm: *Povestea vieții mele* (*The Story of My Life*, 1902), *Optimism* (originalul omonim, 1903), *Lumea în care trăiesc* (*The World I Live In*, 1908) etc. Un fragment din *Povestea vieții mele* a apărut în *Convorbiri literare*, 5/1985. Merle E. Frampton, în *Enciclopaedia Britannica* (1961), considera cazul lui Helen Keller drept „cea mai extraordinară realizare atinsă vreodată în educația persoanelor astfel handicapate".

13. Alt nume de țăran din satul de baștină al autorului, rostit cu evlavie sub cupola Academiei; de alăturat celor de mai înainte (v. p. 306 din prezentul volum, precum și nota noastră însoțitoare).

14. Mehedinți vrea să spună că, ontogenetic, tinerii sunt mai aproape decât bătrânii de filogenie. O exprimare mai clară a acestei idei — derivate din legea biogenetică fundamentală (= legea lui Haeckel) — ne întâmpină ceva mai departe (v. p. 323, în volumul de față). Firește, avem de-a face cu o exagerare, menită a scoate în evidență și mai mult, prin contrast, înțelepciunea bătrâneții.

15. Criticii au remarcat că acest vers eminescian are ca model un vers din poemul *Moïse*, de Alfred de Vigny: „Laissez-moi, m'endormir du sommeil de la terre". Nu întâmplător, deci, Mehedinți îi alătură pe cei doi mari poeți. La Eminescu, versul în discuție apare, cu o ușoară variație, în două poeme, ambele postume: *O, stingă-se a vieții...* și *Apari să dai lumină*. Privite în întregime, cele două creații eminesciene sunt originale — atât una față de alta, cât și ambele față de *Moïse*. Comună tuturora și implicit celor doi poeți este, aici cel puțin, oboseala romantică indusă de neîmplinirile unei existențe imperfecte.

16. „Cimitir"; cuvânt compus, însemnând textual „câmp sfânt".

17. „De-ar ști tinerețea..., de-ar ști tinerețea...". Zicala completă sună de fapt așa: *Si jeunesse savait, si viellesse pouvait*, adică: „De-ar ști tinerețea, de-ar putea bătrânețea...". Contextul însă cere numai prima parte, care-și sporește expresivitatea proprie prin repetiție.

18. În traducere din latină: „Senatul și poporul roman". Formula fixează cele două surse principale de autoritate, care s-au manifestat la Roma pe vremea republicii. Ordinea numirii nu e întâmplătoare: senatul, alcătuit din bătrânii cu stare și cu vază, a avut întotdeauna cuvântul hotărâtor. Astfel, la începutul republicii, senatul se pronunța asupra unei legi *după* ce ea era votată în adunările populare; senatul avea astfel posibilitatea să o anuleze. În secolul al IV-lea î. Hr., ordinea supunerii la discuții fu schimbată: senatul începu a hotărî *înainte* de a hotărî poporul; dar, în noua situație, un proiect de lege neaprobat de senat nu mai era adus în discuția adunărilor populare. În epoca imperiului, regimul senatorial intră în eclipsă, devenind un organ politic complet subordonat împăratului.

19. Acel papă care, conform legendei, s-a rugat pentru mântuirea lui Traian, a fost Grigorie I cel Mare (590–604). Se spune că în vremea sa, săpându-se la Roma un șanț pentru o fundație, se descoperi un monument funerar. În interior, printre oseminte, se afla și craniul defunctu-

lui, care însă avea limba cărnoasă și proaspătă ca și cum ar fi fost vie. Știrea ajunse și la urechile lui Grigorie. Acesta, pe cale taumaturgică, făcu să grăiască acea limbă; și ea grăi: „Am fost Traian, împărat al Romei; am stăpânit după ce Hristos descinsese din Fecioara și mă aflu în infern fiindcă n-am fost de partea credinței". Interesându-se Grigorie și aflând că Traian, deși persecutase și el întrucâtva pe creștini, fusese totuși un om drept și milos, obținu prin rugăciuni iertarea lui. Un ecou al acestei legende inserează și Dante în *Divina comedie*. În purgatoriu, pe un perete drept, de marmură, el vede sculptat cu o măiestrie divină chipul lui Traian, călare pe cal și însoțit de oșteni: „Quivi era storiata l'alta gloria/ Del roman prince, lo cui gran valore/ Mosse Gregorio alla sua gran vittoria" (adică, după G. Coșbuc: „Înalta glorie-n față-aici îmi stete,/ A prințului roman, valoare-a cui/ Izbândă mare lui Grigorie-i dete", *Purgatoriul*, Cântul X, vv. 73–75). În temeiul amintitei legende, Dante dezvoltă o întâmplare de sine stătătoare: pe peretele sculptat, în fața lui Traian, o văduvă îngenuncheată îl roagă cu lacrimi pe împărat să-i răzbune fiul ucis. Împăratul, grăbit să plece într-o campanie (poate chiar în Dacia), îi promite dreptate la întoarcere, iar dacă nu se va întoarce îi dă asigurări că dreptatea i-o va face urmașul său. „Când poți face un bine, de ce să pui pe altul ca să-l facă?", insistă femeia. Cuprins de milă, dar totodată uimit de înțelepciunea replicii primite, Traian îndeplinește pe loc rugămintea ce-i fusese adresată. Fără îndoială, această scenă, „una din cele mai puternice și mai dramatice din întreagă *Divina comedie*" (Alexandru Balaci), este menită a confirma încă o dată virtuțile lui Traian de *optimus princeps* și de a valida gestul lui Grigorie cel Mare, la care se referă Simion Mehedinți.

20. Aristide Caradja, entomolog român, născut la Grumăzești (ținutul Neamț). A studiat lepidopterele. A realizat o colecție de cca 125 000 de fluturi, aflată astăzi în Muzeul de Istorie Naturală „Gr. Antipa" din București. Mehedinți comite în continuare o mică eroare de apreciere a vârstei: în 1947, când apărea *De senectute*, Aristide Caradja ava 86 de ani, nu 89 (confuzie probabil tipografică): se născuse în 1861 și va muri în 1955.

21. Paul Verlaine, corifeu al simbolismului în poezie, punea în fruntea poeziei-manifest *L'art poétique* acest vers ce avea să devină celebru, până la detașarea de context: *De la musique avant toute chose* („Muzică înainte de orice").

22. Mehedinți preferă pentru *Scrisori* denumirea de *Satire*. Aceasta din urmă a fost întrebuințată de Maiorescu în cercul „Junimii" și a fost menținută de el în toate edițiile de opere ale marelui poet pe care le-a îngrijit. Eminescu nu folosește această denumire decât o singură dată: când scrie *Satira I* pentru *Scrisoarea II*, în manuscrisul *2260*, 167 (cf. notele lui Perpessicius, în Eminescu, *Opere*, II, 1943, p. 174).

23. După asasinarea lui Cezar (44 î.e.n.), Cicero a pledat împotriva lui Antonius, susținând ascensiunea lui Octavian, pe care l-a și numit „tânărul divin". A urmat însă un moment de împăcare între Antonius și Octavian (care împreună cu Lepidus au format al doilea triumvirat). În răstimpul împăcării, Octavian a acceptat ca marele orator să fie trecut pe lista de proscriși alcătuită de oamenii lui Antonius, ceea ce echivala cu condamnarea la moarte. Cicero și-a găsit astfel sfârșitul, în anul 43 î.Hr.

24. „Despre morți să nu vorbim decât de bine" (din lat.).

25. Mehedinți repudiază supralicitarea în sine a forței fizice ca manifestare a naturii primare din om, dar o face repudiind în același timp întrecerile sportive, în care forța fizică apare în prim-plan. E adevărat că sportul conține și o latură aspră, mai evidentă în box (la care autorul face aluzie) decât în alte genuri de întrecere. De asemenea, nota potențială de asprime se poate actualiza, ceea ce se întâmplă mai ales în sportul profesionist, unde primează interesele financiare. Esența întrecerilor sportive este însă cu totul alta și anume: înlocuirea luptei războinice cu lupta pașnică, în ambele participarea substanțială fiind asigurată de generația tânără. Tocmai din acest imperativ s-a născut spiritul olimpic în antichitate și a renăscut apoi în epoca noastră (la sfârșitul secolului al XIX-lea). Nu există — mai e nevoie să spunem? — nici o incompatibilitate între viața sportivă și virtuțile morale și intelectuale: voință, realitate, sociabilitate, inteligență etc. Încercarea lui Mehedinți de a-și situa atitudinea contrară pe biologia și psihologia vârstelor e interesantă, dar nu pe deplin convingătoare (vezi și nota 14). În plus, savantul plătește tribut unei sobrietăți exagerate, cum rezultă și din atitudinea sa față de dansul modern (vezi *Caracterizarea unui popor prin munca și uneltele sale*, în vol. de față, p. 56).

26. În traducere din latină: „Omul este lup pentru om". Expresie prin care unii filosofi (îndeosebi Thomas Hobbes) au caracterizat așa-zisa „stare naturală" (presocială) a omului, stare dominată de tendințele egoiste, de dezordine și răutate, de război al tuturor împotriva tuturor (*bellum omnium contra omnes*). După starea naturală ar fi urmat „starea socială", când apare statul, ca rezultat al unui contract, al unei convenții între oameni. S. Mehedinți vădește o tendință de evoluționism social, dar el nu se ține nicidecum de împărțirea simplistă efectuată de Hobbes.

27. E vorba de „Cuvântul introductiv la cursul de istorie națională", rostit de Mihail Kogălniceanu la Academia Mihăileană din Iași, la 24 noiembrie 1843.

28. Discursul bătrânului orator și om politic la aniversarea a 25 de ani de la înființarea Academiei Române a fost, într-adevăr, impresionant. Kogălniceanu a relatat atunci pe larg trei dintre cele mai importante momente ale istoriei sociale românești din veacul al XIX-lea, momente la care participase el însuși: dezrobirea țiganilor, anularea privilegiilor boierești de castă și emanciparea țăranilor. Cât privește „uitarea de sine și grija pentru urmași", acestea transpar nu din cuvintele citate de Mehedinți, ci din acelea în care Kogălniceanu, apreciind ce a însemnat emanciparea țăranilor pentru apărarea țării, adăuga: „Aceasta e mult, e foarte mult, dar nu e destul. Trebuie să mergem înainte. (...) Trebuie ca prin cultură să ridicăm pe țăranul nostru, ca el să aibă cunoștință pro-

fundă și energică de drepturile și datoriile lui, ca el să înțeleagă pe deplin că trebuie să-și pună viața pentru a-și apăra țara și neamul".

29. Despre prezența și rolul lui Titu Maiorescu la tratativele de pace de la București (urmare a războiului balcanic), sunt elocvente rândurile scrise de E. Lovinescu în monografia închinată mentorului „Junimii": „Lui T. Maiorescu (...) îi reveni, așadar, cinstea de a prezida tratativele de pace, la București, cinste unică, neîmpărtășită de nici un român, nici înainte, nici după aceea (...); trebuie să recunoaștem că bătrânul de 73 de ani aducea cu dânsul o mare autoritate morală, o înțelepciune, un temperament egal și curtenitor, putem zice chiar un fel de frumusețe senină, virilă, nestoriană, un talent de expresie ce-i înlesnea rolul de arbitru..." (E. Lovinescu, *T. Maiorescu*, Editura Minerva, 1972, p. 558). Episodul demisiei lui Maiorescu s-a petrecut la 31 decembrie 1913 și este de asemenea relatat în monografie (p. 560).

30. Charles-Eugène, viconte de Foucauld, devenit apoi Père Foucauld (1853–1916), a fost explorator și misionar în Maroc și Algeria. A studiat limba berberilor. Celălalt misionar a cărui operă filologică (tot despre berberi) a dus-o din umbră la capăt este A. de C. Motylinski.

31. Aluzie la Goethe și la cuvintele lui de pe urmă: *Licht, mehr Licht* („Lumină, mai multă lumină").

PREMISE ȘI CONCLUZII LA „TERRA"

1. Ormuz(d) și Ahriman: zeul binelui și, respectiv, al răului în mitologia iraniană. Acestea sunt de fapt denumirile lor grecești, cele originale fiind Ahura Mazda, respectiv Angra Mainyu.

2. În continuare, Simion Mehedinți își exemplifică tezele printr-o succesiune de comentarii la operele lui Homer, Virgiliu, Dante, Cervantes, Goethe și Eminescu. Reproducem din ele doar parțial, aici, în spațiul aparatului de note. În ce fel, deci, poate arta să vindece rănile și imperfecțiunile vieții?

„Poemele homerice sunt o vastă frescă a lumii grecești cu toată lumina și cu toate umbrele ei (în *Iliada*), iar *Odiseea* este aurora care alungă umbrele *Iliadei*, vindecând rănile cele mai grele ale poporului grec, în frunte cu ambiția și pisma (...) Un lanț de omoruri și de răzbunări pe câmpul de război, împrejurul Troiei, apoi un lanț de crime acasă. Iar zeii, tot așa de supuși păcatului ca și oamenii: pismă, lăcomie, țâfnă, gelozie, părtinire... Și toate celelalte; uneori se bat ca orbii, dând și primind lovituri când se amestecă în luptele muritorilor, iar în timp de pace părtași la toate slăbiciunile omenești. Nu lipsește nici constatarea unui flagrant delict de adulter, când Afrodita pune coarne șchiopului de Hefaistos, fierarul zeilor, iar acesta se răzbună prinzând în aceeași plasă și pe nevasta cea darnică și pe bădăranul Ares, zeul bătăliilor, care o ținea încleștată în brațe... Păcătoasă lume și mai ales slabă, — o jucărie în mâna soartei

atotputernice, dar oarbă și ea. (...) Lumii acesteia de slăbiciuni și de orbecăială chiar și la zeii nemuritori, Homer (adică geniul elin) îi caută o mângâiere sau vindecare prin istețimea lui Ulysse — cel mai grec dintre greci — marinarul care, după atâtea rătăciri și primejdii, ajunge totuși la liman, se întoarce la Ithaca și află toate în bună rânduială: (...) Așa se face că poemele homerice au ajuns «evanghelia» neamului întreg, temelia învățăturii și a educației tineretului grec. (...)

În sfârșit, ce e *Faust* decât tot o vindecare — poate cea mai cuprinzătoare și cea mai dramatică dintre toate. Poporul poeților și al filosofilor (așa le ieșise porecla germanilor) aproape uitase că se află pe pământ; trăia cu capul în nori. Cel dintâi cugetător mai de seamă (Hugo von St. Viktor) a încercat să facă sinteza între scolastică și mistică. Împărații germani se străduiau să facă o mare sinteză politică, cu gândul la Imperiul Roman; iar alchimiștii au stat sute de ani la tocmeală cu Diavolul, să descopere piatra filosofală și alte taine ale naturii, prefăcând orice bleav în aur curat. Visurile acelea lăsaseră în spiritul german o nemărginită pornire speculativă. În ce hrubă încărcată de cărți de schelete și de ciudate unelte pentru experiențe alchimiste se înfundase doctorul Faust, cu disperata lui încercare de a cuprinde cu mintea tot ce se petrece în Macrocosmos. În cele din urmă, se face tovarăș și cu Satana și, împreună cu el, zboară prin văzduh tocmai în mijlocul Sabatului din Walpurgisnacht... Don Quijote era ridicul; Faust e tragic. Migrena filosofării se lățise peste Germania mai mult decât în orice altă țară. Kant era încă liniștit și rece, dar Hegel și urmașii lui pătimeau de friguri acute. (...) Din halucinarea aceasta, asemănătoare cu a lui Don Quijote, care vedea ce nu era și tăgăduia ce era, i-au trezit pe germani mai ales Goethe și Humboldt. *Faust* însemna sfârșitul migrenei și întoarcerea spre realitate (de la Macrocosmos și tovărășia cu Mephisto la *Cosmos*, serioasa operă a lui Humboldt, adică la respectarea cugetării științifice). (...)

În sfârșit, Eminescu [al] nostru — mintea care a cugetat pentru noi toți și inima care a suferit pentru noi toți. (...) Mai întâi, Eminescu a dat la iveală adevăratul «act de naștere» al poporului legat de Carpați și de Dunăre. Pe când condicarii mărunți porneau mereu, ca niște orbi, de la «originea Principatelor», ca și cum lumea ar fi început numai de ieri sau de alaltăieri, iar cei mai îndrăzneți se urcau abia până la colonizarea Daciei de Traian, tânărul geniu, colindând prin toate țările românești, a văzut clar trecutul până în zarea veacurilor. În *Rugăciunea unui dac*, închinătorul lui Zamolxe mulțumește smerit pentru toate darurile vieții. Și ce dar putea fi mai mare decât țara în care orice «picior de plai e o gură de rai» și ce noroc mai vădit decât să aibă ca legiuitor pe un înțelept lăudat chiar de filosofii grecilor pentru doctrina sa privitoare la nemurirea sufletului... (...) Tot Eminescu ne-a ajutat să vedem descălecarea nu ca fapta episodică a unei cete de vânători îndârjiți în urma unui zimbru fugărit spre valea Moldovei, ci ca o largă epopee, aci pașnică, aci războinică. În stil homeric, poetul ne-a înfățișat lunga coborâre din munții Maramureșului a gloatelor cu turme îndrumate de bătrâni purtători de toie-

ge și a cetelor de arcași sub povara voievozilor «păstori de popoare» (tocmai cuvântul lui Homer), sfârșind apoi cu apoteoza revărsării urmașilor lui Dragoș și Bogdan. (...) Descălecarea însemna astfel reluarea în stăpânire a vechiului pământ dacic, după izgonirea hoardelor de nomazi prădalnici. El, în sfârșit, ne-a învățat să prețuim după dreptate și a doua culminare a neamului, cea de la 1400. (...) Cu El, așadar, și prin El, poporul român a făcut suma tuturor durerilor și a bucuriilor sale din trecut. (...) Mai grijnic decât toți, El, pelerinul în timp și în spațiu al neamului românesc, își luase încă de atunci sarcina să ne lumineze calea spre viitor, înșirând zi cu zi în anii săi de mucenicie gazetărească toate rănile de care suferea poporul său, arătându-i și leacurile cele mai prielnice".

3. Această afirmație nu e vreun obol la determinismul geografic. Autorul precizează doar că în cultură se reflectă *și* împrejurările mediului. Pentru o lămurire în privința nuanțatei concepții deterministe a lui Mehedinți trimitem la studiul său *Legătura dintre istorie și geografie*, în volumul de față, pp. 177–186.

4. În capitolul anterior (*XI. Apropierea de literatură*) față de cel reprodus aici, autorul își prezentase pe scurt povestirile din volumul *Oameni de la munte*, arătând în ce împrejurări le-a scris și ce a voit să exprime în ele.

5. Carte autobiografică, *Premise și concluzii la „Terra"* a fost scrisă de Mehedinți ca răspuns la solicitarea venită din partea Editurii Fundațiilor, care începuse a-i publica *Opere complete*, de a da câteva amănunte despre „formația sa științifică și literară".

6. E vorba de Al. Tzigara-Samurcaș (1872–1952), director la „Convorbiri literare" între anii 1924–1939.

7. Cu alte cuvinte, instituție ce poartă grija educării unui neam întreg. Mehedinți vedea în Academie o astfel de instituție, fiindcă ea adună la un loc pe cei mai de seamă creatori ai unui popor, aceștia cuvenindu-se a fi adevărate modele de urmat pentru generațiile tinere (vezi în volumul de față S. Mehedinți, *Academia, instituție etnopedagogică*).

PRIMĂVARA LITERARĂ

1. Thomas Carlyle (1795–1881), istoric și eseist britanic. A îmbinat în scrierile sale puritanismul scoțian cu idealismul german. A scris *Revoluția franceză*, 3 vol. (1837), *Istoria lui Friedrich II al Prusiei*, 6 vol. (1858–1865), dar scrierea care îi caracterizează cel mai bine concepția este *Despre eroi, cultul eroilor și eroicul în istorie* (1841), carte în care se ocupă de erou în diferite ipostaze: ca divinitate (personajele miturilor păgâne), ca profet (Mohamed), ca poet (Dante și Shakespeare), ca preot (Luther și Knox), ca om de litere (Johnson și Burns) și ca rege (Cromwell și Napoleon).

2. Mitul grec povestește că Hefaistos a intervenit de partea zeiței Hera într-o ceartă pe care aceasta a avut-o cu Zeus. Drept pedeapsă,

Zeus l-a apucat pe Hefaistos de un picior și l-a aruncat din cer. Hefaistos a căzut pe pământ, în insula Lemnos, după numai o zi de planare prin aer.

3. Hermann Vambéry (1832–1913), călător și orientalist maghiar, instruit în Germania. Pentru a studia la fața locului diverse limbi orientale, a călătorit în Turkestan, Uzbekistan (la Buhara și Samarkand), în Persia etc.

4. Textual (din latină): „păzește-te de câine!" (aviz la intrarea în locuința romană). Într-o variantă mai familiară azi: „Câine rău!".

5. Citatul complet: *„Nil admirari propre res est una, Numici,/ Solaque, quae possit facere et servare beatum"* (Să nu admiri nimic, Numicius, este aproape singurul fapt,/ Da, unicul în stare să te facă și să te țină fericit) (Horatius, *Epistularum*, 1, 6, 1).

6. În traducere liberă: „încetișor cu zelul".

7. Expresia completă: *„Tu quoque, mi fili?!"* (Chiar și tu, fiul meu?!). Este exclamația rostită de Iulius Caesar în clipa premergătoare morții, când a constatat că printre complotiștii care aveau să-l ucidă se afla și fiul său, Brutus.

8. În traducere, din franceză: „Să spunem fără ocoliș un lucru trist și dureros de imaginat: nu există în lume făptură oricât de strâns legată de noi prin grupul social și prin afabilitate, care ne iubește, care ne apreciază, care ne oferă sumedenie de servicii și ne și slujește uneori, dar care, ca urmare, prin atașamentul interesului său, să nu aibă înclinații grabnice de a se rupe de noi și de a deveni dușmanul nostru".

9. Aristide (cca. 540–467 î. Hr.), ilustru om politic atenian, ale cărui virtuți publice și spirit de echitate i-au atras supranumele de „cel Drept". Deși încărcat de glorie în bătălia de la Marathon, a fost ostracizat de rivalul său Themistocle. După zece ani de exil, sub amenințarea invaziei trupelor persane conduse de Xerxes, a fost rechemat, conducându-i din nou pe atenieni spre victorie, la Salamina și Plateea. Deși a condus finanțele Greciei, a murit complet sărac, cheltuielile de înmormântare trebuind să-i fie suportate de stat.

10. În traducere, din latină: „Văd binele și urmez binele". Parafrază după: *„Video meliora proboque,/ Deteriora sequor"* (Văd binele și-l încuviințez,/ Dar urmez răul) (Ovidiu, *Metamorfoze*, VII, 20–21).

CUPRINS

Studiu introductiv 5
Notă asupra ediției 39

SECȚIUNEA ÎNTÂI

Caracterizarea etnografică a unui popor prin munca și uneltele sale 45

Coordonate etnografice: civilizația și cultura 69
Prefață 71
I. Introducere 72
II. Civilizația (hilotehnica) 74
A. Începuturile civilizației 76
B. Unealta ca instrument psihic 80
C. Unealta ca criteriu al progresului speciei umane 83
D. Definiția civilizației și verificarea ei pragmatică 85
III. Cultura (psihotehnica) 101
A. Graiul și unealta 101
B. Limba și cultura 110

IV. Raportul între civilizație și cultură 122
A. Deosebirea de esență 126
B. Posibilitatea de adaptare 127
C. Deosebirea de durată 130
D. Deosebirea de efect social 131
V. Îndrumări metodice pentru descrierea unui popor 142
A. Raportarea integrală la cele două coordonate 142
B. Raportarea trebuie să fie analitică 145
C. Raportarea trebuie să fie cantitativă 149
VI. Încheiere: Aplicare cu privire la poporul român 151
Anexe 158

SECȚIUNEA A DOUA

Introducere în geografie 165
Pământul — „Casa de educație a neamului omenesc“ 165
Legătura dintre istorie și geografie 177

Geographica 187
Fazele geografice ale istoriei 187

Geografia economică 193
Omul ca factor economic 193
A. Starea primitivă 194
B. Treptele economice pe care le deosebim azi în viața omenirii 198
C. Starea civilizată 213

Antropogeografia 219
Ce înseamnează „mediu geografic“ 219
Urmările sociale ale adaptării la mediu 223
[Omenirea ca asociație planetară] 223
Așezările omenești 233
Statul 243

Altă creștere: școala muncii 261
Introducere 261

Datoria generației actuale 271
Prelegerea I 271

Academia, instituție etnopedagogică 279

De senectute 305

Premise și concluzii la „Terra“ 329
Vindecare și împăcare 329

Primăvara literară 335
Spre optimism 335

Note 349